

2499

განცემის "განცემა"

23-133

განცემა
22-146

ქვემოთაშენი

მის. ხელთახნელი

საღივებიაგუკო-საზოგაეროებრივი

ნ ე რ ს უ რ ი დ ე ნ

(მისილ თემანიშვილის ცსთვრემა და მთლვაქოთმა)

4174

თბილისი 1938 წელერაცნია

George C. Jones

ა ჳ ზ ო რ ი ს ა გ ა ნ

მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი თავისი თაობისა და თავისი წრის ერთი გამოჩენილი ადამიანთაგანი იყო. მისი სახელი მჭიდროდ არის გადაბმული მისი თანადროული საქართველოს მრავალ საზოგადოებრივ და ლიტერატურულ მოვლენაზე. ჯერ კიდევ გიმნაზიის მოწაფე იყო, რომ იგი მონაწილეობას იღებდა ლიტერატურის მოყვარულთა წრეში; მან შეამკიდროვა მოლიტერატორე ახალგაზრდობა მაშინდელი ხელნაწერი ჟურნალის გარშემო, რომელსაც იგი უშვებდა.

ახლად აღორძინებულმა ქართულმა თეატრმა მასში ჰპოვა ნამდვილი ენთუზიასტი, რომელიც მონაწილეობას იღებდა პირველ წარმოდგენებში. იგი კალმით და სიტყვით მხარს უჭერდა თეატრის დამაარსებელს — გიორგი ერისთავს, ზრუნავდა თეატრის მუდმივი არსებობისათვის; მან დასტოვა ისტორიისათვის ქართული სცენის აღორძინების ნარკვევი. ქართული „სქელტანიანი“ ჟურნალის დაარსების იდეა წარმოიშვა ორმოცდაათიანი წლების ლიტერატურულ წრეში, რომლის ერთერთი წევრიც იგი იყო; თვით ჟურნალის არსებობას კრიტიკულ მომენტში ხელი შეუწყო მიხ. თუმანიშვილის ახლო მონაწილეობამ. იგი იყო პირველი ქართველი ფელეტონისტი. მან შეინახა ქართული ლიტერატურისათვის ქართველი პოეტების ლექსთა აუარებელი ხელნაწერი ასლები და გადასცა გამოსაქვეყნებლად ილია ჭავჭავაძეს. სათავადაზნაურო დეპუტატთა საკრებულო იმის დროს ერთადერთი ასპარეზი იყო საზოგადოებრივი მოღვაწეობის გამოსაჩენად და ამიტომ იგი უახლოეს მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურობის ყველა საქმეში; ამასთანავე, მას თვალსაჩინო ადგილი ეჭირა ძველი თაობის პროგრესიულ წრეში.

მიხეილ თუმანიშვილის ბიოგრაფიას, როგორც პოეტისა და თეატრალისა, საზოგადო მოღვაწისა და პუბლიცისტისა, რომელსაც ახლო ურთიერთობა ჰქონდა თავისი დროის ყველა გამოჩენილ მწერალთან და მოღვაწესთან, შეუძლიან მოგვცეს თვალსაჩინო მასალა XIX საუკუნის საქართველოს ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი განვითარების ისტორიისათვის. მაგრამ მიხ. თუმანიშვილის მოღვაწეობის მეორე მხარეც იზიდავს წარსული საუკუნის მესამე მეოთხედის სოციალური ცხოვრების მკვლევართა ყურადღებას — ეს არის მის მიერ ჩატარებული უდიდესი მუშაობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში გლეხთა საკითხის მასალების შეკრფისა, შემუშავებისა და პრაქტიკული გამოყენებისათვის.

მიხ. თუმანიშვილის ბიოგრაფიის შედგენის ცდას საფუძვლად დაედვა, უმთავრესად, საარქივო მასალა, რომლის უდიდესი ნაწილი დღევანდლამდე გამოსაქვეყნებელია. მაინც ამ ნაშრომში დღიურები, ოფიციალური დოკუმენტები და

წერილები თავიდან ბოლომდე როდია გამოყენებული: ხშირად მათი სპეციფიკური ინტერესი და ამ წიგნის ფარგალი ზღუდავდა მასალების სივრცეს. განსაკუთრებით ნაკლებად არის გაშუქებული ის მომენტები, რაც გლეხთა საკითხს ეხება. ეს გასაგებიცაა: იმ მოღვაწის ბიოგრაფია, რომელმაც თავის ზურგით გადაიტანა სამომზადებლო მუშაობის მთელი სიმძიმე, და რომელიც ამ საკითხის პირველი ისტორიკოსი იყო,—მეტისმეტად მჭიდროდ არის დაკავშირებული მთლად რეფორმის მომზადებისა და ჩატარების მსვლელობასთან; ხოლო რეფორმის ისტორია საჭიროებს დამოუკიდებელ დამუშავებას და ეს კი ამ წიგნის ფარგალს სცილდება.

ბიოგრაფიის დოკუმენტაციის თვალსაჩინო ნაწილისათვის გამოყენებულია საგვარეულო არქივი, რომელიც ამ ოთხი წლის წინათ საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერების ფონდს გადაეცა.

1937 წ. აპრილი.

ოჯახი და მშობლები

ოჯახური ტრადიციები. წინამორბედნი ლიტერატურაში — გივი, დიმიტრი, ეგნატე, გიორგი თუმანიშვილები. სოციალური გარემო. პოლიტიკური მიმდინარეობანი ოჯახში XIX საუკ. წინ. კავშირი ბატონიშვილ ალექსანდრესთან. მონაწილეობა 1832 წლის შეთქმულებაში. რუსული ორიენტაცია: სულხან, ეგნატე. პაპა — გოგია; მამა — ბირთველ-მდივანი. დედა ანა.

ყოველ ადამიანს, რაც უნდა მრავალფეროვანი იყოს მისი საქმიანობა, აქვს ერთი რომელიმე საქმე, რომელსაც იგი თავის ცოდნასა და თავის შრომას უპირატესად უთმობს. ამათუიმ პიროვნებაში, სოციალური და ინდივიდუალური პირობების გავლენით, განსაკუთრებით ვითარდება მიდრეკილება ადამიანის აქტიობის ერთ რომელსავე სფეროსადმი. სწორედ ასევე იყო ხოლმე, რომ მთელი გვარი ეძლეოდა ერთსადაიმევე საქმიანობას და სრულყოფამდე ვითარდებოდა მოღვაწეობის განსახლებრულ სფეროში. ფეოდალიზმის ეპოქაში და კარგა ხანს მისი დაშლის შემდეგაც, ზოგიერთი გვარი, თაობიდან თაობამდე, ხელიდან არ უშეებდა მმართველობის იმ სფეროს ან იმ თანამდებობას, რაც ოდითვე მის წინაპართ ეკუთვნოდათ. ასევე, თუმანიშვილებსაც საქართველოს ისტორიაში აქვთ თავიანთი ადგილი, რომელიც განისაზღვრება, როგორც კალმოსანთა (კალმის ადამიანთა) ადგილი. მათ შორის იყვნენ სამხედრო მოღვაწენიც, დიპლომატებიც, ბევრი მათგანი საქმიანობდა სამართლის სფეროშიც, მაგრამ მათი, ასე ვთქვათ, ძირითადი ხელობა იყო ნიშანდობლივ კალამი. მრავალ მოდგმათა განმავლობაში ისინი იყვნენ სამეფო კარის მდივნები, სარგებლობდნენ რა „მდივნობის — მწიგნობრობის“ უფლებით.

მეფე გიორგი XIII ბრძანებაში, რომელიც გაცემულია 1799 წლის * მაისის 24-ს ეგნატე თუმანიშვილის სახელზე, იხსენიება, რომ, როდესაც საქართველოში ბაგრატიდების დინასტია გამეფდა, თუმანიშვილებს მიენიჭათ შთამომავლობით მეფის მდივანთა თანამდებობა.

* თარიღები აქ ყველგან — 1918 წლამდე — მოცემულია ძველი სტილით.

ბაგრატიდების დამყარება საქართველოში 787 წელს მიეკუთვნება. მაშასადამე, თუ ამ ბრძანებას ვერწმუნეთ, თუმანიშვილები გამოჩენილან, სულ ცოტა, VIII საუკუნის ნახევარში. ასეთი მტკიცებისათვის საფუძველი არ არსებობს. რაც უნდა სიტყვაძვირი იყონ ძველი ქართული მათიანეები, მაინც ძნელი წარმოსადგენია, რომ მათში ეს გვარი არ იხსენიებოდეს, თუ კი მის წევრებს, მართლაც, ძველადვე შთამომავლობითი თანამდებობა ჰქონდათ.

იმ ოფიციალური დოკუმენტებიდან, რაც შენახულა და თუმანიშვილებს ასახელებს, ყველაზე უადრესი, დაახლოებით, 1405 წელს¹ ეკუთვნის; ამ დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ სოფელი ახალდაბა, რომელზედაც ლაპარაკია დოკუმენტში, „ძველისგან“ ეკუთვნოდა თუმანიშვილებს. ჩუბინაშვილის მიერ მოყვანილი გადმოცემით, თუმანიშვილები გამოჩნდნენ საქართველოში XII საუკუნეს.² ჩვენამდე მოღწეულ სიგელებში მდივნები თუმანიშვილთაგან — სახელდობრ ზაქარია — პირველად 1454 და 1463 წლებში გამოდიან.

დაბოლოს, მთელი რიგი მოსაზრებანი, რომლებზედაც აქ ლაპარაკი ზედმეტია, გვაძულებენ იმ დასკვნამდე მივიდეთ, რომ თუმანიშვილები საქართველოში გამოჩნდნენ, რასაკვირველია, არა უგვიანეს XIV საუკუნისა, ხოლო მდივნებად გახდნენ XV საუკუნეში მაინც, ყოველ შემთხვევაში არა ამაზე უგვიანეს.

მუდამ დოკუმენტებთან, წერილებთან და წიგნებთან საქმის ქონამ და ამით შექმნილ ატმოსფეროში ტრიალმა წარმოქმნა და განავითარა ლიტერატურული ინტერესები. საუცხოო მდივნობასთან ერთად თუმანიშვილები, როცა მოცლილები იყვნენ, თავისუფალ დროს კითხვასა და ლიტერატურულ საქმიანობას უთმობდნენ. ბევრი მათგანი პოეტი იყო და მწერლობა ამათუიმ სახით თითქმის ყოველი მათგანისათვის ღრმა სულიერ მოთხოვნილებას წარმოადგენდა. უფრო ელემენტარული სახით ეს მოთხოვნილება მკლავდებოდა სხვადასხვა ნაწარმოებთა გადაწერით საშინაო ბიბლიოთეკის შესავსებად, ხოლო შემოკმედების მადლით მოსილი პიროვნებანი ამ მოთხოვნილებას ასახიერებდნენ საკუთარი დამოუკიდებელი თხზულებებით. მუდმივი ომებისა, თავდასხმისა, აოხრებისა და სხვა ისტორიული პირობების გამო — ძველი ბიბლიოთეკები დაიღუპა, მაგრამ ის, რაც გადურჩა უამთა სიავეს, აშკარად გვიჩვენებს, რომ ეს გვარეულობა ნაყოფიერად თანაეზიარა ქართულ მწერლობას.³ ცნობილია, მაგალითად, რომ მდივან-მწიგნობარი გივი თუმანიშვილი ეხმარებოდა ბატონიშვილს ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფიული და სტატისტიკური აღწერის შედგენაში: თითონ იგი პოეტი ყოფილა და საკუთარი ხელით გადაუწერია „არჩილიანი“. დავით⁴ თუმანიშვილის ლექსები ჩართულია ამირიძის კრებულში და სხვა ანთოლოგიებში. იოსებ-მდივნის შვილი — დ ი მ ი -

ტრი მდივანი არა მარტო გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე ყოფილა, გიორგი XIII⁶ ახლო კარისკაცი, მუდმივი მონაწილე იმ თათბირებისა, რომლებიც იმართებოდა ამ მეფისას გარსევან ჭავჭავაძის მიერ რუსეთიდან გამოგზავნილი წერილებს განსახილველად, — არამედ აგრეთვე იგი ყოფილა პოეტი, რომლის ლექსებსაც საკმარ პოპულარობა თურმე ჰქონდა ხალხში. ⁶ წარსული საუკუნის დამდეგს იგი ბატონიშვილებთან ერთად რუსეთში გადასახლებულა⁷ და იქაც ვანაგრობდა წერას. მისი ლექსი „ახალ აღნაგო სულო და“ ჩართულია XIX საუკუნის ბევრ ანთოლოგიაში, ისე, როგორც მისივე ლექსო, რომელიც ალევორიულად უმცერის ლამაზი ქალის შავ თვალებს და ადარებს მათ გიშრის ნავებს გაშლილ ზღვაში. ირაკლი II და გიორგი XIII მდივანი და მდივანბეგი ეგნატე, თავის მრავალფეროვან სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობასთან ერთად, ხანდახან პოეზიასაც გუნდრუკს უკმევდა ხოლმე. მისი შვილი გიორგი,⁸ რომლის ეროტიკული ლირიკაც უყურადღებოდ არ დარჩათ ლიტერატურის ისტორიკოსებს, თითქმის თანამედროვე იყო მიხეილ ბირთველის-ძისა. დაბოლოს, მიხეილ ბირთველის ძის უფროსმა ძმამ, ავთანდილმა, რომელიც ახალგაზრდობაში დაიღუპა, დასტოვა თავის შემდეგ ლექსები და პროზა.

მიხეილ ბირთველის-ძის ოჯახი არ ეკუთვნოდა დიდ მემამულეთა წრეს. თვით საქმიანობის ხასიათი საშუალებას არ აძლევდა თუმანიშვილებს დიდი დრო და ენერჯია დაეთმოთ ქონებრივ საქმეთათვის. მათი ეკონომიური მდგომარეობის გაშლა-აყვავება XVII საუკუნის ნახევარზე მოდის, როდესაც მათ ხელში იყო მთელი რიგი სოფლები ქართლში და სომხეთში,⁹ მაგრამ XVII საუკუნის ნახევარში მოხდა გაყრა მამუკას ოთხს შვილს შუა და ამიერიდან, განსაკუთრებით შთამომავლობის გამრავლების გამო, მათი შეძლებულება თანდათან კლებულობს. ერთი მამულის დაკარგვას მეორე მამულის დაკარგვა მოსდევს და წარსული საუკუნის დამდეგისათვის ისინი ინარჩუნებენ მხოლოდ თავიანთ ძირითად ბუდეს — სოფ. ხელთუბანს და აგრეთვე რამდენსამე მცირე ნაკვეთს სხვა ადგილებში; ამასთანავე, მთელი მათი ქონება დაქუცმაცებული იყო წვრილწვრილ ნაჭრებად მრავალრიცხოვან ცალკეულ ოჯახებს შორის. მიხეილის მამის ბირთველ-მდივნის განკარგულებაში იყო სულ 50-მდე დესეტინა მიწა და ხუთმეტრიოდე კომლი გლეხი, ხოლო თვით მიხეილმა მიიღო სამკვიდროდ სულ ექვსი კომლი და ამის შესაბამი ოდენობის სახნავი მიწა.¹⁰ ბირთველის სამდივნო შემოსავალი, საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, რაც უნდა გულუხვად გამოვთვალოთ, არ აღემატებოდა 2.000 მან. წლიურად, ხოლო რუსეთის სამსახურში გადასვლისას იგი ჰკარგავს ამ შემოსავალსაც, რაც, თავისთავად, თვალსაჩინო წყაროდ არ ჩაითვლება, თუ მხედველობაში მივიღებთ მრავალრიცხოვან ოჯახს.

სხვადასხვა მიმდინარეობათა შინაგანი ბრძოლა, რაც ბაგრატი-
დების დინასტიას ნაფლეთებად ჰგლფჯდა, როგორც სარკეში, ისე
ჭირეკლება იმ ოჯახებზე, რომლებსაც ახლო კავშირი ჰქონდათ ამ
დინასტიასთან. იმ მოძრაობის სოციალური ბაზის, ანალიზი, რომელ-
საც მეთაურად ბატონიშვილი ალექსანდრე ჰყავდა, ფრიად საინტე-
რესო დასკვნებამდე მიგვიყვანდა. ხოლო აქ შესაბამის მიგვაჩნია
ალენიშნოთ, რომ ალექსანდრე თავის მომხრეებს ჰპოვებდა სწორედ
ქართლის არაშლიდარ თავადაზნაურობა შორის, საქართველოს რუს-
ეთთან შეერთების წინ და აგრეთვე შემდგომი ათწლეულების განმავ-
ლობაშიაც მიხეილის ოჯახში იბრძოდა ორი მიმართულება: აღმო-
სავლური, რომელიც ირანთან დაახლოებისაკენ იბრებოდა და რომელ-
საც ურჩი ალექსანდრეს ბანაკში თავისი წარმომადგენლები ჰყავდა,
და რუსული, რომლის რიგებშიაც იყვნენ ისეთი დიდი წარმომადგე-
ნენი, როგორც სულხანი და ეგნატე.

ბირთველის შმა, მაშასადამე, მიხეილის დვიძლი ბიძა, ფარსა-
დანი ანუ ფარსია, ალექსანდრეს აქტიურ მომხრეთა შორის იყო.
თავის ნათესავ ზაალ თუმანიშვილთან ერთად იგი სტოვეტს ხელთ-
უბანს და შიდის ალექსანდრესთან ირანის სამფლობელოში, რაც
გორის საერობო მილჩიის სამმართველომ გენ. ციციანოვს მოახსენა.

ბატონიშვილისაგან ქართლისა და ახალციხის შემამუღლებების სა-
ხელზე წერილების შიღებისას, ისინი გამოემგზავრნენ ერევნიდან და,
რამდენიმე თავიანთი გლების თანხლებით, საქართველოში შეიპარნენ.
რუსეთის მეფის მოხელეთა წინააღმდეგ აჯანყების მოსაწყობად, რუ-
სეთის აგენტები თავს დაესხნენ მათ და დაიჭირეს. ასეთი გამოსვლი-
სათვის მათ დაკარგეს თავიანთი ქონება: იმპერატორი ალექსანდრე I-ის
1803 წ. ნოემბრის 11-ის სპეციალური რესკრიპტით ციციანოვს წინა-
დადება ეძლეოდა მიეღო სახაზინო მმართველობად ამირაჯიბთა, თუმან-
იშვილთა და თარხნიშვილთა სამი ოჯახის იმ წევრთა უძრავი ქო-
ნება, „რომელრც ეკუთვნის საზღვარგარეთ გასულ მფლობელო“, ცი-
ციანოვი დაეშურა ამ ბრძანების აღსრულებას და უკვე 1804 წლის
თებერვალში აუწყებდა წერილობით საქართველოს მოსახლეობას ფარ-
სიას და ზაალის ქონების ჩამორთმევას და სახელმწიფო ხაზინაში გა-
დაცემას, როგორც ისეთი პირებისას, რომელნიც რუსეთის მეფის
წინააღმდეგ აღდგნენ. ¹¹

ზოგიერთი თუმანიშვილი გარეული იყო აგრეთვე სხვა, რუსეთის
მეფის ძალა-უფლების სამტრო მოძრაობაში ჯერ კიდევ XIX საუ-
კუნის პირველ მეოთხედში, ¹² ხოლო უფრო გვიან, სახელდობრ 1832
წელს, პორუჩიკი გიორგი თუმანიშვილი, შეუქმულთა ჩვენებით, დანიშ-
ნული იყო პრაპორშჩიკ ერისთავთან, ეახტანგ ორბელიანთან, ბეჟან
ამილახორთან და ივანე ერისთავთან ერთად, 50 კაციით, ორდონანს-

ჰაუზის* ხელში ჩასაგდებად გამოსვლის პირველსავე ღამეს.¹³ თუმცა მიხეილის მამა ბირთველი შეთქმულებაში პირდაპირ მონაწილეობას არ იღებდა, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, როგორც ერისთავთან, ორბელიანთან და შეთქმულების სხვა მონაწილეებთან მჭიდრო ურთიერთობის მქონე ადამიანი, იგი ზედმიწევნით გაცნობილი იყო შეთქმულების ყოველივე წვრილმანს და თანაუგრძნობდა მას. იგი დაჰკითხა 1833 წლის იანვრის 4-ს საგამომძიებლო კომისიამ. მან წარუდგინა კომისიას წერილობითი ჩვენება. მისი ჩვენებიდან სჩანს, რომ შეთქმულნი სთვლიდნენ მას თანამგრძნობლად, უზიარებდნენ თავიანთ გეგმებს, მაგრამ არ აძლევდნენ აქტიურ როლს მისი ღრმა მოხუცებულობის გამო.¹⁴ ბირთველი პასუხისგებაში იქნა მიცემული, ხოლო იმის გამო, რომ მისი პირდაპირი მონაწილეობა შეთქმულებაში არ დამტკიცდა, სამხედრო მინისტრმა ჩერნიშევმა, რომელიც გაეცნო მთავარმართებლის რაზნის მოხსენებას, 1833 წლის ნოემბრის 4-ს გასცა ბრძანება: „ტიტ. სრვ. თავ. ბირთველ თუმანიშვილი იყვეს სასტიკი მეთვალყურეობის ქვეშ“.¹⁵

მეორეს მხრით, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ეპოქის თანამედროვე თუმანიშვილებს შორის ყველაზე გამოჩენილი — სულხანი და ეგნატე უახლოესი და საქმიანი თანამშრომელნი იყვნენ იოაკლი II-სა და გიორგი XIII-სა მათ რუსოფილურ პოლიტიკაში.

სულხანი-მდივანი გაგზავნილ იყო რუსეთში საქართველოს საგანგებო ელჩად ეკატერინე II კარის წინაშე. მას დიდად აფასებდა ყოვლადშემძლე პოტიომკინი.¹⁶

ეგნატე-მდივანი და მდივანბეგი, თავისი მორალური თვისებებით სრული ანტიპოდი თავდაპირილი და დარბაისელი სულხანისა, იყო ოპორტუნისტული ყაიდის მოღვაწე, რომელიც მიზნის მისაღწევად არაფრითარ ხერხს არ დაგიდევდათ.¹⁷ ორი მეფის უახლოესი მოჩვეული, ლიტერატურის მწყალობელი, თვით პოეტი და მამა პოეტისა, იგი იყო დიდი გავლენის კაცი და დიდი ძალაუფლების მქონე. ეგნატე მჩვევბოდა საერთო დენას და რუსულ რეჟიმში ეძიებდა პირად სარგებლობას, ამიტომ იგი მომხრე იყო რუსული ორიენტაციისა და, რუსეთის მმართველობის დამყარებისთანავე, შევიდა, სულხანთან ერთად, საქართველოს მთავრობის შედგენილობაში.

მიხეილ თუმანიშვილის გვარში, როგორც უკვე ვნახეთ, რუსული ორიენტაცია არა სჭარბობდა. რაც შეეხება მიხეილის პაპას გოგიას (გიორგის), რომელიც ცოცხალი იყო ჯერ კიდევ 1799 წელს¹⁸ და შეიძლება შემდეგაც, მისი ოჯახის სხვა წევრთაგან განსხვავებით, არაფრით არ გამოუჩენია თავი საერთოდ პოლიტიკაში. იგი მდივანი

* საკომუნდანტო სამმართველო

არ იყო და მამულს უვლიდა ხელთუბანში. მისი აგებულია სახლთან სიმაგრე-კოშკი და გაშენებულია ბაღი, რომელშიაც ესტუმრებოდა ხოლმე გიორგი XIII. რუსეთის მეფის მოხელენი ხშირად აწუხებდნენ გოგიას ყოველგვარი ბეგართ და მოითხოვდნენ, რომ მას სურსათი მიეწოდებინა მეფის ჯარისათვის გორსა და სურამში. ქართლის სხვა მემამულეთა მსგავსად გოგია განსაკუთრებულ გულმოდგინებას არ იჩენდა მოხელეთა და სამხედრო ხელისუფალთა ბრძანების შესრულებაში, მაგრამ, როგორც სჩანს, მას არც მტრულ გამოსვლებში მიუღია მონაწილეობა. არ ვიცით, ცოცხალი იყო იგი თუ არა, როდესაც ერთერთი მისი შვილი — ფარსადანი (ფარსია) — ჩაება ბატონიშვილ ალექსანდრეს საქმეში, მაგრამ სრულიად შესაძლებელია, რომ ფარსადანიც და ბირთველიც (ცნობები სხვა შვილებზე — რევაზზე და გრიგოლზე — მეტისმეტად მცირეა), რომლებმაც სახელი გაიტახეს შეთქმულებებში მონაწილეობით, ამჟღავნებდნენ თავიანთი მოქმედებით სწორედ იმ სულისკვეთებას, რაც მათში შთაისახა არა უმამისგავლენოდ.

თუ გოგია დაშორებული იყო სახელმწიფო საქმეებს, სამაგიეროდ მიხეილის მამა, რომელიც ატარებდა მხოლოდ მისი გვარისათვის ჩვეულ სახელს, ბირთველს,¹⁹ სავსებით მისდევდა ოჯახის ტრადიციებს: დაიბადა რა ხელთუბანში 1760 წელს, იგი ახალგაზრდობიდანვე, ვიდრე საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, იყო მდივანი ჯერ ირაკლის და გიორგისა, ხოლო 1800 და 1801 წლებში ბატონიშვილის ვახტანგ-ალმასხანისა, რომელიც მართავდა ქართლის ნაწილს და იმყოფებოდა ქ. დუშეთში. რუსეთთან შეერთების შემდეგ ბირთველი გადარქმეულ იქნა გუბერნსკი სეკრეტრად და დაინიშნა დუშეთის მაზრის თანამსაჯულად (სუდებნი ზასედატელი — 1802 წ.). იგი წინანდელებზე განაგრძობდა მჭიდრო ურთიერთობას ვახტანგ ბატონიშვილთან, რომელსაც, ამასთანავე, დაესვინა კიდეც (ვახტანგმა 1801 წელს მოუნათლა შვილი გიორგი). ბატონიშვილი რუსეთის ხელისუფლებას, ძველი ჩვეულებისამებრ, ისევ ბირთველის მეშვეობით მიმართავდა ხოლმე. რამდენიმე წლის განმავლობაში ბირთველი გოროდანიჩად იყო გორში, მერე სამსახურიდან გამოვიდა და ხელი მოჰკიდა შინაურ საქმეებს, რომლებიც არეულ-დარეული ჰქონდა იმის შემდეგ, რაც სამდივნო შემოსავალი მოესპო და ოჯახის წევრნი კი გაუმრავლდნენ.²⁰ სასულიერო პირებთან მიწერმოწერა, რაც საკმაოდ ვრცელია, გვიჩვენებს, რომ იგი გავლენიანი კაცი იყო. მას იმდენად უწევდნენ ანგარიშს, რომ ერთხელ მასთან წაჩხუბებული სასულიერო აღმინისტრატორი აბარებულ იქნა თავისი ადგილიდან იმის შემდეგ, რაკი სასულიერო მთავრობამ ვერ მოახერხა საქმის მორიგებით დაგვირგვინება. ბირთველს რომ სასტიკი ზედამხედველობა განუჩინეს,

ბირთველ თუმანიშვილი
(ფანქ. ნახატი მიხ. თუმანიშვილისა)

იგი 72 წლისა იყო. ოთხი წლის შემდეგ ბირთველი გარდაიცვალა; მას დარჩა ქვრივი და რამდენიმე შვილი, რომელთაგან ყველაზე უმცროსი — მიხეილი — 18 წლისა იყო.

ბირთველის სახეს საკმაოდ მკაფიოდ გვიხატავს მისი შვილის მიხეილის მიერ ფანქრით გაკეთებული მონასახი და აგრეთვე ოჯახში დარჩენილი მოგონებები. იგი ყოფილა ბუნებით მხიარული, სიცოცხლის მოყვარული ადამიანი, მქირდავი, მოსწრებელი სიტყვის პატრონი, უღრეკი ხასიათისა, და არც თუ დიდი მოყვარული საოჯახო საქმეებისა, თუმცა თავისგამოდების შემთხვევაში დავაქარობას არ უფრთხობდა. ხშირად უხდებოდა მას, სამსახურის გამო, ოჯახის დატოვება და საკმაო ხალისით უთმობდა თავის ცოლს ანას ოჯახის ტვირთის ზიდვას. ოჯახის საზრდოობის აუცილებლობამ ხელი მოაკიდინა ბირთველს სოფლის მეურნეობას, მაგრამ მან მაინც ვერ მოახერხა შეექმნა საკმაო შემოსავლის წყარო ხელთუბნის მამულში და, მართალი რომ ითქვას, მისი პატარა მეურნეობა ფრიად უნუგეშო მდგომარეობაში იყო. გულღია ხასიათი ხელს უწყობდა ბირთველს მეგობრულად ყოფილიყო მეზობელ მემამულეებთან და, როცა გაჭირვება მოითხოვდა, იგი, მათთან ერთად, ხელს ჰკიდებდა მახვილს თავის სამფლობელოთა დასაცავად თავდასხმისაგან, რაც ისე ხშირი იყო მაშინდელ შფოთიერ, საშიშარ დროს.²¹ ამისდა მიუხედავად მიხეილის მამას უყვარდა წიგნები და იგი ბევრ დროსაც ანდომებდა მათ. საკუთარი ხელით გადასწერა ბირთველმა 1802 წელს რუსთველის პოემის საინტერესო ვარიანტი და აგრეთვე სხვა რამდენიმე წიგნი. მას შეგნებული ჰქონდა დროის ვითარება, მისი მოთხოვნილებანი; ცდილობდა მიეცა თავისი შვილებისათვის თანადროული განათლება და ხელს უწყობდა თავის ოჯახში ახალი ცხოვრების დამყარებას, რაც რუსულ და ევროპულ კულტურას მოჰქონდა.

შვილებთან, რაღა თქმა უნდა, უფრო მეტად დედა იყო; შვილები მამას შედარებით ნაკლებ იცნობდნენ და ბირთველი, რომელსაც მაგრერიგად არ უყვარდა წერილების წერა, ხშირად უსაყვედურებდა შვილებს, დიდის ხნობით აგვიანებთ წერილებსო.

ანამ, პირიქით, მთლად შვილებს დაუდვა თავი. სომხეთის შელიქის ათანასე მირიმანოვის ქალი, მეორე ცოლი ბირთველისა და დედა მიხეილისა — ანა თავის დროისათვის საკმაოდ განვითარებული დედაკაცი იყო. გათხოვებამ შეიყვანა იგი ქმრის გორელი ნათესავების წრეში. გორელები XIX საუკუნის დასაწყისამდე თავგამოდებით იცავდნენ თავიანთ თვითმყოფობას გარეშე გავლენისაგან. ბირთველის უფროსი შვილის ავთანდილის სიტყვით (იგი ავტორია „საქართველოს ქალაქის გორის აღწერილობისა“)²² თბილისის მოქალაქეთა ქალები არ მოჰყვანდათ გორელებს ცოლად და არც თავიანთ ქალებს ათ-

ზოდნენ მათზე, „...ვინაიდან არა სთვლიდნენ მათ თავიანთი ნათესაობის ღირსად ზოგიერთი მათი საძაგელი ზნე-ჩვეულების გამო, ხოლო თუ ვინმე ამას საიდუმლოდ ჩაიდენდა, იგი საერთოდ აბუჩად აგდებული ჰყავდათ. ამის გამო ტფილისელებს არ შეეძლოთ გულნაკლულად არ ეყურებინათ გორელებისათვის და ყოველნაირად ცდილობდნენ ეს დამცირება თავიდან მოეშორებინათ. ბოლოს, მიმართეს თავიანთ მელიქს, ქალაქის უფროსს ავეტიქა ბებუთოვს და სთხოვეს დახმარებოდა მათ ამ საქმეში; ხოლო ამან სხვა საშუალება ვერა ჰპოვა რა, გარდა იმისა, რომ გამოსთხოვა გორელების მიერ დიდად პატივცემულს, თავად გიორგი თუმანიშვილს ქალი ცოლად²³ და ამაში არც მოსტყუვდა, ვინაიდან თავადი თუმანიშვილის მაგალითს გორის სხვა მცხოვრებლებმაც მიზაძეს“.

ბირთველი მიჰყვა ნათესავის მაგალითს და ცოლი სხვაგნით მოიყვანა. ანა თავის თავს შევიწროებულად გრძნობდა გორელთა კარდახშულ წრეში და თბილისისაკენ ისწრაფოდა. ძლიერმა ხასიათმა და თავისი ოჯახის ინტერესების შეგნებამ შეაძლებინა ანას გაერღვია ეს წრე. ბოლოს და ბოლოს მან თავისი გაიტანა და გაიყოლია ბირთველი თბილისში. ხან თბილისში ცხოვრება, ხან ხელთუბანში, უფრო თავისუფლად აგრძნობინებდა თავს, ვიდრე გორელ ქალებს, და აფართოებდა მის სულიერ არსებას; იგი ზრდიდა შვილებს შედარებით უფრო მეტი თავისუფლების ატმოსფეროში და არ ჰბორკავდა მათ ახალგაზრდულ გულისთქმათ. თავისი მხრით შვილები დედას დიდი სიყვარულით და პატივისცემით ეპყრობოდნენ. თუ რა დედა იყო იგი მიხეილისათვის—ყველაზე უმცროსისათვის, ამას მოწმობს მისი ჩანაწერი დღიურში: „დედაჩემი, რომელიც მხოლოდ ერთიღა, გადარჩა, იყო ჩემთვის. ერთად-ერთი მთლად ჩემს მრავალ, აწ გადასულ ნათესავებს შორის, და მან გამიწია მაგიერობა ძმებისაც, დისაც და მამისაც... მთელი თბილისი თანაგვიგრძნობდა ამ დანაკარგის გამო... იგი სანატრელად გარდაიცვალა, დასტოვა რა თავის შემდეგ კეთილი, ალაღმართალი დედაკაცის სახელი“.

ბ ა ვ შ ვ ო ბ ა

ცხოვრების წყობილება მამულში. ხელთუბანი. სახლი და „კოშკი“ დაწყებითი სწავლება. და-ძმები. ძმა ავთანდილი და მისი ტრაგიკული ბედი: დავით ბატონიშვილთან წასვლა, ცხოვრება რუსეთში, წიგნი გორზე, ციხეში დამწყვედევა. ძმების ვასილისა და გიორგის მემორული ცხოვრება. ძმისა, გრიგოლის სიკვდილი. მისტიკური განწყობილება.

მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი დაიბადა 1818 წლის მაისის 19-ს. მისი მამის ოჯახი ჯერ კიდევ ხელთუბანში ცხოვრობდა, ამიტომ მიხეილის ბავშვობა დაკავშირებულია მშობლიურ სოფელთან და ქალ. გორთან. გარეგნულად ოჯახის ცხოვრება ნაკლებად განესხვავებოდა ქართლის სხვა მემამულეთა ყოფაცხოვრებას: იგივე პატრიარქალური ბატონყმური ურთიერთობა გლეხებთან, „სულთა“ ყიდვა და გაყიდვა, ნადირობა, ცხენით შორეული გასეირნება, მეზობლებისას მიმოსვლა და მათთანვე ქონებრივი დავა; ქალების საქმიანობა და ზრუნვა ოჯახზე და მათივე მითქმა-მოთქმა და ჭორი მეზობლებს შორის; მოზარდი თაობის სადა, მიამიტი სიხარული: კალოზე ნალეწი ძნის ოქროსფერ კორიანტელში და მეხრე გლეხის „ჰაამო-მაამოს“ ძახილში კეკრის ირგვლივ სრბოლა, ტოლ-ამხანაგებთან ერთფეროვანი, მაგრამ ხალისიანი თამაშობა, ქართლის შესანიშნავი ხილი — სურნელოვანი ვაშლები და ცვრიანი ატმები და კიდევ ბევრი რამ ამისთანა.

მაგრამ მიხეილის ოჯახში სხვა რამეც იყო; იმ გარდამავალ ხანაში ცხოვრებამ დააყენა ახალგაზრდობის წინაშე ახალი მოთხოვნანი. რუსეთთან შეერთებით იქმნებოდა შესაძლებლობა საერთო-საკაცობრიო კულტურაში ფეხის შედგმისათვის. თავადაზნაურობის ერთ ნაწილში, რომელიც მისი აზროვნების მიხედვით, შეიძლება ამ კლასის მოწინავე ნაწილად ჩათვლილიყო, დაიბადა მისწრაფება მიეცათ თავიანთი შვილებისათვის რუსული აღზრდა-განათლება. ეს მისწრაფება ნაკარნახევი იყო უპირატესად კლასობრივი ინტერესებით. ბევრ თავად-აზნაურს, უმთავრესად საშუალო ფენიდან, უეჭველია, შეგნებულნი ჰქონდა, რომ რუსეთის თვითმპყრობელობას საქართველოსა და, საერთოდ, ამიერკავკასიაში აქვს თავისი განსაკუთრებული ინტერესები, რომლებიც ყოველთვის როდი ეგუება ადგილობრივ თავადაზნაურობის ინტერესებსა და მიზნებს; ამიტომ ამ თვითმპყრობელობის ბატონობის პირობებში თავადაზნაურობას, როგორც კლასს,

შეუძლიან შეინარჩუნოს თავისი პოზიცია ამა თუ იმ ფორმით მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მისი კულტურული დონე მაღლა იდგება.

მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახი ყველაზე მეტად მომზადებული იყო ცხოვრების ამ ახალი მიმართულებისათვის, როგორც ეს შეგვიძლია დავასკვნათ მისი ტრადიციებისა და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით, რაც ზევით ერთი თვალის გადავლებით ვნახეთ: მდივნობა აღარ სუფევდა, პატარა მამული საკმარისი არ იყო, როგორც არსებობისათვის საჭირო შემოსავლის წყარო, მაშასადამე, აუცილებელი იყო მეფის სამსახურში შესვლა. ხოლო ეს სამსახური კი მოითხოვდა რუსულ ყაიდაზე მომზადებას — ბირთველის უფროს შვილებს საკმარისი განათლება არ მიუღიათ; ამიტომ მათ არ შეეძლოთ ცხოვრების ახალ პირობებში შეექმნათ ისეთი მდგომარეობა, რაც შეადგენდა მშობლების ზრახვას: გრიგოლი მთელი თავისი სიცოცხლე, ისიც არა ზანგრძლივი, მცირე მოხელე იყო; ვასილი და გიორგი, რომელთაც სამხედრო სარბიელი აირჩიეს, სწორედ საჭირო განათლების უქონლობის გამო, იძულებულნი გახდნენ დაეწყოთ იგი სამსახურის დაბალი საფეხურებიდან: გიორგის — იუნკრობით, ხოლო ვასილს — ჯარისკაცობით. ამიტომ ოჯახის მთელი იმედი დედის საყვარელ ნაბოლოვარას — მიხეილს დაეყრდნო. ერთის მხრით — გონებრივი მუშაობისადმი სიყვარული, როგორც მამა-პაპისეული მემკვიდრეობა, ხოლო მეორეს მხრით დედისაგან გადასული სიმტკიცე ხასიათისა და მუყაითობა, რწმენას აღუძრავდა მშობლებს, რომ ამრიგობაზე უმცროსი შვილი იმედს არ გაუცრუებდათ. სოფლის ვითარება, რაც დაბადებიდან ცნობილი იყო მიხეილისათვის, ახალს არას წარმოადგენდა მის თვალში და თვით სოფ. ხელთუბანი საკმაო საზრდოს ვერ მისცემდა მის ცოდნის მოყვარულ გონებას.

ხელთუბანი დიდი სოფელი იყო და ახლაც დიდი სოფელია; იგი გორიდან ექვს კილომეტრზეა; მდებარეობს გაშლილ ადგილას, რომელიც მდიდარია მშვენიერი წყაროს წყლით, შესანიშნავი და მრავალნაირი ხილით და უგემრიელესი მახობლის პურით, რომელსაც განსაკუთრებული ლურჯი ფერი დაჰკრავს.

თუმანიშვილების ხელში ხელთუბანი XVII საუკუნის დასაწყისიდან იყო ხელთუბნის პირველი მფლობელი ამ ოჯახის წევრთა შორის, როგორც სჩანს, იყო მამუკა, რომელმაც სიკვდილის შემდეგ ოთხი შვილი დასტოვა. 1653 წელსა და 1658 წელს შუა მოხდა ხელთუბნისა და სხვა ადგილებში მდებარე მიწების და სახლების გაყოფა. მამუკას მემკვიდრეებს შორის. ასეთი გაყრა მემამულეთა შორის იმ დროისათვის ფრიად იშვიათი მოვლენა იყო. ამიტომ იგი დიდის ზენიმით მოაწყეს. გასაყრელად სოფელში თვით როსტომ მეფე მივიდა ბატონიშვილი ვახტანგისა, სახლთუხუცესი ჩოლოყაშვილისა, თბილელი

ეპისკოპოსისა, მდივანი მერაბ ყორღანაშვილისა და სხვა პირთა თანხლებით. თუმცა იმ დროდან ხელთუბანს არა ერთხელ თავს ესხმოდნენ თურქები, ლეკები და სხვ.²⁴ და ასობით მცხოვრებნი ტყვედ წაყვანიათ, მაგრამ მიხეილის წინაპარნი განაგრძობდნენ თავიანთ ძამულში ცხოვრებას და სხვა სამფლობელოებზე გულაცრუებით იყვნენ. აქა და გორში²⁵ მათ ააშენეს რამდენიმე ეკლესია, რომელთა შორის ერთი აავო თბილელმა მიტროპოლიტმა ქრისტეფორე თუმანიშვილმა XVIII საუკუნის სამოციან თუ სამოცდაათიან წლებში.²⁶ აქვე, ხელთუბანში, ჰმარხავდნენ თუმანიშვილების უმეტეს ნაწილს. მიხეილის ოჯახში ბირთველი პირველი იყო, თბილისში რომ დაკრძალეს, მიხეილის ზავშვობისას ხელთუბანში 175-დან 200 კომლამდე უნდა ყოფილიყო; ამათგან ზოგი მემამულეებს ეკუთვნოდა, ზოგიც ეკლესიას.

მიხეილის ოჯახის საცხოვრებელი სახლი სოფლის შუაგულში იდგა. იგი დიდი შენობა არ იყო და ოჯახი საკმაოდ ვიწროდ ცხოვრობდა. ზაფხულობით ბირთველი და ანა შვილებით გადასახლდებოდნენ ხოლმე კოშკში, რომელიც კარშიდამოს გვერდზე ეკრა. ხანდახან ისინი აქ გვიანობამდე რჩებოდნენ — შემოდგომის განმავლობაში. მისი სქელი კედლები არც მზის სხივებს უშვებდნენ, არც სიცივეს. კოშკი თუ თავის განთქმულ წროტოტიას — ბაბილონის გოდოლს არა ჰგავდა, მაინც, ყოველ შემთხვევაში, იგი იყო კოშკი დიდი უთანხმოების და აღრევისა ორ ძმას შუა — ბირთველსა და რევაზსა, რომელნიც არა სჯერდებოდნენ მარტო შინაურ ჩხუბსა და უსიამოვნებას და არა იშვიათად მიმართავდნენ ხოლმე სამედიატორო და სასამართლო განჩინებას. ხელთუბნის კოშკი, რომელიც ახლა ნანგრევებად არის ქცეული (კარგახანია აღარც სახლი არსებობს), მრავალი, სამ სართულიანი ფუნდამენტალური ნაგებობა იყო. დაბლა სართული (მარანი წყაროიანად) რევაზს ეკუთვნოდა; იმისვე ხელში იყო მესამე სართული საცხოვრებელი სადგომით: მეორე სართული ბირთველის საკუთრება იყო. კოშკს შიგნით ქვის ხვეული კიბე ჰქონდა, რომელიც სამსავე სართულს აერთებდა. ამას გარდა, გარედან მიდგმული იყო ხის მუხლოვანი კიბე, რომელიც მეორე სართულში აღიორდა. კოშკის სულ მაღლა, სახურავ ქვეშ, გამართული იყო ბაქანი, ისე მოფარებული, რომ იქ შეიძლებოდა დამალვა და კიბით შეუმჩნევლად ზევით ასვლა. თავდასხმის დროს ამ ბაქანზე იმალებოდნენ დამხდურნი ცულებით ხელში და თუ დამცემნი ზევით ასვლას განიზრახავდნენ, უმაღლ თავგაჩეხილები უკანვე ვარდებოდნენ, ისე რომ, ვერც კი შენიშნავდნენ კოშკის დამცველთ.

ზავშვობისას მიხეილი არა ერთხელ ყოფილა მამისა და ბიძის უთანხმოების მოწმე, მაგრამ ახალი თაობა — ბირთველისა და რევაზის

შვილები არაფრად დაგიდევდნენ მშობლების დავიდარებას. ბავშვობიდან დაწყებული, გულითადი მეგობრობა მათ მთელ თავიანთ სიცოცხლეში ნირშეუცვლელად შეინარჩუნეს.²¹

ერთ გორელ მღვდელს, რომელიც თავისებურად განათლებულ კაცად ითვლებოდა, მშობლებმა მიანდეს მიხეილისათვის წერაკითხვისა და არითმეტიკის ელემენტარული საფუძვლების სწავლება. სოფლის უფერულ, გამოფიტულ ცხოვრებას არ შეეძლო მიხეილის მთელი ყურადღების მიზიდვა. მუშაობაში მუყაითობამ და ცოდნის დიდმა წყურვილმა ხელი შეუწყო ბავშვს მალე შეეთვისებინა დაწყებითი ცოდნა და, როდესაც იგი თბილისს ჩამოიყვანეს სასწავლებელში მისაბარებლად, აღმოჩნდა, რომ ბავშვი საკმაოდ კარგად არის მომზადებული საშუალო სასწავლებელში შესასვლელად.

მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახურმა ვითარებამ და მისი ძმების ტრაგიკულმა ბედისწერამ, რომელმაც რამდენსამე წელიწადში ყველანი უღმობელად იმსხვერპლა, ძლიერი დაღი დაასვა მის პირველ დროის შემოქმედებას. სოციალური ხასიათის მოტივები მჭიდროდ გადაეხლართა ამ შემოქმედებაში პირადი ხასიათის გრძნობებს. სევდა და მოწყენილობა, რაც თუმანიშვილის იმ დროის პოეზიას ახასიათებს, ნაწილობრივ ღრმად ფესვებგადგმულია მძიმე პირად განცდებში, ხოლო ეს განცდები გამოწვეულია ცხოვრების მწვავე მოვლენებით. ერთერთ თავის ძმას—ავთანდილს—მიხეილი იცნობდა მხოლოდ შინაურთა გადმოცემით; მაინც მის დაღუპვას იმ დროს, როცა მიხეილი ჯერ კიდევ ბავშვი იყო, არ შეეძლო არ გამოეწვია სულიერი ტკივილი მგრძნობიარე ყრმის არსებაში. დანარჩენი ძმები ბევრად უკუროსნი იყვნენ მიხეილზე, მაგრამ დღიურის ჩანაწერები მოწმობენ მათ შორის არსებულ მეგობრობას.

1795 წლის იანვარში, სწორედ იმ წელს, როდესაც უღმობელს საჭურისის ალა-მაჰმად-ხანის მძვინვარე ურდოები გახელებული ქარიშხალივით თავს დაატყდნენ საქართველოს დედა-ქალაქს, ბირთველს მიეცა პირველი ცოლისაგან პირველი და ამ ქორწინებაში ერთადერთი ვაჟი, რომელსაც ავთანდილი უწოდეს. ბირთველის პირმშო, უეჭველია, თავის კვალს დასტოვებდა ქართულ ლიტერატურაში, მწარე ხვედრი რომ არ სწევოდა. იგი ყოფილა ფიცხი, ნიჭიერი, აჩქარებული და გრძნობით აღსავსე კაბუკი. თავისი ბავშვობა ავთანდილს ხელთუბანში გაუტარებია, ოჯახის წიაღში. იგი აქ დარჩენილასულ უკანასკნელი 12 წლის ასაკამდე. საგვარეულო არქივში შენახულ იმერეთის მეფის სოლომონის მიერ სომხეთის კათოლიკოს სიმეონისათვის მიწერილი წერილის შავი, რომელიც, როგორც ეტყობა, შედგენილია ბირთველის მონაწილეობით. წერილის მესამე გვერდის ნახევარი (წერილი ქალაქის დიდ თაბახხეა) და მთლად მეოთხე

გვერდი აჭრელებულია ავთანდილის ნავარჯიშევიტ რუსულ და ქართულ ენაზე. ამ ნავარჯიშევიდან სჩანს, რომ ბავშვს უწერია ამ ორსავე ენაზე; ამასთანავე, მხედრულის გარდა, მას ხუცურიც სცოდნია. ცოლის ადრე სიკვდილს ძალიან დაუახლოებია მამა და შვილი. როგორც სჩანს, შვილის მოშორებაზე ბირთველი დაყაბულებულა ვილაციის რჩევით. ყრმა გაუგზავნიათ პეტერბურგს დავით ბატონიშვილთან, რომელიც 1803 წლიდან „საპატიო გაძევებაში“ იმყოფებოდა, და იქ ავთანდილი ბატონიშვილის მდივანი გამხდარა. დავითი განათლებული და თავის დროისათვის თავისუფლად მოაზროვნე კაცი ყოფილა და მის გავლენას კეთილნაყოფიერად უმოქმედნია ავთანდილზე. იგი გულმოდგინედ შეცადინებოდა და ძალიან ჩქარა სავსებით დაეუფლა რუსულ ენას. პეტერბურგს ის უნდა გადასულიყო, ყოველ შემთხვევაში, არა უგვიანეს 1814 წლის ნახევრისა,²⁸ ხოლო ზოგიერთი ცნობა საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ რუსეთში იგი გაჩნდა უფრო ადრე და მონაწილეობას იღებდა 1812 წლის ომში ნაპოლეონთან,²⁹ 17 წლის ასაკისა. ასეა თუ ისე, 1814 წლის ნახევარში იგი სენატის სამსახურშია რეგისტრატორის მცირე თანამდებობაზე. პეტერბურგში ყოფნისას ავთანდილმა გამოამქლავნა შემოქმედებითი ნიჭი: მას დაუწერია მთელი რიგი ლექსები ლირიკული და სატირიკული ხასიათისა. დავით ბატონიშვილი, მისი წერილების მიხედვით, თვით ადევნებდა თვალყურს თავისი მდივნის განათლებას.

1816 წელს იქვე, იმპერიის დედა-ქალაქში, გამოვიდა ავთანდილის მიერ რუსულად დაწერილი პატარა წიგნაკი ამ სათაურით „საქართველოს ქალაქის გორის ისტორია“ (История грузинского города Гური). ავტორი მაშინ 20 წლისა იყო, მაგრამ აღწერაში მოსჩანს პოეტური ნიჭი და დაკვირვების უნარი. ბუნების აღწერა ფერად-ფერადია და საამური,³⁰ მცხოვრებთა დახასიათება — მკაფიო და ზედმიწევნითი. მთელ წიგნაკს ატყვია ბუკოლიკური იდილიის იერი, რაც იმ დროს დიდ მოდაში იყო. დღევანდლამდე არც ერთი დოკუმენტი არ არის აღმოჩენილი, რომელიც უუქსა ჰფენდეს ავთანდილის შემდგომ სვე-ბედსა და იმ უბედურებას, რაც მას შეემთხვა. მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება: ქალ. ბობრუსკიდან ერთ ვერსზე, ბელორუსიაში, სწორედ იმ ადგილას, სადაც პაწია მდინარე ბობრუსკა ნაპოლეონის ლაშქრობით სახელგანთქმულ მდინარე ბერეზინას ერთვის, ბობრუსკის ციხე იდგა მაღლობზე. სამხედრო საქმიანობაში დაუცხრომელმა ოსტერმანმა დაითანხმა ალექსანდრე I-ლი, მისი მეფობის დასაწყისშივე, ბობრუსკის ციხის აგებაზე, და იგი არც შემცდარა. 1812 წლის ომში ამ ციხემ თვალსაჩინო სამსახური გაუწია რუსების მიერ ფრანგების მოგერიების საქმეს. ამ ციხის მნიშვნელობა წლითი-წლობით სულ უფრო და უფრო მატულობდა. ომის შემდეგ

ამ ციხეში ამწყვედნენ საშიშარ თავისუფალ-მოაზროვნეთ და მთავრობის მტერთ. სწორედ ამ პირქუშ ციხეში მოულოდნელად გაგზავნილ იქნა ავთანდილი და იმ დღიდან სრულიად მოისპო რაიმე ცნობა მის თაობაზე.

დავით ბატონიშვილს უთანხმოება ჰქონდა თავის ძმებთან, რომელნიც ედავებოდნენ მას გიორგის მემკვიდრეობის უფლებას, და აგრეთვე თავადაზნაურობასა და სამღვდელოებასთან, რომელთაც იგი მიაჩნდათ უღვთო ვოლტერის თანამიმდევრად. რუსეთის მთავრობაც აღმაცერად უყურებდა ბატონიშვილს და, თუმცა ჩინებსა და სხვადასხვა წყალობას არ იშურებდა მისთვის, მაგრამ მაინც სახიფათოდ სთვლიდა დავითის გავლენას საქართველოში. რა მოხდა? მეფის „ოხრანიკების“ მსხვერპლი გახდა ავთანდილი, როგორც დავით ბატონიშვილის ახლო კაცი, თუ დაიღუპა, როგორც რუსეთის საიდუმლო საზოგადოებათა ან მასსონთა წევრი — ძნელი სათქმელია, მაგრამ ორივე გარემოება თანაბრად საგულვეტელია. ერთი რამ კი უეჭველია: ბობრუსკის ციხეში ამწყვედნენ მხოლოდ იმას, ვისაც მთავრობა უაღრესად მნიშვნელოვან სახელმწიფო დამნაშავედ სთვლიდა.

ბირთველის უფროსი შვილი მეორე ქორწინებაში — გიორგი, „ერეჯანის კარაბინელთა პოლკის ბ-ნი პოდპორუჩიკი და კავალერი“ — როგორც იგი იხსენიება მიწერ-მოწერაში, — დაიბადა 1801 წელს, როდესაც ბირთველი ვახტანგ ბატონიშვილის მდივანი იყო; ვახტანგმავე მონათლა გიორგი. გიორგიმ დაიწყო სამხედრო სამსახური ერევანის პოლკში იუნკრობით, ჩაატარა ვენ. ბენკენდორფის უფროსობით ირანის კამპანია, მიიღო მონაწილეობა უამრავ დიდსა და მცირე ბრძოლაში, ერევანისა, სარდარაბადისა და ყარსისათვის აღყის შემორტყმაში, თავრიზზე ლაშქრობაში და სხვა ამისთ. გიორგის რომანტიკული სვე-ბედი ნამდვილი ილუსტრაციაა ეპოქის ზნეჩვეულებისა და ახასიათებს წარსული საუკუნის ოციანი და ოცდაათიანი წლების წრესა და ყოფაცხოვრებას. გიორგი ჯერ კიდევ მოზარდი იყო, რომ მისმა მშობლებმა და სააქალა-მელიქ-ალამალოვმა გადასწყვიტეს ერთმანეთთან დამოყვრება. სააქალა — ჰკვიანი და შეძლებული ერევნელი შემამულე იყო, არა მარტო ყველაზე გავლენიანი ადამიანი თავის წრეში, არამედ აგრეთვე — კარგად ცნობილი თბილისსა და თეირანში. მისი უფროსი ქალი ცოლად ჰყავდა მეფე ირაკლის შვილს — ალექსანდრე ბატონიშვილს, ხოლო ცხოვრობდა თავის მამისას, ვიდრე მისი ქმარი ირანში იმყოფებოდა. გიორგის ოჯახთან დამოყვრება მელიქ-ალამალოვისათვის იმას ნიშნავდა, რომ იგი გააბამდა ახალ კავშირს თბილისთან, სადაც მისი მდგომარეობა ალექსანდრეს მარცხის შემდეგ საკმაოდ შეირყა; ხოლო გიორგის ოჯახისათვის მელიქ-

ალამალოვის ქალი მდგომარეობითაც და შეძლებითაც სავსებით შესაფერისი იყო. ქორწილის დრო რომ დადგა, გიორგი, რომელსაც არასდროს არ ენახა არც საცოლზე, არც მისი მშობლები, ხოლო ბევრი რამ სმენოდა ქალის სილამაზეზე და კარგ ზნე-ხასიათზე, გაემგზავრა ერევნისაკენ. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ მას თურმე დაასწრო ერთმა მისმა შორეულმა ნათესავმა, რომელიც მასავით გიორგი თუმანიშვილი იყო და თანაც სამხედრო პირი. არც ქალის მშობლებს ენახათ ნამდვილი სასიძო და ამიტომ ქორწილი გადაეხადათ. გიორგიმ ვერ აიტანა სირცხვილი და სამუდამოდ განეშორა სამშობლოს და ირანით ბაღდადს წავიდა. 1831 წლიდან იმისაგან არავითარი ცნობა არ მოსულა: ხმა გავარდა, ვითომც ირანელ-თურქთა ომში დაღუპულიყოს, ხოლო მეორე ცნობით, შავი ქირისაგან მოკვდაო.

მიხეილის შემდეგი ძმა გრიგოლი, რომელიც 1807 წელს დაიბადა და სამოქალაქო სამსახურში იმყოფებოდა — საქართველოს უზენაეს სამმართველოსა და გორის საოლქო სამმართველოში; — ავად გახდა ფილტვებით; გამოვიდა სამსახურიდან 1835 წელს და გარდაიცვალა ამ სენისაგან 1838 წლის ოქტომბრის 12-ს.

ვასილი (1817—1845) შევიდა ჯარისკაცად ქართულ გრენადერთა პოლკში, ჩქარა დაწინაურდა რამდენიმე ლაშქრობაში, გახდა ოფიცერი, დაიჭრა ნუხასთან, გამოვიდა სამსახურიდან, მსახურობდა ქალღუშეთში ქალაქის კომისრად, მაგრამ ჭრილობას ვერ გადაურჩა და გარდაიცვალა 28 წლისა.

მიხეილის და ელისაბედო (დაიბადა 1806 წ.) გარდაიცვალა ახალგაზრდობაში. სხვა ძმები და და ნინია გარდაიცვალნენ სულ პატარები. მიხეილის დღიურის ჩანაწერი 1845 წ. მარტის 12-სა (ხელთუბანში) გვიჩვენებს, თუ რა მიზეზით შეტყობილებას ახდენდა მასზე ძმების უბედურება. ვასილი თებერვლის 16-ს წასულა ხელთუბანში და მარტის 8-ს ღამეს იქ გარდაცვლილა. მიხეილს მიუღია დედის წერილი, სადაც იგი ატყობინებდა ძმის უიმედო მდგომარეობას. იგი მაშინვე, მარტის 9-ს, სალამოს — გამგზავრებულა ხელთუბანს.

„მთელ ღამეს მივაჭენებდი ფოსტის ცხენებს. ძლივს ინათა, რომ ხელთუბანში ვიყავი და ვაი, უბედურებაჲ! ვეღარ მივუსწარ ძმას, ან უკეთ რომ ვსთქვა, მივუსწარ უსულო გვამს, გაფიქრებული, უსიცოცხლო შუბლით, ჩამქრალი თვალებით... [მრავალწერტილი დეძნისაა]. ძნელია აღწერა იმ მწუხარებისა, რამაც მე შემბორკა, როდესაც დავინახე უდროოდ გამქრალი ჩემი ძმა. ეტირადი უცრემლოდ; უნუგეშობისა; უსიცოცხლობის ნადველმა გამიყინა ცრემლები; ხოლო ერთადერთი ნუგეში ჩემს საშინელ მდგომარეობაში იყო ის აზრი, რომ არა უცხო ხელი, არამედ ჩემი ხელი მიუყრიდა პირველ მუჭა მიწას ჩემი ძმის უსულო გვამს“.

ძმების სიკვდილი იწვევს მიხეილში მისტიკურ განწყობილებას და იგი მაშინვე იგონებს იმ შემთხვევას, რომელიც მას დაემართა 1835

წელს, აპრილში, როდესაც იგი უფროს ძმასთან გრიგოლთან ერთად გაემგზავრა თბილისს გიმნაზიაში, ხოლო გრიგოლი სამსახურში. გორიდან დილით ადრე გასულან საჯდომი ცხენებით. გრიგოლი დაწინაურებულა, ხოლო მიხეილი და მოსამსახურე ცოტათი ჩამორჩენილან. მიხეილს უკან მიუხედნია და დაუნახავს, რომ რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე ცხენს მიაჭენებს მათი ძმა ვასილი: მიხეილს უკითხავს, სათქმელი ხომ არა გაქვს რაო, მაგრამ ვასილმა თურმე უპასუხა, არაფერიო, ისე, ნაღველი შემომავწავა, ცხენზე შევჯექ და ვამოგიდექით, რათა რამდენსამე ვერსზე გაგაცილოთო. დაძრულან ერთად და როდესაც გრიგოლს დასწევინ, უნახავთ, რომ უფროსი ძმა მიწაზე გდია პირდაღმა და ხელში აღვირი უჭირავს.

„ახლა, როდესაც აღარც გრიგოლია, აღარც ვასილი და ერთიც და მეორეც სიკვდილმა მოგეტაცა, აი, საშინელი ახსნა (.) მაშინდელი მათი კავშნისა. გულმა იცის წინადგრძნობა“.

იგონებს რა გრიგოლის სიკვდილს, რომელიც დამარხულია არა ხელთუბანში, არამედ თბილისში, ავლაბრის სასაფლაოზე, მამის გვერდით, მიხეილი ამბობს:

„იქ შეიქმნა უკვე ახლობელთა ოჯახი; იქვე არიან დაკრძალულნი ორი ჩემი ქალი ღიზა და კატი და მათ ახლობელთა შორის არ შესცივათ“.

ყოველი ახალი სიკვდილი უღვიძებს მიხეილს უხმედობის გრძნობას. მისი ქალის მარიამის გარდაცვალების შემდეგ, იგი 1845 წ. ივლისის 10-ს სწერს:

„კვლავ ახალი დანაკლისი! ღმერთო ჩემო! რა მდიდარი ვარ დანაკლისით. აი, კვლავ ჩამწყდა გულის ნაწილი... საყვარელი მაშო, ცოცხალი, ცქრილა, მაგრამ ახლა უსულო ცივ სიკვდილს ჩახუტებული“.

თ ა ვ ი III

გ ი მ ნ ა ზ ი ა

კეთილშობილთა სასწავლებელი და გიმნაზია. აღზრდის რუსიფიკატორული მიზნები. ამჟამად წრე. ეპოქის გავლენა. მოწინავე გიმნაზიელთა ჯგუფი. „ტფილისის გიმნაზიის ყვავილის“ („Цветок Тифлисской Гимназии“) გამოცემა—ჟურნალის აღორძინება, თანამშრომლები, გამოცემის სახე და ტენდენციები, რეაქცია რუსიფიკაციის წინააღმდეგ, ჟურნალის მოსპობა. გიმნაზიის გათავება.

1804 წელს თბილისში მთავარსარდალმა ციციანოვმა დააარსა „კეთილშობილთა სასწავლებელი“, რომლის მიზანსაც, როგორც ოფიციალურად იყო გამოთქმული, შეადგენდა: „ადგილობრივი უმაღლესი თავადაზნაურობისათვის მთავარ მეცნიერებათა შესახებ საერთო ცნო-

ბების მინიჭება სამხედრო და სამოქალაქო სამსახურისათვის მოსამზადებლად“. ამ ზოგად უმნიშვნელო ფრაზას, რომელიც, შეიძლება საგულისხმოა მხოლოდ იმით, რომ მის ავტორთ ვერ წარმოედგინათ სხვა განათლება, თუ არა მხოლოდ „ადგილობრივი უმაღლესი თავადაზნაურობისათვის“, — ამოფარებული აქვს სრულიად განსაზღვრული აზრი: პოლკოვნიკი პოტოცკის ნაკლებად ცნობილი „წერილი სახალხო განათლებაზე კავკასიის იქით“, რომელსაც ოფიციალური ხასიათი ჰქონდა, ამჟღავნებს ამ აზრს; ამასთანავე, იგი საჭიროდ სთვლის („წერილი“ დაწერილია XIX საუკუნის ნახევარში, როდესაც კოლონიზატორები თავიანთ ამოცანებს შედარებით უფრო ფართოდ უყურებდნენ), — რათა განათლება ამიერკავკასიაში გულისხმობდეს არა მარტო „უმაღლეს თავადაზნაურობას“, არამედ აგრეთვე მოსახლეობის ყველა ფენას, „თუნდაც ყოველსავე იმას, რასაც შეუძლიან შეითვისოს განათლება, მთავრობის მზრუნველი ხელით წარმართული მის მიერ დანიშნული მიზნისაკენ“. ხოლო მთავრობის მიზანი — და სწორედ ეს არის „წერილის“ არსი — „უნდა მიისწრაფოდეს იქითკენ, რათა აქაური მრავალფეროვანი მხარე მალე დაუახლოვდეს რუსეთს, რათა რუსული ენა და შეგნება დამკვიდრდეს აქ ჩვენი მთავრობის თვალსაზრისის შესაბამისად, და რათა ისწავლებოდეს ის, რაც ამ მხარის ყველა მოქალაქისათვის სასარგებლოა“.³¹

რაც შეიძლება მეტ მოწაფეთა მისაზიდად, მათი შენახვა უსასყიდლო იყო; უფრო მეტიც, მათ ჯიბის ფულსაც უნიშნავდნენ. რუსიფიკაცია აქ აშკარად და უხეშად მიმდინარეობდა: მომავალი მოხელეები და გენერლები ივიწყებდნენ იმას, რომ გამარჯვებულთა თვალში ისინი ყოველთვის „ტუზემცებად“ რჩებიან, სულ ერთია რა თანამდებობაც უნდა დაიჭირონ შემდეგში, და დიდი გულმოდგინებით ჰბაძავდნენ გამოთქმაში და მანერებში თავიანთ რუს ამხანაგებს, ოცნებობდნენ რა კარიერაზე. მაგრამ უფრო მკვნიბარე ბუნებისანი მათ შორის არ ჰკარგავდნენ მთლად თავიანთ ადამიანურ ღირსებას და იცავდნენ თავიანთ პიროვნებას მკვახე პასუხით განსაკუთრებულად გულმოდგინე რუსიფიკატორების მიმართ.

უხეში რუსიფიკაცია გრძელდებოდა სკოლის გარეშეც. მომავალი სარდლის ვასილ ოსეფას-ძე ბებუთოვის ძმამ დავითმა,³² ფიცხმა და თავქეიფა ჭაბუკმა, რომელიც სკოლიდან გასვლისას მაშინვე სამსახურში შევიდა, იქ გახურებული სილა სტკიცა ერთ თავხედ მოხელეს ეროვნული გრძნობის შეურაცხყოფისათვის და ამის შემდეგ სამუდამოდ თავი დაანება სამოქალაქო სამსახურს. ამისთანები იშვიათნი იყვნენ. ხოლო უმრავლესობა ახალგაზრდათა შორის, პანსიონიდან რომ რუსულ დაწესებულებებში შედიოდა, ან დროთა ვითარებაშივე ჰფარავდა თავის ნამდვილ გრძნობებს (როგორც, მაგალითად,

1832 წლის შეთქმულების მონაწილენი), ან მხოლოდ ერთი რამისად-
მი მიისწრაფოდა: ეჩვენებინათ მთავრობისასათვის, რომ ისინი მო-
ახერხებენ რუსეთის თვითმპყრობელთა პოლიტიკის გატარებას თავი-
ანთ რუს ამხანაგებზე არა უხეიროდ.

იმ დროისათვის, როდესაც მიხეილ თუმანიშვილი სასწავლებელში
შევიდა (1831 წ. თებერვლის 24-ს) ვითარება რაოდენადმე შეიც-
ვალა. 1829 წელს დამტკიცდა დებულება ამიერკავკასიის სასწავლებ-
ლების შესახებ: თბილისში — გიმნაზიისა, და ამიერკავკასიის სხვა
ქალაქებში — 19 სამაზრო სასწავლებლისა, და 1830 წელს კეთილშო-
ბილთა სასწავლებელი გადაკეთებულ იქნა გიმნაზიად კეთილშობილთა
პანსიონით და 7 კლასით, ფაქტიურად კი 6 კლასით, რადგანაც,
რუსეთის გიმნაზიებისაგან განსხვავებით, პირველი კლასი მიჩენილი
იყო რუსული კითხვისა, წერისა და არითმეტიკის საფუძვლების სწავ-
ლებისათვის სამრევლო სკოლების მსგავსად. ამის გარდა, რუსეთის
გიმნაზიებისაგან განსხვავებითვე, შემდგომ კლასებში (პირველის შემ-
დეგ) 11 „გაკვეთილი კვირაში მიკუთვნებული ჰქონდა ადგილობრივი
ენებს და 16 „გაკვეთილი კვირაში — რუსეთის სამართლის მკოდნეობას.
მალე ვიწრო სადგომი ახლანდელ კომინტერნის ქუჩაზე შესცვალეს
ფართო, ნათელი და გაწყობილი შენობით, რომელიც სპეციალურად
აგებული იყო გოლოვინის პროსპექტზე (ახლა რუსთაველის პროსპექ-
ტი). რუსიფიკაციას ანხორციელებდნენ უფრო ფაქიზად, მოხერხებით
და აქ უკვე არა მხოლოდ „ადგილობრივი უმაღლესი, თავადაზნაურო-
ბის“ შეილები იღებდნენ განათლებას.

ქართველი და სომეხი, რუსი და თათარი — მემამულეებისა, მოხე-
ლეებისა, სამხედრო პირებისა და საპატრიო მოქალაქეების ბავშვებ-
ი — ყველანი რუსული კაზიონური კულტურის ერთ ტაფაში იწვო-
დნენ. რუსულ სიტყვიერებას აქ წარმოადგენდნენ ხერასკოვი, დერჟა-
ვინი, ტრედიაკოვსკი მთელი მისი უცნაური პოეზიით, და მეტისმეტი
სიძუნწით — პუშკინი და ლერმონტოვი. ისტორია და გეოგრაფია
მოგვიტხრობდა მეფეთა და მხედართმთავართა გმირობას, ევრო-
პის სატახტო ქალაქებსა და რუსეთის მოსაწყენ ქალაქებზე;
„ღვთისმოსავი დეკანოზები“ ასწავლიდნენ „ზნეთა მალალთა“ და ტაბ-
ლანაგემი პირით აუწყებდნენ სასწაულთ „სალმრთო წერილიდან“.

ქართულ ენას ასწავლიდა დოდაევ-მალაროვლი (დოდაშვილი),
რომელსაც უნარიც შესწევდა და სურვილიც დიდრ ჰქონდა შთაეგონე-
ბინა ბავშვებისათვის სიყვარული სამშობლო ქვეყნის ისტორიისადმი,
მაგრამ 1832 წლის შეთქმულების შემდეგ იგი დაპატიმრებულ იქნა
რუსული ენის მასწავლებელი დემენტოვი ცდილობდა მიეცა მოწა-
ფეთათვის ლიტერატურის საფუძვლიანი ცოდნა „კაზიონური“ პროგ-
რამის გარეშე. სწორედ მისი პედაგოგიური ნიჭის მეოხებით ნიკო-

ლოზ ბარათაშვილი, მიხეილ თუმანიშვილი და სხვა გიმნაზიელნი ჩრ-
ჩეოდნენ რუსული ენისა და ლიტერატურის მშვენიერი ცოდნით.

როგორც ადამიანთა ყოველ კოლექტივში — თბილისის გიმნაზი-
აშიაც თანდათან ხდებოდა ბუნებრივი შერჩევა: იმ მოწაფეთა გვერ-
დით, რომელნიც ყელამდე ეფლობოდნენ სკოლის ფორმალიზმისა და
ოფიციალური „მეცნიერების“ საფლობში, გამოიყოფოდა ახალგაზრ-
დობის ისეთი ჯგუფები, რომელთაც აინტერესებდათ საზოგადოებ-
რივი და სალიტერატურო საკითხები, ჯგუფები, რომლებშიაც იზრდე-
ბოდა პროტესტი სასწავლებლის ადმინისტრაციის რუსიფიკატორულ
და რეაქციულ მისწრაფებათა წინააღმდეგ.

რუსეთი ნიკოლოზის ჟანდარმერიის მუხრუჭში ფართხალებდა,
მაგრამ მთელი ატმოსფერო გაქდენთილი იყო თავისუფლებამოყვა-
რეობის იდეებით; დრო ისეთი იყო, რომ განმანთავისუფლებელი მო-
ძრაობის ლოზუნგები ნოყიერ ნიადაგს ადვილად პოულობდა. საფ-
რანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის ეპოქამ, რომელიც დი-
რექტორიამ და ნაპოლეონმა შესცვალა, თითქო გაათხვიერა ძველი
ევროპის ნიადაგი, გასწმინდა დახაშმული ჰაერი და ღონიერი ბიძ-
გით შეარხია ხალხის სიღრმე-სიგანე. პოლიტიკურ რევოლუციას და
მძაფრ ომებს უამრავი ხალხის მონაწილეობით — კვალდაკვალ მიჰყვა
მხატვრული ლიტერატურის რევოლუციაც. XIX საუკუნის პირ-
ველმა შეოთხედმა მისცა ევროპას ისეთი სახელები, რომელთა ბრწყინ-
ვალეზაც თვალსა სჭრიდა მთელ საუკუნეს, ისეთი სახელები, რომელთა
ხვედრიც გახდა საუკუნეთა წიაღში არსებობა. ანალიტიკურმა რო-
მანმა პროზაში და ინდივიდუალურმა გმირობამ პოეზიაში განსაზღვრა
ეპოქის ლიტერატურული სახე და წესი აუგო ავანტურულ რომანტი-
კას: ბუმბერაზი გოეთე გერმანიის ჰორიზონტზე; მგზნებარე ბაირონი,
ძველი ინგლისის ამაფორიაქებელი; შორსმჭვრეტელი სტენდალი და
მისი მონაცვლე ბალზაკი, დაუღალავი დოსტაქრები, რომელნიც ჰკვეთ-
დნენ საფრანგეთის სოციალური ცხოვრების შუაგულს; პესიმის-
ტური გენია ლეოპარდისა, იტალიის ჟამთა-სიაცის ღვიძლი შვბლისა;
შუქმფენი გენია პუშკინისა და ყრუდ მოამბოხე ლერმონტოვი; მონუ-
მენტალური მიცკევიჩი — მგოსანი დათრგუნვილი პოლონეთისა;³³ კიდევ
და კიდევ მთელი პლეადა პოეტებისა და რომანისტებისა, რომელნიც
თანავარსკვლავედად გარს შემოხვეოდნენ ლიტერატურული ჰორიზონ-
ტის თვითეულ ამ ვარსკვლავს — ჰაინე გერმანიაში, შელი ნგლისში,
შერიმე და ამომავალი მნათობი ჰიუგო საფრანგეთში, მანცონი იტა-
ლიაში, გრიბოედოვი და გოგოლი რუსეთში; მხატვრობისა და მექან-
დაკეობის გენიოსნი — დელაკრუა, დავიდი, კანოვა; მუსიკის კლასი-
კოსები — მენდელსონი, ბერლიოზი;³⁴ ყველა სფერო ადამიანის შემო-
ქმედებისა თავისი გაფურჩქნისა და განვითარების უმაღლეს მწვერ-
ვალზე იყო.

და ამიერკავკასიაშიაც — საქართველოს მზიურ ხეობებში იზრდებოდა და თავისი მოწოდების საათს ელოდა ქართველი ბრწყინვალე პოეტების მთელი პლეადა, ხოლო სომხეთის მკაცრ მთებში — „სომხეთის კრილობათა“ მგზნებარე შემოქმედი აბოვიანი.³⁵

ოციანი და ოცდაათიანი წლების თბილისში მკაფიოდ სცემდა ლიტერატურული ეპოქის მაჯა: მგოსნობის ასპარეზზე გამოდის ალექსანდრე ჭავჭავაძე; მზად არის თავისი ქნარის სიმებს ხელი ჩამოჰკრას გრიგოლ ორბელიანმა.³⁶ აქ ევლინებათ გენიოსი ვრიბოედოვი და მისი სათვალეებიდან გამონაკრთობი გამჰკრიახი და ბასრი გამარხედვა სამუდამოდ იბეჭდება იმათ მეხსიერებაში, ვინც კი ერთხელ მაინც შეხვედრია მას. თვით პუშკინი, ალექსანდრე სერგეის-ძე პუშკინი, სამეფო კარის მიერ გარისხული და მისი უღმობელი დამცინავი, ამხიარულებს თბილისის საზოგადოებას თავისი ექსცენტრიკული საქციელით: ფართო ფარფლიანი შლაპით და ბეწვბურძგნულ ნაბლით, თითქო საპარადოდ გამოსულიყოს, დადის თბილისის ქუჩებში და ემზადება არზრუმში გასამგზავრებლად. აქ სტუმრად არიან ჯერ კიდევ ნაკლებად ცნობილი, ნიჟეგოროდის პოლკის ოფიცერი ლერმონტოვი³⁷ და მოკისკისე, მოქეიფე, მაგრამ ნიჟიერი კალამბურისტი ლევ სერგეის-ძე პუშკინი — მარჯვე დრაგუნი;³⁸ ბედუკულმართი პოეტი და დუელზე გადამკვდარი იაკუბოვსკი;³⁹ ჯარისკაცის უღელში გაბმული მარლინსკი;⁴⁰ ათეულორით დეკაბრისტები, უმაღლესი კულტურით მოსილნი; ხოლო 1831 წლის აჯანყების შემდეგ, მიცკევიჩის პოეზიანზე აღზრდილი მთელი გუნდი გადმოსახლებული პოლონელებისა: სამი ათასი აზალგაზრდა პოლონელი პასკევიჩმა გამოგზავნა თბილისში, აქედან კი მთელ ამიერკავკასიაში მიმოჰფანტეს ისინი.⁴¹

თითქო თბილისში თვით ჰაერიც კი ფეთქავდა განთქმულ სახელთა ლიტერატურული დიდებით და შორეული ბაირონი ისევე უხვად იმკიდა თვისადმი აღტაცებას, როგორც დასავლეთ ევროპის ყოველკუთხეში ან მოსკოვსა და პეტერბურგის სალონებში თუ დეკაბრისტთა წრეებში.⁴²

ამ ატმოსფეროში იზრდება მიხეალ თუმანიშვილი და ამავე ატმოსფეროში, რომელიც გაჟღენთილი იყო ლიტერატურისადმი სიყვარულით და თავის უფლებისადმი მისწრაფების სიოთი, მოხდა მიხეალ თუმანიშვილის დაახლოება ნიკოლოზ ბარათაშვილთან. ნიკოლოზი უფროსი იყო მიხეალზე ასაკით მხოლოდ ორის წლით და სწავლით — ერთის კლასით. ორივენი ჩსეთი ადამიანის შვილები იყვნენ, რომელთა ოჯახშიაც ინტელექტუალურ და სულიერ მოთხოვნილებათა ტრადიციები მეტად მტკიცე იყო. ორივეს ეუცხოებოდა თავადაზნაურული ტრადახი და ზვიადობა; ორივენი ბავშვობიდანვე მიჩვეულნი იყვნენ პატივისცემას წიგნისადმი; ორივენი ხედავდნენ თავიანთი სამ-

შობლოს ბედნიერ მომავალს პოლიტიკური და სულიერი ხუნდებისა-
გან განთავისუფლებაში. ნიკოლოზ ბარათაშვილი ყოველთვის ხედე-
ბოდა თავისი მამის მელიტონის ოჯახში ისეთ ხალხს, რომელთაც
ლიტერატურა უყვარდათ, და პატარაობიდანვე იღუმლად ოცნებობ-
და თავის მოწოდებაზე. თვით მელიტონიც აცოდვილებდა კალამს
და არ იყო ურიგოდ განათლებული. ქართული ლიტერატურის გარ-
და, მან იცოდა ნაწილობრივ რუსული და დასავლეთ-ევროპის ლიტე-
რატურაც. მის სახლში საკმაოდ თვალსაჩინო ადგილი ეთმობოდა
გონებრივ ინტერესებს. მომავალი პოეტი და ადმინისტრატორი გრი-
გოლ ორბელიანი, რომლის დაც ცოლად ჰყავდა მელიტონ ბარათა-
შვილს და რომელსაც მიხეილ თუმანიშვილი ბავშვობიდან იცნობდა,
ჰქმნიდა თავის დის ოჯახში სულიერ აღტყინებას და იწვევდა ინტე-
რესს, საზოგადოებრივი საკითხებისადმი, რამაც წარუშლელი კვალი
დააჩნია ტატოს⁴³ ნორჩ ნიჭსა.

1832 წელს, როდესაც გამოაშკარავებულ იქნა თავადაზნაურული
შეთქმულება, ნიკოლოზი 16 წლის ძლივს იყო, ხოლო მისი მეგობარი
მიხეილი—14-სა. უფროსნი, რასაკვირველია, არ განდობიან ამ ნორჩ
მახლობლებს შეთქმულების თაობაზე, რადგანაც იგი მზადდებოდა
სასტიკი კონსპირაციის პირობებში, ხოლო ხანდახან ესა თუ ის წაც-
დენილი სიტყვა, თავშეკავებული, მაგრამ მგზნებარე მრისხანება რუ-
სი მოხელეობის თვითნებობის გამო, ვერ გამოეპარებოდათ გათვით-
ცნობიერებულ და მგრძნობიარე გიმნაზიელებს: ერთსაც და მეორესაც
პირველი ხნის შემოქმედებაში ემჩნევა წარსულის იდეალიზაცია, თით-
ქმის საღმობიერი სიყვარული ამ, აწ უკუდაუბრუნებელი წარსული-
სადმი. და ასეთი სულიერი განწყობილება სრულიად ბუნებრივი იყო,
ვინაიდან იგი სავსებით შეესაბამებოდა ეპოქის საერთო რომანტიკულ
მსოფლმხედველობას. ეს განწყობილება უმკლავდებოდა სკოლის რუ-
სიფიკატორულ გავლენას და იგი, პირველ ყოვლისა, გამოიხატა
„თბილისის გიმნაზიის ყვავილში“ და მთლად იმ წრეში, რომლის
წიაღშიაც აღორძინდა „ყვავილის“ გამოცემა.

ჟურნალის გამოცემის აზრი, რასაკვირველია, ერთბაშად არ და-
ბადებულა. საქმის ინიციატორების გონებაში, ალბათ, უკვე კარგა ხანი
ინასკვებოდა ქართველი ავტორების სალიტერატურო ნაწარმოებთა
შეკრება და შენახვა. ჯერ კიდევ დაბალ კლასებში ყოფნის დროს
მიხ. თუმანიშვილს შეუდგენია ანთოლოგია. პირველი ცნობები ამის
შესახებ გამოაქვეყნა ს. გორგაძემ „დროშა“-ში (1924 წ. № 16—17).
ხელნაწერი სსსრ-ის მთავრობას გადაუცია ისტორიისა
და ეთნოგრაფიის საზოგადოებისათვის ე. თაყაიშვილის ბიბლიო-
თეკასთან ერთად და ამჟამად ინახება საქართველოს მუზეუმის
ხელნაწერთა განყოფილებაში 2684 №-ით. ანთოლოგიის 22 გვერდი-

დან გადაარჩენილია მხოლოდ 20 გვერდი (აკლია მე-11 და მე-12 გვ.). ანთოლოგიაში გადაწერილია მიხ. თუმანიშვილის ხელით ქართულად: გრიგოლ ორბელიანოვისა, * ნიკოლოზ ბარათოვისა, ალექსანდრე ორბელიანოვისა, დავით ყორღანოვისა, დავ. მაჩაბლისა, გიორგი ქსნისერისთავისა და თვით მიხ. თუმანიშვილის ლექსები. მიხ. თუმანიშვილის ნაწარმოებთ ანთოლოგიაში ბლომა ადგილი უჭირავთ: აქ არის ორიგინალური ლექსები „კახეთი“ და „მირტილი“, ნათარგმნი „ბაყაყნი, მთხოველნი მეფისა“, რუსულიდან ნათარგმნი „ფოთოლნი და თესუნნი“, „სირი და ჭვინტა“; აქვეა პირველი თუმანიშვილის მიერ ნათარგმნი პუშკინის „Кавк. Пленник“-ის ნაწყვეტები. ანთოლოგიის ზოგიერთ გვერდზე ვილაცის უცხო ხელს აღუნიშნავს ფანქრით „1832“. ეს კრებული, მართლაც, უნდა მიეკუთვნოს თუ არა 1832 წელს (ქალაქდზე წლის ნიშანი „1833“ გვიჩვენებს), 1833 წელს მაინც, რადგანაც იაკობ ბალახაშვილის ცნობით, რომელმაც პირველმა გამოაქვეყნა „Кавк. Плен.“-ის თარგმანი („საბჭოთა ხელოვნება“, 1937 წ., № 1), ანთოლოგიაში არ არის ამ თარიღზე უგვიანეს დაწერილი ლექსები.**

კრებულში მოთავსებული ლექსები განაწილებულია „რიტორიკულ“, „დიდაქტიკურ“, „ბუკოლიკურ“ და „აპოლოგურ“ განყოფილებებად. ასეთი განაწილება იმის საუკეთესო საბუთია, რომ ხელნაწერი „სასკოლო“ წარმოშობისაა. თუმანიშვილის ნაწარმოებნი, რაც მისი, ცნობილი, პირველი ლიტერატურული ცდაა, შეტანილია აპოლოგურ (ფოთოლნი“, „სირი“, „ბაყაყნი“), ბუკოლიკურ (იდილია „მირტილი“) და დიდაქტიკურ განყოფილებაში („კახეთი“).

ლიტერატურის მოყვარულთა წრე შეიქმნა უფროსი კლასების ყველა ეროვნების გიმნაზიელებისაგან და ეს მისი ერთერთი დამახასიათებელი თვისებაა. არავითარი კვალი წესდებისა ან სხვა რამ ნიშანი ფორმალური საზოგადოებისა დღემდე აღმოჩენილი არ არის. წრის მოქმედება არცა საჭიროებდა მის უეჭველად გაფორმებას. წარსული საუკუნის ოციანი და იცდაათიანი წლები სწორედ ლიტერატურული წრეებისა და სალონების გავრცელების დრო იყო. საკმარისია გავიხსენოთ „არზამასი“, „მწვანე ლამფა“ („Зеленая Лампа“) და სხვა ლიტერატურულ-პოლიტიკური ჯგუფები: 44 თვითმპყრობელობის წინაშე „ცოდვითა“ მონანიებისათვის თბილისში გამოგზავნილ დეკაბრისტებმა და პოლონელებმა შემოიტანეს აქ თავიანთი იდეებიც, თავიანთი განწყობილებანიც. ისინი, მართალია, შიშობდნენ პროპაგანდის

* გვარების მართლწერა დაცულია ანთოლოგიის მიხედვით. ** გორგაძის აზრით, კრებული შედგენილია 1833 და 1836 წელთა შუა, უფრო ზედმიწევნით — 1834 ან 1835 წელს.

გაწევას, მაგრამ თვით მათი მოვლენის ფაქტს და მათთან ურთიერთობას არ შეეძლო არ აღეძრა ახალგაზრდობის მოწინავე ნაწილში ინტერესი მოძრაობისადმი და ამ მოძრაობაში მომქმედ ხალხისადმი. ძნელია, რასაკვირველია, იმის მტკიცება, რომ თბილისის გიმნაზიის წრეში საკმაოდ და განსაბჭობად გამოტანილი იყო ხოლმე პოლიტიკური საკითხები, მაგრამ საკმარისია ოდნავ თვალი გადავაფლოთ „ყვავილის“ შინაარსს, რათა დავრწმუნდეთ, რომ არც უამისობა იყო: მართლაც და, მარტო ერთი ის, რომ „ყვავილში“ ათავსებდნენ დოდაშვილი-მალაროელის⁴⁵ წერილებს, მარტო ერთი ეს ფაქტი — პირდაპირი გამოწვევა იყო სკოლის მართებლობისა და, რასაკვირველია, გამოწვევა, არა მისთვის საამური. დოდაშვილი ხომ თვალსაჩინო მოღვაწე იყო იმ შეთქმულებისა, რომლის ლიკვიდაციაც მხოლოდ სამისწლით ადრე მოხდა ჟურნალის წარმოშობამდე. გიმნაზიის ადმინისტრაციამ ეს გამოწვევა „თეთრი კბილით და შავი გულით“ მიიღო, ვინაიდან ეს „ზევიდან“ ჰქონდა ნაკარნახევი: იმ დროს შეთქმულთა მიმართ ახალ პოლიტიკას ანხორციელებდნენ.

მთელი რიგი სხვა ნიშნები, რომლებზედაც ქვემოთ გვექნება ლაპირაკი, აგრეთვე იმას მოწმობს, რომ გიმნაზიის წრის წევრებს აინტერესებდათ არა მარტო ხელოვნება, მეცნიერება და მრეწველობა (როგორც აღნიშნულია ჟურნალის ქვესათაურში), თუმცა, აუცილებლობის გამო, სწორედ ამას აყენებდნენ პირველ რიგში.

საჭირო როდია ბევრი კვლევა-ძიება იმის გამოსარკვევად, თუ ვინ შეადგენდა წრეს,⁴⁶ რომელშიაც მიხეილ თუმანიშვილს („ბირთველიჩს“, როგორც მეგობრები ეძახდნენ) თვალსაჩინო ავტორიტეტი ჰქონდა: წრის ყველა წევრი დასახელებულია ჟურნალის სატიტულო გვერდზე. უნდა განსაკუთრებით აღინიშნოს, რომ სწორედ ყველა აქ ნაჩვენები და რომ ამ გვარებით შემოიფარგლებოდა ამხანაგობის მონაწილეთა წრე, ყოველ შემთხვევაში, ჟურნალის გამოცემის მომენტისათვის: ჟურნალის პირველ ნომერში გამოცხადებულია იმ პირთა გვარები, ვინც დაუთანხმებიათ ჟურნალში მონაწილეობაზე; ზოგიერთი ამ გვართაგანი ამოშლილია თვით სიიდან; იმიტომ არიან ამოშლილნი, რომ გამომცემელმა ვერ მიიღო მათგან მასალა, თუ სხვა რამ მიზეზით, — ეს არა სჩანს. ეჭვი არ არის, ყოველ შემთხვევაში, რომ განზრახული იყო მათი მონაწილეობა, როგორც ისეთი ახალგაზრდებისა, რომელნიც გაერთიანებული იყვნენ სხვებთან მისწრაფებათა და იდეათა ერთობით. იმიტომ, გამორკვეულად უნდა ჩაითვალოს, რომ თბილისის გიმნაზიის უფროს კლასებიდან, სახელდობრ მეექვსესა და მეშვიდედან (შესაძლებელია, წრის ვინმე მონაწილეთაგანი ამ დროს ჯერ კიდევ მესამე კლასში იყო, ხოლო ამაზე დაბალ კლასებში ყოფნა კი საეჭვოა) 1835 და 1836 წელს იმ წრეში, რომ-

ლის წიაღიდანაც „ყვავილი“ გამოვიდა, შედიოდნენ (ალფაბეტის მიხედვით: * იესე ანდრონიკოვი, ნიკოლოზ ბარათოვი, მიხეილ ბებუთოვი, ბ. ბეჟანოვი, გარსევან ვარლამოვი, ეგორ ვილემსი, ა. იზიუმსკი, ალექსანდრე მონასტირსკი, ლევან მელიქოვი, დანიიჰ პოდორი (?)⁴⁷ ივან ტიტკოვი, მიხეილ თუმანოვი „და სხვანი“. გამომცემელს, ალბათ, იმედი ჰქონია მიეზიდა ჟურნალში ვინმე „სხვანიც“, ე. ი. ისინი, ვინც პირდაპირ წრეში არ შედიოდა, მაგრამ ვისაც შეეძლო გამოეჩინა ინტერესი წრის ამოცანებისა და მიზნებისადმი. და, მართლაც, შემდეგში გვხვდებიან გიორგი გასპაროვი და მირიან ჭყონიევი.

ყველა თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, უდიდესი ნაწილი ზემოდ ჩამოთვლილ პირთაგან როდი დასჯერდა თავის ურთიერთობას სხვა ამხანაგებთან მხოლოდ სიჭაბუკის წლებში: ყველასათვის ცნობილია ნიკოლოზ ბარათაშვილისა და მიხეილ თუმანიშვილის ურთიერთობა გიმნაზიის გათავების შემდეგაც. მათი გულითადი მეგობრობა გიმნაზიის წრის ფარგლებს გადასცდა და მაშინაც გაგრძელდა, როდესაც ისინი ცხოვრებაში დამოუკიდებელ ადამიანებად მოქმედებდნენ.

მიხეილ თუმანიშვილის მიწერ-მოწერა ლევან მელიქიშვილთან, რომელიც უფროსი იყო მასზე ერთი წლით (დაიბადა 1817 წ.), გაგრძელდა შემდგომი წლების განმავლობაშიაც, თუმცა იგი არ იყო აგრერივად გაცხოველებული.

გარსევან ვარლამოვი, რომელიც თბილისელ კათოლიკეთა ოჯახს ეკუთვნოდა, გიმნაზიაში ძალიან იყო გატაცებული ლიტერატურით და გადათარგმნა კიდევც ქართულად „ევგენი ონეგინი“, თუმცა ძალიან უხეიროდ.

ეგორ ხრისტიანის-ძე ვილემსს, ეროვნებით, ალბათ, გერმანელს, უეჭველი ლიტერატურული ნიჭი ჰქონდა და იგი, მიხეილ თუმანიშვილის გარდა, ყველაზე ნაყოფიერი იყო „ყვავილის“ თანამშრომელთაგან. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გიმნაზიის წრეშიაც იგი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. ვილემსმა აირჩია მოხელის სარბიელი და იგი მსახურობდა თბილისის საკომისარიატო კომისიაში 1849 წელს (ამავე კომისიაში მსახურობდა მისი ძმა ალექსი — ბუნჰალტრად). განაგრძობდა თუ არა ვილემსი თავის გიმნაზიურ ლიტერატურულ ცდებს შემდეგაც, არ ვიცით.

ალექსანდრე კონსტანტინეს-ძე მონასტირსკიმ და გიორგი (ეგორ) სიმონის-ძე გასპაროვმა ხელი მოჰკიდეს პედაგოგიურ მუშაობას: მონასტირსკი 1849 წელს იყო თბილისის სამაზრო სასწავლებლის ზედამხედველის თანამდებობის აღმასრულებელი, ასწავლიდა ბუნებისმეტყველებას ქალთა ამიერკავკასიის ინსტიტუტსა და წმინდა

* გვარების მართლწერა „ყვავილის“ მიხედვითაა.

წინოს სასწავლებელში, ხოლო შემდეგ მსახურობდა გზათა მე-8 (თბილისის) ოლქში. გასპაროვიც მასწავლებელი იყო ინსტიტუტისა და იმავე თბილისის გიმნაზიისა, რომლის მოწაფეც იგი ოდესღაც იყო.

მირიან ბეჟანის-ძე ჩკონიიჰ, იგივე ჩკონიევი და ჭყონია სამხედრო სამსახურში შევიდა, მსახურობდა პოლონეთში და შემდეგ გადავიდა ამიერკავკასიის ადმინისტრაციაში. მისი შვილი ილია ჭყონია, ლიტერატორი (გარდ. 1927 წ.) თავის მოგონებებში „ჩემი დღე და სოფელი“, რომლებიც დაბეჭდილია 1932 წელს „მნათობის“ მე-5 – 6 №-ში, ადასტურებს, რომ მირიანთან ერთად, ერთსადაიმავე კლასში; სწავლობდნენ ლევან მელიქიშვილი, იესე ანდრონიკაშვილი და მამაცაშვილი, ხოლო „ერთი კლასით წინ“ — ბარათაშვილი; ამასთანავე, იგი ამბობს, მირიანმა გიმნაზია 1837 წელს გაათავაო. რადგანაც ლევან მელიქიშვილმა და იესე ანდრონიკაშვილმა, ისე, როგორც მიხეილ თუმანიშვილმაც, გიმნაზია 1836 წელს გაათავეს, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ჭყონია ან მათთან ერთად გამოსულა გიმნაზიიდან 1836 წელს, ან ამხანაგებს ჩამორჩენია. 1849 წელს მირიან ჭყონია შტაბს-როტმისტრის ხარისხით ოზურგეთის მაზრის უფროსის თანამდებობაზე იყო, მსახურობდა შემდეგ ამიერკავკასიის სხვა რაიონებშიც. 1853 წელს იგი იყო ახალციხის მაზრის უფროსის თანაშემწედ და ასრულებდა უფროსის მოვალეობას. მიხეილ თუმანიშვილს ჰქონდა ურთიერთობა მასთან გიმნაზიის გათავების შემდეგაც, მაგრამ ამ ურთიერთობას არც ლიტერატურული, არც საზოგადოებრივი ხასიათი არა ჰქონია; მათი მიწერ-მოწერა ეხება საერთოდ მხოლოდ სამსახურის საქმეებს, კერძოდ-კი მიხ. თუმანიშვილის მოგზაურობას ახალციხეში 1853 წელს, სამსახურისავე გამო. ახალციხეში ყოფნისას 1853 წელს მიხ. თუმანიშვილს უნახავს ჭყონია, დასწრებია მის მიერ გამართულ ბალს, რომლის იუმორისტული აწერილობა შენახულა მის ქალაქებში (იხ. შემდეგ მ. თ. მოგზაურობის აღწერა), ხოლო გაჩერებით მასთან არ გაჩერებულა. ეს გასაგებიცაა, რადგანაც თუმანიშვილი სამსახურებრივი მივლინებით იყო „რევიზორის“ როლში, ჭყონია კი — თუმანიშვილისადმი „ერთგული და აღტაცებული მეგობრული განწყობილებით“* — იღვა ადგილობრივი ადმინისტრაციის სათავეში, რომელსაც თ-ლი რევიზიას უკეთებდა. თუმცა მათი მიწერ-მოწერა ღარიბია საინტერესო ფაქტებით, მაგრამ მაინც ეს მიწერ-მოწერა გვიჩვენებს, რომ ჭყონიას კავშირი ჰქონია ისეთ პირებთან, რომელნიც ახლო იყვნენ ნიკ. ბარათაშვილთან და მიხ. თუმანიშვილთან. იმავე, 1853 წლის მარტის 31-ის წერილში ჭყონია მოკითხვას უთვლის ლუკა პავლეს-ძეს** (ისარლიშვილი) და ადამ ლვოვიჩს (?) და უგზავნის

* ჭყონიას 1853 წ. მარტის 31-ის წერილიდან. ** სტეფანეს-ძეს?

ისარლოვს „კავკაზ“-ის 3544 №-ს (?), ხოლო თვით თუმანიშვილს თბილისიდან მიღებულ წერილებს. ჭყონია იწერება, რომ მიუღია თუმანიშვილის წერილი აწყურვიდან (სადაც იმ დროს თუმანიშვილი იყო) და მადლობას უცხადებს რაღაც ახალი ამბისათვის,* რომელიც „დიდი ხანია აინტერესებდათ ახალციხის მცხოვრებთა“ო. იგი გადასცემს მას ახალციხელი ნაცნობების სალამს და მათი სახელით სთხოვს, კვლავ შეიაროს ახალციხეში აწყურვიდან თბილისში წასვლის წინ.

როდესაც თბილისის გუბერნატორის კანცელარიიდან მიღებული იყო ესტაფეტით მეორე სასწრაფო გაწვევა თუმანიშვილისა თბილისში დედის ავადმყოფობის გამო (თუმცა ცნობაში მიზეზი არ იყო ნაჩვენები), მირიან ჭყონიამ მაშინვე გადაუგზავნა თუმანიშვილს ესტაფეტით მიღებული „კონვერტი და წერილი“ შიკრიკის ხელით აწყურში.

მიხეილ ბებუთოვს (გარდ. 1882 წ.) ჰქონდა სალიტერატურო ნაშრომები; მან გადათარგმნა და გამოსცა ქართულად კრილოვის არაკები.

ივან ტიტკოვზე, რომელიც ერთი ბეჯითი მონაწილეთაგანი იყო „ყვავილის“ წრისა, გიმნაზიის გათავების შემდეგ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

დაბოლოს, იესე (იასე) ანდრონიკაშვილი, რომელიც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ყველაზე ახლო მეგობრად დარჩა მიხ. თუმანიშვილისა, ძალიან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მთელ წრესთან.

მაშინდელ დროს საზოგადოებრივი ხასიათის გართობა არ არსებობდა, არ იყო არც თეატრები, არც კინო, არც კლუბები; ამიტომ ახალგაზრდობას ბევრი თავისუფალი დრო ჰქონდა იმ საათების გარეშე, რასაც ისინი სამსახურში მუშაობას ანდომებდნენ. კ. ქ. მამაცაშვილის მოგონებებიდან ვიცით, რომ სკოლადამთავრებული და უკვე ცხოვრებაში ფეხმედგმული ახალგაზრდა თავს ირთობდა თანაზიარი სადილებით, ბანქოს და ნარდის თამაშობით, მთვარიან ღამეს ბაღებში სეირნობით; ბაღები ხომ დბილისში იმ დროს აუარებელი იყო. კერძოდ, ნიკ. ბარათაშვილის ძველი ამხანაგები იკრიბებოდნენ ხოლმე ხან ტატოს ოჯახში, ხან ლევან მელიქიშვილთან და აქ დროს ატარებდნენ საუბარში, ჩვეულებრივად სალიტერატურო და საზოგადოებრივ თემებზე.

ხოლო გიმნაზიის ახალგაზრდობისათვის ყველა ის გასართობი, რომელზედაც მამაცაშვილი სწერს, მისაწვდომი არ იყო. ამიტომ მას უფრო მეტი სტიმული ჰქონდა სხვადასხვა სალიტერატურო და სა-

* მიხ. თუმანიშვილი ის იყო აწყურში დაბრუნდა თბილისიდან; სადაც დაიბარეს პირველად დედის ავადმყოფობის გამო.

ზოგადობრივ წრეში მონაწილეობისათვის იმ საათების გარეშე, რაც მათთვის საჭირო იყო გაკვეთილების მოსამზადებლად. და ნამდვილადაც უფროსი კლასების გიმნაზიელნი იკრიბებოდნენ ერთმანეთისას სასაუბროდ. წრის მონაწილეთა არავითარი მოგონება არ დარჩენილა და ჩვენ ხელთ არ არის ზედმიწევნითი ცნობები, თუ რა საკითხებზე ბჭობდნენ მეგობრები და როგორ ანაწილებდნენ თავიანთ დროს მიხეილ თუმანიშვილი და მისი ამხანაგები თბილისში. რაც არდადეგებს შეეხება, ივან ტიტკოვის „წერილი სოფლიდან“ „ყვავილის“ ერთერთ ნომერში შესაძლებელ ხდის წარმოვიდგინოთ, როგორ ატარებდნენ დროს წრის მონაწილენი. ტიტკოვი არ ასახელებს სოფელს და თავის მასპინძელ მეგობარს და ვლნიშნავს მხოლოდ, რომ ესტუმრა „ერთერთ ჩვენს ახლობელ ნაცნობს“. მაშასადამე, თუ ვიგულისხმებთ წრეში მყოფ ამხანაგთა შორის არსებულ ახლო ურთიერთობას და ტიტკოვის მუყაით თანამშრომლობას „ყვავილში“, უნდა დავასკვნათ, რომ იგი სტუმრად იყო წრისა და ჟურნალის რომელიღაც მონაწილისას, შეიძლება თვით გამომცემელ მიხეილ თუმანიშვილისას, რომელსაც ჩვეულებად ჰქონდა არდადეგების ხელთუბანში გატარება და რომელიც 1835 წლის აპრილში (სააღდგომო არდადეგები?) სოფლად იყო. „დილით, მზის ამოსვლისას, 11 საათამდე — სწერს ტიტკოვი — ჩვენ ჩვეულებრივად ვაკეთებთ საკლასო ლექციების რეპეტიციებს; თერთმეტზე ვსაუზნობთ, პირველზე — ვსადილობთ. სადილობამდე და სადილის შემდეგ დროს ვანდომებთ ლექსებსა და პროზაში პრაქტიკულ ვარჯიშობას. თამაშობა, განსაკუთრებით კი ცხენით გასეირნება ლამაზი სანახაობის მქონე მინდვრებში ან მაცოცხლებელი ჩანჩქერის ნაპირად, ანიჭებს გონებასა და გულს საკმაო სიცხოველეს. საღამოობით ვკითხულობთ პერიოდულ გამოცემებს ან საშინაო ბიბლიოთეკას ვჩხრეკავთ. მიყვარს ავდარში საუბარი მოხუცებთან ან ტკაცუნა ცეცხლთან მამაპაპური ამბების მოსმენა, მათი ნაციონალური სიმღერებისა და თქმულებათათვის ყურისგდება. მოწყენას არა ვგრძნობ იმის გამო, რომ მოშორებული ვარ ქალაქის მყვირალა ცხოვრებას და ხშირად დავცინი იმათ, ვინც მოწყენილობას გრძნობს სოფლად და სთვლის მას საპყრობილედ“.

ზემოდ ნათქვამიდან ცხადია, რომ თბილისის გიმნაზიელთა წრე არ იყო შემთხვევითი ადამიანების შემთხვევითი კრებული. ყველა ამ ახალგაზრდას ჰქონდა თავისი საკუთარი ინტერესი, მაგრამ, ამასთან ერთად, ყველანი დაუახლოვდნენ ერთმანეთს ლიტერატურისადმი სიყვარულისა და რაღაც, სოციალური და პოლიტიკური ხასიათის, იდეალთა ერთობის ნიადაგზე.

თუ როგორი იყო წრის წევრების ზედმეტად და მისწრაფებანი, ამას ყველაზე უკეთესად გვიჩვენებს „ყვავილის“ შინაარსი, როგორც

ერთადერთი, მათთვის მისაწვდომი ორგანოსი აზრთა განწყობილებათა გამოსავლინებლად. „ტფილისის გიმნაზიის ყვაილი — სიტყვიერებისა, მეცნიერებათა, მხატვრობათა, მრეწველობისა და ახალ ამბავთა ჟურნალი, შედგენილი საკლასო სავარჯიშოებისაგან“ („Цветок Тифлисской Гимназии — журнал словесности, наук, художеств, промышленности и новостей, составленный из классных упражнений“) — გამოვიდა პირველად 1835 წელს. პირველი ნომერი დათარიღებულია მაისით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ფაქტიურად მან მიაღწია მკითხველამდე მხოლოდ ივნისში: ჯერ ერთი, პირველი ნომრის გარეკანზე აღნიშნულია „1835... მაისს. თავ. მ. ბებუთოვი. გამოცემა თ. მ. თუმანოვისა“ — მაშასადამე თარიღი ზუსტი არ არის; მეორე — შემდეგი ნომერი დათარიღებულია „ივლის-აგვისტო“-თი; ყველა შემდეგი ნომერი მოიცავს ორ-ორ თვეს.

სრულიად ნათლად სჩანს რუსული პოპულარული ყოველთვიური ჟურნალის „Библиотека для чтения“-ს გავლენა წრის მონაწილეებზე. „ბიბლიოთეკა“ პირველად გამოვიდა 1834 წელს და, რასაკვირველია, თბილისში მას გაეცნენ არა მაშინვე. „ყვაილის“ ქვესათაურის პირველი ნაწილი („სიტყვიერებისა, მეცნიერებათა, მხატვრობათა, მრეწველობისა და ახალ ამბავთა“) იმავე რიგზე იმეორებს „ბიბლიოთეკის“ ქვესათაურს, „ახალ ამბავთა“ გამოკლებით („ბიბლიოთეკა“-ში „ახალ ამბავთა“ ნაცვლად იყო „მოღების“).

ძნელი სათქმელია, არსებობდა თუ არა გიმნაზიის მართებლობის სანქცია უკვე 1-ლი ნომერისათვის, ხოლო, დაწყებული 2 №-დან, გარეკანზე გამოჩნდა სანებართვო წარწერა: „წერა ნებადართულია, ისე კი, რომ ყვაილში შეტანამდე ყოველი თხზულება წარდგენილი იყოს თბილისის გიმნაზიის ბ-ნი ინსპექტორის წინასწარი განხილვისათვის“ („Писать позволяется с тем однако, чтобы прежде внесения в Цветок, каждое сочинение представлено было на предварительное рассмотрение г-на Инспектора Тифлисской гимназии“).

მიხეილ თუმანიშვილი იყო ჟურნალის არა მხოლოდ გამომცემელი, არამედ, ყველა საბუთის მიხედვით, აგრეთვე ინიციატორიც: ყოველ შემთხვევაში ჟურნალის ორი მესამედი მის ნაწარმოებთ ეჭირა; თუმცა „რედაქტორიც“ იყო — მ. ბებუთოვი, — მაგრამ გამომცემლობის საპროგრამო და საინფორმაციო შენიშვნებით გამოდიოდა მიხ. თუმანიშვილი, იგი ზრუნავდა თანამშრომლების შოვნაზე, იგი განსაზღვრავდა ჟურნალის გამოცემის ვადას და ანაწილებდა მასალას. 1-ელ №-ში მკითხველთ აუწყებენ, რომ „ამ ჟურნალში მონაწილეობას იღებს თბილისის გიმნაზიის თითქმის ყველა ის მოწაფე, რომელიც ცნობილია თავისი ნიჭით და ნაწარმოებებით ლექსად და პროზად;

[ჟურნალს] საგნად აქვს ერთი ზოგადი სარგებლობა: განავითაროს მოსწავლეთა გონებრივი ნიჭიერებანი⁴⁸ და მით მიაღწიოს აღმზრდელების მიერ დანიშნულ მიზანს“. მე-5 №-ში გამომცემელი იუწყება, რომ სტატიების ნაკლებობის გამო „ან უკეთ რომ ვთქვათ, თავისი თანამშრომლების სისუსტის გამო“ ჟურნალი გამოიცემა სამ თვეში ერთხელ. (გამომცემლის პირვანდელი განზრახვა იყო ყოველთვიური ჟურნალის გამოშვება — „არა ნაკლებ 12 ფურცლისა თითო რვეულში“, ფაქტიურად კი იგი უშვებდა ჟურნალს ორ თვეში ერთხელ: 1-ლი №-ი დათარიღებულია 1835 წლის მაისით, მე-2 №-ი — ივლის-აგვისტოთი, მე-3 №-ი — სექტემბერ-ოქტომბერით, მე-4 №-ი ნოემბერ-დეკემბერით, მე-5 №-ი — 1836 წ. იანვარ-თებერვლით). უცხადებს რა მადლობას „მისი [ჟურნალის] ერთსულოვან და შრომისმოყვარე თანამშრომლებს ეგორ ვილემსს და გრაფ ვალერიან გორსკის“ (თითონ მიხეილ თუმანიშვილი), გამომცემელი აღნიშნავს, რომ ამ უკანასკნელის (ე. ი. თითონ მისმა) ნაწარმოებებმა ხელი შეუწყო „ყვავილის“ და ფუძნებას და ღირსებას და თავის დროზე თვით ჟურნალი გახდება საგანი თუ მიბაძვისა არა, ყოველ შემთხვევაში, ახალი თანამშრომლების აღძვრისა მუშაობისათვის.⁴⁹

გარეგნულად „ყვავილი“ წარმოადგენდა ფაქიზ რვეულებს საშუალოდ სამოც-სამოც გვერდიანს თვითეული, ჩვეულებრივად ფერადი გარეკანით, რომელზედაც გამოხატული იყო ლარნაკის (ვაზა) მსგავსი რამ. აქვე აღნიშნული იყო ან სრული სია გამოცემაში ჩაბმული ყველა პირისა (№1) ან იმ გიმნაზიელთა გვარები, რომელთა ნაწარმოებნიც შედიოდნენ უწყებულ ნომერში. მე-2 №-ის სატიტულო ფურცლის სათაური აღნიშნავს: «„ყვავილი“ ან ცდები ლექსად და პროზად თბილისის გიმნაზიის VII კლასის მოსწავლეებისა — ანდრონიკოვბს, ბებუთოვის, ვილემის, გორსკის, მონასტირსკის, ტიტკოვის და ჩონიევისა», მე-4 №-ი ნაპოვნი არ არის (იხ. 49. შენიშვნა); ხოლო დანარჩენი რვეულები აღმოაჩინა მიხეილ თუმანიშვილის შვილმა გიორგიმ მამის არქივში.⁵⁰ სტატიები და ლექსები გადაწერილია ნაწილობრივ გამომცემლის ხელით, ნაწილობრივ სხვა პირების მიერ. შენიშვნებს და აგრეთვე სარედაქციო უწყებებსა და ინფორმაციას მასალების შესახებ ხელს აწერს ჩვეულებრივად გამომცემელი და არა რედაქტორი.⁵¹ სატიტულო ფურცელზე, დაწყებული მე-2 ნომრიდან, მოყვანილია ნ. კუკოლნიკიდან ეპიგრაფია, რაც წრის მონაწილეთა განწყობილებას ახასიათებს:

„И что такое школа, объясните!
Отсутствие талантов самобытных,
Посредственных художников толпа,
Ряд подражаний, неудач — вот школа!“

(თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ კუკოლნიკი გულისხმობდა „სკოლას“, რასაკვირველია, როგორც ლიტერატურულ ჯგუფს ან ლიტერატურულ მიმართულებას და არა, როგორც სასწავლებელს).

ჟურნალის ნაპოვნი რეეულებისა და დაკარგული მე-4 №-ის შინა-რისის გადათვალეირება საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ ამ გამოცემის შემდეგი დამახასიათებელი თვისებანი.

1. თანამშრომელთა ეროვნული შედგენილობა შერეულია, არც ერთი ეროვნება არ სჭარბობს რიცხოვნად; მიუხედავად ამისა და იმ გარემოებისა, რომ არის თემები სხვა ეროვნებათა შესახებაც (მაგალითად, „მგზავრობა სომხეთში“ და სხვ.), მაინც ჟურნალის საერთო ტონი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ქართულია“; ხოლო საინტერესოა, რომ ქართული სიტყვიერების ნარკვევები და სხვა ქართული მასალა მოთავსებულია „უცხოეთის სიტყვიერების“ განყოფილებაში.

2. ისტორიული მასალის სიჭარბე. სპეციალურად ისტორიული თემების შემცველ სტატიებზე რომ არა ვთქვათ რა, მოგონებანი მშობლიურ წარსულზე გვხვდება აგრეთვე სამგზავრო შენიშვნებშიაც (მაგალითად „წერილებში კახეთზე“ — ი. ანდრონიკაშვილისა). მასალა, რაც საქართველოს ეხება, გამსჭვალულია მკაფიო პატრიოტიზმით თავადაზნაურული გაგებით. საქართველოს წარსულის იდეალიზაცია უხასიათებს არა მარტო ნათარგმნ ნაშრომებს, როგორც, მაგალითად, ირაკლი II მეფობა, საქართველოს სამეფოს ისტორიიდან (№ 3) (თარგმანი „ტფილისის უწყებათა“ ქართული ლიტერატურული განყოფილებიდან, რომელსაც სცემდა თბილისში სოლომონ დოდაშვილი-მალაროელი). თარგმანის ავტორი მიხეილ თუმანიშვილი (გრაფ გორსკი) შენიშვნაში ბოდიშს იხდის იმის გამო, რომ ნარკვევის სრული არ არის, რადგანაც არა გვაქვს ცნობები ირაკლის შემდგომ ცხოვრებაზეო და ამბობს:

„ბევრი ქართველი ისტორიკოსი ცდილობდა დაეხატა ირაკლის ცხოვრება უფრო სწორედ და უფრო სრულად, მაგრამ ვერც ერთი მათგანის სურვილმა ვერ მიაღწია დასახულ მიზანს. ეს ხდება თანამემამულეთა უყურადღებობით თავიანთი ქვეყნის ისტორიისა და თავიანთი წინაპრებისადმი“...

ასეთივე პატრიოტული თვალსაზრისით და წარსულის იდეალიზაციით ფეთქავს ორიგინალური მასალებიც — კერძოდ ზემოდ აღნიშნული ნარკვევი იესე ანდრონიკაშვილისა, რომელიც გადმოგვცემს ირაკლი მეფის სასახლის ნანგრევებით მონაბერ შთაბეჭდილებას.

ირაკლის ცხოვრების ნარკვევის გარდა, ჟურნალში აგრეთვე მოთავსებულია დოდაშვილის მეორე ნაწარმოები „ქართული ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვა“, ნათარგმნი მიხეილ თუმანიშვილისა და

მის შივრვე შენიშვნადართული: „ეს თხზულება ბ-ნ დოდაშვილი-შა-
ლაროელისა მოთავსებული იყო „თბილისის უწყებათა ლიტერატუ-
რული განყოფილების“ 1832 წ. 1-ელ №-ში, რომელსაც სცემდა
თვით მთხზველი“.

ზევით უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ სახელმწიფო დანაშაული-
სათვის მეფის ადმინისტრატორების მიერ მსჯავრდადებული ჟურნა-
ლისტის ნაშრომის ჟურნალში მოთავსება შეფასებულ უნდა იქნეს, რო-
გორც ახალგაზრდობის დემონსტრაცია, და ეს მით უფრო, რომ
„ყვავილი“, როგორც საერთო წესი, არაორიგინალურ ნაწარმოებთ
არ ათავსებდა (გამონაკლისს შეადგენდა, დოდაშვილის ნაშრომთა
გარდა, ორი ნაწყვეტი სარგის თმოგველის „ვისრამიანისა“ — ერთი
ნიკ. ბარათაშვილის მიერ ნათარგმნი, ხოლო მეორე — მიხ. თუმანი-
შვილის მიერ).

3. თუმცა მეფისეულ პედაგოგიკას სრულიად გარკვეული რუსიფი-
კატორული ტენდენციები ჰქონდა და იგი ცდილობდა მოსწავლეებში
რუსული „დამყავებული“ პატრიოტიზმი შეთანერგა, — მაინც „ყვა-
ვილის“ არც ერთ გადარჩენილ ნომერში არ მოიპოვება არამც თუ
არც ერთი ლექსი ან სხვა პროზაიკული ნაწარმოები
ეგრედ წოდებული „კაზიონური“ ხასიათისა, არამედ აგ-
რეთვე არავითარი ხსენება არც „მართლმადიდებლობისა“, „არც
თვითმპყრობელობისა“, არც „ეროვნებისა“ არ არის. პირიქით, რო-
გორც ზევითაც იყო ნათქვამი, სკოლის რუსიფიკატორული ტენდენ-
ციები იწვევდნენ „ყვავილის“ თანამშრომლებში სრულიად საწინააღმ-
დეგო გრძნობებს, ნიშანდობლივ მიკერძებას წარსულისადმი და უარ-
ყოფითს დამოკიდებულებას სახელმწიფო სკოლისადმი.

4. მთლად ავტორების შემოქმედებას ეტყობა მაშინდელი მოდერ-
ნი რომანტიზმის ძლიერი გავლენა — სენტიმენტალიზმი
ბუნების აწერილობაში, სტილის მეტისმეტი ჩუქურთმიანობა და
კილოშეკიდებულება, ქალაქის ფუქსავატური ცხოვრების
უარყოფა და სოფლურ იდილიაში სულიერ სავანეთა ძებნა, წარ-
სულის არაკრიტიკული შეფასება, ისტორიის იდეალისტური ფილო-
სოფია და ძეგობრობის კულტი. პოეზია წარმოდგენილია ჟურნალში,
უმთავრესად, თუმანიშვილის სახით, მაგრამ სხვა თანამშრომლების
ნაწარმოებებშიაც რომანტიზმი თვალსაჩინოდ გამოსჭვივის. ბარატინ-
სკიმ⁵² ჰპოვა აქ გულმოდგინე მიმბაძველნი ვილემსისა და სხვათა სა-
ხით. ამ მხრით დამახასიათებელია ვილემსის ლექსი, მიხეილ თუმანი-
შვილისადმი ნაძღვნევი —

„Кн. М. Т. **** ву“:

„Спеши, друг, жить, — пока ланиты
Зарею юности горят, —
Пока и музы и хариты
С улыбкой на тебя глядят..“

Налей бокал вином кипящим!
 Беспечно дружбе руку дай, —
 И наслаждаясь настоящим,
 О будущем не помышляй“.

მე-5 №-ის უწყება, რომელიც ბრალსა სდებს თანამშრომლებს, არ გინდათ ხელი შეუწყოთ ჟურნალსაო, — ალბათ, გამომცემლის გედის სიმღერა იყო. ყოველ შემთხვევაში, არავითარი კვალი ჟურნალის შემდგომი გამომცემისა არც თვით გამომცემლის არქივში, არც სხვა ვისიმე მოგონებაში არ დარჩენილა. ჟურნალის უდროოდ გარდაცვალების მიზეზი უნდა ვეძიოთ არა თანამშრომელთა ინდიფერენტისმში და არა იმაში, რომ ენერგია აღარ გასწვდა გამომცემელს, რომელიც თავისი ზურგით ზიდავდა გამომცემის მთელ ტვირთს: 1836 წელს თვით მიხეილ თუმანიშვილი და მისი მეგობრების უმრავლესობა გიმნაზიის კურსს ათავებდა და გამოსაშვები გამოცდების მოახლოებამ დამბლა დასცა მათ სალიტერატურო მოღვაწეობას. უნდა შეეჯამებინათ ის, რაც გაეწლოთ, ყური ეთხოვებინათ „კაზინოური“ პროგრამისათვის და სათანადოდ აღჭურვილი ყოფილიყვნენ იმ მომენტისათვის, როდესაც პედაგოგები საპასუხოდ გაიწვევდნენ. მიხეილ თუმანიშვილის მომზადების შედეგები: ატესტატი 1836 წლის ნოემბრის 30-ის თარიღით და 1461 №-ით, დაბეჭდილი სტამბაში ბრისტოლის კარტონზე, ხელმოწერილი დირექტორისა და ყველა მასწავლებლის მიერ და ზავთიან ბეჭედდასმული —

წ ა ო მ ა ც რ მ ა ნ ი

- ყოფაქცევა — სამაგალითო;
- საღმრთო სჯული და საღმრთო წერილი — ძალიან კარგი;
- რუსული სიტყვიერება — ძალიან კარგი;
- ლოგოკა — კარგი;
- ზოგადი ისტორია და გეოგრაფია — კარგი;
- სტატისტიკა — კარგი;
- რუსეთის სამართლისმცოდნეობა — კარგი;
- მატემატიკა და ფიზიკა — საშუალო;
- ხატვა და ხაზვა — ძალიან კარგი;
- ენები ფრანგული, გერმანული, თათრული — საშუალო;
- ქართული და სომხური — ძალიან კარგი.

გიმნაზიის ჰაბანი მოხსნილია, „ყვავილნი“ დასკვნენ და 1837 წლის იანვრის 23-ს მიხეილ თუმანიშვილი შედის საქართველოს სახაზინო ექსპედიციაში (შემდგომ სახაზინო პალატა), ხოლო ერთი წლის შემდეგ, ამიერკავკასიის მხარის მმართველობის დებულების პროექტის შემდგენელი კომისიის სათავემჯდომარეოდ პეტერბურგიდან ჩამოსული სენატორი განის⁵³ წინადადებით, იგი მივლინებულ იქნა ამ კომისიაში, სადაც დიდ მუშაობაში ჩაება.

შემაჯავებელი შეშაოვა ახადგაზრდობაში

პოეტი, მოზარდი და ჭაბუკი: ლექსები და პროზა „ყვავილში“ იდეალისტური ფილოსოფია. „თელეთობა“. „ვისრამიანის“ თარგმანი. რუსული და ევროპული პოეზიის გავლენა. მეგობრობა და მიწერ-მოწერა ნიკ. ბარათაშვილთან და ფ. ლადა-ზაბლოცკისთან. თვით-განათლება.

მიხეილ თუმანიშვილის სიჭაბუკის პერიოდის (16—17 წ. ასაკი) მრავალი ნაწარმოები გაერთიანებულია ნაკვეთთა თანაზიარობით, ზოგადობით, რაც ახასიათებს „ყვავილის“ სახეს.* ამ წლების პოეტურ შემოქმედებაში სჭარბობს ბუნების მშვენიერებათა აღწერა, რასაც უექველად აჩნევია პუშკინისა და ლერმონტოვის გავლენის კვალი და კავკასიის ბუნების დიალბობით გატაცება.

Недосягаемый Кавказ в моих очах!
Ровесник двух миров⁵⁴ стоит передо мною!
К нему парю я в сладостных мечтах,
Обвороженный весь пустынных скал красою.

Громалы вечных льдов на каменных хребтах —
Казбек и Эльбрус там высятся главами, —
Утесы там стоят друг другу на плечах,
Как будто меж земли и неба сторонами.

Растянуты поля пестреющим ковром,
Под исполинскими высоких гор стопами;
Шумят расплавленным в пучине серебром
Каскады дивные под мшистыми скалами;

Я здесь, друзья, — и мне ли выше вас не быть,
Кавказа дивного всей гордой вышиною?
Завидуйте, мне мир прекрасный сей открыт;
Открыт мне счастья блистательной зарею!

Отрадно мне порой от мира убежать, —
Порою покидать приличия оковы, —
Порою бурю городскую забывать,
И уходить в тиши в пустынные дубровы.

И по твоим, Кавказ, по девственным снегам
На крыльях молодой фантазии носиться, —

* აქ მოყვანილი რუსული ლექსები მოთავსებულია „ყვავილის“ სხვადასხვა ნომრებში და პირველად იბეჭდება.

С утесов на утес пустынной налетать,
Дохнуть свободою, и радугей упитаться!

Люблю высокие картины бурь твоих,
Когда грохочет гром в твоей тиши священной,
И молнии скользят на раменах крутых,
И шумные потоки мечутся над бездной.

Кавказ! будь ввек наперсником моей души,
Предметом будь моих ты вдохновений!
И мне везде, где-б ни была—внуши
Полет высоких дум и сладость воспоминаний!

(მ. თ-ის ლექსიდან „კავკასი“ — „ყვავილი“, № 2.

თანაც, ქედს იხრის რა საერთო გატაცების წინაშე, მიხეილ თუმანიშვილი უბრუნდება მეგობრობის ჰანგებს (ლექსი „К другу“ „ყვავილი“, № 5)

მაგრამ უფრო ძლიერად ჰეუერენ მისი ლექსები, რომლებიც შემოქმედებითს პროცესს ეხებიან, და კავშირი ჰანგები, განმარტებისაკენ რომ მოუწოდებენ.

Э Л Е Г И Я

К чему друзья, дары фортуны?
К чему нам слава юных лет?
Изменчив славы блеск мишурный,
Опасен счастья обет.

Кто ведает, с какой звездой
К нам радость резвая слетит, —
И чем, какую суетою —
Нас голос дружбы веселит?

Быть может, завтра пир беспечный,
И этот шумный песней глас,
И чаш заздравных звук сердечный, —
Не усладят уж боле нас.

И вместо ленты плющ могильный
Над грудью нашей будет цвесть,
И вместо дружбы месяц бледный
Прольет свой луч на нашу черсть.

(„ყვავილი“, № 3)

დიდი რუსი პოეტების გამოძახილი გაისმის, აგრეთვე მიხ. თუ-მანიშვილის პროზაშიაც:

„დღის მნათობი უკვე დასავლეთისაკენ იხრებოდა, როდესაც მე ვიდექი მგრავინვარე მტკვრის კლდოვან ნაპირზე, ხელში მგჭირა ჩემი გაცოფებული ცხენის აღვიოთი და ხამუშ-ხამუშ ხელით ვუაღერებდი მის ჩამო-

ვარცხნილ ფაფარს. ჩემს თვალწინ რბოდნენ არაგვი და მტკვარი ერთმანეთისაკენ. გინახავთ კი როდისმე ამ ორი მთის მდინარის პაემნის ადგილი? ⁵⁵ გამახარებელია იგი, ცოცხალია იგი! ჩემი გაფიცებული ცხენი თითქო მონაწილეობას იღებდა მათ აღტაცებაში. გაბერილი ნესტოები, აცქვეტილი ყურები, განცვიფრებული, ჩასისხლიანებული თვალები, ტანზე მომსქდარი ოფლი და ქაფი: ყოველივე ეს ბუმბერაზულ სანახაობას აძლევდა მას; ბალანაშლილი, იგი ხვიხვინებდა და ტორებს სცემდა გრანიტოვან კლდეს.

ბინდ-ბუნდი გაცილებით უფრო მშვენიერია და საგრძნობი მთებში. ცის ლაყვარდი თითქო ფეთქავს შავმოისფრო ჰაერით. საღამოს დაისი, რომელიც უკვე ჩაქრა მტკვარში, ლამპრის შუქივით ანთია მთების მწვეანე ქოჩრებზე. თვალწინ სინათლე ჰქრება და მოგვაგონებს ყავაში შერეულ რძისფერს, და ცის თვალები ციალებენ ბრილიანტის ბრწყინვალეობით. შორეულ მთებს ეფინება ხშირი ნისლის საბურავი. საგნები და მიდაჯობები შორს, შორს მისცურავენ... აღარა სჩანან... და აჰა... აი, ლამეცი!...

(„ყვავილი“, № 1 — „ქართლში გადასვლა“)

მიხეილ თუმანიშვილის თანამედროვე ახალგაზრდობა იწვრთნებოდა გონებრივად იდეალისტური ფილოსოფიის საფუძვლებზე და მისი მსოფლმხედველობა მოსილია ყველა იმ თვისების საბურავით, რაც ახასიათებს ამ ფილოსოფიას. ამ მხრივ ძალიან საინტერესოა გამოთქმანი პოლიტიკაზე და მორალზე.

„სამეფო ტახტთა და ხალხთა პოლიტიკურ ყოფას — ამბობს ჯერ კიდევ თითქმის ყრმა მიხ. თუმანიშვილი „ყვავილის“ მე-3 №-ის სტატიაში „თვალის გადავლება ძველ მსოფლიოს მოვლენებზე“ — ამტკიცებენ მარტოოდენ წმინდა ხნეობისა და საღი გონიერების წესები, რწმენა და ჭეშმარიტება... ცრუაზროვნება და მორწმუნეობა, ბიწიერება და სათნოება, განათლება და უმეცრება, — აი ის სტიქიონები, რომლებსაგანაც შესდგება საზოგადოებრივი ცხოვრების მასსა, — საფუძვლები, რომლებიც აუცილებელია მისი (ცხოვრების) კერძობითი წარმატებისათვის“.

ამ, ცოტა არ იყოს, ბუნდოვან მსოფლმხედველობას შეესაბამება შეხედულება ისტორიაზე, გამოთქმული იმავე სტატიაში, რომელსაც ეპიგრაფად აქვს: „ხალხთა ძლიერება არის მარტო ჩამომავლობის მემკვიდრეობა, გრძნობები და აზრები — მთელი კაცობრიობის მემკვიდრეობა“ ⁵⁶

„კაცობრიობა — ამბობს მ. თ.-ლი, — იზრდება, როგორც ადამიანი, როგორც თვითეული ჩვენთაგანი. ცალკე: იგი იყო ჩვილობაში, სრულ ასაკში; ჩვენ მას ვხედავთ ახლა ჭადარა სიბერეში. საუკუნოები მისთვის კიბეა თავისი თავის შეგნებისა და სრულყოფისათვის, როგორც ფიზიკურად, ისე ხნობრივად. თვითეული საუკუნე აძლევს მას განსაკუთრებულ ფორმას, განსაკუთრებულად სცვლის მას და, მისდევს. რა თანდათანობით დროთა სვლას, იგი ინარჩუნებს შემდგომისათვის გაკვეთილს, რომელიც ეჭვგარეშეა შეთვისებული აქვს წინანდელისაგან. და რამდენად მწყობრია, რამდენად მრავალფეროვანია ადამიანის ცხოვრების განვითარების სურათი!“

„ისტორია საზრდოა გონებისა და გულსათვის — ვკითხულობთ მ. თ. მეორე სტატიაში“ — დიდსულოვნობის იშვიათი მაგალითები — სათნოებისა და წმინდა ზნეობის გაკვეთილებია... ისტორია გვხდის ჩვენ ყველა საუკუნეთა და პირთა თანამედროვეებად“.

ნარკვევი „თელეთობის დღეობა“ აგვიწერს სახალხო დღესასწაულს სოფ. თელეთში („ყვავილის“ მე-2 №-ი). აქ ჩვენ ვხედავთ ყრმა გიმნაზიელს ხალხთან შესისლხორცებულს: იგი გაერევა მლოცველთა ბრბოში, რომელიც, როგორც სჩანს, გაცილებით ნაკლებ ფიქრობს დღესასწაულის მიზეზზე, ვიდრე იმ მცირე სიხარულზე, რაც მას მოელოდა; ხალხში გარეული, იგი თვალყურს ადევნებს საერთო მხიარულების სურათს და ფერადოვანად აგვიწერს თავის შთაბეჭდილებას. ნარკვევი — 8—9 გვერდი — გვიჩვენებს, რომ ეს შთაბეჭდილება ზეზეური, წარმავალი როდია. მართლაც და

„დიდი გულგრილობაა საჭირო, რომ თვალყური ადევნო თელეთობის მლოცველთა ჭრელ და განუსაზღვრელ მრავალფეროვნებას. ცხენოსანი ცხენოსანს მისდევს, ქვეითი-ქვეითს, ყველანი მისწრაფიან, მიბლოტავენ, მიცოცავენ, ჩრთმანეთს ეხეთქებიან ვიწრო გზაზე. მებაღეები ვარდისა და სხვა ყვავილების თაიგულეებს ისვრიან ხალხში. პაწია გოგო-ბიჭები გროვა-გროვა დაჯგუფულან გზის გვერდებზე ჭრელი ბალდახინებივით გაყოლებული ბაღებს ღობეებზე გადმოხრილი თუთის ტოტებქვეშ (როგორც ბუნები თაფლის წვეთთან) და ჟღურტულობენ, ბლბაძუნაობენ. მზის მოვლვარე სხივებით ალაპლაპებულ მტვრის კორიანტელში გრძელ რიგებად სხედან დაღვრემილი სახეებით საზანდრები და აშულები — ეს მათხოვარანი, უფრო კი უჯიო-უკვლოთ მატანტალანი, და მოწყალეებს თხოულობენ. ბუნებისაგან დასჯილნი, ისინი სწავლობენ ჩონგურზე დაკვრას, დაწრწიან ხატობიდან ხატობაში, ბაზრიდან ბაზარში და სახლიდან სახლში და სიმღერით ქებას ასხავენ გამვლელ-გამომვლელთ და სოვდაგრებს.“

ვისაც უნახავს ეს მხიარული, უდარდლოობით და შეუჯნებელი აღტაცებით გაცხოველებული დღესასწაული, განსაკუთრებით იმ დროს, როდესაც მზე უკვე დასავლეთისაკენ იხრება, — მას საშუალება ეძლევა გაირთოს თავისი მოცლილი წარმოდგენა.“

მიხეილ თუმანიშვილის აღძრული ინტერესი დღესასწაულისადმი შემთხვევითი არ არის. ჩვენ კიდევ ვნახავთ, თუ რა დიდ ცნობისმოყვარეობას იჩენს იგი კავკასიის ხალხთა, მათ ჩვეულებათა და ზნეთა მიმართ თავისი სიცოცხლის განმავლობაში — ახალგაზრდობაშიაც და ხნიერებაშიაც.

სარგის თმოგველის „ვისრამიანის“ ნაწყვეტმა, რომელიც მოთავსებულია „ყვავილის“ მე-2 №-ში, მრავალგზის გამოიწვია ლიტერატურის ისტორიკოსების ინტერესი. „ყვავილში“ მოთავსებული იყო ორი ნაწყვეტის თარგმანი — მე-2 №-ში, რომელიც შენახულია მიხეილ თუმანიშვილის არქივში, და მე-4 №-ში, რომელიც დღევანდლამდე ნაპოვნი არ არის, მე-2 №-ში შეტანილ ნაწყვეტის თარგმანი ხელ-

მოუწერელია. ამიტომ გვრჩება მხოლოდ ვარაუდი თარგმნის ავტორის ვინაობაზე ცოტა-თუ ბევრი ზედმიწევნილობით. მიხეილ თუმანიშვილის შვილმა — გიორგიმ, რომელმაც პირველმა გამოაქვეყნა 1916 წელს ცნობები „ყვავილის“ ნაპოვნ რეეულეებზე, ის აზრი გამოსთქვა უკვე ზევით აღნიშნულ შენიშვნაში, რომ თარგმანი ნიკ. ბარათაშვილს ეკუთვნისო (ყველა ხუთი ნომრის საერთო სარჩევში ერთი ნაწყვეტის მთარგმნელად დასახელებულია ბარათაშვილი, ხოლო მეორისა — თუშანიშვილი, იმის აღუნიშვნელად, სახელდობრ რომელ ნომრებშია მოთავსებული მათი თარგმანები), მაგრამ მისივე გამოუქვეყნებელ შენიშვნებში, რომლებიც მისი სიკვდილის შემდეგ დარჩა და 1918 წლის დროისაა, იგი გაკვრით აღნიშნავს, რომ არცერთ ნაპოვნ რეეულში არავითარი მასალა არ მოიპოვება, რომელიც ნიკ. ბარათაშვილის კალამს ეკუთვნოდეს და რომ ყოველივე, რაც ბარათაშვილს დაუწერია „ყვავილისათვის“, მოთავსებულია არანაპოვნ მე-4 №-ში. ი. გრიშაშვილის აზრით (იხ. 50 შენიშვნა), თარგმანის ავტორი შეიძლება ბარათაშვილი იყოს, მაგრამ იგი თავის აზრს გადაჭრით არ ადგია. ა. გაწერელია „ლიტერატურული საქართველოს“ 1936 წლის მე-12 №-ში კატეგორიულად სთვლის, რომ თარგმანი ეკუთვნის სწორედ „ბედი ქართლისა“-ს ავტორს.

„ყვავილის“ რეეულეების დაკვირვებით გადასინჯვა ჰქმნის მტკიცე რწმენას, რომ მე-2 №-ში მოთავსებული თარგმანი ბარათაშვილისა კი არ არის, არამედ მისი უმცროსი მეგობრის მიხეილ თუმანიშვილისა. მართლაც და, მხოლოდ ერთი 1-ლი №-ის გარეკანზე აღნიშნულია ყველა იმ პირის გვარი, ვინც უთრნალის გამოცემაშია ჩაბმული, იმის მიუხედავად, მოთავსებულია თუ არა ამ ნომერში მათი ნაშრომი. დანარჩენ ნომრებში დასახელებულია ყველა ის თანამშრომელი, რომლის ნაშრომიც მოთავსებულია განსაზღვრულ ნომერში. სწორედ ასევე „ყვავილის“ მე-2 №-ში პირდაპირ არის ნაჩვენებე, რომ იგი შეიცავს „ცდებს ლექსად და პროზად ანდრონიკოვისა, ბებუთოვისა, ვილემისისა, გრაფ გორსკისა, მონასტირსკისა, ტიტკოვისა და ჩკონიევისას“, ხოლო ბარათაშვილი დასახელებული არ არის. სწორედ ეს უკანასკნელი გარემოება გვარწმუნებს, რომ არსებული თარგმანი ეკუთვნის არა ბარათაშვილს, არამედ თუმანიშვილს. ასეა თუ ისეა, „ვისრამიანის“ ნაწყვეტის თარგმნის ავტორის ვინაობის საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა შეიძლება მხოლოდ მე-4 ნომრის პოვნის შემდეგ.

ცხადია, რალა თქმა უნდა, რომ თექვსმეტი და ჩვიდმეტი წლის ასაკში დაწერილი, მიხეილ თუმანიშვილის ლექსები განხილულ უნდა იქნეს, როგორც ჯერ კიდევ უმწიფარი კალმის ნაწარმოებნი. ხოლო მათზე, შედარებით, დიდხანს გაჩერება საჭიროა იმ მოსაზრებით,

რომ, უპირველეს ყოვლისა, ეს ლექსები მოწმობენ ავტორის თვალსაჩინო ნიქს. ამას გარდა, მათი შესწავლა ხელს უწყობს იმ გავლენათა გამორკვევას, რასაც განიცდიდნენ თვით თუმანიშვილი და მისი თანამოაზრენი, კერძოდ ბარათაშვილიც. რუსული პოეზიის გავლენის კვალი, რაც აშკარად ეტყობა თუმანიშვილის ადრეულ ნაწარმოებებს, მოსჩანს აგრეთვე შემდგომი ხნის ქართულ ლექსებშიაც. პუშკინის ანარეკლს ვხედავთ მიხეილ თუმანიშვილის ლექსის მეტრულ თავისებურებაშიაც, ხოლო ზოგიერთი სახე ნასესხები აქვს ლერმონტოვისაგან. ბარატინსკი და იაზიკოვი — წყაროა მისი ზემთაგონებისა, როდესაც მეგობრებს მიმართავს. თავის მხრით ბაირონმაც, რომელიც ბატონობდა XIX საუკუნის ოციანი და ოცდაათიანი წლების თაობათა აზრსა და ოცნებაზე, დაასვა თვალსაჩინო დადი თუმანიშვილის პოეტურ შემოქმედებას — არა მარტო მის ადრეულ რუსულ ნაწარმოებებს, არამედ აგრეთვე მის მერმინდელ ქართულ ლექსებსაც (იხ. ამ წიგნის VIII თავი).

XIX საუკუნის რომანტიკული ლიტერატურის სოციალური ფესვები საკმარისად გამოამხევა მარქსისტულმა კრიტიკამ და საჭირო აღარ არის აქ დავუბრუნდეთ შათ ანალიზს; ხოლო საქართველოს სპეციფიკურ პირობათა და სოციალურ თავისებურებათა როლს თბილისის გიმნაზიის წრის იდეოლოგიის ჩამოყალიბებაში ჩვენ უკვე ზოგადად შევეხეთ. აქ საჭიროა აღინიშნოს, რომ თუმანიშვილის პოეტური ნაწარმოებნი თითქმის მთლად ოცდაათიანი წლების პერიოდს ეკუთვნიან: ორიგინალური ქართული ლექსები დაწერილია ყველა არა უგვიანეს 1838 წლისა; ⁵⁸ ეს გარემოება მხედველობაში უნდა გვქონდეს მიხეილ თუმანიშვილის შემოქმედების ანალიზისა და მის პოეზიაზე სხვადასხვა გავლენათა ელემენტების გამორკვევის დროს. იმავე წელს ეკუთვნის პუშკინის ნაწარმოებთა თარგმნები — როგორც მოდილო, მაგალითად, „ბალჩისარაის შადრევანი,“ ისე მომცრო — „ადელ“ და სხვა.

აგრეთვე, არ შეიძლება გზა აექცეს პირადი მომენტების როლს მიხეილ თუმანიშვილის ცხოვრებაში (საყვარელი ძმების დალუბვას და შევიწროებულ მატერიალურ მდგომარეობას, რამაც ხელი შეუშალა განათლების განგრძობას); მათი გავლენა მისი პოეტური შემოქმედების ხასიათსა და მიმართულებაზე უეჭველია.

მეგობრული ურთიერთობა თუმანიშვილსა და ბარათაშვილს შორის არ განელებულა გიმნაზიიდან გამოსვლისას. პირიქით, იგი განმტკიცდა და ხანგრძლივ ვუღიოთად მეგობრობად გადაიქცა. ბარათაშვილის ბიოგრაფიაში (გვ. 55) გამოთქმულია ის მოსაზრება, რომ ამ მეგობრობის საფუძველი იყო საერთო განწყობილება, რაც მათ სულიერად ანათესავებდა.

ახალგაზრდანი ხვდებიან ერთიმეორეს, დაიარებიან საერთო მეგობრებისას და ანდობენ ერთმანეთს თავიანთ რომანიულ თავგადასავალს. ორივენი გატაცებულნი არიან ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულით ეკატერინეთი და სიამოვნებით ისწრაფიან სტუმართმოყვარე წინანდალში. ორივენი ლექსებს სწერენ ალბომში — იმ დროის მოდური სენი — და აბამენ ურთიერთ შორის მიწერ-მოწერას ლექსებით. ერთად ოინბაზობენ, ერთად მიმართავენ მარიამ ფალავანდიშვილისას⁵⁹ დამცინავი ეპიგრამებით და მათრახის გადაკვრით მის ხანდაზმულობაზე და ისიც ლექსებით მწვავედ უპასუხებს მათ ცალ-ცალკე („მიხეილს“ და „ტატოს“), თანაც ნიშნის-მიგებით მათი რომანიული ისტორიის გამო ვიღაც პოლონელ ქალთან.

ორივე მეგობარი⁶⁰ ოცნებობდა სწავლის განგრძობაზე, მაგრამ ამ მხრით ორივეს წილად ხვდა იმედის გაცრუება. გიმნაზიის გათავებისას ბარათაშვილს სურვილი ჰქონდა აერჩია სამხედრო კარიერა, რაც უფრო მეტად შეეფერებოდა საერთო მისწრაფებას მაღალი საზოგადოების ბრწყინვალე ცხოვრებისაკენ, მაშინდელ ახალგაზრდობას რომ თვალს უჭრელედა და თავბრუს ახვევდა, მაგრამ ფიზიკურმა ნაკლოვანებამ (ფეხის მოტეხამ) აიძულა იგი უარი ეთქვა თავის სურვილზე⁶¹ და მან უნივერსიტეტზე დაიწყო ფიქრი. მამის გალარობებამ ამაზედაც ხელი ააღებინა: იგი შევიდა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის სასამართლო პალატის ექსპედიციაში და შემდეგ სამაზრო ადმინისტრაციაში გადავიდა: ნახიჩევანში 1844 წელს მაზრას განაგებდა ლევან მელიქიშვილი; ტატო მისი თანაშემწე გახდა; 1845 წელს ელისავეტპოლში (განჯა) გადაიყვანეს იმავე თანამდებობაზე და იმავე წელს იგი გარდაიცვალა. „70-იანი წლებში — სწერს გ. ი. თუმანიშვილი თავისი „დახასიათებანი და მოგონებანი“-ს („Характеристики и воспоминания“) პირველი ტომის მე-2 გამოცემაში (გვ. 151) — მე და ქართული ლიტერატურის რამდენმამე მოყვარულმა მოვაწყეთ ტფილისში პატარა ამხანაგობა — ქართველი კლასიკოსების გამოცემის მიზნით. პირველყოვლისა შევუდექით ნიკოლოზ ბარათაშვილის იმ ლექსების შეგროვებას, რომელიც გაფანტული იყო სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში, და აგრეთვე ჯერ კიდევ პრესაში გამოუქვეყნებელი ლექსებისა. ჩვენ გვინდოდა მოგვეთავსებინა განზრახულ კრებულში პოეტის ბიოგრაფია და სურათი, მაგრამ იმ დროს თბილისში არ აღმოჩნდნენ მისი მახლობელი ნათესავები, რომელთაგანაც მხოლოდ შეგვეძლო გავვეგო საჭირო ბიოგრაფიული ცნობები, სურათი ხომ სრულიადაც ვერ ვიპოვეთ. იგი ნათესავებსაც არ აღმოაჩნდათ. მამიჩემის ქალაქებში ვპოვეთ ფანქრული მონასახი წარწერით „ნ. ბ.“ (Н. Б.). პოეტის თანამედროვეებმა სცნეს, რომ ეს მისი სურათია, ხოლო არა მთლად ხეირიანი. მონასახი, მათი სიტყვით, უფრო მის

ზიძას გენერალ ილია ორბელიანს მოგვაგონებს, ვიდრე თვით იმასაო. ასე გვითხრა ილ. გრ. ჭავჭავაძემ, რომელმაც გამოგვართო მამიჩემის მონასახი, რათა პოეტის დისათვის და სხვა ნათესავებისათვის ეჩვენებინა. ეს მონასახი ხელიდან-ხელთ გადადიოდა და, ბოლოს, დაიკარგა. ამრიგად, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსების პირველი გამოცემა გამოვიდა უბიოგრაფიოდ და უსურათოდ. შემდგომ გამოცემებში მოთავსებული იყო სურათი, მაგრამ საკმაოდ ფანტასტიური. ამბობენ, რომ პოეტი ძალიან ჰგავდა ერთერთ თავის დას, რომელმაც თურმე ძმის შემდეგ დიდხანს იცოცხლა; და აი, სწორეთ დის სახის ნაკვთების მიხედვით მხატვარმა აღადგინა პოეტის სახეო. მამიჩემი, რასაკვირველია, ნამდვილი მხატვარი არ იყო, მაგრამ მისი დილეტანტური ფანქრული მონასახები უმეტეს შემთხვევაში ემსგავსებოდნენ თავიანთ ორიგინალებს. ამის გამო, ჩემის აზრით, ნ. ბარათაშვილის გამომცემლებს მართებდათ გამოეყენებინათ ეს მონასახი, ვიდრე მიემართნათ ზემოხსენებული ფანტასტიური ხერხისათვის, ან გამოეცათ წიგნი სრულიად უსურათოდ, როგორც ჩვენ, ბარათაშვილის პირველი გამომცემელნი, მოვიქცით. ამას მოითხოვდა პატივისცემა როგორც პოეტის ხსოვნისადმი, ისე მისი თაყვანისმცემლებისადმი“.

მიხეილ თუმანიშვილის მიერ გაკეთებული მონასახი, რომელზედაც აღნიშნულია „ნ. ბ.“, მაინც არ დაკარგულა და პირველად წარმოსახულია გაზეთებში 1916 წელს ბარათაშვილის დაბადებიდან ასი წლის შესრულების გამო. იგი საკუთრება იყო ანასტასია მიხეილის ასულის თუმანიშვილის-წერეთლისა და ამ ჟამად მეტეხის მუზეუმშია. ბარათაშვილის სურათის მეორე გვერდზე სხვა მონასახია ასოებით „ზ. პ.“ („З. П.“) და, გიორგი თუმანიშვილის აზრით (იხ. ბარათაშვილის ბიოგრაფია 1922 წ.), იგი გამოხატავს 1845 წელს გარდაცვალებულ ლიტერატორ ზაქარია ფალავანდიშვილს.

თუმანიშვილისა და ბარათაშვილის ურთიერთისადმი მიწერ-მოწერიდან დღემდე აღმოჩენილია მხოლოდ ერთი წერილი, სახელდობრ ბარათაშვილისა 1838 წ. აგვისტოს 6-ის თარიღით, რომელიც არაერთხელ იყო გამოქვეყნებული.⁶² მაგრამ ამ საპასუხო წერილიდან ცხადად სჩანს, რომ მეგობართ შორის ცოტად თუ ბევრად ხანგძლივ მიწერ-მოწერა ყოფილა.

„Милый друг! не пеняй на меня за молчание. Право, в нашем скучном от жаров, душном от пыли городе нет ничего любопытного. Я оживляюсь только по вечерам лунным, так прекрасным в Тифлисе. Вчера, в один из этих вечеров, пошел я бродить к Московской заставе; вдруг я очутился на кладбище. Признаюсь, немного смутился, когда я взглянул на это онемение. 11-ть часов ночи. Ни души. Кругом пустота вечная; луна тускло освещает могилы, как дорогая лампада усопшего. Тихо и медленно протекает Кура, как будто боясь нарушить покой в

этом унылом мире... Ты теперь в раздолье и я не хочу смущать тебя мрачными думами, которые навелр мне на душу это зрелище небесно-земное! Но скажу, что прекрасное изобретение кладбище, а это необходимо, чтобы смертный порою читывал-бы по нему свою жизнь; утешение несчастного, конец счастью! Ну, обратимся к тебе. Спасибо брат за п и с ь м а,* — за удовольствие. Последнее из них читали мы с Захарием Орбелиановым.⁶³ Это была критика, или лучше, послание к сочинителю „ასტრა“. Прекрасно! Только, кажется, оно не достигнет цели, то есть ты не узнаешь, кто это неведомое „ასტრა“. Это тайна сочинителя! Он писал ни для тебя, ни для света, писал для не'я одной, она его понимает и он этим доволен. Что-ж ему больше? Нужды нет, понял ли ты его, или нет? Мы все знаем только, что предмет украшает стихи. А если хочешь знать одно только значение слова „ასტრა“, то это очень просто: оно взято с французского *astre*; которое по нашему, ძმარ თავყანა, значит, მთიები, — ასე, ჩემო ბატონო!

Скажу тебе новость, თუ არ გაჯავრდები. Я еду сегодня вечером в д. Мцкнети—зачем?—А затем, что она там. Мать ея просила меня про-весть с ними несколько дней. Каковы должны быть эти дни? მამ მთკ-ვდი, ბბ.! Однакож, кончим беседу, а то прозеваю на почту, ты знаешь, я не люблю заготовлять заранее письма.

Прощай, пустынный Алазанской долины! Поведай мне что-нибудь о де в е твоей земли!

Весь твой Н. Баратов.

P. S. Не успел написать особо к Варламову. Если увидишься с ним; скажи ему, что дело его обработано, как он хотел, и представлен к чину. Пусть теперь примирится с светом“.

ეს წერილი გაგზავნილი იყო „დედოფლის წყაროში“ (ყოფ. Царские Колодцы“, ახლა „წითელი წყარო“ კახეთში), სადაც მიხეილ თუმანიშვილი ზაფხულს ატარებდა. ადრესატს, როგორც მისი ნაწერი გვიჩვენებს, იგი მიუღია აგვისტოს 10-ს (ავტოგრაფი საქართველოს მუზეუმშია 2484 №-ით).

მკიდრო ურთიერთობა ბარათაშვილსა და თუმანიშვილს შორის რომ ამის შემდეგაც გაგრძელდა — ეს აშკარად სჩანს სხვა პირთა წერილებიდან თუმანიშვილის სახელზე. 1839 წლის ივლისის 29-ს პოლონელი პოეტი ლადა-ზაბლოცკი თავისი ვრცელ წერილის ბოლოს (წერილი გამოგზავნილია ყუბიდან თბილისში) სთხოვს მიხეილ თუმანიშვილს გადასცეს მისი გულითადი მადლობა თავ. ბარათაშვილს ხსოვნისათვის და ღრმა პატივისცემა — სხვანაირად რომ ვთქვათ, ლადა-ზაბლოცკიმ იცოდა, რომ მ. თუმანიშვილი და ნიკ. ბარათაშვილი ხშირად ხვდებოდნენ ერთმანეთს. ამაზე უფრო გვიან, 1841 წლის დეკემბრის 15-ს, ლუკა ისარლიშვილი სთხოვს თავის წერილებში თუმანიშვილისადმი, გადასცეს სალამი („привет“) „ბარათოვს, ვარლამოვს და მელიქოვს“.

* კურსივი ყველგან წერილის ავტორისაა.

ბარათაშვილის ზევით მოყვანილ წერილში (1838 წ. აგვისტოს 6) ნახსენებია „ასტრა“. ბარათაშვილის წერილიდან სჩანს, რომ მას მიუღია თუმანიშვილისაგან „კრიტიკა, ან უკეთ, უსტარი „ასტრას“ მთხზველისადმი.“ ვინ არის ეს „ასტრა“ — ეს მთხზველის საიდუმლოა: „იგი სწერდა არც შენთვის, არც ქვეყნისთვის; იგი სწერდა მხოლოდ მისთვის; მას ესმის მისი და იგი ამით კმაყოფილია; სხვა რაღა უნდა? რაში ენაღვლება, იცანი შენ იგი თუ არა?“

უნდა ვიფიქროთ, რომ ბარათაშვილმა „შეთხზა“ რაღაცა იდუმალ „ვარსკვლავზე“, ხოლო თუმანიშვილმა ამის საპასუხოდ დასწერა ლექსი — „კრიტიკა, ან უკეთ, უსტარი მთხზველისადმი — „ასტრა“.

ბარათაშვილის სიკვდილის შემდეგ არ დარჩენილა ლექსი „ასტრა“-ს სათაურით: მაგრამ ერთი მისი ნაწარმოები, სახელდობრ ის, რომელიც მიძღვნილია „კ[ნეინა] დ[არია] ჩ[ოლოყაშვილი]-სადმი“ * და რომელიც იწყება „მთიებო“...-თი, როგორც ეტყობა, ძალიან ახლოა შინაარსით „ასტრაზე“, თუ იგივე „ასტრა“ არ არის. მეორეს მხრით, მიხეილ თუმანიშვილს აქვს ნაკლებად ცნობილი ლექსი „ასტრა“, პირვანდელი რედაქციით მას ერქვა „ასტრაზედ“. იგი პირველად გამოქვეყნდა ჟურნალ „თეატრი და ცხოვრების“ 1918 წლის მე-9 №-ში სათაურით „ასტრას“ და შემდეგი შენიშვნით: „ამ ლექსის საგანს ეხება ნ. ბარათაშვილი თავის წიგნში, რომელიც მიწერილი იყო მისგან მიხეილ თუმანიშვილთან (იხ. ბარათაშვილის თხზულებაში)“. თვით ლექსის პირვანდელი სათაურიდან და გადაკვრით გამოთქმული სიტყვებიდან სჩანს, რომ ნამდვილად იგი არის სწორედ „კრიტიკა, ან უკეთ, უსტარი „ასტრას“ მთხზველისადმი“.

„ასტრავ, ასტრავ, უცნაურო კაცთათვის!
სადაურო, სად მოსულხარ ან რისთვის?
უსულო ხარ, სულიერი, ვინ იცის?
ეს სახელი არ ჰსმენია არავის?
ნუთუ ხარ შენ ანგელოსი ციური,
ან ყვავილი უსახელო, ველური?
ანუ თვალი უძვირფასესი ზღვისა?
მკითხველთათვის ხარ მარად უცნაური.
მოფრენილი შორეულისა ქვეყნით,
კარგის სიტყვით, კარგის სტიხით, კარგის ხმით:
ვერავისგან შეწყნარებას ვერ ჰპოებ,
მიუხვედრის, ასტრავ, შენის წოდებით.
გაისარჯე, წახვედ შენსა დამწერთან,
ოდესცა სცნობ შენსა სახელსა მისგან,
მაშინ გაქვნიდეს უეჭველი იმედი,
რომ იქნები წაკითხული ყველასგან“.

* იხ. ი. ბალაზაშვილის სტატია „ლიტერ. საქართვე“. 1936 წ. მე-2 №-ში. ლექსი პირველად მოთავსებულია „ცისკრის“ 1862 წლის თებერვლის ნომერში, მაგრამ მაშინ ლექსი შეუმჩნეველი დარჩა. ლექსი ხელმოწერილია ასე: „თ. ნ. ბ.“.

მ. ბ. თუმანიშვილი
(მისივე ფანქრით ნახატი)

უსტარი, აღბათ, დართული ჰქონდა თუმანიშვილის წერილს. თარიღებსა და ადგილს რომ მივმართოთ, „ასტრა“, როგორც მის დედანზეა აღნიშნული, დაწერილია 1838 წლის ივლისის 15-ს, სალამოს 7 საათზე წინანდალში; ხოლო ბარათაშვილის პასუხი დათარიღებულია 6 აგვისტოთი და გაგზავნილია დედოფლის-წყაროს, სადაც თუმანიშვილი გადავიდა. ამნაირად, თარიღთა დაპირისპირება ადასტურებს ზევით გამოთქმულ მოსაზრებას.

მიხეილ თუმანიშვილი განიცდიდა იმ დროს ტრფობის აღს. წინანდალში მოგზაურობა და დღემდე გამოუქვეყნებელი მისი ლექსი, რომელიც ეძღვნა „ტ. ჯ.“, * ნათლად გვიჩვენებს, რომ იგი ვერ გადურჩა მისი წრის ახალგაზრდების საერთო ხვედრს და ეძიებდა ზემთაგონებას ალექსანდრე ჭავჭავაძის სახლში, სადაც ოცდაათიან წლებში ლიტერატურა, სიჭაბუკე და სილამაზე ერთი მეორეს ჰმეტოქეობდა „გულთა“ მიზიდვის ასპარეზზე. თვით ბარათაშვილმაც უძღვნა ეკატერინეს (1816 — 1882) ლექსი „საყურე“.

„ტ. ჯ.“-სთვის — ამ „წინანდლის ვარდისათვის“ ** — მიძღვნილი ლექსი, ყველა ნიშნის მიხედვით, 1838 წლის ზაფხულს ან შემოდგომას ეკუთვნის. იგი ავტორს გაუმართავი დარჩა:

თ. კ. ჯ. აღბომზე

არა სასახლოდ, არა საქებრად
წარმოსთქვამს ენა სახელსა შენსა:
მხოლოდ ტურფა... რა მადლობელად
გიძღვნის მელექსე ამა ლექსებსა:
რომ ვიქმენ ღირსი ნაზად ჭვრეტისა,
რომ მოისმინე ყარიბი მღერა,
რომ განაზვივლე ალი გრძნობისა
და უდაბური ჩანგისა ყღერა.
არა საქებრად, არა სახსოვრად,
მხოლოდ კრძალვითა ითხოვს მელექსე,
რათა მიიღოთ სამადლობელად
თქვენსა აღბომში ლექსები ესე.

მიხეილ თუმანიშვილის სწორედ ამ გატაცებას გულისხმობს ნიკ. ბარათაშვილი, როდესაც სიტყვის გადაკვრით სთხოვს ქალაზნის ხეობის მეუღაბნოეს, — ასეთი ნართაული სახელი უწოდა მან თავის მეგობარს, — აუწყოს რამ თავისი მიწა-წყლის (ე. ი. ალაზნის ხეობის) ქალწულზე.

* ეს ასოები უნდა ნიშნავდეს ან „კატო ჭავჭავაძეს“, ან რაც — მეტად საეჭვოა — „კნენა“ თუ „კნიაჟნა ჭავჭავაძეს“. ** ამ სათაურით მასვე უძღვნა ლექსი გრ. ორბელიანმა.

რაც დრო გადის, ე. ი. ორმოციანი წლების ნახევარში, ამ ორი ახალგაზრდის მეგობრობა უფრო და უფრო მტკიცდება. ამ მეგობრობას ასაზრდოებს საერთო სულიერი ინტერესები, ორივეს მიდრეკილება ლიტერატურისადმი. შინაური საქმეები, სამსახური დიდ დროს ართმევს. მათ, მაგრამ ყოველ თავისუფალ წუთს ისინი იყენებენ ცოდნის განვითარებისა და კითხვისათვის.

თუმანიშვილის ქორწინებამ როდი ჩამოაშორა იგი ლიტერატურულ ინტერესებს. ვიდრე ბარათაშვილი პროვინციაში არ წავიდა სამსახურის გამო, მეგობრები ერთად დადიოდნენ დიმიტრი ყიფიანისას და მონაწილეობას იღებდნენ კერძო ბიბლიოთეკის შექმნაში. ისინი ხშირად არიან მანანა ორბელიანის სალონში, სადაც კითხულობენ თავიანთ ნაწარმოებთ და ისმენენ სხვებისას. ბარათაშვილი ნახულობს თავის მეგობარს მის ახალ სახლში გარეთუბანს და იქ ისინი ბჭობენ სალიტერატურო გეგმებზე.

დიმიტრი ჯორჯაძის ერთერთი წერილი შრავალთაგან მიხეილ თუმანიშვილისადმი თვალნათლივად მოწმობს იმას, რომ მჭიდრო კავშირი ბარათაშვილსა და თუმანიშვილს შორის არ შეწყვეტილა ბარათაშვილის სიკვდილამდე. ეს წერილი მნიშვნელოვანია კიდევ იმით, რომ ადასტურებს ბარათაშვილის თბილისში ჩამოსვლას ელისავეტპოლში წასვლის წინ. როგორც ყველა წერილს დიმიტრი ჯორჯაძისას. ამ წერილსაც თარიღი არა აქვს, მაგრამ იგი დაწერილია მიხეილ თუმანიშვილის ძმის ვასილის სიკვდილის გამო და სწორედ ამ უბედურების რამდენიმე დღის შემდეგ. მიხეილ თუმანიშვილი გაემგზავრა გორს და ხელთუბანს და ჯორჯაძე ჰგზავნის წერილს შემდეგი მისამართით: „ქ. გორს ანუ სადაც ბრძანდებოდეს“. ვასილი გარდაიცვალა 1845 წლის მარტის 8-ს, მაშასადამე წერილი დაწერილია არა უგვიანეს იმავე წლის მარტის 12 — 15-სა. ჯორჯაძე სამძიმარს უთვლის ვასილის გარდაცვალების გამო, ანუგეშებს თავის მეგობარს და ატყობინებს, რომ გუბერნატორმა (ივ. მალხ. ანდრონიკაშვილმა), რა გაიგო მისი უბედურება, განკარგულება გასცა, ნუ შეაწუხებთ მიხ. თუმანიშვილს ქალაქდებითაო. „ამ წიგნს აბესალომოვი მოგიტანდა; აქაურს ამბებს ყველა ამისგან შეიტყობთ. დღეს სულ ხანოვი ნახჩევანს გავისტუმრეთ ნაჩაღნიკათ ლეიანის [მელიქიშვილი] ადგილს. ის და ტატო [ბარათაშვილი] აქავ მოდიან... ვინძლო თქვენები ისევ შენ ანუგეშო და არ დაემორჩილო მწუხარებას და იმასაც გირჩევ ესენი, რომ დაბრუნდნენ ან თან გამოჰყვე და ან ორიოდ დღეს უკან ჩამოხვიდე“...

მეორე წერილიდან^{6*} მიხ. თუმანიშვილის სახელზე 1852 წლის თარიღით, რომელიც, როგორც სჩანს, ვახტანგ ერისთავისაგან არის (აელმოწერა მეტად გაურკვეველია), ერთხელ კიდევ მტკიცდება, რომ

მის. თუმანიშვილი ღონისძიებას ხმარობდა ნიკ. ბარათაშვილის ლიტერატურული მემკვიდრეობის დასაცავად და აგროვებდა მისი ლექსების პირებს.

„სასურველო ძმაო მიხეილ,

ის გადაწერილი, რომელიც მანდ მოგიტანე, ჩემმა სიმამრმა წამართვა (თუ ვინცობა არის შეგზდეთ, ნუ ეტყვი, თორემ გამლანძლავს) და აი ძმაო სასურველო, კიდევ გადავსწერე და მოგართვი. რაც არის ნათქვამი საწყლის ტატოსაგან, სულ ეს არის. ამაზე მეტი აღარ არის და სწორეთაც არის გადაწერილი, ყოველივე, ლექსი ასო ასოზედ არის გადმოღებული.

ნება მომეც, სასურველო ძმაო, ჩემს სასურველს პირს მრავალი გაცოცო და დავშაბები უერთგულესი მონა და ძმა, თქვენი

თ. ვახტ. ერისთავი.

1845 წელში რომ პახოდში იყვნენ ჩვენი თავადბჭვილები, იმაზედ დასწერა იელო არ ვიპოვნე ის აკლია. იმასაც, სადაც იქნება ვიპოვნი და მოგართმევ.

18 $\frac{11}{29}$ 52

ირტოსა“.

ის ლექსი (1844 წ. სექტ. 23), რომელსაც ერისთავი შინაწერში იხსენიებს, დედნად შენახულა (ავტოგრაფი) მის. თუმანიშვილის არქივში და მისი მემკვიდრეების მიერ გადაეცა შემდეგ საქართველოს მწერალთა მუზეუმს. თუ იგი 1852 წელს მიხეილ თუმანიშვილის ხელთ იყო, აშკარაა, რომ ერისთავი, რომელმაც ეს არ იცოდა, ვერ იპოვნიდა ამ ლექსს ბარათაშვილის ქალაღებში.

ნიკ. ბარათაშვილის ლექსთა ასლები, მიხეილ თუმანიშვილის არქივში დარჩენილი, ყველაზე სრული კრებულია — ლექსები რამდენიმე რვეულია. ისინი გამოუყენებია ილია ჭავჭავაძეს „საქართველოს მოამბისათვის“, ხოლო შემდეგ — ახალგაზრდობის ერთ წრეს პოეტის ნაწარმოებთა პირველი გამოცემისათვის. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ გიმნაზიაში შედგენილ ანთოლოგიას შეუნახავს შთამოებისათვის ბარათაშვილის ხუთი ლექსი, რომელთა შორის სამი სრულიად უცნობი იყო ლიტერატურაში, ვიდრე ანთოლოგიას ყურადღება არ მიაქცია ს. გორგაძემ, ხოლო ორი წარმოადგენს უცნობ ვარიანტს.

ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მის. თუმანიშვილის მოკლე ჩანაწერს, ვინაიდან პოეტის დაბადების წელი დღევანდლამდე ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის. ეს ჩანაწერი აღმოჩნდა მის. თუმანიშვილის იმ შენიშვნაში, რომლებიც მას გაუკეთებია ელისავეტპოლში (განჯა — ახლა კიროვადი) ყოფნის დროს 1851 წელს, მამუკა ორბელიანთან ერთად ამ ქალაქის დათვალიერებისას.

„ელისავეტპოლის ციხეში, მართლმადიდებელთა ეკლესიის გვერდით დასაფლავებულია შირვანის ქვეითი პოლკის (ამ უამად გრაფის პოლკი) პოდპოლკოვნიკი ევგრაფ ვასილის-ძე გრეკოვი, სპარსელების მიერ მოკლული ელისავეტპოლთან 1826 წლის სექტემბრის 13-ს, და ნიკოლოზ მეოთხე [ონის-ძე] ბარათოვი, გარდაცვალებული 1845 წელს დაბადებიდან 29 (ოცდამეცხრე) წელს“.

მიხ. თუმანიშვილის სამახსოვრო ჩანაწერების დიდი ღირსება იყო. სრული ზედმიწევნილობა ადგილისა, თარიღისა, ციფრისა და სხვა ცნობების მხრით, რაც საჭიროა ამა თუ იმ შემოხვევის დროის გამო-სარკვევად. ნიკ. ბარათაშვილის წლოვანება არ შეიძლება მას კარგად არ სცოდნოდა. რადგანაც ბავშვობიდანვე ახლო კავშირი ჰქონდათ. ამრიგად, ლიტერატურის იმ ისტორიკოსების საბუთებს, რომელნიც „მერანის“ ავტორის დაბადებას 1816 წელს აკუთვნებენ, ემატება კიდევ ერთერთი მისი ახლო მეგობრის მოწმობაც.*

იმავე 1838 — 1842 წლების პერიოდს ეკუთვნის მიხეილ თუმანიშვილისა და პოლონელი პოეტის ლადა-ზაბლოცკის ნაცნობობა, რაც თვალსაჩინოდ ახასიათებს იმ წრის გონებრივ განწყობილებას, რომელშიაც ტრიალებდნენ ნიკოლოზ ბარათაშვილი და მიხეილ თუმანიშვილი.

1831 წლის აჯანყების შემდეგ ერთიერთმანეთზე თანმიყოლით თბილისში გამოჩნდნენ პოლონელი ენთუზიასტები — უპირატესად ახალგაზრდობა, უკვე დაზიანებული, მაგრამ ჯერ კიდევ ფრთებშეუკვეცილი. მათ მოიტანეს თან განმათავისუფლებული ოცნების სიო, მათ მოიტანეს თან კულტი ადამ მიცკევიჩისა, რომელზედაც იმ დრომდე კავკასიაში არაფერი იცოდნენ. მიცკევიჩი — როგორც საბრძოლო დროშა, ბაირონი — როგორც ვულგატებილობის ანარეკლი — არ შორდებოდნენ მათ ბაგეთ. ნიკ. ბარათაშვილი და მიხ. თუმანიშვილი ხვდებოდნენ ახალგაზრდა პოლონელებს ნაცნობ ოჯახებში, იღებდნენ მათ თავისას და მეგობრულად დაუკავშირდნენ ზოგიერთ მათგანს. ნიჭიერი პოეტი ზაბლოცკი ყველაზე გვიან მოვიდა თბილისს. მან ხანგრძლივი მეგობრული კავშირი გააბა ახალგაზრდა პოეტებთან.

ფადდეი ლადა-ზაბლოცკი ვიტებსკის გუბერნიიდან იყო, სწავლობდა მოსკოვის უნივერსიტეტში; 1834 წელს იგი დაატუსაღეს სხვა მრავალ სტუდენტთან ერთად და გადმოასახლეს კავკასიას, ერთერთ სადილში მონაწილეობისათვის, სადაც წარმოთქმული თურმე იყო მთავრობის საწინააღმდეგო სიტყვები. კავკასიაში მოხელისას ზაბლოცკი „გაასალდათეს“. პირველ ხანს იგი დედოფლის წყაროში იყო და, გვგონია, შეცდომა არ იქნება, ვთქვათ, რომ სწორედ აქ გაიცნო

* ნიკ. ბარათაშვილისა და მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედების საერთო მოტივების როლის შესახებ იხ. ამ წიგნის VIII თავი.

იგი მიხ. თუმანიშვილმა, რომელიც ნიშანდობლივ 1838 წლის აგვისტოში აქ ისვენებდა. თბილისში დაბრუნებისას მან სექტემბერში ზაბლოცკის წერილი მიხწერა, სადაც გამოსთქვამდა მისდამი მეგობრულ განწყობილებას, უზიარებდა თავის მწუხარებას (თავისი ძმის გრიგოლის საბედისწერო ავადმყოფობას), აწვდიდა ქართული ლიტერატურის ისტორიის მასალას, რომლითაც ზაბლოცკი ძალიან დაინტერესებული იყო, და ეკითხებოდა, აპირებს თუ არა პოლონელი პოეტი თბილისში ჩამოსვლას. საუბარი დედოფლის წყაროში ეხებოდა უმთავრესად ზაბლოცკის მუშაობას ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის გარშემო. ცხადია, არც პოლიტიკას აუქცევდნენ გზას. თუმცა მათ მიწერ-მოწერაში, ადვილად მისახვედრი მიზეზის გამო, პოლიტიკა არა სჩანს, მაგრამ იმავე 1838 წლის ოქტომბრის 1-ის საპასუხო წერილში ზაბლოცკი არა ერთხელ ქარაგმულად აღნიშნავს თავის მძიმე მდგომარეობას, როგორც გაძევებული ადამიანისას. იგი მხურვალე მადლობას უთვლის ახალ მეგობარს კეთილი განწყობილებისა და გულთადი მიდრეკილებისათვის „უბედური გაძევებულისადმი“. ურთიერთობა მათ შორის სწრაფად მტკიცდება. არ გაუვლია დიდხანს დედოფლის წყაროდან თუმანიშვილის წასვლის შემდეგ, რომ ზაბლოცკის გადაუთარგმნია თავის სამშობლო ენაზე იქვე აგვისტოს 3-ს მიხ. თუმანიშვილის მიერ დაწერილ ლექსი „ფიალა“ და გადაუთარგმნია, მისივე სიტყვით, „თითქო საკმაოდ მარჯვედ“.⁵⁵

პოლონელი და ქართველი პოეტების გაცნობა დაემთხვა მიხეილ თუმანიშვილის გატაცებას „ქალწულით“, რომელზედაც ეკილოკავება მას ნიკ. ბარათაშვილი თავის წერილში აგვისტოს 6-ის თარიღით. ამ გარემოებამ უფრო დაახლოვა ახალგაზრდა პოეტები, გაუღვიძარა ზაბლოცკისაც მოგონებანი წარსულ (წარსული მხოლოდ?) სიყვარულზე მას დღეთა „ოქროს ოცნებისათა.“

იმავე ოქტომბრის ბოლოს მიხეილ თუმანიშვილი ატყობინებს ზაბლოცკის თავისი ძმის გარდაცვალებას (გრიგოლი გარდაიცვალა ქლექით ოქტომბრის 12-ს) და თანაც სთხოვს გამოუგზავნოს „ფიალის“ თარგმანი. ზაბლოცკი ისწრაფის ნოემბრის 6-ს უპასუხოს წერილით, სადაც, ნუგეშისცემასთან ერთად, აცნობებს, მალე თბილისში ვაპირებ ჩამოსვლას და შეეუდგები ქართული ენის შესწავლასაო. იგი უგზავნის თუმანიშვილს თარგმანს და ქებათა-ქებას ასხამს „ფიალას“.

ნიკ. ბარათაშვილი, ვარლამოვი და სტოცკი⁵⁶ (ეს უკანასკნელი თუმანიშვილისათვის გაუცვნია ზაბლოცკის) უთელიან თუმანიშვილის მეშვეობით პოლონელ პოეტს სალამს და იგიც ამითვე უპასუხებს მათ.

თავის წერილს ზაბლოცკიმ დაურთო არა მარტო პოლონური თარგმანი, რაც, მისი სიტყვით, რამოდენადმე დაშორებულია დედანს, არამედ აგრეთვე რუსული სტრიქონ-სტრიქონობითი თარგმანიც; აქედან აშკარაა, რომ ეს უკანასკნელი გაუკეთებია არა თვით ავტორს, არამედ სხვა ვისმე, თორემ ზაბლოცკი რად გაუგზავნიდა ამ თარგმანს?!: „Люблю хрустальную чашу, когда в ней вино шумит и кипит, когда пурпурной волной бежит, пылает, брызжет искрами. Люблю уста дев Кавказа, исполненные любовного напитка, когда он проливается в огненном поцелуе. Но на уста ветхой бабы, на которых сгорел пурпур жизни — я смотрю с отвращением, как будто-бы на порожнюю; вышедшую из употребления чашу“.

სიტყვა „ბაბი“, რასაკვირველია, თარგმანში არ იქნებოდა, იგი რომ თვით ავტორს გაეკეთებინა.

მიწერ-მოწერაში ორ პოეტს შორის ხარვეზია: ცნობილია, რომ 1839 წელს ზაბლოცკიმ მიმართა თუმანიშვილს რაღაც თხოვნით მშობლებთან მიწერ-მოწერის გამო და მიხ. თუმანიშვილმა ივლისის 22-ს აცნობა თავის მეგობარს, რომ მისი თხოვნა შესრულებულია. ზაბლოცკი ივლისის 29-ის წერილით ყუბის ციხე-სიმაგრედან მადლობას უთვლის თუმანიშვილს და აცნობებს, მალე თბილისს დაებრუნდებიო. ეს წერილი გამსჭვალულია ღრმა მელანქოლიით და ჩივილით იმის გამო, რომ მთებში უხდება გამაწვალებელი ლაშქრობა უბრალო სალდათის ვითარებაში, „მთლად დაზურგულს ჩანთა-გუდანაბადით, თოფით ხელში ხობვა და ცოცვა მწვერვალებსა და უფსკრულებში“; იგი წყევლა-კრულვით იხსენიებს კავკასიის მთებს. ზაბლოცკი მადლობას უხდის მიხ. თუმანიშვილს ნიკოლოზ ბარათაშვილის სახელით გადაცემული სალამისათვის და, თავისი მხრით, სთხოვს მას მიესალმოს სოლტანოვსკისა⁶⁷ და ბარათაშვილს.

პოლონელი პოეტის წერილები, ყოველ შემთხვევაში, ის წერილები, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწიეს, დაწერილია მთლად გავსებულ ფოსტის ქაღალდზე წერილი, მიჯრით მიმსხდარი თანაზომიერი ასოებით, რაც მათი პატრონის მშვიდ და წყნარ ხასიათს ამჟღავნებს. ხოლო წერილების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ ზაბლოცკი გადმოხვეწილობის პირველ წლებში განიცდიდა მძიმე სულიერ ტანჯვას. სარედაქციო შენიშვნა, რომელიც თან ახლავს გიორგი თუმანიშვილის მიერ აღმოჩენილ და 1911 წელს გაზეთ „ზაკავკაზიეში“ გამოქვეყნებულ ზაბლოცკის სამ წერილს⁶⁸ (შენიშვნა, როგორც ყოველი ცნობიდან სჩანს, დაწერილია გ. თუმანიშვილის მიერვე), სხვათა შორის, აღნიშნავს, რომ „მისი (ზაბლოცკის) პოეტური ნიჭი გამოსჭვივის აქ დაბეჭდილ წერილებშიაც, განსაკუთრებით უკანასკნელში“.

დაბოლოს, როგორც იყო, პოლონელმა პოეტმა მოახერხა „საღ-
დათობის“ ტვირთის მოშორება და იგი დაბინავდა თბილისში.

არსებობს ცნობები,⁶⁶ რომ 1846 წელს იგი ვულმოდგინედ სთარგ-
მნიდა უკრაინულ სიმღერებს ფრანგულ ენაზე, რისთვისაც პეტერ-
ბურგიდან იწერდა „მალოროსიულ“ და „ჩერვონო-რუსული“ ხალ-
ხური შემოქმედების კრებულებს. უკრაინელი პატრიოტები დიდ
იმედებს ამყარებდნენ ზაბლოცკის მუშაობაზე და პ. ა. კულეში,
ცნობილი უკრაინოფილი, 1846 წლის აგვისტოს 21-ს სწერდა ო. მ.
ბოდიანსკის, რომ ზაბლოცკის გამოცემა „გამოვა პარიზში და ჩვენს
პოეზიას და ისტორიას (შესავალი ვრცელი იქნება) მთელს ევროპას
გააცნობს, რაც აუცილებლად საჭიროა“ - ო.

ზაბლოცკის ნაწარმოებნი იბეჭდებოდნენ ჯერ ცნობილი პოლო-
ნელი მწერლის კრაშევსკის „ათენეუმში“, პოდბერეცკის წელიწდეულში
და სხვ. ხოლო შემდეგ, 1845 წელს, გამოიცა ცალკე წიგნად პე-
ტერბურგში.

1847 წელს ზაბლოცკი კულპის მარილის სარეწაოს ზედამხედ-
ველი იყო, გარდაიცვალა იქ და იქვეა დასაფლავებული (ხოლო „ზა-
კავკაზიეს“ სარედაქციო შენიშვნის ავტორის ცნობით — „ზაბლოცკი
გარდაიცვალა თბილისში 1847 წელს სულ ახალგაზდა“). ზაბლოცკი,
თუ ვარაუდში მივიღებთ, რომ 1834 წელს იგი სტუდენტი იყო,
სიკვდილის უმს 30—31 ასაკისა უნდა ყოფილიყო.

ზაბლოცკის წერილები საკმარისი სიცხადით გვიჩვენებენ, ვის-
თან იყო დაახლოებული მ. თუმანიშვილი ახალგაზრდობის პერი-
ოდში, გიმნაზიის გათავების შემდეგ. ხოლო ამ მისი მახლობელი
ადამიანების ნუსხა ნათელყოფს, თუ რა ინტერესები აკავშირებდა ნა-
მეგობრებთან სკოლიდან გამოსვლის შემდეგაც, როდესაც ჩვეულებ-
რივ სკოლის მსწრაფლ წარმავალი ნაცნობობა ადვილად ჰქრება და
სასკოლო ინტერესების ნიადაგზე შეკრული ჟრთიერთობის კვანძები
თანდათან იხსნება და იშლება. ბარათაშვილთან, ვარლამოვთან, ზაბ-
ლოცკისთან⁷⁰ და, შეიძლება, სხვა პოლონელებთანაც — სოლტანოვს-
კისთან და სტოცკისთან* მიხეილ თუმანიშვილს აახლოებდა ლიტე-

* ინგლისელი ოფიცერი Wilbraham (Travels in the Trans-Caucasian
provinces, London, 1839), რომელიც ყოფილა ყარაგაჩში 1837 წელს ზამთარში,
ე. ი. ნახევარი წლით იმაზე ადრე, მ. თუმანიშვილი რომ დედოფლის წყაროში
იყო დასასვენებლად, — იტყობინება, რომ ამ დროს ნიჟეგოროდის პოლკში მსახუ-
რობდა რამდენიმე ახალგაზრდა პოლონელი, არისტოკრატიული ოჯახებიდან, მათ
შორის გრაფი პლიატერიო. ყველა მათგანი „გასაღდათებული“ იყო აჯანყებაში
მონაწილეობისათვის, მაგრამ ოფიცერთა წრეში მათ ისე იღებდნენ, როგორც
თავიანთ თანასწორებსაო.

ყარაგაჩი სულ რამდენსამე კილომეტრზეა დედოფლის წყაროდან. ზაბლოცკის,
უნდა ვიფიქროთ, კავშირი ჰქონდა ამ თავის თანამემამულეებთან. თუმცა აქე-

რატურული, საზოგადოებრივი და, სრულიად საჯეროა, აგრეთვე პოლიტიკური ხასიათის ინტერესები. ახალგაზრდანი ხშირად ხვდებოდნენ ერთმანეთს და განზორებისას მიწერმოწერას ჰმართავდნენ. როდესაც უნივერსიტეტში შესვლის იმედი გაუცრუვდათ, ბარათაშვილი და თუმანიშვილი იძულებულნი იყვნენ სახელმწიფო სამსახურს დასჯერებოდნენ, ვინაიდან მათ დროს ლიტერატურულ მუშაობაში სასყიდელს არ იძლეოდნენ და, მაშასადამე, ისინი ამ მუშაობით არსებობის წყაროს ვერ გაიჩენდნენ. პირიქით, სახელმწიფო მოსამსახურის კარიერის არჩევით ისინი იმედოვნებდნენ თავიდან აეცილებინათ მომბეზრებელი ფიქრი სამუდამდღეო ლუკმა-პურზე და თავისუფალი დრო მოენდომებინათ ნანითნანატრი საქმისათვის.

თუმცა მიხეილ თუმანიშვილმა ძალაუნებურად ხელი აიღო უმაღლეს სასწავლებელში შესვლაზე, მაინც იგი გულხელდაკრეფილი არ გაჩერებულა სწავლის განგრძობის დაბრკოლებათა წინაშე. მისთვის ჩვეული ნებისყოფით და ენერგიით მოჰკიდა მან ხელი იმ ფრიად მცირე ცოდნის შევსებას, რაც გიმნაზიის კურსიდან გამოიტანა. იგი აღრმავებს ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიისა და ლიტერატურის შესწავლას, რასაც იგი ჯერ კიდევ გიმნაზიის წლებში შეუდგა, და აგროვებს მასალას, რომელიც შემდგომ გამოადგა ამიერკავკასიის საგზისმაჩვენებლო კრებულის („Путеводитель“) ისტორიული ნაწილის შედგენისათვის. იგი მუშაობს ფრანგული ენის შესწავლაზე (ლექსთა რვეულში, რომელიც ამჟამად საქართველოს მწერალთა მუზეუმშია, გვხვდება ასეთი ჩანაწერი: „ფრანგული ენის სწავლა დავიწყე 1838 წლის ნოემბრიდან, გაკვეთილები: ნოემბერში — 10, 15, 17, 19, 22, 24, 28...“) და დიდის წყურვილით ეწაფება რუსულ და ევროპულ ლიტერატურას და ისტორიას. პუშკინის, ლერმონტოვის, ბაირონის, დერჟავინის, ბარატინსკის, ჟუკოვსკის, მარლინსკის მიერ შექმნილი სახეები გვემცნაურებიან მის ლექსებსა და პროზაში.

1838 წელი მისთვის დიდად ნაყოფიერი მუშაობის წელიწადი იყო. ძმის სიკვდილმა, მართალია არა მოულოდნელმა, მაგრამ ღრმად განაცაღმა, არ შესწყვიტა ეს მუშაობა, თუმცა-ღა ძლიერი სევდის დალი დაასვა მის ისედაც მეღანქოლიას მიჩვეულ სულიერ განწყობილებას. მიხეილ თუმანიშვილის გონებრივ ინტერესთა ფარგალი ფრიად ფართო იყო და ჯერ კიდევ პირველ წლებშივე გიმნაზიის

დან არავითარი საბოლოო დასკვნა არ გამოგვყავს, მაინც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თუმანიშვილი, შესაძლოა, ხვდებოდა ახალგაზრდა პოლანელებს ნიჟეგოროდის პოლიკიდან დედოფლის წყაროში ყოფნის დროს, — როგორც ხვდებოდა ზაბლოცკისა და სხვებსაც, „თავისი წრის“ ახალგაზრდებს (ზაბლოცკი, ხომ „ჯარისკაცად“ იყო დედოფლის წყაროში, მაგრამ ეს არ უშლიდა მას ნაცნობობა ჰქონოდადგილ ობრივ თავადანაურულ ახალგაზრდობასთან).

გათავების შემდეგ მან მკვიდრი საძირკველი გაუდგა ჰუმანიტარულ და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სხვადასხვა დარგის ვრცელ ცოდნათა ათვისებას, რაც ასე ემჩნეოდა მას მოწიფულობის ხანში.

აღრეულად დაქორწინებამ, ალბათ დედის გავლენის გამო, საოჯახო საქმეების მოწესრიგების აუცილებლობამ და გაძლიერებულმა მუშაობამ სამსახურში ხანგრძლივად შესწყვიტეს მისი ლიტერატურული შემოქმედება.

თ ა ვ

შინაური საქმეები და სახელმწიფო სამსახური

ცოლის შერთვა. სახლი და საშინო საქმეები. სამსახური თბილისის სამხედრო გუბერნატორის სამმართველოში. ლაშქრობა ოსეთში და ივანე მალხაზის-ძე ანდრონიკაშვილი. მიმოსვლა ამიერკავკასიაში. სამგზავრო შენიშვნები ახალციხეზე. რევიზიები და გამოკვლევები. „დიადი რეფორმები“ კავკასიაში. პეტერბურგში წასვლა. ბარონ ნიკოლაი. საგლეხო საქმეები რეფორმის შემდეგ.

პოლკოვნიკი მირზა-აფრიაში. ანუ აბრაამ ენიკილოფოვი, შვილი დიპლომატის, საქართველოს საგანგებო ელჩისა თურქეთში მირზა-გურგენისა, ⁷¹ თავისი დროის და თავისი წრის ერთი გამოჩენილი ადამიანთაგანი იყო. მან იცოდა მშვენივრად თურქული, სპარსული, არაბული და ყველაზე უფრო გავრცელებული კავკასიური ენები; მას ღრმად შესწავლილი ჰქონდა ადგილობრივი ცხოვრების პირობები და ამიტომ არა ერთხელ მიუღია კავკასიის ადმინისტრაციისაგან პასუხსაგები დავალებანი. 1835 წელს იგი გაიგზავნა დიპლომატური-მინდობილობით ირანში, სადაც მას ბევრთან პირადი კავშირი ჰქონდა. ⁷²

ამიერკავკასიის მთავარმართებლის სამოქალაქო კანცელარიის დიპლომატურ განყოფილებაში სამსახურმა ენიკოლოფოვი შეახვედრა გრიბოედოვს, რომლის ხელქვეითადაც იგი გახდა. მათი ურთიერთობა მარტო სამსახურით არ იყო შეზღუდული და ისინი კარგი ნაცნობები იყვნენ ოჯახობითაც. ⁷³

ოთხმა წელიწადმა გაიარა მირზა-აფრიაშის სიკვდილის შემდეგ, რომ მისი ქალი სოფიო მიხეილ თუმანიშვილს მისთხოვდა: 1840 წლის თებერვლის 24-ს* მათ ჯვარი დაიწერეს და მეჯვარეთ ჰყავდათ იაკინთე დიმიტრის-ძე ალექსიშვილი. ⁷⁴

* სახარების წიგნში (იოანეს) ჩანაწერის მიხედვით ქორწილი 1840 წლის თებერვლის 13-ს იყო.

ქორწინების პირველი ოთხი წელი მიხეილ თუმანიშვილისათვის დიდი ზრუნვის წლები იყო პირადი მდგომარეობის მოსაწყობად. მიეცა შვილები,⁷⁵ ხელთუბნის მამულის შემოსავალი კი მეტად მცირე იყო; აგრეთვე მცირე ჯამაგირიც, რასაც სამსახურში იღებდა, არა კმაროდა. ოჯახის უზრუნველსაყოფად; ოჯახში კი ცოლშვილის გარდა იყვნენ აგრეთვე მოხუცი დედა და რძალი — გრიგოლის ქვრივი დარია.⁷⁶ მიღებული მზითევი (6.000 მან. ვერცხლით და სხვადასხვაგვარი მოძრავი ქონება) მაშინდელი დროსთვის თვალსაჩინო უფრო იყო, ვიდრე მცირე; რათა იგი წვრილწვრილად არ შემოხარჯოდა, მიხეილ თუმანიშვილმა განიზრახა მიღებული კაპიტალი სახლში მოეთავსებინა. მისი ოჯახი, როგორც ყველა იმდროინდელი თბილისური ოჯახი, ქალაქის ძველს ნაწილში ცხოვრობდა, მაგრამ სამსახური და ქალაქის მომავალი იზიდავდა მას ახალი რაიონისაკენ (გარეთუბნისაკენ). სწორედ აქ, ძველი თბილისის ფარგლებს გარეთ, სადაც სულ ცოტა ხნის წინ მოსახლეობა სრულიად არ იყო, ცარხელ ადგილებში, მიწით ამოვსებულ ხრამებში და წინანდელ ბაღებში, რომლებიც სწრაფად ჰქრებოდა, გადაინაცვლა ქალაქის ცენტრმა, გადაინაცვლეს მატერიალურმა და ინტელექტუალურმა ინტერესებმაც. შენდებოდა მთელი უბნები იმ ადგილებში, რომლებიც ის-ის იყო შეეტანათ ქალაქის ფარგლებში, და თანდათან ირკვევოდა მომავალი ქუჩების მიმართულება. მოსჩანდნენ ხელოსნები, მთელი გროვა აგური და ხე-ტყე, ქვა, კირი და მინეულობა, მოზიდული ურმებით, რუსული საზიდავეებით და ჯერ კიდევ თვალისათვის უჩვეულო ფურგონებით. სდულდა და გადმოდიოდა მშენებლობა და ერთი მეორის მიყოლით იგებოდა ლამაზი სახლები — ორსართულიანი და სამსართულიანიც, განიერი აივნებით, დაქანებული რკინის-სახურავებით. სახლების ახალი მფლობელები იყვნენ რუსი მოხელენი, სამსახურგადამდგარი სამხედრო პირნი, სამხედრო „ფოდრადზე“ გამდიდრებული ვაჭარნი, ქართლ-კახეთის თავადაზნაურნი, რომელთაც დაეგირავებინათ თავიანთ სოფლის მამულები, რათა საერთო ჟრამულს არ ჩამორჩენოდნენ და ქალაქში სახლები აეგოთ. მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახის მომავალი საცხოვრებელი სახლის ადგილი ახალბე ქალაქის განაპირას იყო, იქ, სადაც ახლახან წარმოქმნილიყო ინჟინერნაია ქუჩა, შემდეგ ბარიატინსკის ქუჩად გადაარქმეული (ხოლო ახლა ჯორჯიაშვილის ქუჩა). აქ 1842 წლის ოქტომბერში მიხეილ თუმანიშვილის ცოლმა შეიძინა პატარა სახლი სტატსკი სოვეტნიკის ცოლის ეკატერინე გავრილენკოვასაგან (შთამომავლობით თავადის ასულის მელიქიშვილისაგან). ნაწილობრივ მზითევაში მიღებული ფულით და დიდი ნაწილი კი ახლად დაარსებული საზოგადოებრივი მზრუნველობის „პრიკაზიდან“ აღებული სესხით აქ სახლის გვერდით.

აშენეს დიდი სახლი (შემდეგში ეს ორი სახლი გააერთიანეს). სახლები შენდებოდა ძველ ნასაფლარზე, რომელიც ქვაშვეთის ეკლესიას ეკვროდა და მუშაობის დროს მუშები პოულობდნენ მრავლობით ადამიანის თავის ქალას, ძვლებს და დამპალ ქსოვილებს. ამის ქვემოთ ერთი ვერანა უშენო ადგილი იყო, სადაც გაჰქონდათ ყოველგვარი დამპალ-ღუმპალი ნარჩენი და ნაგავი. ამ ვებართელა ადგილას, სადაც ახლა ბალის ქვედა ნაწილია, იმართებოდა თურმე ხალხური დოლი. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ აშენებულ სახლს შესამჩნევი ისტორია აქვს: იგი დაკავშირებულია ბევრი გამოჩენილი ადამიანის სახელთან და საზოგადოებრივ ორგანიზაციასთან.¹⁷

მიხეილ თუმანიშვილი სახელმწიფო სამსახურში ისე შევიდა, რომ არც გავლენის მქონე ნათესაები ჰყოლია, არც შეძლება ჰქონია, რაც ხელს უწყობს ხოლმე კარიერას. მას თავისი ძალღონით უხდებოდა ცხოვრების გზის გაკვალვა ისეთ წრეში, რომელიც აღზრდილი იყო პროტექციონიზმზე და ქედმოხრილობაზე. მისი დამსახურება სწორედ ის იყო, რომ უპროტექციობა მან ნიჭით და შრომით შეავსო და ამასთანავე შესძლო სამსახურში მალლა დაეყენებინა მოქალაქის ღირსება და მოეპოვებინა საყოველთაო პატივისცემა ხასიათის სიმტკიცით და დამოუკიდებლობით.

მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველო 1860 წელს, აძლევს რა უმაღლეს ინსტანციებს მიხეილ თუმანიშვილის მუშაობის დახასიათებას, აღნიშნავს, რომ „თავ. თუმანოვის მიერ ყველა აღსრულებულ საქმეში სჩანს ჩინებული სამსახურებრივი გამოცდილებისა და საქმის ცოდნის შეფარდება; სჩანს მოფიქრება და სიზუსტე“, მაგრამ მთავარი სამმართველოს დახასიათებაში გამოთქმულია მხოლოდ ის თვისებანი, რითაც განირჩეოდა თუმანიშვილის ადმინისტრაციული მოღვაწეობა წმინდა სამსახურებრივი თვალსაზრისით. ხოლო მთლად მისი მოღვაწეობა თბილისის სამხედრო გუბერნატორის კანცელარიაში და შემდგომ საფეხურებზე იმის ცხოველი მაჩვენებელია, რომ მას ჰქონდა უნარი ისე შეეთავსებინა გამოჩენილი ინტელექტუალური ძალღონე სამსახურის მოთხოვნათათვის ამა თუ იმ მინდობილ საქმეში, რომ თვალნათლივად წინ ყოფილიყო წამოწეული ამ საქმის საზოგადოებრივი მხარე. მთავარი სამმართველოს მიერ აღნიშნულ თვისებათა მეოხებით მიხეილ თუმანიშვილი მალე დაწინაურდა; მას აძლევენ ყველაზე უფრო პასუხსაგებ მინდობილებათ; მას ჰგზავნიან ადგილობრივი ადმინისტრაციის ბოროტმოქმედებათა გამოკვლევად, დიდ დანაშაულთა გამოსარკვევად; მის ენერჯიას, ტაქტს, სწრაფად მოქმედებას და პატიოსნებას იყენებენ იქ, სადაც საჭიროა მოუსყიდავი კონტროლი.

სხვადასხვა დაწესებულების⁷⁸ ერთი საფეხურიდან მეორე საფეხურზე, ერთი თანამდებობიდან მეორე თანამდებობაზე გადასვლისას, — იგი ოც წელზე მეტი დროის განმავლობაში, ე. ი. 1838 წლიდან სამოციან წლებამდე, თავის სამსახურებრივ საქმეებზე მიმოსვლას იყენებს ცხოვრებაში მეტი გამოცდილების შესაძენად: მას ყველგან აინტერესებს იმ ადგილის ხალხი, სადაც იგი მიდის, იგი სწავლობს მათ ურთიერთობათ, მათ ყოფაცხოვრებას. სწორედ აქედანაა საქმის ღრმა ცოდნა და საფუძვლიანობა, რითაც განსხვავდებიან მრავალი მისი მოხსენებანი, მიმოხილვანი, ანგარიშები. ერთერთი თავისი მგზავრობის დროს (სიღნაღის მაზრის მულანლოს სადგურზე) 1840 წლის აგვისტოში იგი მძიმედ ავად გახდა „კლიმატური სენით“ — ასე უწოდებს თავის დღიურში, ალბათ, მალარიას. დაავადება როდი აძულებს მას მგზავრობას და იწვევს მხოლოდ ერთადერთ სურვილს — მალე ფეხზე დადგეს:

„ეჭიმი [ბასტამოვი] მაიმედებს, რომ მალე სრულიად კარგად ვიქნები. დმერთმა ქნას! უნდა გამოვტყდე, მომწყინდა! ჯანი, ჯანი, მომეცით ჯანსალობა! ნახევარი სამეფო ჯანსალობაში! ჯანსალობა — სიცოცხლეა, სხვა ყველაფერი — სიკვდილი!..“

1846 წ. სექტემბრის 27, პარასკევი.

ოსეთში მგზავრობა და ადგილობრივ შრომის მოყვარე ოსი ხალხის გაცნობა იწვევს თუმანიშვილში ლიტერატურულ განზრახვებს, რომლებიც სამწუხაროდ, განხორციელებულ ვერ იქნა. 1850 წელს ოსეთში იფეთქა გლეხთა აჯანყებამ (ოფიციალური ტერმინით — „ბუნტმა“) თავად მაჩაბელთა წინააღმდეგ, რომელთაც მეფის მთავრობამ მიაკუთვნა ჯავის რაიონის ოსებისათვის მათ მიერ ომით წართმეული მიწები. აჯანყების დასათრგუნად აზილისიდან და სხვა ადგილებიდან გაგზავნილ იქნენ თვალსაჩინო სამხედრო ძალები, რომელთა მეთაურადაც მეფის ნაცვალმა დანიშნა თბილისის სამხედრო გუბერნატორი გენერალი ივანე მალხაზის-ძე ანდრონიკაშვილი. მეფის მთავრობა ამ ექსპედიციას დიდ მნიშვნელობას აკუთვნებდა.

მიხეილ თუმანიშვილის ქალაქებს შორის ჩარჩენილ ჩანაწერებში არის ასეთი შენიშვნა:

„კავკასიის მზარის მმართველობის საბჭომ 1846 წლის ნოემბრის 22-ს დასდვა: უკეთუ ის გლეხები, რომელთა საჩივრებიც მემამულეებზე ცნობილია არა სამართლიანად, კვლავ გაიშვორებენ ამას, დაისაჯენ ისინი თავიანთ საცხოვრებელ ადგილას, თავიანთ თანამესოფლეთა წრეში პოლიციური გამასწორებელი სასჯელით სისხლის სამართლისა და გამასწორებელ სასჯელთა დებულების 1908 და 1909 მუხლების მიხედვით, ხოლო უკეთუ ისინი შემდგომ კვლავ შეეცდებიან წინააღმდეგობა გაუწიონ მემამულეთა ძალა-უფლებას, გასამართლებულ იქნენ სამხედრო სამართლით დანაშაულთა წინასწარ აღმკვეთ ღონისძიებათა მე-14 წესდების თანახმად. დებულება ესე მოყვანილია აღსრულებაში.“

თუ ასეთი იყო მეფის მთავრობის პოლიტიკა მემამულეთა ძალა-
უფლებისათვის უბრალო „წინააღმდეგობის გაწევის ცდის“ გამო,
გასაკვირველი არა არის რა, რომ პირველსავე ცნობაზე აშკარა
„ბუნტის“ შესახებ ფეხზე დააყენეს მთელი რაზმი არტილერიით და
გამოცდილი მეომრის მეთაურობით.

მიხეილ თუმანიშვილი, თავისი სამსახურებრივი მდგომარეობით
თბილისის სამხედრო გუბერნატორთან, უნდა გაჰყოლოდა ანდრო-
ნიკაშვილს, რომლის სალაშქრო კანცელარიის გამგეთაც იგი იყო დანი-
შნული ამ ექსპედიციაში. მისი დღიური გვიჩვენებს, რომ ექსპედიციას
ნამდვილი ომის ხასიათი ჰქონდა:

„ივნისის 3. ჩვენ დავიძარით ჯავიდან დილის 3 საათზე. ძილი
თითქმის ჯერ კიდევ თვალბუბზე მეწვა, რადგანაც საათნახვერის დასვენებას
არ შეეძლო საკმარისად აღედგინა ჩემი ძალღონე წუხანდელი გარჯილო-
ბის შემდეგ. ძლივს მოვასწარი გამოვწყობილიყავ ჩემს წაბლისფერ ჩოხაში
ყოველგვარი რაღაც-რაღაცეებით, რომ მთავარი ქარავანი უკვე დაიძრა. მე-
და ექიმი დავედევნეთ ჩორთით ოსურ ჯანდაგი ცხენებით. მშვენიერი დი-
ლა იყო, რომელიც ჯერ კიდევ არ განთავისუფლებულიყო რიყრაყის ლეგა
ელფერისაგან და მერე სად? მწვანით მთლად აბიბინებულ ღრმა ხეობაში,
სადაც დიდი-ღიახვი ხმაურით მიაქანებდა თავის მღვრიე ტალღებს გრანი-
ტოვან კალაპოტში.

[იერიშის შესახებ]

მტერთან საშინელი ბრძოლის სიახლოვე და თვით ბრძოლა არა-
ფრითა ჰგავს შიშის ან ავადმყოფობის გრძნობას. ეს გრძნობა, რომელიც
თავისთავად, არ შეჰშვენის ბრძოლის წამის სიღიადეს, საეჭვოა დაისად-
გურებდეს თვით გამოუცდელის გულშიაც კი, პირველად რომ ჰყნოსავს
თოფის წამლის სუნს. ეს მე ჩემს თავზე გამოვცადე, თუმცა, არ დავფარავ,
გადამწყვეტი წამის მოახლოებისას, გული რაღაც გამოურკვევლად მიცემდა,
თითქო იმის მსგავსად, როდესაც განიცდი საშინელი საქმის სიახლოეს,
მაგრამ ეს გულისცემა გამოწვეული იყო უფრო ალტაცებით. მით უმეტესად
წარმოდგენილი მაქვს, რა ხდებოდა გრენადერებისა და სხვათა გულში,
რომელნიც გამობრძმედილი არიან, ასე ვთქვათ, ყოველდღიური შეხვედრით
პირისპირ სიკვდილთან.“

ივნისის 26. რა საოცარი დილა იყო! რუხი-ფერის ღრუბლის ნაგ-
ლეჯები, რომლითაც დაჩითული იყო მთელ ღამეს ცის თალი, მზის პირ-
ველი სხივების გამოჩენისთანავე, აიკრიფნენ და გაიფანტნენ, გაანთავისუფ-
ლეს რა მინასავით კრიალა ლაჟვარდი ცისა. ჰაერი მთლად გაჟღენთილი
იყო ძლიერი სიგრილით. თითქო ციდან რაღაც მაღლი გადმოდიოდა და
ავსებდა ადამიანს სათნოებით. ყოველივე ღვთის გაჩენილია, მაშ რატომ
მხოლოდ ადამიანი — ეს საუკეთესო გვირგვინი მისი — მარტო ერთადერთი
ბრძოლაშია თავის თავთანვე, — ვფიქრობდი მე: თავის თავთანვე, იმიტომ-
რომ ყველა ადამიანი — მტერიც და მოყვარეც — განა შემოქმედის დანიშნუ-
ლებისამებრ ძმები არ არიან ერთმანეთისა? „ედავებიან ერთმანეთს სისხლის

და სიტყვების ფასად, ღმერთმა უწყის, რას. ერთის ბატონობა შეიძინება მეორის მონობით. პატივისცემა მოყვასისადმი, ეგოისტური ანგარიშების გარეშე, რაც ადამიანს დაბადებიდანვე თანდაყოლილი აქვს, მხეცთა. შორის უფრო ხშირია...“

ექსპედიცია ძალიან გაჭიანურდა, რაზმის უფროსმა ანდრონიკა-შვილმა მიიღო საყვედური მოქმედებათა დაყოვნებისათვის, ⁷⁹ თუმცა სამხედრო ოპერაციები შეუწყვეტლად მიმდინარეობდა. მულმივი მოძრაობის პირობებში დღიურის ჩანაწერები კონსპექტის ხასიათს ღებულობს. თემების ფარგლის სიფართოვე გვიჩვენებს, რომ მიხეილ თუმანიშვილს განზრახვად ჰქონდა ლაშქრობის სრული სურათი შეექმნა.

იენისის 28. ბანაკის გაღვიძება ჯერ კიდევ ღამით. ზეკარზე ასვლა ბილიკი ყინულსა და თოვლზე მისახვევ-მოსახვევებით. სკარლოვი. თოვლი-სა და ყინულის კიბე საფეხურებით. ზეკარის თავი. თოვლის ვიწრო ხეობა. ხის ჯვარი და ძეგლი. ხეებში სრიალი. ნაპრალები. საათი. გენათის ბნელი ხეობა. გზა ყინულზე, კამარასავით გადაკიდული ჩქარ გენათზე. კოშკები. ზვაი და გენათის ნანგრევები. სვედიანი ფიქრები. თვრამეტი, ჯერ კიდევ ამოუღებელი ადამიანის გვამი. მყავე წყალი. სოფ. ბაბლათი. ბანაკი მინდვრად. მდინარე გენათი. კოშკები იქითა ნაპირზე. მწუხრის კოცონები. თიკანი. მისი გასუქება, მისი არსებობის დასასრული.“

იენისის 30. ადრე ადგომა. როკის ქედთან მიახლოება. ქედის ქიმზე სვლა. თოვლი მწვერვალზე და საშიში მგზავრობა. იმერლების უუნარობა, როგორც ცვალებადი ხალხისა. ისინი და ჩინელები. უღელტეხილი. ხეობა და მასში როკი თავისი კოშკებით. შორიდან ბრუსაბქელი. ბინების განლაგება მოჭამედ თომავის სახლში. მიმოსვლის გახსნა ლიახვის ხეობით. პოდპოლკოვნიკი დრეერი.

იელისის 1. დღესასწაული როკში: სადილი რაზმის უფროსისას. მეგრელები, გურულები, იმერლები. როკოკო. გურული ცეკვა. ნ. კოლიუბაკინი. რუსი მომღერლები.

იელისის 2, 3, 4, 5 და 6. ბანაკის ცხოვრება. უწყისობა გურულების გამო. ამანათები. ილუმინაცია. ხანძარი როკში. რაზმის გამოსვლა. ქვემო-კოშკში ჩამოსვლა. ხანიკატკაუსაკენ შებრუნება. მაჭამედ და დეხჩანო თომავეები. სვეტლოვის საფლავი. საერთო ბანაკი. საღამო. ქართული მუსიკა და მისი ჰარმონია მთელ მიდამოში“.

შემდგომი ჩანაწერები ლაშქრობის დროს, ცნობები ოსეთის გზებზე და თავისი კორესპონდენტებისაგან მიღებული სხვადასხვა ცნობები — ადასტორებენ აქ გამოთქმულ მოსაზრებათ, რომ მიხ. თუმანიშვილს განზრახვა ჰქონდა ეძღვნა ოსეთისათვის საფუძვლიანი სალიტერატურო ნაშრომი.

მიხ. თუმანიშვილის დამოკიდებულება ოსეთის ექსპედიციის მიმართ, დღიურის ჩანაწერების მიხედვით, ერთნაირი როდია: ლაშქრობის პირველმა დღეებმა გაიტაცეს იგი თავისი სიახლით. საომარი ვითარება, რაც აქამდე მისთვის უცნობი იყო, იწვევს მასში სულიერ აღძვრას და იგი, როგორც იმედი უნდა გვექონოდა, ანგარიშს

არ აძლევს თავის თავს „ბუნტის“ ნამდვილ მნიშვნელობაზე. მაგრამ სრულიად კერძო ხასიათის წერილი 1850 წ. მაისის 17-ის თარიღით (ქართულ ეხაზე), იოსებ ქრისტეფორის-ძე დოდაშვილისათვის* მიწერილი — მისიანებისათვის სხვადასხვა დავალების გადაცემის შესახებ, გვიჩვენებს, რომ უკვე მაშინ, ექსპედიციის სამზადისის პერიოდში, იგი ფრიად შეწუხებული იყო მომხდარი ამბების გამო. იგი თითქოსდა ექსპედიციაში მქენჯნავი გრძნობით, მიხვედრილი იყო რა იმ რაზმის ნამდვილ მნიშვნელობას, რომელსაც მოვალეობა აყოლებდა. თვით დღიურშიაც ძალიან მალე თავს იჩენს ფიქრი იმაზე, რაც ხდება. „ერთის ბატონობა [ადამიანთა შორის] შეიძლება მეორის მონობით“ — სწერს იგი ივნისის 26-ს. „ზვაგი და გენათის ნანგრევები. სვედიანი ფიქრები“ — აღნიშნავს იგი ივნისის 28-ს.

ბორჩალოს მაზრაში მიმოსვლას მიხეილ თუმანიშვილი იყენებს არა ერთხელ რუხი-ციხის („Серый замок“)⁸⁰ სანახავად, რომელიც იზიდავს მის ყურადღებას ისტორიული და არქიტექტორული თვალსაზრისით. მის ქალაქებში შენახული და არსად არ გამოქვეყნებული აღწერა ციხის მდგომარეობისა წარსული საუკუნის ორმოციან წლებში საკმაო ინტერესს წარმოადგენს ჩვენი ქვეყნის მკვლევართათვის, როგორც ძველი შენობის ნაშთთა კარგად შემსწავლელი პირის მოწმობას.

„სამსახურის გამო მოგზაურობის დროს ხშირად ვყოფილვარ „რუხ-ციხეში“. იგი აგებულია კლდეზე, რომელიც თითქო განგებ ამისთვის აღმოზიდულა მიწიდანაო. ირგვლივ იგი ხრამებიანია. სამხრეთით მისავალი აქვს ხელოვნურად გაკეთებული აღმართით. ციხის ფართობი უსწორმასწოროა. მისი წრე 200 საყენს უდრის. კედლები ცუდად შენახულა. კედლებში რვა კოშკია; აქედან მხოლოდ ოთხი გადარჩენილა. ციხის შიგნით ბერძენთა ეკლესიის ნანგრევებია; სასახლის საძირკვლებზე სხვადასხვა შენობაა საუბნო მმართველობისა. ციხის შიგნით კვალი მოსჩანს წყალსადენის მილებისა; აგრეთვე არის კვალი გვირაბისა, რომელიც აღმოსავლეთით ზევიდან ქვევით ჩამოდის; იგი მიწიდან ორი საყენის სიმაღლეზეა; ხვრელი ვიწროა. შესასვლელში და ეკლესიის ზემოდ ქვაზე ასობია, რომლებიც ბერძნულსა ჰგავს, არც ციხის აშენების დრო და არც ამშენებელის ვინაობა არავინ იცის. სახელწოდება აღჯა-ქალა (ე. ი. რუხი-ციხე) თათრებს მიუციათ ციხის ფერისა და დაღვრემილობის გამო. ფიქრობენ, აქ ბერძნებს უცხოვრიათ. სამხრეთით მთებია, ხოლო ყველა სხვა მხრით—ვაკე, იქვე დაღმართიდან ვაკე იწყება; ორმოცდაათ ნაბიჯზე პაწია მდინარეა ყარა-სუ, ჭადრებშემორიგებული; ჰქვეა მდინ. დებედი; მდინ. ხრამამდე ექვსიოდე ვერსი იქნება. ჭილყავები და ყვავები ბუდეს იკეთებენ ციხეში და ზაფხულიდან მოყოლებული ვიდრე გადასულ შემოდგომამდე ირგვლივ ისმის მხოლოდ-ღა მათი გაუთავებელი ჩხავილი“.

* მ. თუმანიშვილს მიწერ-მოწერა ჰქონდა ი. დოდაშვილთან შედგენილი (იხ. მ. ჭყონიას წერილი მიხ. თუმანიშვილისადმი 1853 წ. აპრილის 3-სა).

ქუთაისში და შემდეგ ბორჯომ-ახალციხე-საფარის მონასტერი-ხერთვის-ახალქალაქის მარშრუტით მოგზაურობა, რომელიც მიხ. თუმანიშვილმა ჩაატარა თვით ვორონცოვის პირადი დავალებით ახალქალაქის მცხოვრებთა მიერ ადგილობრივ მმართველობაზე შეტანილი საჩივრების გამოსაძიებლად, — იწვევს მასში სურვილს ასწეროს ნაწინა ადგილები. დაწვრილებითი აღწერა მას შემდეგი, უფრო ხელსაყრელი დროისათვის გადააქვს და თავის „საგზაო რეგულაში“ შეაქვს მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი შთაბეჭდილებანი.

მაისის 6, 7, 8 და შემდგომი დღეებით „რეგულში“ შეტანილია ქუთაისისა, მისი მიდამოებისა და ბაგრატიანების ტაძრის კონსპექტური აღწერილობა. ივნისის 9-ს მიხ. თუმანიშვილი მოდის სოფ. არაგვში, ახალქალაქიდან 7 ვერსზე, და აქ ყურადღებით აკვირდება თურქეთიდან გადმოსახლებულ მოსახლეთ, მათ ყოფაცხოვრებას და მდგომარეობას. „საგზაო რეგულში“ იგი აღნიშნავს „მათ შესანიშნავ შრომისმოყვარეობას და საქმიანობას ბუნების მშვენიერ და უხვ სიმდიდრეთა შორის“. მას აინტერესებს მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, ბუნების სანახაობა, დეკანოზი და მისი ცოლი — 70 წლის მოხუცი, მათი პიროვნება და მათი მოთხოვნები, გადმოსახლებულთა მიერ აკებული არაგვის ეკლესიის ლამაზი არქიტექტურა. ჩანაწერიდან სჩანს, რომ მ. თუმანიშვილი ყოფილა ვარძიაში; რომელსაც მასზე დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია და იგი განაგრძობს გზას ამ შთაბეჭდილებით შეპყრობილი.

„ბინდბუნდი. მთვარე. დამე ხერთვისში. ორი მდინარის — არტანისა და ჯავახეთის მტკვრის ხმაური ღამის წყვილია — მათი საღამო [შემდეგი სიტყვა გაურკვეველია] გმირობისათვის მთელ საქართველოს“.

შემდეგ ახალციხე, აბასთუმანი მისი აბაზანებით, ბორჯომი, სურამი და ივნისის 16-ს თბილისში დაბრუნება. ყველგან, სადაც კი მიხეილ თუმანიშვილი გაივლის, იგი არ სჯერდება ბუნებისა და მოსახლეობის აწერას და მუყაითად იწერს ცნობებს გზების მდგომარეობის შესახებ და ეკონომიური ხასიათისას.

მიხეილ თუმანიშვილის შენიშვნებში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ცნობებს ახალქალაქის გადმოსახლებულებზე, რაც მისი ცხოველი ინტერესის საგანს შეადგენს, კერძოდ — ყოფილ მუსლიმანებზე, რომელნიც ქრისტიანებთან ერთად მოსულან. ახალქალაქის და ახალციხის რაიონებში თურქეთის სომხეთიდან გადმოსახლებულმა 16.000 ოჯახმა (95.000 კაცი) მოიყვანა თავისთან ახალ საცხოვრებელ ადგილას 75 თურქთა ოჯახი (ან მუსლიმანები, რომელნიც თავიანთ თავს თურქს უძახიან); ესენი ნებაყოფლობით გამოჰყოლიან და აქ მონათლულან. მიხეილ თუმანიშვილის ერთერთი ქალის ნათლია ყო-

ფილა ერთი ასეთი „ყოფილი თურქი“ ჯერ კიდევ ახალქალაქში მოგზაურობამდე, მაგრამ რა გარემოებამ შეახვედრა თუმანიშვილი ამ „თურქს“ — ეს გამოურკვეველია. თუმანიშვილის მიერ სამსახურებრივი მოგზაურობის დროს განზრახულ სალიტერატურო გეგმებს შორის ნარკვევს ახალციხის შესახებ უკანასკნელი ადგილი როდი უჭირავს. ეს ნარკვევი დაუმთავრებელი დარჩა და არსად ყოფილა დაბეჭდილი. იგი ეკუთვნის იმავე 1853 წელს. თუმანიშვილი მივიდა ახალციხის რაიონს თებერვალსა თუ მარტში. აქ იგი მიიღებს დედის მძიმე ავადმყოფობის ამბავს, დაუყოვნებლივ, მარტის 20-ს, გაეშურება თბილისს და ხუთი დღის შემდეგ კვლავ ახალციხეს დაბრუნდება, დედის მდგომარეობის გაუმჯობესების გამო. მაგრამ აპრილის 4-ს იგი კვლავ გაიწვიეს თბილისში გუბერნატორის კანცელარიის ესტაფეტით მიზეზის დაუსახელებლად. ფბილისში დედა მომაკვდავი დახვდა. დასაფლავების შემდეგ თუმანიშვილი კვლავ განაგრძობს თბილისის გუბერნიაში მიმოსვლას. „საგზაო შენიშვნები ახალციხეზე“ იმ ქალაქებს შორის აღმოჩნდა, რომელთა ხვეულსაც სათაურად „ყოველგვარი რამე-რუმე“ („Всякая всячина“) ჰქონდა.

„...მე დავტოვე თბილისი ჩემთვის ყველაზე არასახარბიელო დროს: ის იყო ყველიერი იწყებოდა, ახმაურებული, გახელებული, მთელი მისი იონებით; ის იყო თბილისელები პირველად ისმენდნენ რობერტს * და, განიცდიდნენ რა ამ დემონის მეოხებით ღრმა ესთეტიკურ სიტკბობებს, დაუშრეტელი წყურვილით და გატაცებით მიმართავდნენ მას. მაგრამ თბილისი მისი ყველიერით და მისი რობერტით მალე გამოიდეგნა ჩემის თავიდან სხვა სურათებისა და სხვა შთაბეჭდილებათა გავლენით. როდესაც სურათივით აფერადებულ ქართლით მივდიოდი, სადაც თვალწინ ხერბა ხეობაზე გეშლება, ხოლო როდესაც შემდეგ ბორჯომის ვიწროებში მოვექევი, უნდა გამოვტყდე, გაცილებით მეტი სიყვარულით შევცქეროდი ბუნების დეკორაციებს, მშვენივრებს თვით ზამთრის სიტიტველშიაც კი, ვიდრე დორბეზის დეკორაციებს; ხის ხუხულა მუშებისა ასწლოვან ტყის შუაგულში უფრო მიზიდავდა, ვიდრე სიცილიელი ჰერცოგის ბანაკი; რომელიც დანგრეული საყდარი ტყით შემოსილ კლდეზე უფრო მეტ პატივისცემას იწვევდა ჩემში, ვიდრე წმინდა როზალიის ტაძარი. მაგრამ გზის სურათებზე და მგზავრის შთაბეჭდილებებზე შემდეგ იყოს. გადმოვცემთ რამდენსამე შენიშვნას ახალციხეზე, სადაც მე სწორედ ყველიერის დღეებში მოგხვდი. ორ-სამ დღეს ამ ქალაქში ყოფნამ ამ თავაწყვეტილ დროს შესაძლებლობა მომცა ახლო გავცნობოდი მისი ცხოვრების ზოგიერთ მთავარ მხარეს“.

[მეორე ნაწყვეტი] „...მე მოგხვდი ახალციხეში სწორედ ყველიერობას. სხვისა არ ვიცი, ხოლო, ჩემთავად, მე გადაჭრით მგონია, რომ თუ ვისმე სურს გაიგოს ახალი რამ უცნობი ქალაქისა, ისიც ანაზღეულად. გავლის დროს, აუცილებლად საჭიროა, იქ ყველიერში მოხვდეს. ეს დრო — გულღიაობისა და გულმართლობის დროა; ამ დროს ყველაფერი გამომ-

* ჯაკომო მეიერბერის ოპერა „რობერტ-ეშმაკი“.

ზეგებულა, ყველაფერი გაბედული და თავისუფალი ენით ლაპარაკობს, ყველაფერი უფრო ადვილად, უფრო მალე გემცნაურება... მაშ ასე, მე მოვხვდი ახალციხეში ყველივრობას. ბლინები ცხვებოდა თითქმის ყველა ტაფაზე და ყველა კერაზე, რასაკვირველია, რუსულზე. ახალციხე მდიდარია საზოგადოებით და მარტოოდენ რუსთა საზოგადოებით. ყველა ესენი — მოსამსახურეები არიან. თქვენ თითონ განსაჯეთ, რა ფართო უნდა იყოს აქაური მომსახურე მოსახლეობა, როდესაც ამდენი ადგილობრივი დაწესებულებაა: საკომენდატო, საკარანტინო-საბაჟო, საკორდონო, სასწავლო, საფოსტო, საპოლიციო და, ამას გარდა, ბრიგადისა და ბატალიონის უფროსთა შტაბები, ორი-სამი ექიმი, ორი-სამი ინჟინერი და სხვ. ახალციხეს ერთი ხელსაყრელი თვისება კიდევ ისა აქვს, რომ აქაური მოსამსახურენი ყველა ოჯახიანია. ბლინები ხომ ბლინებია, მაგრამ სწორედ ეს იყო საბაბი მთელი რიგი უხვი, მაძლარი სადილებისა რამდენჯერმე განმეორებით სხვადასხვა ოჯახში, სადილებისა, რომლებიც განსაკუთრებით საამონი იმით იყვნენ, რომ მათ თან სდევდა მუსიკა და თავდებოდნენ კეთილგონიერი ცეკვით. მე ვნახე ახალციხის მანდილოსანთა საზოგადოება სრული მისი ბრწყინვალეებით მაზრის მმართველის ჭ. [ჭყონიას] მიერ გამართულ ბალში. მშვენიერ სტუმართა რიცხვი იმდენად დიდი იყო, რომ შესაძლებელი შეიქმნა თორმეტი წყვილის შედგენა ფრანგული კადრილისათვის. რას იტყვით—განა ეს საუცხოო არ არის?! მაგრამ თქვენ უფრო განცვიფრდებით, როდესაც მე დავუმატებ, რომ, როგორც დამარწმუნეს, ეს იყო მხოლოდ მესამედი იმ ქალთა წოდებისა, რომელნიც ამშვენებენ ახალციხის დღევანდლამდე განთქმული; რასაკვირველია, სულ სხვა რამით, ციხე-სიმაგრის კედლებს...

ჭ-ს ბალი რადაც უნდა ღირდა. თავისთავად იგულისხმება, სახლის მისავალ კარზე ჩამწკრივებული არ იყო ეკიპაჟები, არა ბრწყინავდა ფანრები, კიბე როდი მიიმართებოდა ლიმონის ხეებს შუა, შიგნით არ იშლებოდა დარბაზთა ამფილადები, პლაფონის ანარეკლი არ მოსჩანდა სარკესავით კრიალა პარკეტში, თვალს არა ჰღლიდა ათასობით სანთლის შუქი. მთელი საზოგადოება თავს იყრიდა ორ არც თუ ხალვათ ოთახში, მაგრამ იქ, სადაც ვიწროობაა—მით უფრო მახლობლობაა, უფრო გულწრფელია მხიარულება... მეორეს მზრით, ყურს. რომ უგდებთ ამ მითქმა-მოთქმას“...

[გაგრძელება არ არის]

[წერილიდან] „...ახალციხე მდიდარია მოსამსახურეთა საზოგადოებით. აქ რა ხარისხის სამმართველოებიც გინდათ არის“. [შემდეგ, პირველი ნაწილის ვარიანტი სულ მცირედით განიზრჩევა ზემომოყვანილიდან. შემდეგ მისდევს გაგრძელება]

ვიდაცას ოდესღაც უთქვამს, ბალი გამოხატავს უადრესად მთელი საზოგადოების ფიზიონომიის სწორე ანარეკლსო. ეს სრული სიმართლეა, და მე რომ ახალციხის ბალის აღწერა წარმოვიდგინოთ, ამით მოგცემთ სწორე წარმოდგენას ახალციხის საზოგადოებაზე. მაგრამ რა ვუყვით, რომ აქაური ბალი გამონაკლისი არ არის სხვა დანარჩენი პროვინციული ბალებისა, რომ მან შეინარჩუნა იგივე ვლფერი, იგივე იერი, რომ ბალში ყველა მანდილოსანი, ისიც კი, ვინც „ჩეფჩიკით“* არის დაგვირგვინებული; ცდი*

* ქალის თავსაბურავი.

ლობს ბალის მეფად იყოს და არარად სცნობს მთელ გუნდში სწორედ იმას, ვისაც ამის უფლება აქვს; რომ ბევრი მათგანი გადაეშვება, ცეკვაში და იმას კი ივიწყებს, რომ მისმა წყვილმა ფეხმა კარგახანია დაჰკარგა ძველი ჰაეროვნება და გრაცია; ახლა რა ვუყოთ, რომ ყველა ამ უცნაურობას იქვე თითზე იხვევს ის, ვისთვისაც ეს საჭიროა, რათა შემდეგ ჭორისა და მითქმა-მოთქმის მთელი ქსელი გააბას ბაფთასავით და თითქმის მთელ ქალაქს მოსდოს? მთავარი ის არის, რომ არსებობს საზოგადოება, რომ სჩანს საზოგადოებრივი ცხოვრების ნიშნები, მისადმი მისწრაფება, რასაც იჩენს დროებითი, ე. ი. მომსახურეთა მოსახლეობა და რაც, ეჭვი არ არის, თავის დროზე ადგილობრივ მოსახლეობაშიაც გადავა და ნელნელა მის მოთხოვნილებათაც გადაიქცევა!...

„...ახლა რა ვუყოთ [„ჩე ფჩიკებიან“ მანდილოსნებზე]... რომ ესა თუ ის ვაჟბატონი მოვიდა თითქმის ბალის დასასრულს, ხოლო ესა თუ ის ქალბატონი, მისი მოსვლისთანავე, გარეთ გავარდა; რომ იყვნენ ისეთებიც, ვინც მზად იყო ყური მიეპყრო თვით რომელიმე გოგონას ჭიკჭიკისათვისაც მაღალხეობრივი წოდების წარმომადგენელთან, რათა მეორე დღეს ყოველივე უფროსთათვის მოეხსენებინა დასასმენად? ახლა რა ვუყოთ, რომ კავალრები ვერ დაიქადნიდნენ თავიანთი ხელთათმანების სისპეტაკეს, ხოლო მანდილოსნები თავიანთი სამკაულის სიახლეს? პროვინცია ხომ იმიტომ არის პროვინცია, რომ ყველა ისე გრძნობდეს თავის თავს, როგორც შინ, რომ ყველაფერს ძალადაუტანებლად აკეთებდეს? ახლა რა ვუყოთ, რომ ზოგიერთი ქალის ფერხნი მსუბუქად არ მისრიალებდნენ, ხოლო ზოგიერთი ვაჟის ჩექმების ბრახუნი აყრუებდეს ისედაც მკვლევარ-კესტრს?—ამის მიზეზია უპარკეტობა და იატაკის უსწორმასწორობა, თუმცა იგი ახალი გაშალაშინებული იყო. მაგრამ რა იყო კარგი, საქებური და მისაბაძავი ამ პაწია ბალში, ეს — ძალდაუტანებლობა, ყველას საერთო სურვილი სულით და გულით მოლხენისა, რასაც ხელს უწყობდა და ზედ ერთვოდა მასპინძლის იშვიათი გულგაშლილობა და მისი მეუღლის თავაზიანობა, და ეს კი ცოტა რამ არ არის, სწორედ ეს არის აქ საჭირო“.

გვიხატავს რა იუმორისტული შტრიხების მოსმით მოხელეთა „საზოგადოების“ ცხოვრებას, მიხეილ თუმანიშვილი მაშინათვე სერიოზულ კილოზე გადადის, როდესაც ადგილობრივ მოსახლეობაზე იწყებს საუბარს. იგი ცნობისმოყვარე მეზავრია, ყურადღებას აქცევს მოსახლეობის დამახასიათებელ ყოველ თავისებურებას, დაინტერესებულია მისი ყოფაცხოვრებით, სულიერი განწყობილებით:

„მაგრამ თქვენ, ალბათ, მოისურვებთ გაიგოთ, როგორ მხიარულობდა იმ დროს იქაური მოსახლეობა. ამ მხრივ ძნელია თქვენი დაკმაყოფილება, რადგანაც იგი ან სრულიადაც არ მხიარულობდა, ან მხიარულობდა ჩუმად, შეუმჩნევლად. მართალია, საყველიერო დღეებში დუქნები დაკეტილი იყო, მაგრამ ქუჩებსა და მოედნებზე არა სჩანდა არც ის უსაქმური მოძრაობა, არ ისმოდა არც ის ჟივილ-ხივილი, რითაც ჩვეულებრივ გამოიხატება აღმოსავლეთ ქვეყნის ადამიანის ცხოვრება. ახალციხის მკვიდრ მოსახლეობას შეადგენენ ქართველები, სომხები, სომეხ-კათოლიკები და ებრაელები, ხოლო მათ შორის მთავარი არიან არზრუმიდან გადმოსახლებული სომხები, რომლებითაც დასახლებულია თითქმის მთელი ახალი“.

ქალაქი. მთელი საუკუნოების განმავლობაში თურქთა შემავიწროებელი ბატონობის ქვეშ მყოფთ, მათ ვერ მოასწორეს დაჰფიქრებოდნენ სავსებით იმ ცხოვრებას, რაც განუშზადა მათ ჩვენს ფარგლებში გადმოსახლებაში: მათ მხოლოდ ძლივს გაგლიჯეს ის ფარდა, რომლითაც ჰფარავდა მათ თურქთა უმეცრება და ჩავკრა და ნამძინარევი თვალებით ძლივს დაინახეს ქვეყნიერება. ჯერ კიდევ რაღაც შიშის მსგავსი დალი აზის ყველაფერს მათში, ოვით დროს გატარებასაც კი. აი, ამის დამამტკიცებელი მაგალითი: ერთხელ ცხენით ვსვირნობდი ქალაქის ფართო ქუჩებში, რომ უცბად შედომეს. მა ნაციონალური მუსიკის ხმა, რომელიც თითქო რამდენისამე სახლიდან მოისმოდა. მართლაც და თვითეულ სახლში ცალკე უკრავდნენ. სურვილმა წამძლია მენახა ხალხის ქეიფი; ცხენიდან გადმოვხტი და პირველ სახლში შეველ. ძლივ-ძლივით გავალე მაგრად მოხურული კარი და ვიხილე, რომ დაბალქერიანი მომცრო ოთახი ხალხით სავსეა. ზურნისა და დოლის ხმაზე მამაკაცები—მოხუცი და ახალგაზრდანიც—თავიანთ ჭრელ თურქულ ტანისამოსში, ცეკვავდნენ რაღაც ხანტ ფერხულურ ცეკვას და ფეხს ძლივსა სდგამდნენ საერთო ვიწროობაში. რამდენიმე ქალი უჩადროთ კუთხიდან იჭვრიტებოდა. უცხო რომ დამინახეს, ერთბაშად ყველაფერი და ყველანი გაჩერდნენ—ზურნაც, დოლიც, მოცეკვავენიც. ესევე ვნახე სხვა სახლებშიაც და იგივე განმეორდა ჩემს მისვლაზე. რამდენი ვეხვეწე განეგრძოთ თავიანთი მოღბენა, მაგრამ ამაოდ. ძლივ-ძლივით დავითანხმე დამკვრელები, ისიც რამდენიმე ბაღ და დურით—ადგილობრივი ფულია—შეხებოდნენ საკრავებს. ზურნა ზაუბედავად, მწუხარედ ზუზუნებდა, დოლიც ასევე მწუხარების ხმას გამოსცემდა და ორივე კი ერთად ზედმიწევნით გამოხატავდა თვით მოსახლეთა განწყობილებას. თუმცა ასევე არ ითქმის აქაურ საპატიო სომხებზე; ისინი, მართალია, ჯერ კიდევ ცოტანი არიან; მათ შეიგნეს თავიანთი დანიშნულება და მიიღეს ახალი ცხოვრების პირობები, რაშიაც მათ ხელს უწყობს ერთგვარი შეძლებულება“.

ქალაქისა და მისი ქუჩების გარეგანი სანახაობის აწერილობა, სხვადასხვა ნაწყვეტი ადგილობრივ ზნე-ჩვეულებათა შესახებ, სტატისტიკური ცნობები მოსახლეობის შედგენილობაზე — ყოველივე ეს თან მოსდევს ზემოდ მოყვანილ შენიშვნებს და წარმოადგენს დაწყებული, მაგრამ დაუმთავრებელი ნარკვევის ჩონჩხს.

მიხეილ თუმანიშვილის პირადი ღირსების გრძნობისა და დამოუკიდებელი ხასიათის გამოსამჟღავნებლად აქ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი შემთხვევა:

ვორონცოვის პირადი განკარგულებით, თუმანიშვილი 1852 წლის ბოლოს იკვლევდა საქმეს 23.261 მან. თანხის დაკარგვაზე თბილისიდან ერევანში ფოსტით გაგზავნის დროს. მივიდა რა ყაზახის მაზრაში, თუმანიშვილი სულ ოთხ დღეს მოუნდა მთელი ამ საქმის გამორკვევას. მან ამ თანხიდან დაიბრუნა 21.535 მან. ცხრა ახალგაზრდა მუსლიმანმა მწყემსმა, რომელთაც დამალეს თურმე ეს ფული, აღიარეს თავიანთი დანაშაული და უჩვენეს კიდევ ადგილი, სადაც ფული ჰქონდათ შენახული. ეს გამოტეხა გამოიწვია თუმანიშვილის შეჯერებამ და დაპირებამ, რომ იშუამდგომლებდა მათი ხვედრის შემსუბუქებაზე.

საექვოა, ვისმე სხვა მოხელეს, რომელიც ყველაზე მაღლა თავისი კარიერის ინტერესებს აყენებს, წარედგინა საქმე თავისთვის არა ხელსაყრელად; იგი, უეჭველია, მჭერმეტყველურად ასახავდა მთლად იმ სიძნელეს, რის დაძლევაც მას დასჭირდა საქმის გამოსარკვევად და, რალა თქმა უნდა, მაშინვე დაივიწყებდა თავის დაპირებას, დამნაშავეებს რომ აღუთქვა, სასჯელის შემსუბუქებაზე ვიშუამდგომლებო. მიხეილ თუმანიშვილმა კი 1853 წლის თებერვლის 22-ის მოხსენებაში პირდაპირ აღნიშნა, დამნაშავეები რომ არ გამოტეხილიყვნენ, საექვოა ფული გვეპოვნაო. იგი მხურვალედ გამოექომაგა მწყემსებს, მოითხოვდა სრულიად გაენთავისუფლებინათ სასჯელისაგან ერთერთი მათგანი, რომელიც პირველი გამოტყდა („იგი ჯერ სულ ახალგაზრდაა, წარსულში რაიმე დანაშაული არ მიუძღვის და კარგი ყოფაქცევისაა“) და შეემსუბუქებინათ დანარჩენების ხვედრი, გაენთავისუფლებინათ ისინი დაუყოვნებლივ თავდებით. თუმანიშვილი დაბეჯითებით მოითხოვდა, მწყემსებს სასტიკად ნუ დავსჯით, რათა ამით გავამართლოთ მათი რწმენა სამართლიანობისადმი, რაც მე დაკითხვის დროს შთავუნერგე, და აგრეთვე ჩემი დაპირებისადმი, რომ ვიშუამდგომლებ მათი ხვედრის შემსუბუქებასაო.

მიხეილ თუმანიშვილმა იმსახურა საგუბერნიო სამმართველოში 1858 წლის ბოლომდე და გაიარა სამსახურის ყველა საფეხური, დაწყებული განსაკუთრებულ მინდობილობათა უმცროსი მოხელიდან (1842 წ.), ვიდრე განყოფილების გამგე მრჩეველამდე (1858 წ.), სულ 16 წელი. ამ ხნის განმავლობაში მან შეაგროვა აუარებელი მასალა ვლახთა საკითხზე, საფუძვლიანად შეისწავლა მოსახლეობის ყოფაცხოვრება და ეკონომიური მდგომარეობა, გზები, სახალხო განათლებისა და მედიცინის მდგომარეობა, ძველი დროის ძეგლები და ხალხის საჭიროებანი (მის საგზაო რეულებში გვხვდება სამახსოვრო შენიშვნები მოსახლეობის საჩივრების გამო გუბერნატორისათვის მოსახსენებლად ადგილობრივი ხელისუფლების ბოროტმოქმედებაზე).

თბილისის გუბერნიის დაწვრილებითი საგზისმაჩვენებლო მრავალი ეთნოგრაფიული, ისტორიული და ეკონომიური ხასიათის ცნობებით—მან შეადგინა შემდგომ იმ მასალის საფუძველზე, რაც შეგროვილი ჰქონდა „საგუბერნიო“ სამსახურის პერიოდში. 1857 წელს, რუსეთის საგეოგრაფიო საზოგადოების მინდობილობით, მან შეადგინა თბილისის გუბერნიისა და ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის ვრცელი აღწერილობა. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ წარდგენილი მრავალი მოხსენებითი წერილი, როგორც მისგან ჩატარებულ რევიზიათა და გამოკვლევათა შედეგი, შეიცავს აგრეთვე უმდიდრეს ცნობებს მისი თანამედროვე ადმინისტრაციისა და მოსახლეობის ეკონომიური მდგომარეობის დახასიათებისათვის. იგი სწერდა ხოლმე თბილისის გუბერ-

ნის მართვა-გამგებლობის წლიურ ანგარიშებს. 1857 წელს სიღნაღის მაზრის უფროსის ბოროტმოქმედებათა გამო საიდუმლო გამოძიების დროს მიხეილ თუმანიშვილმა შეჰკრიფა დიდი მასალა მევახშეობაზე სიღნაღის მაზრაში; დაკითხულია მოსახლეობა, გამორკვეულია ამ მაზრაში მევახშეთა განსაკუთრებულად განვითარებული საქმიანობის მიზეზები და გამომჟღავნებულ არიან ამ მევახშეების მფარველნი ადგილობრივი ადმინისტრაციიდან; დაწერილია, მევახშეობასთან დაკავშირებით, სიღნაღის მაზრის ეკონომიური მდგომარეობის გამოკვლევა.

გუბერნიის სამმართველოში მიხეილ თუმანიშვილის მიერ ჩატარებული მუშაობა თითქო კარიბჭე იყო მისი ახალი მოღვაწეობის პერიოდისა, რომელიც ეგრედწოდებულ „ღიად რეფორმათა ეპოქას“ უკავშირდება.

კაპიტალისტური წარმოების განვითარებამ რუსეთში XIX საუკუნის ნახევარს ისეთ დონეს მიაღწია, რომ ბატონყმურ ურთიერთობათა არსებობა უკვე აშკარად ხელს უშლიდა ამ განვითარებას. იგი აბრკოლებდა შინაგანი ბაზრის გაფართოების ბუნებრივ პროცესს, ვინაიდან, ერთის მხრით ნებაყოფლობით დაქირავებულ მუშათა უმეტესობა, რომელიც ყმების რიცხვს ეკუთვნოდა, იურიდიულად დამოკიდებული იყო თავისი მემამულეებისაგან და ეს კი მეფაბრიკეებისათვის დიდ უხერხულობას ჰქმნიდა; ხოლო, მეორეს მხრით, შინაგანი ბაზრის ტევადობის პროგრესი მიმდინარეობდა მეტად ნელი ტემპით, იმის გამო, რომ საბატონო გლეხები, რომელნიც რუსეთის ევროპული ნაწილის მთელი გლეხი-მოსახლეობის 40%¹-მდე * შეადგენდნენ, თავიანთ შრომას მემამულეებისათვის ნატურალური ფორმით ეწეოდნენ და თითქმის ბაზარს არ ეკარებოდნენ.

ბატონყმურ წყობილებასა და კაპიტალისტურ ურთიერთობას შორის ჩამოვარდნილ წინააღმდეგობათა ზრდამ გამოიწვია აგრეთვე მემამულეების მიერ გლეხთა ექსპლოატაციის გაძლიერება; ხოლო ექსპლოატაციის ამ გაძლიერებას გლეხთა არეულობის გახშირება მოჰყვა.

1826 წლიდან, ვიდრე 1860 წლამდე (ამ წლის ჩართვით) შინაგან საქმეთა სამინისტროს ცნობებით, რაც, რასაკვირველია, სრული არ არის, მოხდა 1.200 შემთხვევა გლეხთა არეულობისა. ყირიმის ომიშ მარცხმა თვალნათლივად გვიჩვენა, აგრეთვე, არმიის მომმარაგებელი მრეწველობის სწორედ იმ დარგების ტექნიკური ჩამორჩენილობა, რომლებიც უპირატესად საბატონო გლეხ-მუშათა შრომას ემყარებოდნენ. საერთო აფეთქების საშიშროება სულ უფრო და უფრო თვალსაჩინო ხდებოდა.

* ე. ა. მოროზოვეცი, „Крестьянская реформа 1861 г.“ მ., 1937 წ. გვ. 49.

დეკაბრისტების აჩრდილი, რომელსაც ბენკენდორფის ჟანდარმები გახელებით უქშევდნენ, კვლავ მზად იყო მოვლენოდა რუსეთს ალექსანდრე II მეფობაშიაც, და ამ რიგობაზე არა ერთი მუჟა აზნაურების სახით, არამედ გლეხთა მასური აჯანყების სახით. ვარემობათა იძულებით მეფეს უნდა დაეთმო, რათა თვითმპყრობელობა დროებით მაინც გადაერჩინა დაღუპვისაგან. ყველაზე შეგნებულნი და შორსმჭვრეტელნი იმ მოღვაწეთაგან, მეფეს რომ გარს ეხვივნენ, ურჩევდნენ მას შემოეღო რეფორმები, ვინაიდან ეს რეფორმებია შენი მოწოდება და მომავალი დიდებაა შენი მეფობისაო.

„Какая сила — сфёрда ვ. ი. ლენინი,* — заставила крепостников взяться за реформу?“ „Сила экономического развития. втягивавшего Россию на путь капитализма. Помещики-крепостники не могли помешать росту товарного обмена России с Европой, не могли удержатъ старых, рушившихся форм хозяйства. Крымская война показала гнилость и бессилие крепостной России. Крестьянские „бунты“, возрастаая с каждым десятилетием перед освобождением, заставили первого помещика, Александра II, признать, что лучше освободить сверху, чем ждать, пока свергнут снизу“.

თუმცა ალექსანდრე II მუდამ მერყეობდა, ხან ავიწროებდა, ხან აფართოებდა განზრახულ ცვლილებათ იმის კვალობაზე, თუ საითკენ გადასძლევდა მის გარშემო მებრძოლ ძალთა ესა თუ ის მზარე, — ამ ცვლილებათა სანზადისი მაინც ცოცხლად მიმდინარეობდა.

მეფის ნაცვალთ ბარიათინსკი, პეტერბურგიდან მიღებული დირექტივების მიხედვით, შეუდგა ასეთსავე სამზადისს კავკასიისათვის. ბრძოლა ჯერ კიდევ დაუმორჩილებელ მთიელ ტომებთან და რეფორმების განმზადება უკვე დამშვიდებულ ოლქებში პარალელურად მიმდინარეობდა. ადგილობრივი რთული პირობები რთულსავე მუშაობას საჭიროებდა. ბარიათინსკი, ისე, როგორც მის წინ ვორონცოვი, ფიქრობდა, რომ ნდობა ადგილობრივ მოღვაწეებისადმი უფრო სასარგებლო ნაყოფს მოიტანდა, ვიდრე მათი დევნა. მან მოუწოდა მუშაობისათვის ყველაზე მეტად მომზადებულ ძალებს და მათ შორის მიხეილ თუმანიშვილსაც. 1858 წლის დეკემბრიდან მიხეილ თუმანიშვილი უკვე რედაქტორია კავკასიისა და სამიერკავკასიის მხარის სამოქალაქო მოწყობის საქმეთა ახლად დაარსებული განყოფილებისა და ამ წამიდან იწყება მისი უშუალო მუშაობა კავკასიაში საგლეხო რეფორმისათვის მასალების მოსამზადებლად. მის ხელში უნდა გაიაროს,

*. ლენინი „საგლეხო რეფორმა და პროლეტარულ-გლეხური რევოლუცია“. (თხზ. ტ. XV, გვ. 143)

ერთის მხრით, საგლეხო საქმეთა კანონების პროექტებმა, ხოლო მეორეს მხრით სამოქალაქო მმართველობის გარდაქმნის პროექტებმა.

ორი წლის შემდეგ პეტერბურგული „კავკასიის კომიტეტი“ (ცენტრალურ მთავრობასთან არსებული დაწესებულება, რომელიც გამგებლობდა კავკასიის საქმეებს), 1861 წლის მარტის 5-ის თარიღისა და 208 №-ის ფრიად საიდუმლო წერილით აცნობებდა ბარიათინსკის, რომ თუმცა 1861 წლის თებერვლის 19-ის რეფორმა ამიერკავკასიის მხარეზე არა ვრცელდებაო, მაგრამ „ენაიდან საჭიროა თანდათანობითი მოქმედება ამ წოდების [გლეხთა] აქაც განთავისუფლებისათვის, ხოლო მოქმედება სათანადო სიფრთხილით, მისმა უდიდებულესობამ ინება სურვილის გამოთქმა — იქონიოს თქვენი ბრწყინვალეობის აზრი იმ წესის შესახებ, რომლითაც შეიძლება შევუდგეთ ამ საქმეს ამიერკავკასიის მხარეშიაც“ (აქტები, ტ. XII, ნაწ. 1). ამ წერილის შედეგად ბარიათინსკიმ დააარსა თბილისში მემამულთა გლეხების მომწყობი ამიერკავკასიის კომიტეტი, ხოლო მხარეში — სამაზრო კომისიები. ამიერკავკასიის კომიტეტს უნდა წარემართა სამაზრო კომისიების მოქმედება და ხელმძღვანელობა გაეწია მათთვის, ხოლო შემდგომ — განეზღვა საბოლოოდ ყველა ის წინადადება, რასაც ეს კომისიები წარუდგენდნენ. ამიერკავკასიის კომიტეტის საქმეთა მმართველად იყო მახეილ თუმანიშვილი. ამასთან ერთად მასვე დაევალა საგლეხო საქმეთა მთავარი სამმართველოს მთელი საქმისწარმოება.

საგლეხო რეფორმის მთელი სამზადისი თავმოყრილი იყო ამ კომიტეტში, რომელსაც თავმჯდომარეობდა მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი (ჯერ სენატორი კრუზენშტერნი,⁸¹ ხოლო შემდეგ ბარონ ა. ნიკოლაი⁸²). როდესაც საგლეხო საქმეთა ყველა შეგროვილი მასალა სისტემატიზებული იყო და მემამულეთა გლეხების ბატონყმობისაგან განთავისუფლებისა და მათი მდგომარეობის მოწყობის დებულებათა პროექტები უკვე დამზადებული,⁸³ მიხეილ თუმანიშვილი 1864 წლის ივლისში გაიგზავნა პეტერბურგს, თავ. გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკისთან ერთად, პროექტების წარდგენისა და პირადი მოხსენებისათვის. თბილისიდან იგი გაემგზავრა გრაფ ვ. ვ. ლევაშოვთან ერთად (ქუთაისის გუბერნატორის სამოციან წლებში). ბაგრატიონ-მუხრანსკი იმ დროს უკვე იქ იყო. ცოლისათვის აგვისტოს 5-ს გამოგზავნილ წერილში მიხ. თუმანიშვილი ასწერს მოკლედ თავის მოგზაურობას და პეტერბურგში განცდილ პირველ შთაბეჭდილებას. თუმცა თუმანიშვილს თითქმის მთელი ამიერკავკასია მოვლილი ჰქონდა, მაინც იგი მის ფარგლებს არ გასცილებია და, სრულიად ბუნებრივია, რომ მოსკოვმა, სადაც იგი უკან დაბრუნების დროს გაჩერდა, და განსაკუთრებით-კი პეტერბურგმა, იმპერიის სატახტო ქალაქმა და პოლიტიკური და ინტელექტუალური ცხოვრების ცენტრმა,

გამოიწვიეს მასში ძლიერი ემოციები. ყოველთვის დინჯი და ზედმიწევნით მომთხრობი თავის წერილებში ამა თუ იმ ამბისა, ამ რიგობაზე იგი თითქო სათანადო სიტყვებს ვერ ჰპოებს თავისი გრძნობების გამოსატქმელად: „надо видеть все это на самом деле“ — აღტაცებით ეუბნება თავის ქალს ბარბარეს იმავე წერილის მინაწერში.

„პეტერბურგი, 5-ს აგვისტოს, 1864 წელსა, ოთხშაბათს.

საყვარელო სოფიო, დღეს ერთი კვირეა, რაც პეტერბურგში ვარ. რადგანაც ტელეგრაფით გაცნობეთ ჩემი მოსვლა, ამისთვის აღარ აეჩქარდი წიგნის მოწერას. დღეს-კი ფოშტით გაცნობებ ჩემს ვითარებას.

ჯერ კიდევ ყაზიბეგშივე გავშორდით მე და ლევაშოვი: იმას ძალიან ეჩქარებოდა, და მე-კი წამოველი აუჩქარებელივ ასე, რომ იმან ერთის დღით ადრე მომასწრო პეტერბურგს. ვლადიკავკაზიდან წამოველ ფოშტის ხან ომნიბუსით და ხან კარეით ხარკოვამდინ. ხარკოვიდან მოსკოვამდინ ქირის ტარანტასით. და გამოვრიცხო ორი დღე, რომელიც ავდარმა შემაყენა მთაში, აქ მოველ სულ მეთერთმეტე დღეზე, ესე იგი 29 ივლისს, ოთხშაბათს დილით. მაშინვე ვიპოვე გიორგი მუხრანსკი და ერთათა ვდგვეართ გამოჩენილს გოსტინიცაში, რომელსაც აქვიან კლუ. რა მოგწერო პეტერბურგისა, კაცი დაიკარგება. დავდივართ, ჭჰსჩრეკეთ ეკვირობთ, მაგრამ ბოლოწარაფერს არ აქვს. ყოველ დღე მივდივართ ჭალაკებში, ქალაქს გარეთ, როგორც მანდ ვოქსალში, ნათლულში, მარტუობში, მაგრამ ცოტა რითმე ჩამოგვა ეგ ადგილები აქაურებს. ახლო-მახლო ადგილები სულ შემოვიარეთ, ახლა ვაპირებთ ცოტა შორი ადგილების ნახვას, კრანის სელოში წასვლას, საცა ხელმწიფა, ცარსკის სელოში, კრონშტატში. ლევაშოვმა დამპატიჟა თავის დაჩაში, რომელიც არის აქედან ოცდა ხუთს ვერსტზე. ასე, სოფიო, ვჰხედავ აქ ბევრი საქმე არ მაქვს რა. ამ თვის ოცამდინ დავრჩები პეტერბურგს, მერვე მოვალ მოსკოვში, იქაც ხუთი დღე და ენკენისთვის ათამდინ შინ დაგიკრავთ თავს. თუ მოწერა ნოინდომეთ, მგონი წიგნმა ვედარ მომისწროს და ვერც ადგილობრივ სადმე ზომავნოს. მაინც და მაინც თუ საქირა იყოს, მომწერეთ და ზედ დააწერეთ: в Петербург, такому-то, в гостиннице Клу, № 63. თუნდ რომ წამოსული ვიყო, ან მოსკოვს ვიყო გადმოსული, მუხრანსკი გამომიგზავნის. ჩემი ფიქრი და ნაღველი ნურა გექნებათ რა. გიორგი დაამზადე უეჭველად ყოფიანთან მისაცემად. ნუ მოიწყენთ, დრო კარგათ გაატარეთ და სახლ-კარიც რიგიანათ შეინახეთ.

Дорогая Варенька. Что тебе сказать о Москве, Петербурге, которые тебе известны по книжному. Но надо видеть все это на самом деле; но так как не знаю, когда это тебе удастся, то остается рассказать тебе обо всем, но конечно не теперь, несколькими писанными строками, а изустно, когда возвращусь к Вам. Покуда имей терпение, а мне предоставь побольше видеть и побольше набрать впечатлений. Напиши обо мне Насте, перецелуй братьев. ყველანი, ყველანი მომიკითხე. მშვიდობით, ნახვამდინ. მიხაილ.

ერთ წიგნსაც წამოსვლის დროს. მოგწერთ და ერთსაც მოსკოვიდან“.

პეტერბურგიდან დაბრუნებისას მიხეილ თუმანიშვილს ახალი ასპარეზი ეხსნება სამსახურებრივი გამოცდილების გამოსაყენებლად: 1864 წლის ნოემბერს მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს შედგენი-

ლობაში არსდება გლეხების მოწყობის საქმეთა კანცელარია და „გლეხთა მოწყობის კომიტეტი“. მიხეილ თუმანიშვილი ხდება ახალი კანცელარიის დირექტორი და კომიტეტის საქმეთა გამგე. 1866 წლის მაისში იგი ხდება ახლად დაარსებული, კავკასიის მთიელ ტომებში დამოკიდებულ წოდებათა განთავისუფლების კომიტეტის წევრი, შემდეგ „გლეხთა მოწყობის კომიტეტის“ წევრი და თანაც ინარჩუნებს წინანდელ თანამდებობათ კანცელარიის დირექტორისა და საქმეთა გამგისას.⁸⁴ 1874 წელს მას ჰნიშნავენ მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრად, ყველა სხვა მისი თანამდებობის შენარჩუნებით.

ბატონყმობისაგან ამიერკავკასიის გლეხების განთავისუფლების მომენტიდან, ე. ი. 1864 წლიდან, ყველა დებულება გლეხთა საქმეებზე ამიერკავკასიისა და კავკასიისათვის და მრავალი მოხსენება წოდებათა უფლების შესახებ შედგენილია მიხ. თუმანიშვილის მიერ, რასაც მოწმობს მის არქივში დაოჩენილი ამ ნაწერების შავი. არ უნდა ვიფიქროთ, რასაკვირველია, რომ მთლად საგლეხო რეფორმა ამიერკავკასიაში ნაყოფია. მიხეილ თუმანიშვილის უდიდესი შრომაუნარიანობისა, — ამისათვის ერთი აღამიანის ძალღონე არა კმაროდა. ამ საქმეში უახლოეს მონაწილეობას იღებდნენ მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი ბარ. აღ. ნიკოლაი და მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრნი — გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი⁸⁵ და ე. პ. სტარიცკი.⁸⁶ მაგრამ თითქმის მთელი სამომზადებლო მუშაობა მიხეილ თუმანიშვილის მიერ არის შესრულებული. „თავ. თუმანიშვილმა — სწერს პროფ. აღ. ხახანაშვილი თავის ნარკვევში „ქართული სიტყვიერების ისტორია“ (ტ. IV, გვ. 118) — თავის მხრებზე გადაიტანა კავკასიაში საგლეხო რეფორმის შემოღებისათვის საჭირო შავი მუშაობის თვალსაჩინო ნაწილი. ეს შრომა კოლოსალური იყო, რადგანაც სვეტვია, კიდევ სხვაგან სადმე არსებობდეს მიწათმფლობელობის ისეთი სიჭრელე და ჩვეულებათა ისეთი გაურკვეველობა, როგორც კავკასიაში, სადაც შედარებით მცირე სივრცეზე ცხოვრობს 30-ზე მეტი ტომი, რომელნიც ლაპარაკობენ ამდენსავე კილოზე“.

თავის მოგონებებში („Русский Архив“, 1892 წ., წიგნი მე-8) ბარონ ნიკოლაი სწერს, რომ სამეგრელოს მახრებში ბატონყმობის მოსპობის პროექტის შედგენის დამთავრებისას მეფის ნაცვალმა დ. მთ. მიხეილ ნიკოლოზის-ძემ მიანდო „გლეხთა მოწყობის კომიტეტს“ გადაესინჯა დებულებანი, რომლებითაც განისაზღვრებოდა მიწათმფლობელთა ურთიერთობა მოსახლეებთან ელისავეტპოლისა, ბაქოს და ერევნის გუბერნიებში და თბილისის გუბერნიის დმ. ნაწილებში, სადაც ბატონყმობა არ არსებობდა. „წინასწარ, ვიდრე კომიტეტი შეუდგებოდა მის წინაშე მდგარ შრომას, — გვაუწყებს იგი, — კომი-

ტეტმა საჭიროდ სცნო დაწვრილებით გასცნობოდა მუსლიმანურ პროვინციებში ქონებრივ ურთიერთობათა საქმის ისტორიულ მსვლელობას და ახლანდელ ფაქტიურ მდგომარეობას. სათანადო მოხსენების შედგენა, რაც მოითხოვდა ცნობების ამოკრეფას მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საარქივო საქმეებიდან, დაკისრებული ჰქონდა კომიტეტის წევრს და მის საქმეთა მმართველს, დ. ს. ს. თავ. მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანოვს, ამ უამად გარდაცვალებულს. არ შემძლიან ამ შემთხვევაში არ გავიხსენო გულითადი პატივისცემით ეს დაუღალავი, კეთილსინდისიერი მუშაკი, რომელიც მთელი იმ დროის განმავლობაში, რაც მე კომიტეტს ვთავაზობდომარეობდი, მისი დაარსების დღიდან, იყო ჩემი ყველაზე სასარგებლო და მოვალეობის ერთგული თანაშემწე. მის მიერ გულდასმითი ძიებით მოპოებული ცნობები მასალად გაუხდა იმ გადმოცემას, რომელიც წინ უძღვის ამ სიტყვებს. ამ სამომზადებლო სამუშაოების სიდიდის გამო კომიტეტის სხდომების დაწყება 1869 წლის იანვარზე ადრე შეუძლებელი იყო“.

ნიკოლაის ფორმალურად მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის პოსტი ეჭირა, ხოლო ნამდვილად მისი გავლენა მთავარი სამმართველოს ფარგლებს სცილდებოდა და იგი მრავალი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა, საერთოდ, კავკასიის მთელ ადმინისტრატორულ ცხოვრებას. ნიკოლაი კულტურულ ოჯახს ეკუთვნოდა (მისი ბებია იყო ცნობილი ფრანგი მწერალი დე-სტალ, ხოლო ბებიის მამა საფრანგეთის ფინანსთა დირექტორი დიდ რევოლუციამდე და რევოლუციის დროს — ნეკკერი). ნიკოლაი, ევროპული განათლების მქონე ადამიანი, დიდ ხანს მსახურობდა კავკასიაში, ჯერ კიდევ მაშინ, ვიდრე სახალხო განათლების მინისტრის ამხანაგის თანამდებობიდან მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდებობაზე გადაიყვანდნენ (1848 წელს იგი იყო მეფის ნაცვლის სალაშქრო კანცელარიის დირექტორი, 1852 — 59 წლებში — კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი, 1860 წ. — სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოს უფროსი კავკასიაში); ნიკოლაის, ამასთანავე, ცოლად ჰყავდა ალექსანდრე გარსევანის-ძე ჭავჭავაძის ქალი. ყველა ეს გარემოება ხელს უწყობდა მას კარგად გარკვეულიყო კავკასიის ვითარებაში. იგი ზომიერი ლიბერალი იყო, მაგრამ ის კლასობრივი ინტერესები, რაც მას ადგილობრივი თავადაზნაურობის რეაქციულ ნაწილთან აკავშირებდა, გავლენას ახდენდა მის პოლიტიკაზე. ნიკოლაიმ დააბრკოლა გლეხთა გამოსყიდვის საქმე და ადგილობრივი გლეხები კიდევ ბევრ ხანს დარჩნენ ყოფილი მემამულეების დროებით-ვალდებულთა მდგომარეობაში. მასვე სინიდიის უმძიმებს ის გარემოება, რომ იგი იცავდა ვორონცოვის პოლიტიკას, რომლითაც მუსლიმანთა უმაღლეს წოდებას მიეკუთვნა მიწები, მაშინ როდესაც ირანისა

და თურქეთის ბატონობის დროს ეს წოდება მიწებით სარგებლობდა მხოლოდ დროებითი მფლობელობის უფლებით. ეს იყო მისი სამსახურის ჯილდო. ამნაირად, თავისუფალი მოსახლენი მუსლიმანურ და სომხურ ოლქებში ყმებს გაუთანაბრეს. სხვათრივ კი ნიკოლაი ცდილობდა მხარი დაეჭირა საერთო თვალსაზრისისათვის რეფორმების საქმეში, რომელიც კავკასიაში ისეთი დიდი დაგვიანებით ხორციელდებოდა.

მიხეილ თუმანიშვილისა და ნიკოლაის ერთად მუშაობა თორმეტ წელიწადს გაგრძელდა. მიხეილ თუმანიშვილის არქივში დარჩენილი ასამდე წერილი და ბარათი (რომელთა უმეტესი ნაწილი დაწერილია ნიკოლაის მამულ ბეთანიასა და კოჯორში, უმაღლესი ადმინისტრაციის მაშინდელ საზაფხულო ადასტურებს ნიკოლაის რეზიდენციაში) სიტყვებს. ძალიან აფასებდა რა თუმანიშვილის აზრს საგლეხო საკითხში და მისსავე გამოცდილებას საადმინისტრაციო საქმეებში, ეს ძველი და დიდად მომზადებული მოხელე მართო დირექტივების მიცემას როდი სჯერდებოდა, არამედ თათბირობდა კიდევ თავის თანაშემწესთან საგლეხო და საადმინისტრაციო რეფორმის ყველა წვრილმანზე. ასევე ექცეოდა მას ნიკოლაის წინამოადგილე კრუზენშტერნიც. მეფის ნაცვლის ერთ-ერთ მოხსენებაში 1861 წელს ვკითხულობთ, რომ „მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის, სტატს-სეკრეტრის კრუზენშტერნის განსაკუთრებული ნდობით თავ. თუმანოვი მოწოდებულია ამიერკავკასიის მხარეში საგლეხო საქმის ცენტრალური კომიტეტის საქმეთა მმართველის უაღრესად მნიშვნელოვანი და ძნელი მოვალეობის აღსრულებისა და იმავე საკითხზე მთავარი სამმართველოს მიწერ-მოწერის წარმოებისათვის, მის, ბ. კრუზენშტერნის, უშუალო გამგებლობით. თავ. თუმანოვის მიერ უკვე ვანმზადებულია ცნობების თვალსაჩინო მასა, რასაც შეუძლიან გააადვილოს ყოვლად ძნელი და თავისებური საგლეხო საქმის გადაწყვეტა ამ მხარეში“. მეფის ნაცვლი აღნიშნავს მოფიქრების უნარს და სიზუსტეს მიხ. თუმანიშვილის მუშაობაში, მის განუწყვეტელ არსებითს და „მეტისმეტად სასარგებლო შრომას“. მართლაც, მთავარი სამმართველოს უფროსის ვრცელი ანგარიში კომიტეტის მუშაობის დამთავრების შესახებ (1864 წ. ივნისი) დაწერილია მთლად მიხეილ თუმანიშვილის მიერ. მასვე შეუდგენია 1862 წლის ოქტომბრის 31-ით დათარიღებული „ისტორიული წერილი“ (записка) საგლეხო სამართალზე საქართველოში (იმერეთისა და გურიის ჩართვით). ამ წერილის შესავალში თუმანიშვილი თვით განსაზღვრავს მის შინაარსს:

„ბატონყმობა საქართველოში, ჩვენის გამოკვლევით, მოიცავს ორ ისტორიულ ეპოქას: ეს არის დრო საქართველოს მმართველობისა და რუსეთის მმართველობისა. ამიტომ თვით გამოკვლევაც გაყოფილ უნდა იქნეს ორ ნაწილად, რომელთაგან პირველი გადმოგვცემს ბატონყმობის დასაწ-

ყის და დედაარსს, ხოლო მეორე მოიცავს მის მსვლელობას რუსეთის მთავრობის დროს და მის ახლანდელ ან თანადროულ მდგომარეობას“.

გამონაკვლევში შედის არა მარტო ბატონყმობის წარმოშობისა და განვითარების ისტორიული ნარკვევი, არამედ აგრეთვე ვახტანგ VI-ის კანონების ანალიზი და საქართველოს მმართველობის დროს გლეხების ვალდებულებათა ანალიზი, ხოლო იმ ნაწილში, რომელიც რუსეთის მმართველობის პერიოდს ეხება, შედის მხარის უფროსთა, თავადაზნაურობისა, სხვადასხვა დაწესებულებათა და პირთა აზრი; იმის აღწერილობა, თუ როგორი ცდები იყო, რათა საქართველოს ბატონყმობა გაეთანაბრებინათ რუსეთის ბატონყმობასთან; მითითება ადგილობრივ ბატონყმობის თავისებურებაზე და მფლობელთა უფლების შეზღუდვასა და დაცვაზე; ღონისძიებანი გლეხთა თავისუფალ მდგომარეობაში გადასვლისათვის.*

*. მიხ. თუმანიშვილის მიერვე შედგენილი იყო მოხსენებითი წერილები: საქართველოში ხიზანთა წოდების შესახებ (1862 წლის სექტ. 4-ს); ბაქოს და თბილისის გუბერნიებისა და დარუბანდის ოლქის ხანების, ბეგების, მელიქებისა და ალაღარების საადგილმამულო უფლებათა და მათ და მათ მიწებზე მცხოვრები მოსახლეების ურთიერთობათა შესახებ; ერევნის გუბერნიისა და ქუთაისის გუბერნიის ახალციხის მაზრაში მიწათმფლობელთა და მოსახლეთა საადგილმამულო ურთიერთობის შესახებ; დაწერილებითი საორგანიზაციო პროგრამა თბილისის გუბერნიაში საგლეხო საქმის კანონდებულებათა მომზადებისა და სამოქმედოდ შემოღებისათვის; სასოფლო მმართველობის დებულების პროექტი, რომელიც მთლად იქნა მიღებული; მიხ. თუმანიშვილი საკუთარი ხელით აწარმოებდა „გლეხთა მდმწყობი კომიტეტის“ რთულ ჟურნალებს და სხვ.

1864 წელს მიხ. თუმანიშვილი ბეჯით მონაწილეობას იღებდა კავკასიასა და ამიერკავკასიაში სამოქალაქო მმართველობის გარდაქმნისათვის დაარსებულ კომისიაში და ამაზე უფრო ადრე (1858 წ.) წვერი იყო მიწების გამმიჯნავი კომისიისა.

კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის თავმჯდომარის ა. პ. ბერყეს არქივში შენახულა მიხ. თუმანიშვილის საკუთარი ხელით დაწერილი წერილები, რომლებიც ეხება ბქოს გუბერნიაში მოსახლეთა მოწყობის კანონის თურქულ ენაზე გადათარგმნას და ლიტერატურული საშუალებით გამრავლებას. ეს წერილები, ისე, როგორც მიწერ-მოწერა ბარონ ნიკოლაისთან, იმ მხრივ არის დამახასიათებელი, რომ მიხ. თუმანიშვილი, როდესაც უკვე საგლეხო საქმეთა კანცელარიის დირექტორი იყო, პირადად ზრუნავდა ყველა წვრილმანზე, რათა მოსახლეობა ახალ კანონებს გასცნობოდა.

მრხსენებითი წერილი საქართველოში ბატონყმობაზე პირველად პრესაში გამოქვეყნდა ოფიციალურ კრებულში თბილისის გუბერნიის შესახებ (1870 — 71 წ.); და დიდად იშვიათი შესახვედრია. იგი შეტანილია კავკ. არქეოგრ. კომისიის აქტების XII ტომის 1-ელ ნაწ. (გვ. 679 — 727), ისე, როგორც მოხსენებითი წერილები ხიზნებზე, საადგილმამულო ურთიერთობაზე და საგლეხო რეფორმაზე კავკასიის ყოფილ მუსლიმანურ და სომხეთის პროვინციებში. იგი გამოყენებულია მ. ნ. კუჩავის ნაშრომში („ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური ყოფაცხოვრების შესწავლის მასალათა კრებულში“, 1886 წ.).

გიორგი თუმანიშვილი თავის გამოუქვეყნებელ შენიშვნებში აღნიშნავს, რომ თუმცა ნაშრომებს ბატონყმობასა და საგლეხო რეფორმაზე ფორმალურად „ამიერკავკასიაში გლეხთა მოწყობის საქმეთა კახცელარიის“ მიერ შედგენილი ოფიციალური მოხსენებების ხასიათი აქვთ, მაგრამ ნამდვილად ყველა ეს მოხსენება „თავიდან ბოლომდე შედგენილია მ. ბ. თუმანიშვილის მიერ, რომელიც აღნიშნული კახცელარიის მმართველი იყო; ამას მოწმობს ნაწერების შავი, განსვენებული თუმანიშვილის ქალაქებში დარჩენილი. ჩვენა გვგონია, რომ ამ წერილებს აქვთ ინტერესი თანამედროვე მკითხველისათვის (1918 წ.), ვინაიდან დღემდე არა გვაქვს კაპიტალური, სრულიად დამოუკიდებელი ნაშრომი საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის და თუმცა ამ საგნის შემდგომ მკვლევართ (კუჩავეს,⁸⁷ ავალიანს,⁸⁸ ესაძეს⁸⁹) უხვად მოჰყავთ ციტატები თუმანიშვილის მოხსენებებიდან, მაგრამ ისინი არ იძლევიან ისეთ მდიდარ მასალას, როგორც თუმანიშვილის ნაშრომები. ამავე აზრისაა ავალიანის ნაშრომზე პროფ. ჯავახიშვილი (იხ. „გრანატის ენციკლოპედიური ლექსიკონი“)“.

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ მიხეილ თუმანიშვილის მიერ შემუშავებული მასალა გამოყენებული აქვს გ. ა. კალანთაროვსაც⁹⁰ თავის ნაშრომში ბატონყმობის შესახებ.

თ ა ვ ი VI

საზოგადო საქმეები

ქართველი თავადაზნაურობა და საგლეხო რეფორმის სამზადისი. დიმიტრი ყიფიანი. მიხ. თუმანიშვილის დამოკიდებულება საგლეხო რეფორმისადმი. პროგრესისტ თავადაზნაურთა წრე. მიხ. თუმანიშვილის როლი ამ წრეში. სათავადაზნაურო ბანკის საკითხი. დიმ. ჯორჯაძე. გიორგი ბაგრატიონ-მუხრანსკი. ბრძოლა უმაღლესი სასწავლებლის გარშემო. ლევან მელიქიშვილი. ილია ჭავჭავაძე. გრიგოლ ორბელიანი. მიხეილ თუმანიშვილის მოღვაწეობა საქალაქო მმართველობაში, საზოგადოებრივ და სამეცნიერო ორგანიზაციებში.

საგლეხო რეფორმის წინა ეპოქაში მეტისმეტად გაძლიერდა ბატონყმური ტენდენციები, როგორც რეაქცია რუსეთის თავადაზნაურობის მოწინავე ნაწილის ლიბერალურ მისწრაფებათა წინააღმდეგ. უკვე ნათქვამი იყო, თუ ამიერკავკასიაში როგორ გაასამართლეს სამხედრო წესით ის გლეხები, რომლებიც არ იშლიდნენ ჩივილს მემამულეებზე. მემამულენი ყოველგვარი ღონით ცდილობდნენ დაეყოვნებინათ რეფორმა, იგონებდნენ ამათუიმ საბაბს თავიანთი გლეხების განთავისუფლების სრულიად უარყოფისათვის თუ არა (რაც შეუძლებელი იქნებოდა), იმისთვის მაინც, რომ დიდის ხნით დაებრკოლებინათ რეფორმის შემოღება.

მიხეილ თუმანიშვილის არქივში შენახულა მეგრელ მემამულეთა მიერ 1861 წ. თებერვლის 19-ის აქტის (რუსეთში გლეხების განთავისუფლების შესახებ) შემდეგ იმავე წლის სექტემბრის 21-ს მეფის სახელზე შეტანილი არზა (დედანი) და დასკვნა მაიორი წილოსნისა, რომელსაც, ალბათ, მინდობილი ჰქონდა ამ არზასთან დაკავშირებულ გარემოებათა გამოკვლევა. მეგრელი მემამულენი სთხოვენ მეფეს გადასდოს საგლეხო რეფორმის შემოღება მათი ყოფილი მთავრის ნიკოლოზ დავითის-ძე დადიანის სრულწლოვანებამდე; თანაც ისინი აღნიშნავენ თავიანთ ერთგულებას რუსეთისადმი თვით ისეთ დროს, როდესაც „სხვა ბევრი საზოგადოება ამ მხრივ მერყეობდაო“. მათი თხოვნის ერთი უაღრესი საბუთთაგანი ის არის, რომ „სამეგრელოში მემამულენი და გლეხნი შეერთებულნი არიან განუწყრელი კავშირითო“ მაიორი წილოსანი, ურდგენს რა მმართველობას თავისი გამოკვლევის შედეგს, იმ დასკვნას გამოსთქვამს, რომ არზა, როგორც სჩანს, შეტანილია არა ყველა მემამულის თანხმობითო. მაგრამ, ასეა თუ ისე, არზას ხელს აწერს ფრიად ბევრი თავად-აზნაური და თვით თხოვნა დამახასიათებელია იმ საბაბებისა, რასაც ბატონყმობის მოტრფიალენი მიმართავდნენ ხოლმე თავიანთი ინტერესების დასაცავად. თავადაზნაურთა შორის, მართლაც, თანხმობა არა სუფევდა და თებერვლის 19-ის მანიფესტის წინაშე საქართველოს და ამიერკავკასიის თავადაზნაურნი მთლად დაიბნენ. მიხეილ თუმანიშვილის სამშობლოში, გორში, მშფოთვარე კრებები ხდებოდა, რაც იმას გვიჩვენებს, თუ როგორი არეგდარევა გამოიწვია რეფორმამ ადგილობრივ მემამულეთა შორის, ვინაიდან მოელოდათ საფრთხე რუსეთში უკვე შემოღებული კანონის მათხედაც გავრცელებისა.

თავადაზნაურობის საქმეებში მონაწილე ა. თარხნიშვილი, აცნობებს რა მიხ. თუმანიშვილს 1861 წლის ივლისის 7-ს, რომ გორში კრება მოხდაო, სწერს (რუსულად):

„მოწყალეო ხელმწიფეჲ, მიხეილ ბირთველის-ძე.“

კომიტეტი გლეხთა წსაკითხებზე არ შესდგა. თავადაზნაურობამ დაადგინა ოქმი—ეს საქმე საერთო კრებამ გადასწყვიტოსო. კრებისსხ დომაზე, ჩემის ვარაუდით, იქნებოდა 300-მდე¹კაცი, მაგრამ ყველანი ერთის აზრისანი არ იყვნენ: ოქმს ხელი მოაწერა ასამდე კაცმა, ხოლო დანარჩენნი ისე დაიშალნენ რომ ხელი არ მოუწერიათ. ადგენდა რა საქმის საერთო კრებაზე გადაწყვეტას, თავადაზნაურობა ან თავადაზნაურობის ის ნაწილი, რომელიც კომიტეტის დაარსებას ეწინააღმდეგებოდა, ხელმძღვანელობდა პროგრამით, სადაც სახელდობრ ნათქვამია, ეს საგანი განხილულ იქნეს კომიტეტში ან საერთო ყრილობაშიო, * მაგრეთვე უნდა ითქვას, რომ ისინი, ვინც კომი-

* ამ სიტყვების გასწვრივ კიდევ მიხ. თუმანიშვილის ხელით აღნიშნულია: „ეს ნათქვამია გუბერნიის ყრილობაზე“.

ტეტის წინააღმდეგ მიდიოდა, ძალიან [„ეჭვიანობდნენ“?—გაურკვეველია] იმ ბატონებზე, რომელთაც შეუძლიან ამ საქმის იმნაირად შემუშავება, როგორც ჯერ არს, მაგრამ თავადაზნაურობა ამაში ძალიან სცდება და ახლა არ ვიცი, ვის შეუძლიან ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი საქმე დააბოლოოს, რაკი არ უნდათ, რომ იგი დაამუშაოს იმან, ვინც ოსტატია. თავადი გიორგი დავითის-ძე ერისთავი, როგორც იმ ბრბოს მეთაური, რომელიც კომიტეტის წინააღმდეგ მიდიოდა, ბევრს არწმუნებდა, ოქტომბრისათვის თავადაზნაურობას წარვუდგენ გლენტა მდგომარეობის გაუმჯობესების პროექტსა და თავადაზნაურობა ამით დაიშალა. მაგრამ მე დარწმუნებული ვარ, თავადი გიორგი ვერ შესძლებს იმის განხორციელებას, რასაც მთავრობა მოითხოვს. ჩემის აზრით, ერთადერთი რჩება—მიანდონ ვისმე, სახელდობრ—დ. ი. ყიფიანს, რათა მან მოჰკიდოს ამ საქმეს ხელი და, დამთავრებისას, წაუკითხოს თავადაზნაურობას, რომელიც მხოლოდ მაშინ დარწმუნდება ამ კაცის კეთილსამიერობაში. მაგრამ ჩემი აზრი აქ უადგილოა. თქვენ უკეთ შეგიძლიან განსჯა.

მაშ რაღა მრჩება გასაკეთებელი? მე აქ უკვე საქმე აღარა მაქვს, თუმცა მთხოვენ დარჩენას მიწერ-მოწერისათვის ცნობების შესაკრებად, მაგრამ, რაკი თავი არ არის, არც ფეხებს შეუძლიან ყოფნა. სულ სხვა იქნება, საქმე რომ დ. ი. ყიფიანისათვის მიენდოთ და მე მივლინებული ვყოფილიყავ მასთან დასახმარებლად“

მართლაც, დ ი მ ი ტ რ ი ყ ი ფ ი ა ნ ი გულის არ იტყებდა და მუშაობდა რეფორმის შემოღებით მოსალოდნელ შედეგთა შესაძლებელი ნეიტრალიზაციისათვის. თავისი საზოგადოებრივი მუშაობის დაწყებისთანავე მან სცადა მიეზიდა თანამშრომლობაში მიხ. თუმანიშვილი, როგორც გლენტა საქმეების ღრმა მცოდნე.

„უძვირფასესო კნიახო
მიხაილ ბირთველის ძეო.

ერთს ქუჭყყანაში ამბობენ: აზრი რომ აზრსა ჰხუდებო, სიმართლე იქა ჩნდება.—ჩუჭენს საზოგადო საქმეში თუ ერთმანეთს ყოველი აზრი დაუარიდებლად არ გამოუკვადეთ და ერთმანეთს თუ ხელი არ მივეცი, ცალცალკე ვერავინ რას მოვახერხებთ და სიმართლეს ვერავინ გამოვჩინებთ. ამის გამო მე თითქმის თვითოეულის მებატონესაგან ვითხოვ აზრსა; მაგრამ თქვენ განსაკუთრებით მოგმართავთ უგულითადების თხოვნით, რომ ამ საზოგადოს საქმეში ხელი გამიმართოთ თქვენის განათლებულის აზრითა და რჩევით და მიზაროთ თქვენი ცოდნა საქმისა და ღონისძიება საზოგადოს სურვილის კეთილად შესასრულებელი. დარწმუნებული ვარ ნებას მიბოძებთ, რომ შემდგომშიაც დაურიდებლად მოგმართოთ ხოლმე; და ახლა ამასა გთხოვთ, აქ რომ 14 კითხუა მომირთმევიო იმის პასუხებად თქვენი აზრი გამომიგზავნოთ სურამს, რადგან იქ ახლოს მექნება ამ ზაფხულის ბინა მომავალის იენისის 20-ითგან.

წოდების ერთგულებით და გულითადის პატივისცემით.

ვპვიე თქვენი უმორჩილესი მოსამსახურე

დიმიტრი ყიფიანი.

16 მაისი 1862

ტფილსი.

შინაური, ლმობიერი მოლაპარაკება ისე არსად დაგვეჭირდება, როგორც ამ საქმეში; და სადაც ღვთიური გრძნობა უნდა ჰმოქმედებდეს, იქ ჩვენი ქვეყნის ქალებზედ უკეთესი მრჩეველი არავინ დაბადებულა. მოველაპარაკოთ მშობელ დედასაცა, ერთსისხლს დასაცა და ერთხორც მეულღესაცა, რომ საქმე ჩვენი ღვთის სათნოდ წაგვემართოს“.

ერთი კვირის შემდეგ იგი ჰგზავნის ოფიციალურ წერილს:

„მოწყალეო ხელმწიფეე

კნიაზო მისაილ ბირთველისძეე.

საზოგადოებისაგან ჩემთვის მონღობა ბატონყმობის საქმისა ვაი თუ კნიაზმა ნამესტნიკმა იწყინოს და ამითი საქმესაც ევენოს. ჩემის მხრით პატონსნების ვალად ვრაცხ უარის ყოფასა და გთხოვთ, ამ თთვის 16-ის წიგნით რომ დარიგებასა გკითხავდით, პასუხისათვის აღარ შესწუხდეთ.

თქვენის ბრწყინვალეების უმორჩილესი

მოსამსახურე დიმიტრი ყიფიანი.

24 მაისი 1862.“

მიწერ-მოწერა რეფორმის საკითხების გამო გრძელდება მათ შორის მთელ ზაფხულს და შემოდგომას. აგვისტოს 18-ს სწერს მიხ. თუმანიშვილი, ხოლო აგვისტოს 23-ს დიმ. ყიფიანი უპასუხებს დაწვრილებითი ინფორმაციით თავის მუშაობაზე მომავალი რეფორმის დებულებათა შესწავლისათვის. ყიფიანი სჩივის, რომ პასუხი ვერ მიუღია ბევრ თავადთა და აზნაურთაგან შეკითხვებზე ადგილობრივი მასალის შესახებ. გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლის მიერ მასალების შეგროვების დაყოვნება მას აჯავრებს და იგი მორიდებული კილოთი გამოსთქვამს უკმაყოფილებას იმის გამო, რომ წინამძღოლი არასერიოზულად ეკიდება ასეთ უაღრესად მნიშვნელოვან საქმეს (აგვისტოს 23-ის წერილი გამოქვეყნებულია ქართულად ერთერთ წიგნში ი. ჭავჭავაძეზე და გადაბეჭდილია ს. ხუნდაძის მონოგრაფიაში დიმ. ყიფიანზე).

„Вы, конечно, простите меня, что не известил Вас о получении присланных Вами бумаг — сწერს სხვა წერილში დიმ. ყიფიანი იმავე 1862 წ. დეკემბრის 30-ს ზუგდიდიდან. — Письменная моя работа и без того трудная, увеличивается еще необходимостью повторять мои просьбы о сообщении мне материалов. Между ними главное место принадлежит мнениям, затребованным от помещиков из всех уездов. Пока я не получу от всех — или, по крайней мере от всех тех, кои могут сказать что-либо дельное, я не могу разработать дела, т. к. я должен не сочинить, а составить. Из Гифлисского уезда никто, решительно никто еще не прислал мне ответов на мои вопросы, посланные от 16-го мая. Из Горийского уезда на такие-же вопросы, адресованные к 28 лицам, от 7 октября, я получил ответы только от 5 особ. Сигнахский уезд все еще обещает. Только Телавский уезд выказал в этом деле исправность и единомыслие, которого я ожидать не мог. Жду и от Вас, дорогой князь, как мнения Вашего, так и тех сведений, которых не достаёт по переданным 25 сентября заметкам.

Могу Вам сказать только одно, что дело недолго останется за мною с той минуты, как материалы будут все под рукой, а до того времени всякий срок неуместен. Чувствую вдали лихорадочное состояние Тифлиса, но кризис миновал благополучно и если теперь не предвидеть хорошей будущности, то не предвидеть ее никогда. Напишите, что найдете возможным: Вы у самого источника всех электрических для нас токов.

Искренно и душевно Вам преданный
и покорнейший слуга

Д. Кипиани*.

დიმ. ყიფიანმა ამ ხანებში თავი დაანება მეფის ნაცვლის საბჭოს წევრის თანამდებობას; იგი გამოვიდა სამსახურიდან და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას მიეცა.⁹¹ დიმიტრი ყიფიანი იყო სრულიად გამორკვეულ შეხედულებათა მქონე ადამიანი, დამოუკიდებელი პროგრამით და ძლიერი ნებისყოფით. მისი და თუმანიშვილის ნაცნობობა დიდი ხნის ამბავი იყო. ეს ნაცნობობა ჯერ კიდევ გიჟნაზის პერიოდის დანიშნულ, თუმცა იგი ოთხის წლით თუმანიშვილზე უფროსი იყო (დიმ. ყიფიანს კარგი ნაცნობობა ჰქონდა ბირთველთან თავისი სიჭაბუკის ხანაში).

მეფის ნაცვლის მთავარ სამმართველოში სამსახურის გამო იგი მუდამ ხვდებოდა მიხ. თუმანიშვილს. მათი ურთიერთობა, როგორც სჩანს, არ გადაქცეულა მჭიდრო პირადი მეგობრობის გრძნობად, რაც მიხეილ თუმანიშვილს სხვა მრავალ საზოგადო და ლიტერატორ მოღვაწესთან აკავშირებდა. მაგრამ მუდმივი შეხვედრა სამსახურში და ორივეს სიყვარული ლიტერატურისადმი (როგორც ცნობილია, დიმ. ყიფიანმა გადათარგმნა მილიერისა და შექსპირის რამდენიმე პიესა და შეადგინა ქართული გრამატიკა), აგრეთვე ერთად მოშაობა საზოგადოებრივ ასპარეზზე — ჯერ სათავადაზნაურო სადებუტატო საკრებულოში, ხოლო შემდეგ საქალაქო-საბჭოში — ჰქმნიდა ურთიერთისადმი ღრმა პატივისცემას.

თავის მემუარებში დიმ. ყიფიანი იხსენიებს მიხ. თუმანიშვილს მხოლოდ ერთხელ — კერძო ბიბლიოთეკის დაარსების გამო, თუმცა ორივენი მუდმივი თანამოზიარენი იყვნენ მოღვაწეობის სხვადასხვა სფეროში. ეს გარემოება შეიძლება იმით აიხსნას, რომ მოღვაწეობის სწორედ იმ სფეროებს, რომლებშიაც ისინი ერთად იღებდნენ მონაწილეობას (საგლეხო საქმე, თეატრი, ლიტერატურა) ყიფიანი მემუარებში მხოლოდ გაკვრით ეხება.

* ზოგიერთი ამონაწერი ამ წერილისა მოიპოვება ზემოხსენებულ წიგნში ი. ჭავჭავაძეზე (1914 წ., გვ. 105) და კ. ხუნდაძეს მონოგრაფიაში დიმ. ყიფიანზე (1926 წ., გვ. 123).

ლიმიტრი ყიფიანის შეხედულებანი საგლახო საკითხზე და, საერთოდ, მისი მსოფლმხედველობა განესხვავებოდა მიხეილ თუმანიშვილის შეხედულებათ.

სიმ. ხუნდაძე დაწვრილებით ანალიზებს თავის მონოგრაფიაში („ლიმიტრი ყიფიანი“ — თბილისი, 1936 წ.) ლიმიტრი ყიფიანის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ შეხედულებათ და იმ დასკვნას ადგება, რომ ყიფიანი არ იყო ბატონყმობის პრინციპიალური მოწინააღმდეგე, მაგრამ საჭიროდ სთვლიდა, ასე ვთქვათ, ბატონყმობის „ჰუმანიზციას“ და შერბილებას. ხუნდაძის დასკვნას სავსებით ადასტურებს საარქივო მასალა ყიფიანის მოღვაწეობის შესახებ. რაც თუმანიშვილს შეეხება, ის, რასაკვირველია, ღვიძლი შვილი იყო თავისი კლასისა და თავისი ეპოქისა, აღიზარდა ბატონყმურ საზოგადოებაში და არ უნდა ვიფიქროთ, რომ მას სავსებით ეუცხოებოდა ამ საზოგადოების ფსიქოლოგია. იგი ზედმიწევნით აღრიცხავდა თავისი მამულის მეურნეობას, იცავდა თავის მემამულურ ინტერესებს და ახალგაზრდობისას ფეოდალურ ურთიერთობას სთვლიდა, როგორც ჯეროვანად არსებულ რასმე. მას როდი მიაჩნდა უცნაურად, არამედ სრულიად ბუნებრივად, ასეთი რამის ჩაწერა დღიურში:

„29 сентября 1846 г. Сегодня крестьянин мой Пепан Тер-Маркозов привез мне сына своего Гево, 10 лет, для домашней прислуги.“

„22 февраля 1847 г. Из моей деревни привели мне крестьянина моего Моисея Зурабова Чолобашвили, от роду 10 лет, для домашней прислуги.“

მას სათანადოდ მიაჩნია, რომ მისი გამდელი მარინე ნაყიდი იყო მისი მამის მიერ მეზობელ მემამულე დავით ერისთავისაგან, ⁹² როგორც ქონება რამ და, ალბათ, მოწყვეტილი თავის ოჯახს. ამავე დროს უყვარს თავისი გამდელი, პატივსა სცემს და 1852 წლის კავკასიის კალენდრის „სამახსოვრო შენიშვნებში“ ნაღვლიანად სწერს:

Июль, суббота 12-го. В 10 часов вечера разбило параличем няню мою Марину.

Июль, понедельник 21-го. В 5½ часов по-полудни не стало Марины.

Июль, вторник 21-го. Сегодня в день Марии Магдалины мы Марину похоронили“.

თუმცა მიხ. თუმანიშვილი იზიარებდა თავისი კლასის იდეოლოგიას, მაგრამ, ამასთან ერთად, იგი იყო იმ მცირერიცხოვან თავადაზნაურთა ჯგუფში, რომელნიც თანაგრძობით ეგებებოდნენ საგლახო რეფორმას, დარწმუნებულნი, რომ ძვი სამართლიანია და რომ საჭიროა ერთგვარი მსხვერპლის შეწირვა თავადაზნაურობის მხრით. ეს მსხვერპლი არც ისე დიდი იყო, როგორც ბატონყმობის მომხრეთ ეჩვენებოდათ, და „რადიკალიზმი“ თავადაზნაურობის ლიბერალური ჯგუფისა, რომელსაც მიხ. თუმანიშვილი ეკუთვნოდა, ფრიად მოკრძა-

ლებული იყო. 1861 წლის თებერვლის 19-ის რეფორმამ „მიანიჭა“ რუს გლენს ზოგიერთი მოქალაქეობრივი უფლება, მაგრამ აქაც იგი შუაგზაზე გაჩერდა — ვინაიდან მემამულეებს შეუნარჩუნეს ბევრი ის უფლება, რაც მათ რეფორმამდე ეკუთვნოდათ. თებერვლის 19-ის აქტი სრულიადაც არ შეესაბამებოდა გლენობის მოლოდინს, გლენობისა, რომელიც მოწყურებული იყო იმას, რომ მემამულეთა მთელი მიწა მის ხელში გადასულიყო გამოუსყიდლად, და რომ იგი მთლად გაენთავისუფლებინათ მემამულეთა ბატონობისაგან. აქ, საქართველოში, როდესაც იგი რუსეთმა მიიერთა, მემამულეებზე გავრცელებულ იქნა იგივე უფლებანი, რაც რუსეთში არსებობდა. ფულ-საქონლის ურთიერთობათა განვითარებასთან ერთად ქართველმა მემამულეებმა, ისე, როგორც მათმა რუსმა მოძმეებმა, გააძლიერეს გლენთა ექსპლოატაცია; ხოლო, რადგანაც ისინი თავიანთ მეურნეობას მეტად ვიწრო ფარგლებში აწარმოებდნენ, ამიტომ ექსპლოატაციის გაძლიერება უპირატესად იმაში გამოიხატა, რომ მათ გააძლიერეს ღალეები და სხვადასხვა ფეოდალური გამოსაღები. როგორც რუსეთში, ისე საქართველოშიაც რეფორმის განხორციელების მთავარი მიზეზი გლენთა მოძრაობის ზრდა იყო.

რეფორმის პირვანდელი პროექტების შემუშავება, როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ, ბარიათინსკიმ ადგილობრივ თავადაზნაურობას მიანდო. რადგანაც საქართველოში კაპიტალიზმი უფრო სუსტად იყო განვითარებული, ვიდრე რუსეთში, ამიტომ ქართველი თავადაზნაურობის პროექტს უფრო „ფეოდალური“ ხასიათი ჰქონდა. ამის გავლენა დაეტყო საკანონმდებლო აქტებსაც, რომლებშიაც შენარჩუნებულ იქნა ბატონყმობის უფრო მეტი ელემენტები, ვიდრე 1861 წლის თებერვლის 19-ის აქტში. თანაც, ეს ნახევრული რეფორმა განხორციელდა საქართველოში ნაწილ-ნაწილ: 1864 წლის ოქტომბრის 13-ს — აღმოსავლეთ საქართველოში; 1865 წლის ოქტომბრის 13-ს — იმერეთსა და გურიაში; 1866 წლის დეკემბრის 1-ს — სამეგრელოში და 1871 წლის ოქტომბრის 8-ს — სვანეთში. სხვა დეტალებს რომ არ შევვებოთ, მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ რეფორმის შედეგად საგლენო მიწათსარგებლობა, მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოში, შემცირდა საშუალოდ 5,9 დესეტინიდან „კომლზე 3,9 დესეტინამდე, ხოლო ბევრა საშუალოდ გადიდდა ერთიორად“*.

მცირერიცხოვან ქართველ ლიბერალთა იდეოლოგია თავისი საერთო ხასიათით (არას ვამბობთ ზოგიერთ კერძობაზე და იერზე, რაც გამოწვეული იყო ადგილობრივი პირობებით) თანაემთხვეოდა რუს-ლიბერალთა იდეოლოგიას, რომლებზედაც ლენინი (იხ. გვ. 143-144)

* მოროხოვეცი, გვ. 145.

სწერდა, რომ ისინი „так-же, как и крепостники, стояли на почве признания собственности и власти помещиков, осуждая с негодованием всякие революционные мысли об уничтожении этой собственности, о полном свержении этой власти... Либералы хотели „освободить“ Россию „сверху“, не разрушая ни монархии царя, ни землевладения и власти помещиков, побуждая их только к „уступкам“ духу времени“. ყველა ამასთან ერთად, მაინც „содержание крестьянской реформы было буржуазное — амбობს ლენინი (ib. გვ. 143), — и это содержание выступало наружу тем сильнее, чем меньше урезывались крестьянские земли, чем полнее отделялись они от помещичьих, чем ниже был размер дани крепостникам (т. е. „выкупа“,) чем свободнее от влияния и от давления крепостников устраивались крестьяне той или иной местности. Поскольку крестьянин вырывался из под власти крепостника, постольку он становился под власть денег, попадал в условия товарного производства, оказывался в зависимости от нарождавшегося капитала“.

მიხ. თუმანიშვილის პოზიცია გლეხთა საკითხში განსაზღვრული იყო არა მარტო მისი მდგომარეობით, როგორც სახელმწიფო სამსახურში მყოფი ხელმოკლე მემამულისა. ოჯახის ტრადიციები, ფართო სულიერი მოთხოვნილებანი და ხასიათის ერთგვარი დამოუკიდებლობა ხელს უწყობდნენ იმას, რომ იგი მტკიცედ იდგა ერთხელ-და-ერთხელ ათვისებული ზომიერი ლიბერალიზმის პოზიციაზე.

გლეხთა საკითხი მიხ. თუმანიშვილს ახალგაზრდობიდანვე აინტერესებდა. ესა თუ ის შენიშვნა დღიურში, ოსეთის ექსპედიციის გამო აღძრული ეჭვები, ერთერთ კერძო წერილში გამოთქმული, ხალხის ცხოვრების გულხმეირებით შესწავლა, ის არაჩვეულებრივი ენერგია, რომლითაც მან ხელი მოჰკიდა რეფორმის სამზადისსა და განხორციელების საქმეს — ყოველივე ეს გვიჩვენებს, რომ ბატონყმობისაგან გლეხთა განთავისუფლების საკითხი როდი იყო მისთვის მხოლოდ ოფიციალურ-სამსახურებრივი ხასიათის საკითხი. მიხეილ თუმანიშვილის ცხოვრება ისე მოეწყო, რომ მას არ შეეძლო მთელი თავისი ძალღონე საყვარელი საგნებისათვის — ლიტერატურისა და ისტორიისათვის — შეეწირა. მაგრამ მთელი მისი ბუნების აგზნება, შოღვაწეობის ამ სფეროებში გამოუყენებელი, მიიქცა გლეხთა პრობლემისაკენ, რასაც მან უწილად აგრეთვე თავისი უდიდესი შრომაუნარიანობა და თავისი ცხოვრების მდიდარი გამოცდილება.

რაც დრო გადის მიხ. თუმანიშვილი სულ უფრო და უფრო სძლევს თავის არსებაში ყველა იმ თვისებას, რაც ახასიათებს ბატონყმურ საზოგადოებას, და ისწრაფის ნაწილობრივ მაინც დაიკაყოფილოს

თავისი საზოგადოებრივი მოთხოვნებიანი გლახთა მძიმე სოციალური ტვირთის შემსუბუქებით. „მოხარული ვარ, რომ [სამსახურში] ამაღლებისას არ ვმორდები ჩემს საყვარელ და სპეციალურ საქმეს — საგლეხოსას“ — ატყობინებს იგი თავის შვილს რამდენიმე თვით ადრე სიკვდილამდე. „როგორც პუბლიცისტი, იგი არ შეუშინდა მაშინდელი ყოვლადძლიერი ფეოდალების რისხვას და მიესალმა „საგლეხორეფორმას“. არ დაკმაყოფილდა რა ამით, იგი თავისი ჩვეულებრივი გაბედულებით შოლტავდა ცხოვრების დუხჭირ ვითარებას, ილაშქრებდა სოციალური უსამართლობის წინააღმდეგ“ (ლევ. ასათიანი „ქართულ ენაზე პუშკინის პირველი თარგმნების ისტორიისათვის“ — „ზარია ვოსტოკა“ 1937 წ. ივნისის 6).

1847 წლის მარტის 2-ს, ლაპარაკობს რა თბილისის თავადაზნაურობაზე, მიხ. თუმანიშვილი სწერს თავის დღიურში, რომ უმაღლესი

„...общество гадкое, а среднее еще хуже. Люди, принадлежащие к мелкому дворянству, не понимая своего родового достоинства, или лучше сказать, не сознавая его оттого-ли, что класс этот слишком обширен и сливается с классом разночинцев, ищут личных прав и преимуществ, и очень довольны, если плечи их украсились эполетами, петлица блеснула ленточкой, а бедро украсилось темлячком: все это для того, чтобы их не били.“⁹³

მემამულეთა გლეხების მდგომარეობის გაუმჯობესების თაობაზე დიმიტრი ყიფიანის მიერ თბილისის თავადაზნაურობისათვის წარდგენილი ფართო მოხსენების გადასინჯვის დროს მიხ. თუმანიშვილი (მაშინ „მემამულეთა გლეხების მოწყობის ცენტრალური კომიტეტის“ საქმეთა მმართველი) მრავალი შენიშვნებით აჭრელებს ნაწერის კიდევებს; ამ შენიშვნებიდან სჩანს, რომ იგი არ ეთანხმება მოხსენების საერთო თვალსაზრისს. იმ სიტყვების გასწვრივ, რომლებიც „საერთო განსაცდელს“ („общая беда“) ეხება (დიმ. ყიფიანი „საერთო განსაცდელად“ ბატონყმობისაგან გლეხების განთავისუფლებას გულისხმობდა), მიხ. თუმანიშვილი ნაწერის კიდევზე სვამს კითხვითი ნიშანს.

დიმიტრი ყიფიანისა და მიხეილ თუმანიშვილის შეუთანხმებლობა ზოგიერთ საკითხში სრულიად არ უშლიდა იმას, რომ თბილისის თავადაზნაურობის მეთაურს (დიმ. ყიფიანი რეფორმის მომენტში თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლი იყო) ყველა სერიოზულ საქმეზე ეთათბირნა მიხ. თუმანიშვილთან, რომელსაც თბილისის თავადაზნაურები უცილობლივ ირჩევდნენ ყველა პასუხისმგებელ კომისიაში. თავადაზნაურობის „წერილს“ („записка“) გლახთა განთავისუფლების შესახებ რედაქციას უკეთებდა თუმანიშვილი. იგი გულდასმით ემზადებოდა რეფორმისათვის. ვესტ-ინდოეთის კოლონიის მდგომარეობას მონათა მიმართ, საამისო კანონებს და ჩვეულებებს,

ინგლისის მიერ თავის კოლონიებში მონობისაგან ზანგების განთავისუფლებას ცოტა ადგილი არ უჭირავს მის შენიშვნებში. იგი ეცნობა უახლეს ნაწარმოებებს მონათმფლობელობაზე, დიდის ყურადღებით კითხულობს 1862 წელს „Современная летопись“-ში როგუსტენ კომენის ახალი ნაშრომის შინაარსს („მონობის მოსპობა“ — ფრანგულ ენაზე).

„Система барщинных работ тягостная и несостоятельная“ — აღნიშნავს იგი თავის ჩანაწერებში. უკეთესი იქნებოდა მისი აზრით ისე მოხდეს, როგორც გერმანიაშია ყველგან გაკეთებული და როგორც მოიქცა ახლახან ინგლისი კანადაშიო, ე. ი. — „оценить повинности крестьян в отношении к их владельцам и выплатить сим последним капитал с этого процента, в виде земских облигаций или кредитных билетов, обеспечив ежегодные взносы с поземельного долга повинностями крестьян, которые выкупили-бы свои участки по системе срочного погашения...“

1867 წლის მაისში თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობამ აარჩია მიხეილ თუმანიშვილი იმ კომიტეტის წევრად, რომელსაც უნდა შეედგინა სათავადაზნაურო ბანკის წესდების პროექტი. საბოლოო დამუშავებისათვის კომიტეტში გადაცემული პროექტი მიხეილ თუმანიშვილმა დიდის გულმოდგინებით განიხილა, რასაც მოწმობს მისი მრავალი შენიშვნა ნაწერის კიდევებზე. შემდეგ იგი ხდება უმაღლესი სასწავლებლის დაარსებისათვის შედგენილი კომისიის წევრი. 1871 წლის სექტემბერში, როდესაც მეფემ თბილისი ინახულა, წარმოიქმნა ხელსაყრელი მომენტი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსების შუამდგომლობისათვის. თუმანიშვილი კვლავ არჩეულ იქნა კომისიაში უმაღლეს სკოლაზე მზრუნველობისათვის. ჯერ კიდევ ამაზე ადრე, როდესაც აღიძრა საკითხი გამსესხებელ ამხანაგობებზე, იგი იღებდა მონაწილეობას პროექტის შემუშავებასა და რედაქციაში.

თავისი მხრით თუმანიშვილიც ეთათბირება დიმიტრიანს გლეხთა პრობლემის ისტორიის საკითხებზე. 1864 წელს იგი უგზავნის დიმიტრიანს წინასწარი გადასინჯვისათვის თავის წერილს („записка“) ხიზანთა წოდებაზე და მაისის 18-ს ყიფიანი სწერს მას:

„Исправив, по тому, что мне достоверно известно, записку о хизанском состоянии, имею честь препроводить ее к высокоуважаемому князю Михаилу Биртвеловичу“.

მიხეილ თუმანიშვილი მონაწილეობას იღებდა იმ პირთა წრეში, რომელთაც ორმოციანი წლების დასაწყისს დააარსეს თბილისში პირველი კერძო ბიბლიოთეკა. მთავარი როლი ამ საქმეში, როგორც ეტყობა, ეკუთვნოდა დიმიტრი ყიფიანს, რომლის ბინაზედაც ეს ბიბლიოთეკა იყო. „ამ პირველი საამხანაგო ბიბლიოთეკის დაარსება და ხელმძღვა-

ნელობა იკისრა დიმ. ყიფიანმა, — ამბობს ს. ხუნდაძე თავის მონო-გრაფიაში ყიფიანზე (გვ. 180) — ხოლო მას დახმარებას უწევდნენ მაშინდელი ჩვენი ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენელი და მათ შორის ნ. ბარათაშვილი, ვ. ორბელიანი, გრ. ორბელიანი, მ. თუ-მანიშვილი და სხვები“.

შესდგა წიგნის თვალსაჩინო ფონდი კავკასიისმცოდნეობისა და სხვა საკითხებზე. ეს ფონდი შემდგომ თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკას გადაეცა. ამ ბიბლიოთეკის „მოკლე კატალოგში“, რომელიც, სხვათა შორის, დიდტანიანი ტომია 1138 გვერდით (გამოც. 1861 წ. ა. ბერჟეს რედაქტორობით) ნათქვამია, რომ ყველაზე კაპიტალური მონაპოვარი 1848 წელს არის (გვ. VII) „მიერთება საჯარო ბიბლიოთეკისათვის ბ-ნი ყიფიანის კერძო ბიბლიოთეკისა, რომელიც შესდგებოდა 233 თხზულებისაგან ან 510 ტომისაგან, და განსაკუთრებით, ბიბლიო-თეკის ყიდვა დ.ს.ს. დეგუროვისაგან“. იმ სიტყვების გასწვრივ, რომ-ლებიც ყიფიანს ეხება, მიხ. თუმანიშვილს კატალოგის თავისი ეკზემ-პლარის კიდევ ფანქრით აღუნიშნავს: „ეს მარტო ყიფიანისა კი არა, არამედ თბილისელ ახალგაზრდათა მთელი საზოგადოებისა“.

თითონ დიმიტრი ყიფიანი თავის „მემუარებში“ (1930 წ. გვ. 104-105) იხსენიებს იმ გარემოებას, თუ როგორ წარმოიქმნა პირვე-ლი ბიბლიოთეკა. იგი ჩამოსთვლის „ამ ბიბლიოთეკის დამაარსებელთა სახელებს“ და მათ შორისაა: „გუბ. სეკრ. თ-დი მიხეილ თუმანიშვი-ლი. გარდაცვლილი ტაინ. სოფ-ის ჩინით“.

დიმ. ყიფიანის მიერ მოყვანილი სია მეტისმეტად საინტერესოა. მით, რომ გვიჩვენებს იმ ახალგაზრდათა წრეს, რომელნიც ორმოციანი წლების პირველ ნახევარში გაერთიანდნენ დიდი კულტურული საქმის გარშემო. ამ წრესა და თბილისის გიმნაზიის ლიტერატურულ წრეს შორის არსებობს პირდაპირი მემკვიდრეობითი კავშირი. უდიდესი უმრავლესობა მათ შორის ისევ ის პირნი არიან, რომელთაც ჩვენ: ვხედავთ ჯერ „ყვავილში“ და ნაწილობრივ წინანდალში, შემდეგ ურ-თიერთისადმი გახურებულ მიწერ-მოწერაში და მერე მანანა ორბე-ლიანის წრეში. აქ არიან იგივე დიმ. ყიფიანი, ნ. ბარათაშვილი, მიხ. თუმანიშვილი, დიმ. ჯორჯაძე, გრ. და ვახტ. ორბელიანები, ლევ. მელიქიშვილი (ამათ გარდა სიაში ირიცხებიან: ზაქარია ერისთავი, ზაქარია ფალავანდიშვილი, ელიზბარ ერისთავი, ზაქარია ორბელიანი, კონსტ. დადიანი, ალექს. ონიკაშვილი, ფეოდორ კოცებუ, ზნაჩკო-ი-ვოროსკი, ნიკ. ბეზაკი, კონსტ. ორლოვსკი, დავით არზანოვი, სერგეი ვასილკოვსკი, დავით ჭავჭავაძე, ივანე ორბელიანი). ლ. ისარლიშვი-ლის წერილიდან (მოყვანილია ამ წიგნის VIII თავში) სჩანს, რომ 1841 წელს მიხ. თუმანიშვილი და დიმ. ყიფიანი აგროვებდნენ მასა-ლას ქართული აღმანახის გამოსაცემად:

დომ. ყიფიანი და მიხ. თუმანიშვილი თუ დაკავშირებულნი იყვნენ ერთმანეთისადმი მარტო პატივისცემით და საქმიანი ურთიერთობით, სამაგიეროდ ნამდვილი იდეური კავშირი თუმანიშვილს ორმოცდაათიან და სამოციან წლებში სხვა პირებთან ჰქონდა. გიორგი თუმანიშვილის შემდეგ დარჩა მოკლე გამოუქვეყნებელი შენიშვნები იმის თაობაზე, თუ რა როლს თამაშობდა მიხ. თუმანიშვილი თავადაზნაურობის საქმეებში და რა ურთიერთობა ჰქონდა თბილისის თავადაზნაურობის ზომიერ-პროგრესიულ წრესთან.*

„სამოციან წლებში, გლახთა განთავისუფლების შემდეგ, თბილისის და ქუთაისის გუბერნიებში დაიბადა თავადაზნაურობისათვის ბანკების დაარსების აზრი. ამ ბანკებმა, როგორც სწერს მიხეილ თუმანიშვილს დ. დ. ჯორჯაძე, უნდა გაუძთელონ თავადაზნაურობას საგლახო რეფორმით მიყენებული იარა. თავადაზნაურთა წრეებში ადგენენ პროექტებს, მაგრამ ყველაზე ძალიან ხელი მოჰკიდა ამ პროექტებს იმ წრემ, რომლის სულის ჩამდგმელიც იყო გიორგი კონსტანტინეს-ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი, სენატორი, მეფის ნაცვალთან განწყობილი. ამ წრეში შედიოდნენ მეფის ნაცვლის სამმართველოში მაღალ პოსტებზე მდგარი ადგილობრივი თავადაზნაურნი: სამმართველოს საბჭოს წევრი დომ. დავ. ჯორჯაძე, მიხ. ბირთვ. თუმანიშვილი, რომელსაც ეჭირა გლახების მოწყობის საქმეთა კანცელარიის მმართველის თანამდებობა, და თბილისის სამოსამართლო პალატის წევრი ი. ა. ანდრონიკაშვილი. ამ წრეს დიდი გავლენა ჰქონდა ადგილობრივ თავადაზნაურობაში. ხეშობ ჩამოთვლილი პირნი არჩეულნი იყვნენ თავადაზნაურობის მიერ განსაკუთრებულ კომიტეტში სათავადაზნაურო ბანკის წესდების შესამუშავებლად. მართალია, მათი პროექტი არ მიიღო თავადაზნაურობის საერთო კრებამ. თავადაზნაურობის ყოფილი წინამძღოლის დიმიტრი ყიფიანისა და ახალგაზრდობის წარმომადგენლის ი. გ. ჭავჭავაძის გავლენამ გაიმარჯვა. მიღებულ იქნა უფრო ფართო პროგრამა გრძელვადიანი, კრედიტისა და დაარსდა იპოტეკური ბანკი (აწინდელი სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი). მაგრამ ხეშობსენებული კომიტეტის მუშაობას უქმად არ ჩაუვლია. ეს კომიტეტი თუ წრე ცოტას არ მუშაობდა. მის სხდომებზე იწვევდნენ საბანკო საქმის ისეთ მცოდნეებს, როგორიც იყო, მაგალითად, ვ. ი. კაიდანოვი, სახელმწიფო ბანკის თბილისის განყოფილების მმართველი. იგივე კაიდანოვი ხელმძღვანელი იყო კერძო ბანკებისა — კომერციულისა და საურთიერთო კრედიტის საზოგადოებისა, რომლებიც იმ დროს იქმნებოდნენ. კომიტეტის მუშაობამ გააცნო ადგილობრივ საზოგადოებას სხვადასხვა სახის კრედიტი, რაც იმ დრომდე უცნობი იყო. კომიტეტის შთამოგონებელი გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი იყო. ხოლო რა როლს თამაშობდა მ. ბ. თუმანიშვილი, ეს ირკვევა კომიტეტის მეორე წევრის, დ. ჯორჯაძის წერილიდან მიხ. თუმანიშვილისადმი: უგზავნის რა „წერილს“ („записка“) გამსესხებელ ამხანაგობებზე, ჯორჯაძე სწერს თუმანიშვილს:

„ძნაო მიხეილ. მე და შენ თითქოს სხვადასხვა ქალაქში ვსდგევართ, ისე იშვიათად ვნახავთ ხოლმე ერთმანეთს.

მე უსაქმო მოდარბაზეები მაბრკოლებენ და შენ შენი თანამდებობის მოვალეობა.

* შენიშვნები აქ მთლად არის მოყვანილი. დაწერილია 1918 წელს.

ამასთან ვიგზავნი გადათეთრებულს ზაპისკას ჩვენი უბედური შებატონეების იარების მალამოს შეზავების საგანზედ [გამსესხებელი ამხანაგობანი].

შეიკეტე კარები და ერთი შენი რედაქტორული თვალი გაადაავლე გუნებიერთ, სადმე მძიმე წერტილი აკლდეს შეავსე და თუ ცოტა რამ რუსული ენის მოთხოვნისამებრ გასასწორებელი ნახო, ისიც შენიშნე და როცა მაცნობებ, ჩამოვალ.

Князь Георгий очень торопит, Реваз еще больше и поэтому ты-бы очень обязал, если-б кончил просмотр к утру

ჩემი ძველი ვალი, по театру, მომირთმევია.

შენი დიმიტრი ჯორჯაძე.

შ ა ბ ა თ ს.

ამ წერილიდან სჩანს, რომ მიხ. თუმანიშვილი იყო აღნიშნული წრის არა მარტო ერთი მთავარი წევრთაგანი, არამედ აგრეთვე პროექტების რედაქტორიც, რომელსაც გზას ვერ აუქცევდნენ ამ პროექტების საბოლოო შემუშავების დროს. საერთოდ, თავადაზნაურობა ირჩევდა ხოლმე მას ყველა კომისიაში, როდესაც რაიმე მნიშვნელოვანი პროექტისა და შუამდგომლობის შედგენა უზღებოდათ.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახულა დიმ. ჯორჯაძის რამდენიმე სხვა წერილი და ბარათი, რომლებშიაც იგი სწერს თავადაზნაურობის სხვადასხვა შუამდგომლობებზე და საერთოდ თავადაზნაურობის საქმეებზე. ერთერთ ასეთ ბარათში, რასაკვირველია, მისი ჩვეულებისამებრ, უთარილოდ, იგი ეკითხება თუმანიშვილს ბანკის საქმეებზე:

„ძმაო მიხეილ. Третьяго дня ночью и вчерашнюю ночь у меня была лихорадка и потому я до сих пор не мог согласиться с тобою о времени нашего доклада кн. Георгию [ბაგრატიონ-მუხრანსკი] банковых бумаг.

Сегодня я не предвижу возобновления пароксизма и если-бы ты нашел время пожаловать ко мне, мы-бы еще потолковали по этому делу.

До того-же подари мне четверть часа, перечти составленную мною „Записку“ от Предводителя Губернатору и сделав замечания, которые найдешь нужными, возврати сегодня-же или принеси сам.

შენი დიმიტრი.

П о н е д е л ь н и к . Проект записки я перебелил, кроме первого листа.

Просительный пункт анუ ბოლო ამ თხოვნას შენ გამიკეთე. მე ვერ მოვახერხე ისე, როგორც ემერბომებოდა“.

ხელმოუწერელ და უთარილო ბარათში ჯორჯაძე სწერს:

„ძმაო მიხეილ. მოდი ამაღამ მიუხდეთ კნიაზ გიორგის და მთავრით ჩვენი კუპაკია ბანკების საქმეს

დღეს საყვადური მივიღე იმისგან დაგვიანებისათვის. გარდა ამისა აი რა ვეება *воззвание о банке* მოგვარტყა მამაცოვმა. მაცნობე როდის ჩა-
მოვიარო თუ წამოხვალ“.

მეორე ბარათში იგი აცნობებს:

„Михаил, мне хотелось-бы отправить в Шуру адрес от нашего дворянства—для сведения. Если можно—вели нас скоро списать копии с твоего и с Бороздиновского адресов и пришли мне с сим-же послан-
ным. Если-же тебе не до того, теперь-же уведошь.

Слышала ли ты о новой телеграмме, пришедшей сегодня: „Шеф жандармов Долгорукий сменил, назначен Шувалов, генерал-губернатор Прибалтийской губернии.

Председателем следственной Комиссии по делу о покушении на жизнь, государь назначил Муравьева-Виленского.“⁹⁴

შენი დიმიტრი ჯორჯაძე“.

ბანკის საკითხი ერთი უმთავრესი საკითხთაგანი იყო ქართველი საზოგადოებისათვის სამოციან წლებში და სამოცდაათიანი წლების დასაწყისში. თუმცა ერთის შეხედვით მასში პოლიტიკური არა იყო რა, მაგრამ ნამდვილად კი იგი გადაიქცა ბრძოლის მოედნის წინაარედა, რომელზედაც ახალმა თაობამ, ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, გაშალა თავისი ძალები „ბებრებთან“ პირისპირ შესაბმელად; ამ უკანასკნელთ სათავეში გრიგოლ ორბელიანი ედგათ. სადაო ის იყო, შეეჭმნათ დიდი ბანკი გრძელვადიანი კრედიტისა გირაფნობის ფურცლებით, თუ დასჯერებოდნენ მოკლევადიანი კრედიტის უფრო მცირე დაწესებულებას. ზურგ-გამაგრებული ძველი თაობის ისეთი გამოჩენილი წარმომადგენლის მიერ, როგორც დიმიტრი ყიფიანი იყო, ახალგაზრდობა გრძელვადიანი კრედიტის დიდ ბანკს იცავდა, ხოლო ორბელიანის პარტია, რომელსაც ამ შემთხვევაში მიხეილ თუმანიშვილიც ემხრობოდა, მცირე ბანკის პროექტს ამჯობინებდა, სთვლიდა რა, რომ დიდი ბანკი არ განეწონება თავადაზნაურობის ძალღონესაო. როგორც ვიცით, ახალგაზრდობამ გაიმარჯვა და დაარსდა საადგილმამულო ბანკი.⁹⁵

თანამედროვენი მოწმობენ, თუ რა აღზნებით მიმდინარეობდა ბრძოლა. ბანკის საკითხის გარშემო შექმნილი შეხუთული ატმოსფერო მაშინდელ პრესაში ნათლად აღიბეჭდა, მაგრამ ეს ციებ-ცხელება თავადაზნაურობის ფართო წრესაც მოედვა. მიხეილ თუმანიშვილის უფროსი ქალიშვილი ბარბარე.⁹⁶ ნიკიერი ადამიანი, რომელიც მთლად გატაცებული იყო საზოგადოებრივი და ლიტერატურული საკითხებით, 1872 წლის დეკემბრის 14-ის წერილში ატყობინებს თავის ძმას. გიორგის ოდესაში, სადაც იგი იქაური უნივერსიტეტის სტუდენტად იყო, ბანკის ამბებს. ეს წერილი საკმაოდ ახასიათებს მძაფრი ბრძოლის ცხარე დღეებს.

„ჩემო ძვირფასო გიორგი! ამას წინად გწერდი, თუ რა გამოცოცხლება გამოიწვია ბანკის საკითხმა. ახლა ეს საკითხი თითქმის უკვე გადაწყვეტილია, ე. ი. ახალი წესდება მიღებულია უმეტესობით, მაგრამ კანონიერად დამტკიცებისათვის ჯერ არ წარუდგენიათ. მალე გადაიხდებიან თავიანთ ზემს, მე მგონია, ჯერ ნაადრევს, გრიგოლ ორბელიანის საპატიოთ, იმისათვის, რომ მან გამოსთხოვა ხელმწიფეს 100.000* — ბანკის მთავარი კაპიტალი, და წინამძღოლი რევზ ანდრონიკაშვილის საპატიოთ — არ ვიცი კი, რისთვის, იქნება იმისთვის, რომ იგი მუდამ მჭერმეტყველურად სდუმდებოდნენ ჭკვათამყოფელობით ხან ერთი პარტიისაკენ გადადიოდა, ხან მეორისაკენ და, დასასრულს, უმრავლესობას მიემხრო. ამბობენ, ეს სხდომები ძალიან საინტერესო იყო. ჩვენ დავესწარით სულ უკანასკნელს, როდესაც ყველაფერი უკვე გადაწყვეტილი იყო; კითხულობდნენ ახალ წესდებას, მერე დაიწყეს კენჭისყრა, მაგრამ წინათვე შეიძლებოდა იმის თქმა, რომ უმეტესობა კარგად მიიღებდა [წესდებას], რადგანაც ყველა იქ მყოფთა მეტი ნაწილი მომხრენი იყვნენ ილია ჭავჭავაძისა, რომლის დაწერილიცაა წესდება. წესდების ცალცალკე პუნქტების გარჩევის დროს თითქმის არავის ხმა არ ამოუღია, მხოლოდ ერთმა აბამელიძემ, აი, ბიჭების ადვოკატი რომ არის, იმან დაიწყო ლაპარაკი წინასწარ მომზადებული სიტყვით, მაგრამ ისეთ აბდა-უბდას მოჰყვა, რომ ხმაურობა ასტეხეს და არ დაათავებინეს. ყველა წინანდელ სხდომაზე იმას თურმე კამათობდნენ, რა ბანკი მიეღოს — მოკლევადიანი თუ გრძელვადიანიო და დასასრულს ერთ საღამოს გამოვიდა ილია ჭავჭავაძე და მთელი სამი საათი თურმე ილაპარაკა. ჯერ, როგორც ამბობენ, გააკრიტიკა ძველი კომისია და მისში გამოსული წესდება და მერე ამტკიცებდა, ჩვენ ყველამ საერთო სიკეთეზე უნდა ვიფიქროთო და ამიტომ საჭიროა ისეთი ბანკი დავაარსოთ, რომელსაც სარგებლობა ყველასთვის მოჰქონდესო. როგორც პოეტმა, ყველანიც დააჯერა. აირჩიეს ახალი კომისია და ისიც მეთაურად. და ამრიგად ყველა დავა გათავდა. ჭავჭავაძის სიტყვა სრულად დაბეჭდილი იქნება „ტიფლისკი ვესტნიკში“, რომელიც იანგრიდან გამოვა. ალექსანდრესაგან⁹⁷ წერილს ნუ ელი, ისე, ლამაზი სიტყვის გულისთვის დაგპირდა. დამავიწყდა მეტქვა, რომ ახალი წესდებით გრძელვადიანი ბანკი იქნება, მოკლევადიანთან ერთად. სხდომებზე მანდილოსნებიც იყვნენ ხოლმე, მაგრამ ძალიან ცოტანი. მეტად მწყინს, რომ ვერ მომიხდა შენი მოთხოვნის წაკითხვა. ს. მელიძევი⁹⁸ ოდესაში თურმე ყოფილა. შენ, ალბათ, ნახავდი. აქ ჯერ არ ჩამოსულა. იცი, ახლა რას ვაკეთებ — არც კი დაიჯერებ, — ვმოშაირობ (занимаюсь ричмоплетством). საცდელად ბერანუეს ერთი ლექსი გადავთარგმნე;⁹⁹ მაგრამ ლექსის არჩევანიც და თარგმანიც არ მემარჯვა (не устроились). როდისმე წაგიკითხავ, სიცილით მოკვდები. მაგრამ მე სხვა გეგმა მაქვს, თუ მოვანერხებ. მინდა გადავთარგმნო რამდენიმე ბიოგრაფია მრეწველობის შესანიშნავი მოღვაწეებისა, როგორც, მაგალითად, სტეფენსონი და სხვ., და თანაც ავწერო მათი მოღვაწეობის მიმდინარეობა. ალბათ, ყველა ამას სმიალის¹⁰⁰ თხზულებებში ვნახავ. მინდა შენი აზრი ვიცოდე. უმეტესად მომწერე, რას ფიქრობ ამაზე. უსარგებლო შრომა და ტყუილი დროს დაკარგვა ხომ არ იქნება? ახლა კი ვაპირებ მთელი „ვეფხისტყაოსნის“ წაკითხვას. მომავალი წლისთვის გაგ მოვიწერეთ „ოტჩესტვენნიე ზაპისკი“,¹⁰¹ „ნედელია“,¹⁰² „პეტერბურგსკია

* ნამდვილად — 160.000 მან.—ძ. თ.

ვედომოსტი“¹⁰³ და სხვ. არავითარი საზოგადოებრივი ვართობა არ არის. თეატრში არ წაისვლება; სდგამენ ოპერებს (რასაკვირველია, რუსულს) უმომღერლებოდ და, ამბობენ, ეს წარმოდგენები ბალაგანურ პანტომიმებს ჰგავსო. რა სიამოვნებით ვკითხულობ „გლენიკაციის ისტორიას“¹⁰⁴. საუცხოო წიგნია, როგორც აზრით, ისე თბრობით. რა სასაცილო უნდა იყოს იმ სტუდენტ ბაქრაძის ისტორია. ალბათ, პირველ ხანს ბევრი სერიოზულად შეშინდა, მათ შორის შენც, როგორც უკანონო ბიბლიოთეკის ბიბლიოთეკარი. ყურადღება მიაქციე „ოტეზ. ზაპ.“-ის ოქტომბრის წიგნში¹⁰⁵. „დნეენიკ პროვინციალა ვ პეტერბურგე“. მამა, დედა, ტასო¹⁰⁶. *. ვასო¹⁰⁷. კოტე¹⁰⁸ და მე, ყველანი გოცნით. წარსულ შაბათს, დეკემბრის 9-ს, „დროება“ და ბ რ ო შ უ რ ა [გ. მუხრანსკის] გამოგიგზავნეთ.

შენი ვარინკა“.

სამოციანი წლები და სამოცდაათიანი წლების პირველი ნახევარი ქართველი თავადაზნაურობის დიდი აქტიობის წლები იყო. სწყდებოდა მისი კეთილდღეობის უალრესი მნიშვნელობის მქონე საკითხები — საგლახო რეფორმისა და ბანკისა; ფეოდალური ურთიერთობანი სულ უფრო და უფრო სუსტდებოდნენ და საჭირო იყო ცხოვრების ახალ პირობებთან შეგუება. თავადაზნაურობის პოზიციების შენარჩუნება მზარდი სავაჭრო და საბანკო კაპიტალის პირისპირ მოსალოდნელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ თავადაზნაურობა მოახერხებდა აესხა უფრო სრულყოფილი თანადროული იარაღი. სწავლაგანათლების გავრცელება თავადაზნაურობაში მიჩნეული იყო მისი იდეოლოგიების მიერ ერთერთ საშუალებად ძველი ეკონომიური და პოლიტიკური პოზიციების შენარჩუნებისათვის. საამისო მარჯვე შემთხვევამაც თავი იჩინა 1871 წელს, როდესაც მეფე ალექსანდრე II-ის თბილისში ჩამოსვლამ შესაძლებელი გახადა ალექსანდრე II-ის სასწავლებლების დაარსების საკითხი. კარგა ხნით ადრე მეფის ჩამოსვლამდე, თავადაზნაურობამ აირჩია კომისია, რომელსაც სკოლებზე უნდა ეზრუნა. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის მეთაურს, წინამძღოლს რევანდრონიკა შვილს, რომელიც ძალიან აფასებდა მიხ. თუმანიშვილის აზრს, მუდმივი კავშირი ჰქონდა მასთან ამ საკითხის გამო. 1871 წლის ივლისის 12-ს აცნობებს: „გულითადად ვწუხვარ, რომ თქვენ არ იყავით იმ თათბირზე, რომელიც მე მქონდა; ამ თათბირის უმრავლესობა სამხედრო გიმნაზიის მომხრე იყო, თანაც დამატებით — უნდა ვითხოვოთ კიდევ ერობა და პრიკაზის ვალის 40 წლით განაწილება, რაზედაც შედგენილი იქნება მოხსენება, მაგრამ თქვენ გთხოვთ, ამაზე არ გაჩერდეთ და შეადგინოთ თქვენი პროექტი, ვინაიდან წავიკითხე თქვენი წერილი და ერთხმად გთხოვენ, რომ კიდევ შეადგინოთ, მაშინ საერთო კრებაზე ორივე პროექტს განვიხილავთ“.

* გიორგი თუმანიშვილზე ცნობები იხ. 107 შენიშვნაში.

ივლისის 22-ს, სთხოვეს-რა ოფიციალური ქალაქით დაესწროს წინასწარ თათბირს „თავადაზნაურობის სარგებლობათა და საჭიროებათა შესახებ“ („о пользах и нуждах дворянства“), იგი თავისი ხელით უმატებს, რომ თუ თუმანიშვილს მისვლა არ შეუძლიან, გაუგზავნოს „ყველა ქალაქი, თქვენ მიერ განმზადებული „ზავედენის“ საქმეზე, როგორც წასაკითხად, ისე იმისათვის, რომ შემეძლოს მივართვა მის უმაღლესობას პეტროვსკში წასვლამდე, სადაც იგი მადის დაახლოებით 15 აგვისტომდე. გთხოვთ, კეთილო მიხეილ ბირთველის-ძვე, მიშველოთ ჩქარა ამ, თავადაზნაურობისათვის სამადლო საქმეში“.

როდესაც „უქვეშევრდომილესი თხოვნის“ პროექტი მზად იყო, ანდრონიკაშვილი (1871 წ. აგვისტოს 28-ს) სთხოვდა მიხ. თუმანიშვილს, როგორც თხოვნის დამამზადებელი კომისიის წევრს, მონაწილეობა მიეღო ამ თხოვნის განხილვაში.

თავადაზნაურთა ხმები გაიყო: ძველი თაობის უმეტესობა ემხრობოდა სამხედრო გიმნაზიის დაარსებას, ვინაიდან თავადაზნაურობის წოდებისათვის უფრო შესაფერისად სთვლიდა სამხედრო ასპარეზზე წარჩინებას და სრულყოფას. ახალგაზრდობა, რომელსაც მხარი დაუჭირეს ძველი თაობის უფრო განათლებულმა ელემენტებმა, მათ შორის მიხ. თუმანიშვილმაც, მოითხოვდა უნივერსიტეტს. სექტემბერში კვლავ აირჩიეს კომისიის წევრები და მიხეილ თუმანიშვილი კვლავ გახდა ამ კომისიის წევრი გიორგი ბაგრატიონ-მუხრანსკისთან, დიმ. ჯორჯაძესთან, იასე ჭავჭავაძესთან და ბესარიონ ლოლობერიძესთან ერთად. კომისიის შედგენილობა მიღებულ იქნა უნივერსიტეტის მომხრეთა ხმებით. ანასტასია თუმანიშვილისა, აცნობებდა რა თავის ძმას გიორგის სკოლის საქმეზე ზრუნვის ამბავს, სწერდა: „ჯერ თავადაზნაურები შეიყარნენ და იმ გადაწყვეტილებას დაადგნენ, რომ ეთხოვნათ ხელმწიფისათვის სამხედრო გიმნაზიის დაარსება და არზაც კი დაწერეს, ხოლო საერთო კითხვის დროს ახალგაზრდობამ ზედმეტად ჩასთვალა სამხედრო წოდების გამრავლება, ისეთაც საკმარისიაო, და მოითხოვა უნივერსიტეტი და კენჭისყრის დროს უმეტესობა უნივერსიტეტს მიემხრო, ზოგაერთი იმ სოფლელი თავადის უდარდებლობით, რომელნიც გიმნაზიის მომხრენი იყვნენ, მაგრამ არ კი მოვიდნენ. ამბობენ, მეორე დღეს მათ სთხოვეს წინამძღოლს ხმები ხელახლად შეეკრიფა, მაგრამ უარი უთხრეს. რასაკვირველია, ამან ცოტა არ იყოს, ყველა აამოძრავა; სიტყვები წარმოსთქვეს დოქტორმა თარხნიშვილმა¹¹³, ნიკოლაძემ¹¹⁴, გაარჩიეს დაწერილი არზა და სცნეს არადამაკმაყოფილებლად. შემდეგ უნივერსიტეტის მომხრეებმა აირჩიეს კომისია შემდეგ პირთაგან: თარხნიშვილი, ჭავჭავაძე (ლიტერატორი), თავ. დიმ. ჯორჯაძე და მამაჩვენი. ყველამ ერთად გადასწყვი-

ტა, იახოონ სახსარი საშუალო სასწავლებლებისათვის და ისიც, რომ ერთი უმაღლესი სასწავლებელი გამართონ“.

კომპრომისი, რომელიც მოხდა ორივე მიმდინარეობას შორის, იმაში მდგომარეობდა, რომ თავადაზნაურობა სთხოვდა მეფეს სასწავლებელთა რიცხვის გადიდებას, ხოლო არ აღნიშნავდა ადრესში, სახელდობრ რა ტიპის სკოლებია სასურველი.

მიხ. თუმანიშვილი 1871 წლის სექტემბერში სწერდა თავის შვილს გიორგის:

„თავადაზნაურობისაგან [მეფემ] მიიღო შეწყნარებულად ადრესი მხარეში სწავლა-აღზრდისათვის სახსართა გადიდების საჭიროებაზე (იმის დაუსახელებლად, თუ როგორის); თავადაზნაურები თვით მთავარს [მეფის ნაცვალს მიხეილ ნიკოლოზის-ძეს] ანდობენ ყოველგვარ შუამდგომლობას ამ მხრით“.

თავადაზნაურთა შუამდგომლობის შედეგი იყო თბილისში კადეტთა კორპუსის გახსნა. უნივერსიტეტი ნაადრევია საშუალო სასწავლებლების სიმცირის გამო. მეფის მთავრობა თავისი არსებობის უკანასკნელ დრომდეც კი მედგრად ეწინააღმდეგებოდა კავკასიაში უმაღლესი სასწავლებლის გახსნას და ამრიგობაზედაც შუამდგომლობას იგივე შედეგი ჰქონდა, რაც არა ერთხელ შემდგომშიაც ჰქონია.¹¹⁵

მიხ. თუმანიშვილის თაობას ეკუთვნოდა ლეევან, მელიქიშვილიც, მაგრამ იგი განზე იდგა საზოგადოებრივ საქმეებში და არც ბანკის საკითხში, არც სკოლის საკითხში მისი სახელი არსად გვხვდება. მართალია, საზოგადოებრიობის გამოღვიძების პერიოდში იგი თბილისზე შორს იყო — დალისტანში — მაგრამ დალისტანის მეორე ადმინისტრატორს, გრიგოლ ორბელიანს, სამშობლოს გარეშე ყოფნამ ხელი არ შეუშალა აღენიშნა თავისი სახელი ლიტერატურაშიაც და საზოგადოებრივ საქმეებშიაც.

ლეევან ივანეს-ძე მელიქიშვილის სახელი შევიდა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში, როგორც ნიკ. ბარათაშვილისა და ზოგიერთი სხვა პოეტის და მწერლის მეგობრის სახელი. ეს მეგობრობაც, ახალგაზრდობის ლიტერატურულ წრეებში მონაწილეობაც და „ყვავილში“ თანამშრომლობაც თითქო წინასწარ განსაზღვრავდა მის დანიშნულებას დამოუკიდებელი ცხოვრების გზაზე გამოსვლისას, მაგრამ მისი მეგობრების მოლოდინი ამაო გამოდგა. გიმნაზიის დამთავრებისას მან აირჩია საშენდრო, ხოლო შემდეგ სამხედრო-საადმინისტრაციო კარიერა და იგი მთლად სამსახურს მიეცა. მელიქიშვილს არავითარი კვალი არ დაუტოვებია ქართულ ლიტერატურაში, გარდა მწერალთა მეგობრის სახელისა. 1844 წელს მელიქიშვილი დროებით მართავდა ნახჩევანის მაზრას და ნიკ. ბარათაშვილი მის თანამემწედ დანიშნეს. შემდეგ, ერთი საადმინისტრაციო თანამდებობიდან მეორე თანამდებო-

ბაზე გადასვლისას, 1859 წელს მან შიდა დაღისტნის ოლქის უფროსობას და აქ კპოვა თავისი ნამდვილი მოწოდება, მიიღო და შეასრულა რა მეფის ნაცვლის თავ. ბარიათინსკის დავალება — შეექმნა ამ მხარის მმართველობა განსაკუთრებულ საფუძვლებზე (ეგრედწოდებული სამხედრო-სახალხო მმართველობა). მელიქიშვილი გარდაიცვალა, დაავიღვინა რა სიცოცხლეში თავისი სამსახურებრივი წარმატება მეფის ნაცვლის თანამდებობის აღმასრულებლობით, გენერალ-ადიუტანტის წოდებით, კავალერიის გენერლის ჩინით და სახელმწიფო საბჭოს წევრობით.

მელიქიშვილის მეგობრობა მიხ. თუმანიშვილთან, გიმნაზიაში დაწყებული, შემდგომაც გაგრძელდა. მართალია, იგი მთლად სამსახურის ინტერესებში იყო შთანთქმული, მაგრამ ურთიერთობას წინანდელ მეგობრებთან არ უფრთხოდა.

თუმცა ლევ. მელიქიშვილის წერილებს მიხ. თუმანიშვილისადმი ლიტერატურული ინტერესი არა აქვს, მაინც ამ წერილების მიხედვით შეგვიძლიან რამოდენადმე წარმოვიდგინოთ, რა საქმეები და საზრუნავი აწუხებდათ ჩვენს წინაპრებს კავკასიის ომების ეპოქაში. 1854 წლის აპრილის 27-ს ლევან მელიქიშვილი უპასუხებს თავის გიმნაზიელ ამხანაგს მილოცვაზე გენერლის ჩინის მიღების გამო:

„27 апреля 1854 года, Закаталы.

Михаил, письмо твое от 10 апреля я получил, — душевное спасибо тебе за него и за искреннее поздравление твое с производством моим в генералы.

Прошу бога помочь мне оправдать то доверие, которое правительство мне сделало настоящим моим назначением и убеждение всех вас любящих меня товарищей и для этого разумеется я употреблю все то, что только в руках человеческих.

За все твои интересные новости могу отплатить только тем, что почти ежедневно получаю сведения с гор о больших приготовлениях Шамиля, но когда и куда именно он направится, еще неизвестно. Здесь у меня пока спокойно и я занят устройством внутреннего управления, сколько что настоящие обстоятельства позволят и готовлюсь встретить все то, что только можно ожидать от бурь, подымающихся со всех сторон, а ожидать должно многого.

Будь здоров; весел и пиши почаще;

весь твой Леван.

ვინმე რომ ეს წიგნი პირველი და უკანასკნელი არ იყოს. ნინოზ მღვიცითა“.

„16 июня 1858 года кр. Закаталы.

Спасибо тебе, Михаил, за твои письма.

Победа, одержанная князем Иваном Малказовичем [ანდრონიკაშვილის მიერ მდ. ჩოლოყზე], блистательна и имеет огромное влияние на войну нашу в Азиатской Турции и на весь наш край.

ეს არის კარგი, რომ არც ახალციხეს და არც ეხლა მტერს აღარც ერთი ხარბახანი აღარ დაანება, რამდენიც ჰქონდა, იმდენი წაართო. ეს გამარჯვება ვიდღესასწაულე მე პარაკლისით, ხარბახნების სროლით, სადილით და სალამოზე ქალაქში ჩირაღდნით. ვიდღესასწაულე გულით და ხულით, როგორც ქართველმა, მოსამსახურემ და ივანეს ახლო მცნობმა. ეხლა ის არის საჭირო, რომ ბებუთოვმა დაამარცხოს და ყარსი აიღოს. მაშინ სულ მოსვენებული ვიქნებით.

აქაური ამბავი რა მოგწერო, სულ ერთი და იგივე ამბავი მოდის შამილისა, ჰაი დამზადება, ჰაი მოდის. და ვნახოთ რა იქნება.

იყავ მშვიდობით და მზიარულ. შენი ლევან მელიქ[ოვი]“.

როდესაც საგლეხო რეფორმისათვის გახურებული სამზადისი იყო, მელიქიშვილი სწერდა მიხ. თუმანიშვილს:

„16 აპრილსა 1864 წელსა—შურა.

მიხეილ, მომილოცავს მომავალი ბედნიერი დღეები, ღმერთმა მრავალ ამ დღეს დაგასწროს.

თვალწინ მიდგას ჩვენი ექსპერტების ყაყანი თქვენის პროექტის გასინჯვაში. გუშინწინ მოველ ჩირ-ურთიდამ და აღსდგომის შემდეგ მივალ დერბენტში და მერე მთაში ავალ. ამას იმიტომ გწერ, იქნება ჩემი ზამეჩანებები მალე ვერ მოგივიდესთ. აქ მშვიდობა არის, და ყველანიც შენი ნაცნობნიც კარგად არიან.

დაპირებული ზაპისკის გამოგზავნა არ დაგავიწყდეს. თუ ხან და ხან მომწერ წიგნსა მანდაურის ამბებით, დიდი მადლობელი ვიქნები. ჩემმა ცოლმა და დამ მოკითხვის მადლობა შემოგივთვალეს და თითონაც მოგიკითხესთ.

შენი ბედნიერების მოსურნე

ლ. მელიქ[ოვი]“.

ვიდრე ძველი თაობა, ხალხის სურვილთა ერთადერთ გამომხატველად რომ სთვლიდა თავის თავს, შთანთქმული იყო ბრძოლაში სათავადაზნაურო სადებუტატო საკრებულოს გარშემო, ახალგაზრდობა ჯერ სუსტად, ხოლო შემდეგ უფრო და უფრო ძლიერად და ორგანიზებულად იმალლებდა ხმას „ბებერთა“ წინააღმდეგ. საუნივერსიტეტო განათლებამ, რუსეთის მოწინავე ახალგაზრდობასთან ურთიერთობამ და სამოციანი წლების რუს-მოღვაწეთა გავლენამ აღზარდა რიცხვით არა მრავალი, მაგრამ მომზადებული და მაღალი იდეებით განმსჭვალული მოღვაწენი, რომელთა შორისაც თვალსაჩინო ადგილი ეჭირათ ილია ჭავჭავაძეს და ივანე მაჩაბელს.

ილია ჭავჭავაძემ მოღვაწეობა ლიტერატურით დაიწყო, მაგრამ ძალიან მალე გაათართოვა თავისი მეტროპოლი ტემპერამენტის შესაფერისად სამოქმედო ასპარეზი და თავი მოუყარა თავის გარშემო ახალგაზრდების ჯგუფს, რომელთანაც ძველ თაობას, სხვათა შორის მიხ. თუმანიშვილსაც, არაერთხელ მოუხდა პირისპირ შეხლა ყველა დიდი საკითხის განბჭობის დროს.

საზოგადოების სამსახურის იდეა თანაბრად ძვირფასი იყო უფროსი თაობის მოღვაწისათვისაც, როგორიც, მაგალითად, იყო მიხეილ თუმანიშვილი, რომელიც განიცდიდა ორმოციანი და ორმოცდაათიანი წლების მიმდინარეობათა გავლენას; იგი აგრეთვე ძვირფასი იყო უმცროსი თაობის წარმომადგენლისათვისაც — ილია ჭავჭავაძისთვის, სამოციანი წლების მოწაფისათვის. ორივე მოღვაწე შეხვდნენ ერთმანეთს ცხოვრების გზაზე სწორედ მათი საზოგადოებრივი მოღვაწეობის სფეროში; ამიტომ სრულიად ბუნებრივია ცოტა ხნით შევეჩვიდეთ მათ ურთიერთობაზე.

„კონფიდენციალურად“ 116

მოწყალეო ხელმწიფევე

მიხეილ ბირთველის-ძვე.

თავად ილია ჭავჭავაძე მივლინებულია, მთავარი სამმართველოს უფროსის ბრძანებით, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის განკარგულებაში ნუშაობისათვის, ე. ი. სახელდობრ, იმერეთში გლეხთა საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო ცნობების შესაკრფად. ამის გამო უმორჩილესად გთხოვთ, მოწყალეო ხელმწიფევე, გადასცეთ თავად ჭავჭავაძეს ყველა ის ცნობა, რაც სასარგებლო და საჭიროა მას ჰქონდეს მხედველობაში მისთვის დაკისრებული მინდობილობის შესასრულებლად. თქვენ დიდი ხანია, რაც გლეხთა საქმეზე მუშაობთ თბილისის გუბერნიაში, იგი თქვენ დაწვრილებით იცით და ამიტომ შეგიძლიანთ მისცეთ თავად ჭავჭავაძეს სათანადო მასალა და მიუთითოთ რაც მისთვის საჭიროა, რათა იგი სავსებით გაეცნოს ამ საქმეს; ამასთანავე, ვიმედოვნებ, უარს არ ეტყვით მას თქვენს რჩევაზე.

თქვენი ერთგული

ნ. ბარანოვსკი.

1864 წ. 25 ივნისი.

კოჯორი“.

აი, ასე ოფიციალურად გაიცნეს ერთმანეთი უფროსი თაობის გამოჩენილმა წარმომადგენელმა და ახალგაზრდობის მომავალმა ბელადმა მეფის მოხელეს, მეფის ნაცვლის მთავარ სამმართველოს საერთო საქმეთა დეპარტამენტის დირექტორის თანამდებობის აღმასრულებელს ნიკოლოზ ბარანოვსკის, ილია ჭავჭავაძეს რეკომენდაციას რომ უკეთებდა მშრალი კანცელარული კილოთი, ალბათ ეჭვიც არ შეჰპარვია იმის თაობაზე, თუ რა კომიკური იყო მისი როლი ამ დროს: გლეხთა საკითხი ილია ჭავჭავაძისა და მიხეილ თუმანიშვილისათვის როდი იყო მარტო სამსახურის საქმე. საზოგადოების სამსახურის იდეაზე აღზრდილნი ისინი საგლეხო რეფორმაში ხედავდნენ, — რასაკვირველია, თვითთული მათგანი თავისებურად, — თავიანთი იდეალების ნაწილობრივ განხორციელებას. ამიტომ, თვით სამსახურის სფეროშიაც კი მათ აახლოებდა საერთო ინტერესები. წერილი ჭავჭავაძისათვის დახმარების გაწევის შესახებ მათ დასჭირდათ იმიტომ კი არა, რომ უამისოდ ვერ მოსძებნიდნენ ერთმანეთის გასაგებ სიტ-

ყვას, არამედ იმიტომ, რათა თუმანიშვილს შესაძლებლობა მისცემო-
და გადაეშალა ჭავჭავაძისათვის ყველა საჭირო მასალა და დოკუმენ-
ტი, რაც მოსახერხებელი იყო მხოლოდ ოფიციალური წესით.

მაგრამ ილია ჭავჭავაძე და მიხეილ თუმანიშვილი იცნობდნენ
ერთმანეთს ამ „ჩინოვნიკური“ სფეროს გარეშეც. ჯერ კიდევ თბი-
ლისში ჩამოსვლამდე ილია ჭავჭავაძე მიესალმა „სალაყბო ფურცე-
ლი“-ს გამოსვლას, თუმცა შეცთომით მის ავტორად იმ დროს გაბ-
რიელ სულხანიშვილს სთვლიდა (იხ. ამ წიგნის VIII თავი). უნი-
ვერსიტეტიდან დაბრუნებისთანავე ილია ჭავჭავაძემ გაშალა ენერგი-
ული საქმიანობა ლიტერატურასა და საზოგადოებრივ მოძრაობაში.
ორმოცდაათიანი წლების დასასრული და სამოციანი წლების დასაწყ-
ისი განმათავისუფლებელი იდეების ძლიერი გავრცელების ხანა
იყო. ილია ჭავჭავაძე პუბლიცისტიკისა და ლიტერატურის სარბიელ-
ზე მეტისმეტად ხელსაყრელ მომენტში გამოვიდა, როდესაც რუსე-
თიდან მომდინარე განმათავისუფლებელმა იდეებმა გამოიწვიეს ქარ-
თველ მოწინავე ინტელიგენციაში საერთო ალტყინება და იმედები.
1863 წელიწადი, როდესაც ილია ჭავჭავაძე თავისი ჟურნალის,
„საქართველოს მოამბის“ გამოცემას შეუდგა, სამახსოვრო წელი-
წადია საქართველოს სულიერი და გონებრივი ცხოვრებისათვის.
მყისვე ჟურნალის გარს შემოკრბა ყველა საუკეთესო მწერალი. გიორ-
გი ერისთავმა მოათავსა ამ ჟურნალში თავისი პოემა „შეშლილი“
და თარგმანი „ვაი ჭკუისაგან“; დიმიტრი ყიფიანმა მიტჩელის „ციხ-
მნათობნი“. ამ ჟურნალშივე სწერდნენ გრიგოლ ორბელიანი („ლო-
თური მუხამბაზი“), სულხან ბარათაშვილი („საქართველოს ისტორია“),
მ. ყიფიანი (თარგმ. „ჩვენი დროის გმირი“), დავით ყიფიანი (შემ-
დგომ თბილისში საუკეთესო პანსიონის დამაარსებელი), გიორგი
წერეთელი, ლევან ჯანდიერი, ილია ოქრომჭედლიშვილი, ნ. ლოლო-
ბერიძე, გ. ჩიქოვანი და სხვ.*

გორგი თუმანიშვილი თავის მოგონებებში ილია ჭავჭავაძეზე, რომ-
ლებიც დაიბეჭდა გაზ. „ზაკავკაზიეში“ პოეტის დასაფლავების დღეს,
სწერდა: „მამაჩემიც [იხ. თუმანიშვილი], დიდი მოყვარული ქართული
პოეზიისა, ლამობდა ამ ჟურნალში წერას. მაგრამ ვერ მოახერხა,
რადგანაც მეტისმეტად გართული იყო საგლახო რეფორმის სამზადი-
სით. შესძლო მხოლოდ გადაეცა რედაქციისათვის მის ხელთ ქონებუ-
ლი ლექსები ქართველი კლასიკოსებისა—ნიკ. ბარათაშვილისა, ალ. ჭავ-
ჭავაძისა და ვრ. ორბელიანისა. ეს იყო მაშინ მათ ნაწერთა თით-
ქმის ერთადერთი სრული პირი და ილია ჭავჭავაძემ იგი სიამოვნებით
გამოიყენა თავისი ნორჩი ჟურნალისთვის. მახსოვს, რა გულისცემით

* ნუსხა აღებულია გ. თუმანიშვილის მოგონებებიდან.

ველოდებოდი ი. ჭავჭავაძის დარბაზობას (ვიზიტს) მამაჩემთან.* კარის ქუჩრუტანაში დავინახე, როგორ ჩაიცვა მან „კრლატკა“ და როგორ წავიდა ჩვენგან. მე მეჩვენა, რომ სახეზე შევნიშნე ღვთაებრივი ზეშთაგონების მეტყველება და მას აქეთ ეს სახე არ დამეიწყებია“.

ილია ჭავჭავაძის მოღვაწეობას ყურადღებით თვალს ადევნებდა მიხეილ თუმანიშვილის მთელი ოჯახი. „აქ ახლახან ქართველი ლიტერატორების ყრილობა იყო. — აცნობებდა მისი ქალი ბარბარე 1873 წლის თებერვლის 16-ს თავის ძმას გიორგის, — ამბობენ, ილია ჭავჭავაძე აპირებს კრიტიკული სტატიის დაწერას, რომელშიაც გაატარებს პარალელს გამლეტსა და „ვეფხის ტყაოსნის“ ტარიელს შორის“, მისი მეორე წერილი უკვე ზევით მოვიყვანეთ ბანკის ისტორიასთან დაკავშირებით.

იმავე წლის იანვრის 8-ს იგი სწერდა გიორგის: „სანიშნოდ გიგზავნით „ტიფლისკი ვესტნიკის“ პირველ ნომერს, სხვა ნომრები ფრიალ ჩვეულებრივია. შენ მიიღებ მხოლოდ გამოჩენილ ან შესანიშნავ №№, თუ კი ასეთები იქნება. ახალი წლის პირველ დღეს ანუ გაზეთის გამოსვლის წინა დღეს რედაქტორი, აკეთებდა რა ვიზიტებს, ჩვენთანაც იყო. მას დიდი იმედები აქვს მომავლისათვის, მაგრამ თანამშრომლები, როგორც ეტყობა, ცოტა ჰყავს. შენ, ალბათ, ფელეტონი მოგეწონება. იგი გლუხარჩის შვილს, დავით ერისთავს, დაუწერია. შინდა დავისახელო ის პირნი, აქ გამოყვანილი რომ არიან, მაშინ ყველაფერს ადვილად გაიგებ. საქმე ეხება თავადაზნაურობის კრებებს ბანკის საკითხის გადაწყვეტის გამო, რაზედაც უკვე გწერდი. გამბეტა — ილია ჭავჭავაძეა, გრანპერე — ნიკო ჭავჭავაძე, ოლქის სასამართლოს თავმჯდომარე, კლემან დუვერნუა — ეს ეგრედწოდებული შავი ჩოლოკაევი, ხოლო ბანკირი შტეინკოპფი — ვანო ერისთავი, რომელმაც ცოლი შეირთო პეტერბურგში, მდიდარი რუაძისა და რომელმაც მთელი თავისი შეძლება გაფლანგა. შემდეგ ის, რომ ვილაცას უნდოდა „სევერნოე სიიანიეს“ გამოცემა — ეს მათზეა“.

თვით მიხეილ თუმანიშვილი ორმოციანი და ორმოცდაათიანი წლების დიდი გავლენის ქვეშ იყო, მეტისმეტად მალლა აყენებდა ბელინსკის, დობროლიუბოვს, პისარევს (დობროლიუბოვის სურათი მუდამ საწერ მაგიდაზე ედგა) და ამიტომ ვასაკვირველი არ არის, რომ, ძველი თაობის სხვა მოღვაწეების თანაბრად, მზურვალედ გამოეხმაურა ჟურნალის გამოსვლას, რამდენადაც მას იმ დროს შეეძლო. „საქართველოს მოამბემ“ მართლაც გადაბეჭდა მიხ. თუმანიშვილის ხელნაწერი კრებულებიდან ალ. ჭავჭავაძის, გრ. ორბელიანის,

* გიორგი თუმანიშვილი მაშინ 8-9 წლისა იქნებოდა.

ნიკ. ბარათაშვილისა და გიორგი ერისთავის შთელი რიგი ლექსები, რომლებიც ჯერ არსად დაბეჭდილიყო. მიხ. თუმანიშვილის შვილების გადმოცემით, მათი მამისათვის ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა („კაცია აღამიანისა“ და ლექსების) კითხვა დიდ სიამოვნებას შეადგენდა და ზანდაზან მოცლილობისას იგი უკითხავდა შვილებს ამ ნაწარმოებთ.

ჟურნალი რომ დაიხურა და მისი რედაქტორი სამსახურში შევიდა მომრიგებელ შუამავლად (1864 წ.), მიხეილ თუმანიშვილი თავისი გავლენით სფეროებში და გამოცდილებით ხელს უწყობდა ილ. ჭავჭავაძეს სამსახურის საქმეში.

მათი ურთიერთობა უნდა შეცვლილიყო სათავადაზნაურო ბანკის გახსნის საკითხთან დაკავშირებით (1871 წ.). მიხ. თუმანიშვილი მომხრე იყო მოკლევადიანი კრედიტის ბანკისა, მაგრამ შემდგომ აქტიურ მონაწილეობას არ იღებდა ბრძოლაში.

„В Тифлисе в настоящее время некоторое оживление — случается, иго 1872 წ. დეკემბრის 4-ს თავის შვილს გიორგის ოფისაში, — вследствие с'езда дворян для обсуждения дворянского банка. Личности, которые выучились говорить, думают всего больше не об деле, а о том, чтобы отличиться на поприще красноречия. Из ораторов самый выдающийся — поэт Илья Чавчавадзе; речь его всегда вытверженная, подчас блестящая, по крайне бессодержательная для дела. Посмотрим, чем все это кончится.....* и с одним красноречием, подвинется-ли дело вперед.“

სრულიად სამართლიანი გაბოროტება უფროსი თაობის წინააღმდეგ, რაც მედგარი ბრძოლის შედეგად ახალგაზრდობას მოედვა, შეეხო აგრეთვე მიხეილ თუმანიშვილის პიროვნებასაც, იმის მიუხედავად, რომ თითონ იგი ძალიან თავაზიანად ეპყრობოდა. ხოლმე იდეურ მოწინააღმდეგეს. ლექსად დაწერილ „გამოცანებში“, რომელიც 1871 წელს ანონიმურად დაიბეჭდა, ილია ჭავჭავაძე, უფროსი თაობის სხვა წარმომადგენელთა შორის, თავს დაატყდა მიხეილ თუმანიშვილსაც. ილია ჭავჭავაძე უწოდებს მას „ორპირსაც“, უხეირო მწერალსაც, აბრალებს მას ვერაგობას და ჭორიკანობას.

როგორ შეხვდა თვით მიხ. თუმანიშვილი ამ თავდასხმას? „ამბობენ იმ ქართული ლექსების მეორე სერიაში, რაზედაც ზევით გწერდი — აცნობებს მისი ქალი ბარბარე თავის ძმას გიორგის — მამიჩვენისათვისაც უციათ პატივი და მოუთავსებიათ, არ ვიცით, რასახით, მაგრამ, ალბათ, ისეთივეთი. შემთხვევა მოგეცემა წაიკითხო და შეაფასო მათი სისწორე. მამა ამის გამო მხოლოდ იცინის“

რაც უნდა იოლის გულით შეხვედროდა მიხ. თუმანიშვილი ამ პამფლეტს, შთაბეჭდილება მაინც ძლიერი იყო. როგორც ეტყობა, ამ შთაბეჭდილებით სწერს იგი შვილს:

* მრავალწერტილი მ. თუმანიშვილისა.

„Тифлис, 27-го февраля 1872 г.

Воскресенье.

Давно, давно, милый мой Георгий, я с тобой не беседовал. Д и теперь есть-ли какая-нибудь возможность писать тебе что-нибудь систематическое и полное, когда масленичная суматоха еще не окончилась-когда кругом все еще так шумно, так беснуется и увлекает даже людей спокойного и серьезного темперамента в какое-то кружение и тревогу. На будущей неделе, когда все успокоится и приутихнет, „во дни смиренные великого поста“, вот то-то мы займемся подробной беседой с тобою, призову на помощь и Бабале, и непризнанную тобой писательницу Тасо, соберем и сведем все материалы и факты последней половины истекающего сезона и сообщим тебе — философу и наблюдателю всего, что ни делается на белом свете и, в особенности, в родном тебе Тифлисе, к которому твое сердце близко, несмотря на нахождение вдали от него. Сообщим тебе, между прочим прелести, которыми так ознаменовала себя праздная, недоучившаяся молодежь здешняя, прелести, выразившиеся в грязных пасквильных стихах, в которых она так упорно и до сих пор упражняется. К глубокому прискорбию, им оказалась солидарною и мудрая грузинская газета „დროება“. Впрочем, обо всем этом после. Мы с нетерпением ожидаем мая месяца, когда мы тебя увидим и обнимем. Я, может быть, выеду к тебе навстречу в Поты. Впрочем, довольно еще времени, мы успеем условиться с тобой“...

გაფიცვებულ გულზე, გახლებული ბრძოლის ზედმოქმედებით გამოთქმული აზრი მყარი როდი იყო. რამოდენიმე ხნის შემდეგ, როდესაც ბრძოლის ვნება დაცხრა, ილია ჭავჭავაძემ შეიცვალა დამოკიდებულება მიხ. თუმანიშვილის მიმართ, ისე, როგორც უფროსი თაობის ზოგიერთი მოღვაწისადმი (გრ. ორბელიანი, ბ. ლოლობერიძე და სხვ.). 1881 წელს თავისი ჟურნალის „ივერიის“ 1-ელ №-ში მან მოათავსა მიხ. თუმანიშვილის მიერ ახალგაზრდობაში ნათარგმნი „ბაღისარაის შადრევანი“; იმავე წლის მე-7 №-ში, მიხ. თუმანიშვილის რჩეულ ნაწარმოებთა სიკვდილშემდგომი კრებულის გამოსვლისას, მან დაბეჭდა ფრიად სათანაგრძნობო ანონიმური სტატია, რომელიც ეკუთვნოდა ჟურნალის ერთერთი უახლოესი თანამშრომლის ივანე მაჩაბლის კალამს.¹¹⁷ ამაზე უფრო გვიან, 1884 წლის 1-ელი №-ის ნარკვევში „შინაური მიმოხილვის მაგიერ“, დიდის გულხმიერებით ამოკრეფილია მიხ. თუმანიშვილის სტატიიდან ქართულ თეატრზე ვრცელი ამონაწერები; ეს ნარკვევი ხელმოუწერელია, ხოლო ეკუთვნის ან თვით ილია ჭავჭავაძეს, ან რომელსამე მთავარ თანამშრომელს.

სამოცდაათიანი წლების საზოგადოებრივი ბრძოლის ხანაში უფროსი თაობის საყოველთაოდ აღიარებული ბელადი გრიგოლ ორბელიანი იყო. მიხეილ თუმანიშვილს აკავშირებდა მასთან არა

მარტო სათავადაზნაურო და სალიტერატურო საქმეები, არამედ აგრეთვე პირადი ურთიერთობაც. მათი ნაცნობობა იწყება მიხ. თუმანიშვილის ყრმობიდანვე, როდესაც იგი ხშირად დაიარებოდა ბარათაშვილიანთ სახლში. გრიგოლ ორბელიანი, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ღვიძლი ბიძა, დაიბადა 1801 წელს, და, მაშასადამე, უკვე მოწიფული ვაჟკაცი იყო; როდესაც თუმანიშვილი და ბარათაშვილი ჭაბუკურ ოცნებას ეძლეოდნენ და სცდიდნენ თავიანთ ძალღონეს თბილისის გიმნაზიის სალიტერატურო წრეში. ცნობილია, რომ ახალგაზრდა ტატო ბარათაშვილი თავისი საყვარელი ბიძის გავლენის ქვეშ იყო. სრულიად ბუნებრივია ვიგულისხმობთ, რომ ეს გავლენა ნაწილობრივ ტატოს მეგობარ მიხ. თუმანიშვილზედაც ვრცელდებოდა. პროფ. ა. ხახანაშვილი თავის „ქართულ სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევში“ აღიარებს გრიგოლ ორბელიანის ლიტერატურულ გავლენას მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაზე. მაგრამ ა. ხახანაშვილის მტკიცებას უარჰყოფს ის გარემოება, რომ გრ. ორბელიანის საუკეთესო ნაწარმოებნი ეკუთვნიან 1838 წლის მერმინდელ პერიოდს, მაშინ, როდესაც მიხ. თუმანიშვილის ყველა ლექსი, რომელმაც კი ჩვენამდე მოაღწია, დაწერილია არა უგვიანეს იმავე წლისა (იხ. ამ წიგნის VIII თავი).

თუ მაინცადამაინც გრ. ორბელიანის ლიტერატურული გავლენა მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაზე არ შეიძლება ჩაითვალოს აქტიურ გავლენად, ყოველ შემთხვევაში დიდი პატივისცემა გრიგოლ ორბელიანის ნიჭისა და დამსახურებისადმი მისი უფრო ახალგაზრდა თანამედროვისაგან არა ერთხელ ყოფილა გამოვლინებული. გიმნაზიურ კრებულ-ანთოლოგიაში მიხეილ თუმანიშვილის მიერ გადაწერილია აგრეთვე გრ. ორბელიანის ლექსებიც. თუმანიშვილის მიერ გიმნაზიის გათავებისას, გრ. ორბელიანი ყურადღებით ადევნებს თვალყურს მის მოღვაწეობას, განაგრძობს ძველ ნაცნობობას და სათავადაზნაურო საქმეებშიაც იზიდავს მას სათანამშრომლოდ. დაღისტანში ყოფნის დროს (1854 წ.) გრ. ორბელიანი სთხოვს მიხ. თუმანიშვილს „сочувствовать нашей отдаленности от театра нынешних событий и делиться с нами известиями о них“.

6 იანვ. 1859 წ. გრ. ორბელიანი სწერს დიმიტრი ჯორჯაძეს: „მოვიდა ახალი წელიწადი და მოგვიტანა ახალი პოლოყენიე ი главном управлении. — ღმერთმან ჰქმნას, რომ იყოს საკეთილოდ ამა მხარისათვის. გაიხსნა დეპარტამენტები და გაეხსნა ძლივს ბედი ჩვენს საყვარელს მიხეილს თუმანოვსა, რომელიცა დაინიშნა მეექვსეს კლასში по особым поручениям. ამაში კარგი ეს არის, რომ ორას თუმანაშვილის ექმნება ჯამაგირი, რომელიცა ძალიან საჭიროა ამისათვის“ (გრ. ორბელიანი, „წერილები“, ტ. II, ა. ვაწერელიას რედ. და შენ., 1938).

1871 წელს, როდესაც თბილისში სადღესასწაულო ზეიმი გაიმართა გრიგოლ ორბელიანის საპატიოდ მისი ორმოცდაათი წლის სამსახურის აღსანიშნავად, მიხ. თუმანიშვილი იყო იმ პირთა შორის, რომელნიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ამ ზეიმში.

როგორც წინად აღექსანდრე ჭავჭავაძეს, ისე ახლა გრიგოლ ორბელიანს თავადაზნაურობის წრეში აფასებდნენ უპირველეს ყოვლისა ვით გენერალსა და ადმინისტრატორ-მოღვაწეს. რუსეთის ხელისუფლებისა და ადგილობრივი თავადაზნაურობის თვალში აღექსანდრე ჭავჭავაძე იყო ნიჟეგოროდის პოლკის კომანდირი, სომხეთის ოლქის უფროსი, გენერალ-ლეიტენანტი, დაბოლოს — მეფის ნაცვლის საბჭოს წევრი, — ერთის სიტყვით, ვინც გინდათ ის იყო, ხოლო არა ქართული ლირიკის ბრწყინვალე წარმომადგენელი. გრიგოლ ორბელიანი — გენერალ-ადიუტანტი, ინფანტერიის გენერალი, სახელმწიფოს საბჭოს წევრი, მეფის ნაცვლის მოვალეობის აღმასრულებელი კავკასიაში — დიდი ფიგურა იყო ადმინისტრაციულ სფეროებში. ხოლო აღექსანდრე ჭავჭავაძისა და გრიგოლ ორბელიანის მოღვაწეობის მეორე მხარეს გულგრილობის ჩრდილი ჰფარავდა. თვით აქ, საქართველოშიაც კი, სადაც პოეტებს თავყანისცემის შარავანდედი ჰმოსავდა, თავადაზნაურობის უმაღლესი ფენები, ე. ი. ის ადამიანები, რომელთა შორისაც გრ. ორბელიანი იღვწოდა, ისე უყურებდნენ მის შემოქმედებას, როგორც ერთგვარ „ჭინს“, დიდი კაცის იოლ გართობას. „მოზაირობას“ თითქმის აუგ საქმედ სთვლიდნენ. წახალისებას იწვევდა მხოლოდ ისეთი პიოზია, რომელსაც სამეფო კარის იერი სდევდა და მიმართული იყო ხელმწიფის ძალა-უფლების განდიდებისაკენ. მართალია, ადმინისტრაციამ იცოდა, რომ გრ. ორბელიანი „კალამს აცოდვილებს“ და 1833 წელს დაკითხვის დროს, როდესაც აჯანყებისათვის მხარის დაჭერის ბრალსა სდებდნენ, იძულებული გახდა, რათა თავი ემართლებინა მის ხელში აღმოჩენილი ლექსების გამო, ეჩვენებინა, რომ ლექსი „გულნი ივერთა“ მოქცეული უნდა ყოფილიყო იმპერატორისადმი მიძღვნილ ეპისტოლეში, რომლის დაწერასაც ვითომ იგი აპირებდა (იხ. მიხ. ზანდუკელის შენიშვნები გრ. ორბელიანის ლექსების 1935 წლის გამოცემაში), მაგრამ პოეტის ნამდვილი შემოქმედი სახე იცოდნენ ლიტერატურის იშვიათმა მცირერიცხოვანმა დამფასებლებმა. გაზ. „კავკაზში“ დაბეჭდილი საიუბილეო ზეიმის აღწერილობა ადასტურებს, რომ ორბელიანს ზეიმი გაუმართეს ორმოცდაათი წლის განმავლობაში ოფიცრის სხვადასხვა ჩინით სამსახურის გამო. იმ დროის კვალობაზე საჭირო იყო ერთგვარი ხასიათის სიმტკიცე და დამოუკიდებლობა, რათა საყოველთაოდ განეცხადებინა ვისმე, რომ იგი აფასებს „გენერალ-ადიუტანტს“, როგორც პოეტს. პლატონ იოსელიანი, ილია ჭავჭავაძე და მიხეილ

თუმანიშვილი ერთადერთს იყენენ, რომ მიესალმნენ გრიგოლ ორბელიანს, როგორც დამსახურებულ ქართველ პოეტს. მათგან პირველმა ორმა დებემა გამოგზავნა ღუშეთიდან, სადაც ისინი ზაფხულს ატარებდნენ (იუბილე გადახდილ იქნა იენისის 7-ს), ხოლო მიხ. თუმანიშვილი ზეიმზე იყო, გადასცა იუბილიარს წერილობითი ადრესი და გაუგზავნა „კავკაზის“ რედაქციას ზეიმის დაწვრილებით აღწერა, თანაც არა მარტო ხაზგასმით აღნიშნა გრ. ორბელიანის სალიტერატურო ღვაწლი, არამედ აგრეთვე მოათავსა მთლად ადრესის ტექსტი¹¹⁸:

„იმ დროს, როდესაც ასე ბედნიერად გასრულდა თქვენი დიდებამოსილი ორმოცდაათი წლის სამსახური და ამის გამო თქვენს ირგვლივ გაისმინა უამრავი, თქვენ მიერ სრულიად დამსახურებული, მოსალმებანი, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ სიხარულით და თანაგრძნობით თქვენი სხვაგვარი მოღვაწეობა, რომელიც, თუმცა ჩაწერილი არ არის არავითარ ოფიციალურ აქტში, მაგრამ კვალწაუშლელად სცოცხლობს თქვენი თანამემამულეების გულში და განუტკიცებელია მათი ცხოველი თანაგრძნობით და მადლობით. მე ვამბობ, თავადო, თქვენს ლიტერატურულ მოღვაწეობაზე თქვენი მშობელი ქართული ენის სარგებლობისათვის, თქვენი მშობელი ქართველი საზოგადოების სიკეთისათვის. თქვენ ყრმობიდანვე გამოავლინეთ მადლი, რომელიც ეძლევა ციხე მხოლოდ რჩეულთ—მადლი პოეტური შემოქმედებისა და მოიხმარეთ იგი არა ადამიანთა უქმ თავშესაქცევად, არამედ რათა განგენათლებინათ გონება მათი და განგეაზღვებინათ და განგეკეთილშობილებინათ სული მათი. თქვენი ახალგაზრდობის თანამედროვე ეპოქაში ჩვენი ქვეყანა ჯერ კიდევ არ ზიარებოდა განათლებული მსოფლიოს სულიერ ცხოვრებას: ოდესღაც მდიდარ და საბერძნეთის ლიტერატურასთან დაკავშირებულ ქართულ ლიტერატურაში გამეფებული იყო სიმდოვრე, უმოძრაო, აღმოსავლეთით მონაბერი; პოეზია მისი, საქართველოს განუყრელი თანამგზავრი ისტორიის ნათელ მომენტშიაც და მწუხარების მომენტშიაც, მდუმარება ან იბნეოდა გაურკვეველ, ანგარიშიუცემელ და მიზანდაუსახავ ხმოვანებად იმავე აღმოსავლეთის ზეგაღლენით. თქვენ პირველმა, მეორე ქართველ დაუფიწყარ, აწ უკვე გარდაცვალებულ პოეტ ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ერთად, მომართეთ თქვენი ქნარი ევროპულ ჰანგზე და აუწყეთ თქვენს სამშობლოს, რომ არსებობენ სხვა უდერანი, უფრო მწყობრნი და უწმინდესნი, სხვა შეგრძნობანი და სიტკბობანი, უფრო მაღალნი და გონებამოსილნი. საუცხოო მიბაძვანი თქვენნი სიმპატიური რუსი პოეტის ჟუკოვსკისა, ზელოვური გადმოღებანი თქვენნი ქართულ ენაზე შესანიშნავი კრილოვის არაკებისა — მაშინ, როდესაც სულ მცირედ იყო გავრცელებული ცოდნა რუსული ენისა, მით უფრო ლიტერატურულია, — აცნობდნენ, ასე ვთქვათ, პირველად საქართველოს მაშინდელ ახალ თაობათ რუსულ შემოქმედებას და რუსულ აზრს, აყვარებდნენ და ანათესავებდნენ მათ და ამაში არ შეიძლება არ დავინახოთ დამსახურება თქვენი მათ წინაშე“.

აქ მოყვანილი ამონაწერი ადრესისა უკვე თავისთავად მეტყველებს იმას, რომ „კავკაზის“ მკითხველთა წრეში იუბილიარის ლიტერატურული მოღვაწეობა ცნობილი არ იყო. გარნა ზეიმის აღწერის

ბოლო სიტყვები, რაც მიხ. თუმანიშვილის კალამს ეკუთვნის, ხოლო მიმართულია მკითხველებისადმი რედაქციისაგან, ამ მხრივ უფრო მჭერ-მეტყველურია:

„ამ ადრესში გამოთქმულის გამო ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს დავამოწმოთ, რომ თავად გრიგოლ დიმიტრის-ძე ორბელიანის სახელი მართლაც საპატიოდ ცნობილია ქართულ ლიტერატურაში“.

„კავკაზ“-ის მკითხველები იყვნენ არა მარტო რუსი მოხელენი: თვალსაჩინო ნაწილს იმ წრისას, რომელიც „კავკაზს“ ეტანებოდა, შეადგენდნენ თავადაზნაურობის ინტელიგენცია და მემამულენი. მათ მიერ სამშობლო ლიტერატურის ცოდნა, მართლაც და, ღრმა არ უნდა ყოფილიყო, რაკი გახეთს, რომელიც, ალბათ ანგარიშს უწევდა მათ ცოდნას და გემოვნებას. საჭიროდ მიაჩნია დაარწმუნოს ისინი, რომ გრიგოლ ორბელიანის სახელი ცნობილია ქართულ ლიტერატურაშიო.

უკვე უკურნებელი სენით დაავადებული, სიკვდილის პირად მდგარი მიხეილ თუმანიშვილი მაინც დიდი ინტერესით ადევნებს თვალყურს გრიგოლ ორბელიანის შემოქმედებასა და მოღვაწეობას. 1875 წლის იანვრის 21-ს, ე. ი. სიკვდილამდე რამდენიმე დღით ადრე, თავისი შვილის გიორგისათვის გაგზავნილ წერილში სჩივის თანადროული საზოგადოებრივი და ლიტერატურული მოძრაობის უნიათობაზე და სწერს, რომ:

„ინტერესით წაკითხვა შეიძლება მხოლოდ ძველი სემინარისტის [გრ. ორბელიანის ფსევდონიმი] სტატიისა, რომელიც ამჟღავნებს მასში არა მარტო დიდ კრიტიკულ ტაქტს და ესთეტიკურ გემოვნებას, არამედ აგრეთვე საუცხოო ფილოლოგიურ ცოდნას, რაც არ ჩამოუვარდება პროფ. ცაგარლის ცოდნას სისწორისა და სიზუსტის მხრით. (არის ჩვენში ამ უკანასკნელის კრიტიკული ეტიუდი ქართული ენის გრამატიკული ლიტერატურის შესახებ)“.

ამაზე უფრო ადრე, 1874 წლის ოქტომბრის 18-ს. მიხეილ თუმანიშვილი თავისი ქალის ანასტასიას წერილში გიორგისთან აცნობებს მინაწერით, რომ

„გეგზავნება ამასთანავე ორი №-ი „ტიფლისკი ვესტნიკისა“, სტადლენის ეპისტოლე ბებუთოვის მიმართ „Ос'явление Кавказа“-ს რუბრიკაში და, „ცისკარის“ წიგნი, სადაც დაბეჭდილია სამაგალითო, ენის მხრით, ლექსი გრიგოლ ორბელიანისა ძველი სემინარისტის ფსევდონიმით“.

მიხეილ თუმანიშვილის მიერ შენახულია გრ. ორბელიანის მრავალი ლექსი და დატოვებულია მისვე ნაწარმოებთა სრული ნუსხა.

ქალაქის საქმეებს მიხ. თუმანიშვილი ნაკლებ მისდევდა, ალბათ, იზიარებდა რა ამ მხრით. საერთო უგულველობას მათთდამი, რაც ჩვეულებრივი იყო მაშინ თავადაზნაურ მოღვაწეთა შორის. ყოველ

შემთხვევაში გულით არ ეკიდებოდა ამ საქმეებს შეიძლება იმიტომაც, რომ ერიდებოდა ქალაქისა და თავადაზნაურობის ინტერესების შეჯახებას. 1866 წელს მიხ. თუმანიშვილი არჩეული იყო ხმოსნად შთამომავლობით აზნაურთაგან ქ. თბილისის საზოგადოებრივ მმართველობაში, დაიარებოდა კრებებზე, ეცნობოდა ქალაქის საქმეებს, მაგრამ, როდესაც სიტყვა მის აქტიურ მონაწილეობაზე ჩამოვარდებოდა ხოლმე, უარობდა სამსახურის საქმეებით დიდი დატვირთულობის გამო. მის ქალაქებში შენახულა ქალაქის თავის შეტყობინება, რომ იგი 1867 წლის მარტის 29-ს არჩეულ იქნა ერთერთ კომისიაში (კომისია ყოფ. საქალაქო სამმართველოს რევიზიის მოსახდენად). კომისიის სხდომებში მონაწილეობის მიღებაზე იგი უარს უთვლის მოუცლელობის გამო.

პირიქით, საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროები მიხ. თუმანიშვილს გამუდმებით აინტერესებს და აქ იგი მზურვალე მონაწილეობას იღებს, მიუხედავად სამსახურის საქმეებით დატვირთულობისა. ჯერ კიდევ საგუბერნიო სამმართველოში ყოფნისას მან შეიმუშავა დებულებათა და წესდებათა პროექტები მრავალი საზოგადოებრივი და სამეცნიერო ხასიათის მქონე ორგანიზაციისათვის¹¹⁹, მაგრამ ამ სამსახურებრივი მოვალეობის გარეშეც იგი ბევრ დროს ანდომებდა თვით ამ ორგანიზაციებში მუშაობას. ეს განსაკუთრებით ეხება კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას, რომლის ერთ-ერთი დამაარსებელიც თითონ იყო (ს-ბის ნამდვილ წევრად არჩეულ იქნა 1851 წლის აპრილის 14-ს) და რომლის წესდებასაც რედაქცია მან გაუკეთა, და აგრეთვე საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილებას. მისი თხოვნით თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის უფროსი ლევან ჩოლოყაშვილი აგროვებს ხევსურთა ქუდებს, მანდილებს, ტანისამოსს და იარაღს გეოგრაფიული საზოგადოების მუზეუმისათვის (შემდეგ გადაკეთებულ იქნა კავკასიის მუზეუმად, ხოლო ახლა საქართველოს მუზეუმი), და იმის შემდეგ, რაც მიხ. თუმანიშვილი დაბეჯითებით მოითხოვს კოლექციის რაც შეიძლება სრულად შევსებას, ჩოლოყაშვილი უგზავნის 1854 წლის მარტის დამდეგში ყოველივე იმას, რის შეგროვებაც კი მოხერხდა. მიხ. თუმანიშვილი რედაქციას უკეთებს გეოგრაფიული საზოგადოების ზოგიერთ ნაშრომს და წერილებს და იძლევა მათ შესახებ დასკვნებს¹²⁰.

1862 წლის დეკემბერში მიხ. თუმანიშვილი არჩეულ იქნა თბილისის გიმნაზიის (სადაც იგი ოდესღაც სწავლობდა) საპატიო მზრუნველის კანდიდატად და მონაწილეობას იღებდა პედაგოგიური საბჭოს სხდომებში.

თეატრი და ნაციონალური მუსიკა

ნაციონალური თეატრი. ქართული რეპერტუარი. მუდმივი დასი. გიორგი ერისთავი. თეატრალური კრიტიკა. რუსული თეატრი. თბილისის თეატრის ხანძარი. მეზურნე ალექსი. მიხ. თუმანიშვილის დრამატურგული ცდები.

საქართველოს თეატრალურ ცხოვრებაში მიხეილ თუმანიშვილს ეკუთვნის განსაკუთრებული ადგილი: იგი მოწოდებით დრამატურგი არ იყო, არც „სცენის-მოყვარე“ იმ მხრივ, როგორც ეს საერთოდ მიღებულია; იგი იყო მგზნებარე თეატრალი, ამ სიტყვის სწორედ იმ მაღალი მნიშვნელობით, რასაც ამ ცნებას აკუთვნებდნენ თეატრალური ხელოვნების განთიადისას. მაგრამ უპირველეს ყოვლისა და უმეტესად ყოვლისა მიხ. თუმანიშვილი იყო ნაციონალური თეატრის შეგნებული და გულდაჯერებული მომხრე.

„ჩვენს დროში — ამბობს იგი სტატიაში „ქართული თეატრი“ („Грузинский театр“, „კავკაზი“, 1851 წ. № 11) — ახალი წამოწყება ქვეყნის მატერიალური მოთხოვნილებების სფეროში — უკვე ახალი რამ არ არის. ახალი ხიდის გადება, ახალი გზის გაყვანა, რომელიც ერთ სავაჭრო პუნქტს უკავშირებს მეორე ასეთსავე პუნქტს, უკვე ეპოქას არ შეადგენს. ეს — ჩვეულებრივი, ყოველდღიური მოვლენაა. საერთო ყურადღებას იპყრობენ ახლა სხვა მოვლენანი, სხვა ძეგლნი, — ჩვენ ვხედავთ სხვა დაწესებულებათ, რომელნიც აღძრავენ მთელ მოსახლეობას, ამოძრავებენ მის გონებას ახალი ყოფაცხოვრებისათვის, ახალი განწყობილებისათვის. ასეთ დაწესებულებათ, უმეტესად, ეკუთვნის თავისი დანიშნულებით ქართული თეატრი.

რათა განვსაჯოთ, თუ რა უაღრესი მნიშვნელობა აქვს აქაურ თეატრს საქართველოში, უნდა გავიხსენოთ, რომ სასცენო ხელოვნება მისთვის მუდამ უცნობი იყო და იგი არც შეესაბამებოდა მის ზნეჩვეულებას და შეგნებას. იმ განათლებას, რომელიც მოეწოდებოდა ამ ქვეყანას ჯერ კიდევ უძველეს დროს. ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან ერთად, არ მოუტანია თან ყველა თავისი ცხოველმყოფელი ელემენტი. მისი გავლენა აირეკლა მწერლობასა და ზოგიერთ სამოქალაქო ხასიათის დაწესებულებაში, და არა ნამდვილ ცხოვრებასა და ხალხის შეგნება-დაწესებულებებში. ხოლო ასეთი გათიშვა მოხდა იმიტომ კი არა, რომ ქვეყანა არ თანაუგრძობდა სწავლავანათლების შთავსებას, არამედ იმიტომ, რომ იგი მეტისმეტად დამოკიდებული იყო უახლოესი აღმოსავლეთის დესპოტურ გავლენაზე.

მაგრამ, განა აქაური მოსახლეობის ყველა ფენას შეეძლო ესარგებლა თანაბრად და ერთბაშად საზოგადოებრივ მამოძრავებელთა შითითებანი? განა ეს შითითებანი მათ შორის ბევრისათვის მიუწევდომელი და უტყვი არ იყო იმდენად, რათა ისინი ვერ მიხედრილიყვნენ ახალი მოვლენის მთელ სარგებლობას და უპირატესობას, არ გაჰყოლოდნენ საერთო მოძრაობას და

არ დამდგარიყვნენ თანადროულ მოთხოვნისებთანა საერთო დონეზე? მართლაც და, მდგომარეობის გაუმჯობესებანი შეეხა. მხოლოდ უწყებულ წოდებათ, რომლებიც ისედაც ახლო იდგნენ რუსულ საზოგადოებაზე, რასაც ხელს უწყობდა სხვა გზებიც, მათი სწავლა-განათლებლისათვის მიჩენილი; ხოლო უმეტესობა ამ გაუმჯობესებათა და სრულყოფათა გარეშე დარჩა. ამ უმეტესობასა და ახალ ცნებათა სამყაროს შორის ჯერ კიდევ დიდი მანძილი, დიდი ზღუდე იდვა, დაახლოების გამთიშველი—საკუთარი ზნე-ჩვეულებანი, საკუთარი ცრუაზროვნებანი, საკუთარი უცნაურობანი, რაც ჯერ კიდევ მედგრად დარჩენილიყო წარსულიდან და არ იკარებდა კეთილ განზრახვათ. ამიტომ საჭირო იყო ერთგული, სწორე და ძლიერი შუამავალი, რომელიც მეგობრულად ჩადგებოდა ერთსა და მეორეს შორის და დარწმუნებით, თავისსავე ენაზე აუხსნიდა უმრავლესობას ძველი ყოფაცხოვრების არახელსაყრელობას, ახლის უპირატესობას, რომელიც დაახლოებდა, დაანათესავებდა მას განათლებულ სამყაროსთან ცნებათა, აზრთა და საერთო ცხოვრების სფეროში. და აი, ეს შუამავალი ნაპოვნია, და რაშია იგი ნაპოვნი—სწორედ იმ ხერხში, რომელიც ოდითვე შეუთავსებელი იყო ხალხის ზნე-ჩვეულებასთან და რომელიც, ამიტომ, თითქო, უფრო გამთიშველი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მიზნის მიღწევის ხელშემწყობი საშუალება“.

სხვა სტატიაში, ოთხი წლის შემდეგ („კიდევ ქართულ თეატრზე“—„Еще о грузинском театре“, „კავკაზი“, 1855 წ., № 8) მიხ. თუმანიშვილი სწერს, რომ

„აქაური მრავალფეროვანი მოსახლეობის ყველა ფენა ისწრაფის თეატრისაკენ და ამის საბუთიც აქვს: იქ, სცენაზე—მისი მშობლიური წარმოდგენაა, მის დედა-ენაზე, მისი ჰუმორი, მისი ტანსაცმელი, მისი მუსიკა, მისი საზანდარი, მისი ცეკვა, ხოლო ანტრაქტებში—ევროპული მუსიკა; ამასთან ერთად—მშვენიერი, ოქროსფრად შემკული დარბაზი, რომლისთანასაც თვით გახელებული აღმოსავლური ოცნებაც კი ვერ წარმოიდგენს; თვალის მომჭრელი სინათლე, ჯერ არ-ნახული სიმდიდრე-ფუფუნება და მოხერხებულად მოწყობილი ადგილები; იქ შეხედები ნაცნობებს და საჭირო (კურსივი დენისა) პირთ; მეტი სხვა რაღა გნებავთ? ვინ დაიშურებს კვირაში ერთხელ შრომით მონაგარ კაპიკს, რათა განიცადოს სრული, ეროვნული გრძობის დამატებობელი კმაყოფილება? ნაციონალური ხასიათის გასართობთა ნაკლებობის გამო, ქართული თეატრი აქაური საზოგადოებრიობის ცენტრად გადაიქცევა“.

თეატრის ხალხურობა—იმი გაგებით, რომ სასცენო ხელოვნება დამყარებული ყოფილიყო ფართო ნაციონალურ საფუძველზე, და რეპერტუარის თავრებურება, მიხ. თუმანიშვილს მიაჩნდა ნაციონალური თეატრის არსებობის აუცილობელ პირობად. სტატიაში „ქართული თეატრი“ („Грузинский театр“, „კავკაზი“, 1851 წ., № 12) იგი აყენებს საკითხს:

„ნისადგბია თუ არა აქაურ სცენაზე სიუჟეტები რუსული ან ევროპული ცხოვრებიდან, შეიფუებს თუ არა იგი ამ ზნე-ჩვეულებათ, ამ ინტრიგებს, რაც სრულიად განესხვავება აქაურ ზნე-ჩვეულებასა და მოვლენებს, ამ“

მოსწორებულ სიტყვებს, ამ გამოთქმებს, რაც სავსებით ეწინააღმდეგება აქაური ენის ტიპიურ წყობილებას? ჩვენ ამაზე ვუპასუხებთ უარყოფითად. აქაური სცენა არ მიიღებს არაფერს ასეთს და საამისოდ არც იქნებიან შესაფერი აღმასრულებლები. აქაური მსმენელი, სწორედ ის მსმენელი, ვისთვისაც დაარსებულია თვით თეატრი, ვერ გაიგებენ ყოველსავე ამას... შეიძლება მივიდნენ ისინი მოსასმენად მხოლოდ მაშინ, როდესაც ყოველივე გადმოცემული იქნება არა ერთი რომელიმე ადგილისა და მოქმედ პირთა გარეგანი ფორმებისათვის შეფარდებით, არამედ აგრეთვე აქაური ამბებისა, ზნე-ჩვეულებებისა და ჭუმორისათვის შეფარდებით. ამას გარდა, ქართულ დრამატურგიას ყოველივე ამის სესხება არცა სჭირდება. თავისი ნიშნუებით, თავისი წყაროები—აქ არის, ამიერკავკასიის ცხოვრება ამით მდიდარია. საჭიროა თუ არა პირწმინდად აქაური, სხვაგნებურის შეურევლად,—ამას მივხვდებით, თუ ღრმად ჩავუკვირდებით, რამდენია ასეთი ხელუხლებელი წყარო, რომელიც განაგრძობს საკადით წყურვილს მოუკლავს ჩვენს ცნობისმოყვარობას... უნარი ძეოს მხოლოდ დაკვირვებისა, შერჩევისა, გამოყენებისა“.

ასეთი თვალსაზრისის კვალობაზე საკუთარი რეპერტუარის შექმნის საკითხს უაღრესი მნიშვნელობა აქვს.

„სცენის კაპიტალური ფუძე—ამბობს მიხ. თუმანიშვილი „კავკაზში“ (1855 წ., № 8)—სცენის მოღვაწენი არიან და რეპერტუარია. პირველ შემთხვევაში ჩვენ შეგვიძლიან გადაჭრით ვთქვათ — ქართველი აქტიორები და აქტრისები ყოველგვარ მოლოდინზე მაღლა სდგანან. პირდაპირ გასაოცარია, რა არაჩვეულებრივი სისწრაფით და წარმატებით შეეგუენ ისინი მათთვის სრულიად უცხო თეატრის სცენას, რომელზედაც ისინი მივიდნენ რაიმე განსაკუთრებული ცოდნა-განათლების უქონლად და თითქმის სრულიად უგანათლებლადც..... მაგრამ რეპერტუარი, რეპერტუარი! ბატონებო, რეპერტუარი ტირის. თავად ერისთავის ორი-სამი პიესა, ამდენივე განსვენებული ანტონოვისა — ეს არის და ეს! ურეპერტუაროდ არსებობა შეუძლებელია. აქტიორები ძალაუვნებურად ფარსებს ეჩვევიან..... თქვენ, პატივცემულნი ქართველო მწერლებო და მწერალნი ქალებო, თუ კი სადმე მოიპოვებით, თქვენ შემოგლადებთ ნორჩი ქართული სცენა. წარმართეთ თქვენი ცოდნისმოყვარული მისწრაფება მისდა სასარგებლოდ, უწილადედ მას თქვენი ნაყოფიერი მოცლილობის ნაწილი, დასაჩუქრეთ იგი პიესებით... აქტიორები და აქტრისები სავსებით შეიგრძნობენ თქვენ ქმნილებათა სიტურფესა და ღირსებას და ღირსეულად განასახიერებენ მათ, ხოლო ახალი, ქორჟა მყურებლები აღურიცხველი და დაუწყნარებელი ტაშით მოგიხდავენ სამაგიეროს“.

ამაზე უფრო გვიან მიხეილ თუმანიშვილი, არჩევს რა გაზ. „დროებაში“ (1867 წ. მაისის 26-ს, № 21) პიესა „მაიკოს“, აღნიშნავს დრამების ავტორთა განსაკუთრებულ პასუხისმგებლობას იმ მომენტში, როდესაც საზოგადოება განიცდის გარდამავალ ეპოქას, — არა მარტო იმიტომ, რომ იცვლებიან თაობანი, არამედ იმიტომაც, რომ იცვლება ისტორიაც; ძველი ცხოვრება მიდის, მის მაგიერად მოდის სხვა ცხოვრება. იმავე სტატიაში იგი ამტკიცებს, რომ ერთადერთ

მწერლებად, რომლებსაც დრამატურგ-ავტორი დაერქმევათ, უნდა ჩაითვალებინ მხოლოდ ერისთავი და ანტონოვი. აქედან მომდინარეობს მისი გულითადი თანაგრძნობა და მხარის დაჭერა ამ ორი ავტორისათვის, განსაკუთრებით პირველისათვის. მიხეილ თუმანიშვილს სრულიად ლოგიკურად მიაჩნდა, რომ

„ქართული თეატრის ფუძედ მიღებულია სწორედ კომიზმის პრინციპი. ქართველების თანადროული ცხოვრება, რომლის ანარეკლიც ეს თეატრი უნდა იყოს, იმდენად ღრმად-ორიგინალურია, ქართული ენა ისე მოქნილია და სხარტული გამოთქმებისა და საოზუნჯო კილოსადმი ისე მიდრეკილი, ქართველის გონება იმდენად აღსაყვება გულგასართობი და ძალადაუტანებელი ჭუმორით, რომ ყველა ეს გარემოება ხელს უწყობს მთელი კომიკური რეპერტუარის შექმნას. თავადი ერისთავი, რომელსაც წილად ხვდა ყოფილიყო ქართული თეატრის დამაარსებელი, დაწყებიდან აქამდე ერთიდაერთი მიღებული მიმართულების ერთგულია („კავკასი“ 1851 წ., № 12).

იმ მტკიცე რწმენით გამსჭვალული, რომ აუცილებელია შეიქმნას ქართული ეროვნული თეატრი, მიხეილ თუმანიშვილი ხელს ჰკიდებს ყოველგვარ საქმეს, რასაც კი შეუძლიან ამ იდეის განხორციელებას ხელი შეუწყოს. სწორედ ამიტომ იგი არაფრად აგდებს თავის საზოგადოებრივ მდგომარეობას და თავისი წრის ჰქედმაღლობას (ეს წრე მხოლოდ იწყნარებდა და თითქმის ახალისებდა კიდეც საშინაო წარმოდგენებს, როგორც სეირს¹²¹, ხოლო პროფესიონალებს საზოგადოების თანასწორუფლებიან წევრებად არა სთვლიდა), და არ ერიდება სუფლიორის მოვალეობას ერისთავის პირველ ქართულ წარმოდგენებში. 1854—55 წლის სეზონის დამთავრებისას, როდესაც ქართული წარმოდგენები მოისპო და დასი სრულიად დაშალეს, ამ დასის 7 არტისტმა (ქალმა და კაცმა) 1855 წ. სექტემბერში განცხადება მიართვა კავკასიის მეფის-ნაცვალს და ნებართვა ითხოვა კვირაში თითო წარმოდგენა გაემართათ და თითონ ისინი დაეტოვებინათ იმავე უფლებით, როგორც წინად იყვნენ. რადგანაც ვორონცოვის გადასვლის შემდეგ რუსი ადმინისტრაციის განწყობილება ადგილობრივი თეატრისადმი ძირითადად შეიცვალა, მათ უარი უთხრეს. მაშინ მიხ. თუმანიშვილმა იკისრა მზრუნველობა ამ საქმისათვის, რისთვისაც გამოიყენა თავისი გამოცდილება და უმაღლესი ადმინისტრაციის ფსიქოლოგიის ცოდნა. მის ქალაქებში შენახულა მის მიერ მეფის-ნაცვლის სახელზე (რომლის მოვალეობასაც იმ დროს ვას. ოს. ბებუთოვი ასრულებდა) შედგენილი ვრცელი განცხადების შავი; ამ განცხადებაში ქართული დასის სახელით იგი თხოულობდა, რათა აღდგენილი ყოფილიყო ამ დასის უფლება და ნება დაერთვათ ემართა მას წარმოდგენები სახელმწიფო თეატრში, გამოეყენებინა ამ თეატრის დეკორაციები და უზრუნველყოთ არტისტები მატერია-

ლურად. განცხადებაში იგი აღნიშნავს ნიშანდობლივ ქართული თეატრის კულტურულ როლს და აგრეთვე იმას, რომ საქართველოში სცენის საქმემ,

„...რომელიც ჩინებულად და წარმატებით შეფარდებული იყო ადგილობრივ ზნე-ჩვეულებებთან, კეთილნაცოფიერი და მთავრობის მიზნების სავსებით შესაბამისი ვაჟლენა იქონია, სახელდობრ—ადგილობრივი მოსახლეობის დაბალი და საშუალო კლასები ჩამოაშორა წინანდელ უხეში სახის გასართობებს, უჩვენა მათ უფრო გონიერი დროსგატარება, გააღვიძა ახალგაზრდა თაობაში ნიჭიერი ადამიანები და აღძრა ისინი მწერლობისათვის, ამნაირად გახდა შუამავალი ხალხსა და ცივილიზაციას შორის, რაც სხვა ქვეყნებსა და სხვა ხალხში ასე მძიმედ და ძნელად იკიდებს ფეხს“.

ამ რედაქციით იყო შეტანილი თუ არა განცხადება, არ ვიცით, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, გიორგი ერისთავის შემდეგ, ქართული დასის დირექტორის როლში გამოსული ივანე კერესელიძის მიერ მეფის-ნაცვლისათვის იმავე წლის დეკემბრის 31-ს წარდგენილი განცხადების ტექსტიდან სჩანს, რომ მიხ. თუმანიშვილის მითითებანი გამოყენებულ იქნენ: ივ. კერესელიძის განცხადებას საფუძვლად დაედვა იგივე მოსაზრებანი, რაც მოყვანილია მიხ. თუმანიშვილის პროექტში.¹²²

ქართული თეატრის პირველ ნაბიჯებთან მჭიდროდ დაკავშირებული, მიხ. თუმანიშვილი გამოდის ამავე დროს თეატრალური საქმის პირველ ქართველ სერიოზულ კრიტიკოსად, რომელიც თეატრს უდგება პრინციპული პოზიციებიდან; აგრეთვე იგი ქართული თეატრის პირველი ისტორიკოსია, რომლის სტატიებსაც გზას ვერ აუქცევს შემდგომში ვერც ერთი ნაშრომი საქართველოში ნაციონალური თეატრის აღორძინებაზე. ნამდვილი ენთუზიაზმით აღსავსე მისი კრიტიკული შენიშვნები რეპერტუარზე და არტისტების თამაშობაზე გამოქვეყნებულია „კავკაზში“ 1851 წელს (№ 11 და 12) და 1855 წელს (№ 8); შემდეგ, 1867 წელს, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, იგი დაწვრილებით აანალიზებს პიესა „მაიკოს“ „დროებში“ (№ 21), კვლავ უბრუნდება რა თავის აზრებს ნაციონალურ თეატრზე. როდესაც ფარდა აიხადა, მაყურებლებმა დაინახეს, რომ გამოდიან ადამიანები ქართული სახელებით, ქართულად ჩაცმულნი, ქართულად მოლაპარაკენი. სამჯერ აიხადა და დაეშვა ფარდა, სამივეჯერ ტაშს უკრავდნენ უკანა სკამებიდან, მაგრამ უკვე ნახევარი წარმოდგენის შემდეგ აღიძრა გაუგებრობა: ეს თუ ქართული პიესაა,---შენიშნავს მიხ. თუმანიშვილი, „რასში ეტყობა ქართულობა?“¹²³. არჩევს რა ანტონოვის პიესას „ტივით მოგზაურობა ლიტერატორთა“, იმავე სტატიაში იგი აღიარებს, რომ ანტონოვს აზრის სიღრმე არა აქვს, მაგრამ ერთი შესანიშნავი რამ კი აქვს—სინამდვილე: გრძნობა, აზრი, სიტყვა-მართლაც ვკუთვნის იმას, ვისაც ავტორმა მიაწერაო.

სქლავი.

სქლავ, სქლავ, უნდაუკნ კართათვს!
სადაუკნ, სპ უსურბახ, აბ ჰმთავს?
უსურბახ ბერეუკნ, ვნოტახ?
ეს საბერეუკნ ახ მკუნთახუბ!

ბუთუ ბახ ვნ აბერ-ზო სოუკნ,
ახ ყვავილოთ უსახერ, ვახ-უკნ?
ახ თვე-ოთ უძუბოვსესი ბოვინა?...
ძუბოვსესი ბახ უსურ-უნდაუკნ.

გიორგი ერისთავის „გაყრა“ გარჩეული აქვს მიხ. თუმანიშვილს როგორც „კავკაზში“ დაბეჭდილ „შენიშვნებში, ისე მის არქივში შენახულ და დაუბეჭდავ ჩანაწერებში. იგი დასწრებია ამ პიესის პირველ წარმოდგენას გიმნაზიის დარბაზში 1850 წლის იანვრის 2-ს, როდესაც პიესა შეუსრულებია სცენის მოყვარეთა წრეს. იგივე იყო ერთერთი პირველი მკითხველთაგანი ამ პიესისა დაბეჭდვისთანავე.

გიორგი ერისთავი (1811 -- 1864), პოეტი და დრამატურგი, „ქართველთა მოლიერი“, როგორც მას ვორონცოვმა უწოდა, იყო ქსნის ერისთავების ოჯახიდან, რომელთაც ძველადგანვე მეგობრული, მეზობლური და ნათესაური დამოკიდებულება ჰქონიათ თუმანიშვილებთან. ალექსანდრე ერისთავი ნათლული იყო მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილისა. გიორგის მამას — დავითს საქმიანი ურთიერთობა ჰქონია მიხ. თუმანიშვილის მამასთან — ბირთველთან. მისი წერილი ბირთველისადმი გლეხიგოგო მარინეს მიყიდვის თაობაზე (მარინე შემდეგში მიხ. თუმანიშვილის გადია იყო) მოყვანილია ამ წიგნის შენიშვნებში. დავითისა და ბირთველის შვილებს კი აკავშირებდა არა მარტო ოჯახური ტრადიციები, არამედ აგრეთვე ლიტერატურული ინტერესებიც. გიორგი ერისთავი 7 წლით უფროსი იყო მიხ. თუმანიშვილზე, მაგრამ წლოვანების განსხვავებას მნიშვნელობა არა ჰქონდა მათი ურთიერთობისათვის. ორთავენი მონაწილეობას იღებდნენ ოცდაათიანი და ორმოციანი წლების ლიტერატურულ წრეებში. მათი სახელი აღნიშნულია იმათ შორის, ვინც მუდამ დაიარებოდა მანანა ორბელიანთან, რომლის წრეშიაც აღიძრა ქართული ჟურნალის (შემდეგში — „ცისკრის“) შექმნისა და, ალბათ, აგრეთვე მუდმივი თეატრის მოწყობის იდეა. ცნობილია, რომ ამ წრის ერთი მონაწილეთაგანი, სახელდობრ პოეტი ტატო (ნიკოლოზ) ბარათაშვილი გიორგი ერისთავმა გამოიყვანა თავის პიესაში „შეშლილი“. გიორგი ერისთავის სახელი გადაბმულია როგორც ქართული თეატრის დაარსებაზე, რომლის პირველი და დიდი მოღვაწეც იგი იყო (პიესების პირველი ავტორი და პირველივე დირექტორი ქართული დრამატული ამხანაგობისა, რომელიც წარმოიშვა ლიტერატორ ვლ. სოლოგუბის პროექტის თანახმად), ისე ჟურნალი „ცისკრის“ დაარსებაზე 1852 წელს. მანვე პირველმა გადათარგმნა „ვაი ჭკუისაგან“ („Dope ot yma“) რამდენიმე სცენა. ეს იყო ხანა, როდესაც თავდაზნაურობის ინტელიგენციის მოწინავე ნაწილში აღორძინდა ცისარტყელასავით ფეოდალ-ფერადი, წარმტაცი იმედები. ამ დროს დაიწყო თავისი ლიტერატურული მოღვაწეობა გიორგი ერისთავმაც და მისი პირველი ნაბიჯებიდანვე მიხ. თუმანიშვილი დიდი ინტერესით ადევნებს თვალს გიორგი ერისთავის მუშაობას. ჯერ კიდევ მაშინ, ვიდრე გიორგი ერისთავი თბილისში ჩამოვიდოდა, თავისი პროექტებით,

მის. თუმანიშვილი სწერს გორში თავის ბიძაშვილს ალექსანდრე რევაზის-ძე თუმანიშვილს წერილს (იგი არ შენახულა), რომლის შინა-არსსაც გვიჩვენებს ალექსანდრეს პასუხი: 1849 წლის მაისის 30-სა, მის. თუმანიშვილის არქივში დარჩენილი: „გიორგი ერისთავს მოკითხვა გადავეცი და ლექსები ვთხოვე, მაგრამ მანძითხრა, ყველა ჩემმა ძმამ ოქრომ წაიღო (დედანი — „Бое“) მათ რიცხვში „გაყრაცო“, და, როდესაც იგი დაუბრუნებს, მე მომცემს გადასაწერად შენთვის; გადაწერისთანავე გამოგზავნას არ დაგიგვიანებ“.

მის. თუმანიშვილის არქივში დაცულია მის მიერ შედგენილი, გიორგი ერისთავისა და ზურაბ ანტონოვის ნაწარმოებთა ერთადერთი და სრული სიები, გაზ. „საქართველოში“ გამოქვეყნებული 1918 წელს (№ 10). მის. თუმანიშვილის ხელითვე გადაწერილ ანთოლოგიებში მოთავსებულია გ. ერისთავის 112 ლექსი. თუ რა აღტაცებით ეკიდებოდა მის. თუმანიშვილი გიორგი ერისთავის პოეტურ შემოქმედებას, ეს მას გამოთქმული აქვს 1839 წლის ლექსში, რომელიც ეძღვნება მომავალ დრამატორგს. უმნიშვნელო, მაგრამ გიორგი ერისთავისა და მის. თუმანიშვილის ურთიერთობის დამახასიათებელი ფაქტია — ნართაული სახელი „მონავარდისა“, რაც ერქვა ხელთუბნელ გლეხგოვოს ანანოს, რომელიც მის. თუმანიშვილის ოჯახის მიერ მიჩენილი ჰყავდა მის ახალგაზრდა ცოლს. მოახლედ (ანანო გლეხთა განთავისუფლების შემდეგაც დარჩა ამ ოჯახში სიკვდილამდე და გარდაიცვალა ღრმად მოხუცებული). იოსებ გრიშაშვილმა მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ამავე ფაშფაშა სახელს, „მონავარდისა“, ატარებს გიორგი ერისთავის კომედია „გაყრის“ ერთერთი მოქმედი პირი. გიორგი ერისთავმა ისესხა ეს ნართაული სახელი მის. თუმანიშვილის ოჯახიდან, თუ, პირიქით, გ. ერისთავის პიესით შთაგონებულმა მის. თუმანიშვილმა — ეს სულ ერთია, ორივე შემთხვევაში სახელის თანამთხვევა მჭერმეტყველურად გვიჩვენებს გ. ერისთავისა და მის. თუმანიშვილის ახლობლობას.

ქართული თეატრის აღორძინების ისტორიული ნარკვევებ, რომელიც მის. თუმანიშვილის კალამს ეკუთვნის (ზევით ციტირებული სტატია გაზ. „კავკაზში“ 1851 წლისა), თეატრის ისტორიის ძირითად ფონდში შევიდა. 1884 წელს ჟურნალი „ივერია“ (№ 1, გვ: 117 — 118) „შინაური მიმოხილვის მაგიერი“-ს განყოფილებაში მის. თუმანიშვილის სტატიიდან მოყვანილ ვრცელ ციტატებს წინ უმძღვარებს შენიშვნას, რომ ეს ციტატები ეკუთვნის „მაშინდელი თეატრის მემკვიდრის ანუ მისი ავან-ჩავანის კარგ მცოდნეს“. ჟურნალი იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ თუმცა მის. თუმანიშვილის სტრიქონები რეპერტუარის შესახებ დაწერილია 32 წლის წინად, მაგრამ ახლაც (1884 წელს) ეს სტრიქონები ინარჩუნებენ სავსებით თავიანთ მნიშვნელო-

ბას. ახლა ყველა ხედავს, რამდენად მართალი იყო მიხ. თუმანიშვილი, ყველა ხედავს, რომ მისი შიში უადგილო არ ყოფილაო.

ოფიციალურ კრებულში „თეატრი ტფილისში 1845 წ-დან 1856 წ-მდე“ („Театр в Тифлисе с 1845 по 1856 г.“ Тифлисе, 1888 г.) გადაბეჭდილია ვახ. „კავკაზიდან“ მიხ. თუმანიშვილის სამი სტატია და აღნიშნულია, რომ მან „გამოსთქვა მართალი, მიუკერძოებელი, სიტყვა თეატრზე“.

პროფესორ ალ. ხახანაშვილს თავის ნაშრომში „ქართული თეატრი 1850—95 წ.წ.“ („Грузинский театр 1850—95 гг.“—კრებული „Кавказская жизнь“) მოჰყავს უამრავი ციტატები მიხ. თუმანიშვილის სტატიებიდან თეატრზე თავისი ნაშრომის დებულებათა დასადასტურებლად.

სტატიებს ქართულ თეატრზე ასახელებენ აგრეთვე ჩვენი თანამედროვე ავტორებიც.

გულითადი სიყვარული ქართული თეატრისადმი როდი ზღუდავდა მიხ. თუმანიშვილის გონებრივ არეს. მისი წერილები, დღიურები, შავად ნაწერების რვეულები სავსეა მსჯელობით და შთაბეჭდილებებით საერთოდ თეატრზე, კერძოდ — რუსულ თეატრზედაც. იგი გულმოდგინედ ესწრება ყველა ახალი თეატრალური ნაწარმოების წარმოდგენას. იგი იცნობს მთლად თბილისის თეატრალურ წრეს. იგი კარგი მცოდნეა და თაყვანისმცემელი არა მარტო მსოფლიო დრამატურგებისა, როგორც, მაგალითად, შექსპირისა, არამედ აგრეთვე რუსი დრამატურგებისაც. გრიბოედოვზე რომ არა ვთქვათ რა, იგი სწავლობს თვით კუკოლნიკსაც კი, ეპიგრაფი რომლის ნაწარმოებიდანაც მან მოათავსა ჯერ კიდევ გიმნაზიელობის დროს თავისი „ყვავილის“ თავფურცელზე. დღიურის ნაწყვეტ-ნაწყვეტ ჩანაწერებში 1847 წ. სექტემბრის 21-ის თარიღით, კვირა დღეს, აღნიშნულია:

„დღეს, კავკასიის მეფის-ნაცვლის ბაღში, მოსეირნეთა შორის ჩემი ყურადღება მიიქცია ახალმა და უცნობმა პირმა. მე ვიცოდი, რომ თბილისში ჩამოვიდა ნესტორ ვასილისძე კუკოლნიკი. ვფიქრობდი, რომ იგი იქნებოდა ბაღში და ამიტომ ახალი პირის გამოჩენა მოსეირნეთა ჯგუფებს შორის ჩემთვის შეუძინეველი არ დარჩებოდა. როდესაც იგი გაჩერდა ერთერთ მერხზე მსხდომ მანდილოსანთა წინაშე, მე ცნობისმოყვარეობით დაუფუყე მას თვალიერება და ვკითხე ჩემს ახლო მდგარ არტისტს ი.: ეს კუკოლნიკი ხომ არ არის-მეთქი, და მან მიპასუხა: კუკოლნიკიაო. ამ წამიდან თვალი არ მომიშორებია ამ შესანიშნავი სტუმრისათვის, კვალდაკვალ ვსდევდი ხეივნის ყველა მიმართულებით, ვაკვირდებოდი მის მიხვრა-მოხვრას, ყურს ვაპყრობდი. მის ხმას, სიტყვებს. მაშ ეწის კუკოლნიკია, — პოეტი, რომანისტი, დრამებისა და დრამატული ფანტაზიების ავტორი — ჩვენი დიუმა, ჰიუგო!.. ვიძახდი მე გულში. სხვისა არ ვიცი, და მე კი ყოველთვის სიამოვნება აღმძრავს ხალმე, გულშიერება მიტაცებს, როდესაც ვხედავ შესანიშნავი ნიჭის პატრონ.

ადამიანს, რომელმაც თავი იჩინა მეცნიერებისა, ხელოვნებისა და ლიტერატურის ასპარეზზე. კუკოლნიკი ერთი უნიჭიერესთაგანი და ნაყოფიერი მწერალია ჩვენი. მისი დამსახურება ლიტერატურის ასპარეზზე — ჭეშმარიტად ევროპულია: ისტორიული დრამა, სიტყვა-კაზმული მწერლობა დიდად დავალებულია მისგან; საქმიანი მონაწილეობით მან სელი შეუწყო ჩვენში უზრუნველყოფის გაფუძრებას; მან მოგვცა მშვენიერი და ინტერესით სავსე რომანების ნიმუშები, რომლებიც ყოველთვის საამური საკითხავის საგანობიქნება განათლებული ადამიანისათვის. კუკოლნიკს უსაყვედურებენ, საკმარისად ორიგინალური არა ხარო, მაგრამ რას ნიშნავს ამ სახის მამულიშვილური დრამატიული ნაწარმოები, როგორც არის, მაგალითად: „Скупина-Шуйский“, „Рука Всевышнего отечество спасла“ და სხვ.; ეს არის ღრმა და მონდომებული შესწავლა ჩვენი ისტორიის უაღრესად მნიშვნელოვანი პერიოდისა — პეტრე დიდის ეპოქისა, რომელიც მან გადმოგვცა დიდად მართალი და ცოცხალი ანაბეჭდებით?..

კუკოლნიკი ვნახე კვლავ იმავე საღამოს თეატრში: ის იყო, გამოჩნდა იგი ლოჯიაში, რომელიც ეჭირა მას უმანცთან და კონსტანტინოვთან ერთად, და მთელ თეატრში აშრიალდა ჩურჩული და ყველას თვალი მისკენ მიიქცა. სჩანდა, რომ მისი ყოფნა მეღბომენის ტაძარში, რომელსაც მან უძღვნა ბევრი თავისი საუცხოო ქმნილება, ყველას ეგულისხმებოდა. აუარებელი საზოგადოება იყო, დადგმული იყო მეტად ღამაში პიესები: ოპერა „დ ე ხ რ ტ ე რ ი“ და კომედია-ვოდვეილი „მოჯადოებულ პრინცი“. აქტიორებიც თითქო უკეთესად თამაშობდნენ. განსაკუთრებით მუხინი — ეს, ჯერ კიდევ სულ ახალგაზრდა არტისტი, თავისი ღამაში და მომხიბლავი თამაშობით „მოჯადოებულ პრინცი“ შეუწყვეტელ ტაშს იწვევდა. თვით დრამატურგი-მწერალი აღტაცებული იყო მუხინით და ტაშს უკრავდა. ამ საღამომ დასტოვა ჩემში ძლიერი და საამური შთაბეჭდილება“...

სხვა, თავის ჩანაწერში, რომელიც თეატრს ეხება (1849 წ. მარტის 20, კვირა დღეს) მიხ. თუმანიშვილი აგვიწერს „ცოცხალი სურათების“ შთაბეჭდილებას:

„ამ საღამოს ჭეშმარიტი სიტკბოება განვიცადეთ აქაური თეატრის სცენაზე ცოცხალი სურათების ნახვით, რომლებიც დასდგა ხელოვნების გამოჩენილმა მცოდნემ თავადმა გაგარინმა. ეს მოვლენა საერთოდ იშვიათია, თითქმის უნახავი თბილისში, მაგრამ მონაწილეობა მასში ისეთი პირისა, რომელიც ნამდვილი მხატვარია ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, საკმარისი იყო, რომ მიეზიდა აუარებელი საზოგადოება“.

შავ ნაწერებად შენახულ სტატიებში „ყოველგვარი რამე-რუმე“-ს (всякая всячина) ჯგუფიდან, რომლებიც, როგორც ჩანს, განზრახული იყო დასაბეჭდად, მაგრამ გამოუქვეყნებელი კი დარჩა, რამდენიმე ვარიანტია სტატიისა 60-ანი წლების დასასრულსა ან 70-ანი წლების დასაწყისში „Горе от ума“-ს („ვაი ჭკუისაგან“) დადგმის თაობაზე თბილისში პეტერბურგელი არტისტების ჩამოსვლის დროს. ამ სტატიაში იგი დიდად აფასებს ამ არტისტებს¹²⁴. თითქმის ყველა წერილში მისი შვილის გიორგის სახელზე, როდესაც ეს უკანასკნელი ოდესაში იყო (1871 — 1875 წ.წ.), გაფანტულია შენიშვნები,

ცნობები და შთაბეჭდილებანი თბილისის სათეატრო სეზონის თაობაზე. მიხ. თუმანიშვილის მეგობრები და ნაცნობები, რომელთაც იცოდნენ მისი განსაკუთრებული სიყვარული თეატრისადმი, ხშირად სთხოვდნენ მას წერილებში — თეატრალურ დადგმებზე მოგვეწერე ხოლმეო.

მიხ. თუმანიშვილი მუყაითად აგროვებდა მასალას საერთოდ თბილისში არსებულ თეატრების ისტორიისათვის. მის არქივში დაცულია იმ დოკუმენტების სრული კრებული, რომლებიც ეხება რუსული თეატრის წარმოშობას ამიერკავკასიაში. მხოლოდ ნაწილი ამ დოკუმენტებისა დაბეჭდილი იყო შემდგომ კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებში.

შემოდგომის საღამო 1874 წლის ოქტომბრის 11-ისა ბედუკულმართი საღამო იყო თბილისის თეატრისათვის: მშვენიერი შენობა, რომელმაც ალექსანდრე დიუმას (მამა) აღტაცება გამოიწვია, როდესაც იგი კავკასიაში ჩამოვიდა, შენობა, რომლის გამშვენებაშიაც გაგაჩინმა შეიტანა მთლად თავისი გემოვნება და ნიჭი მხატვრისა და დეკორატორისა, — შთანთქა ცეცხლმა. ყველასათვის, ვინც კი ასე თუ ისე დაკავშირებული იყო თეატრთან, ამ უბედური შემთხვევით მიყენებული ზიანი მეტისმეტად საგრძნობი იყო. მაგრამ უფრო ძლიერი იყო ის საფრთხე, რომელიც მოელოდა თვით თეატრის არსებობას საქართველოს დედა-ქალაქში და კავკასიის ცენტრში: ქალაქის ერთადერთი სათეატრო შენობის მოსპობას შეეძლო გამოეწვია სასოწარკვეთილება და დეზორგანიზაცია თეატრის მოღვაწეთა წრეში და დიდის ხნობით დაებრკოლებინა სასცენო ხელოვნების განვითარება (მართლაც, თეატრის ახალი შენობა გაიხსნა მხოლოდ 22 წლის შემდეგ). ხანძრით გამოწვეული შთაბეჭდილება იმდენად ძლიერი იყო, რომ მიხ. თუმანიშვილი, მჭიდროდ დაკავშირებული თეატრალურ საქმესთან, გამოეხმაურა ამ უბედურებას დიდი წერილით „ტფ. უწყ.“ („Тифл. Ведом.“. — №№ 109 და 112), თუმცა იმ დროს იგი მეტად დატვირთული იყო სამსახურის საქმით.

„თამაშვევის ქარვასლის ხანძარი ტფილისში, უეჭველია, ჭეშმარიტად საზოგადოებრივ უბედურებას შეადგენს. — სწერს იგი. — მან დაახარალა მრავალი ინტერესი: ვაჭრობისა, მრეწველობისა; მისი შედეგი დაეტყობა ამზომად თუ იმზომად დამზღვევ საზოგადოებათა კრედიტს... მაგრამ ის კი, როგორც ხანძარმა საზოგადოების ესთეტიკურ ინტერესებს დაჰკრა, უფრო ღრმავა, განუზომელი: ქარვასლის გარე-ნაწილში აპრიალებული და არარისაგან შეკავებული ალი ეძგერა თვით შენობის გულს, სადაც მოთავსებული იყო საქალაქო თეატრი, და ცეცხლმა უღმობელად შთანთქა მთლად ქალაქის ეს შეუდარებელი, კეკლუცი ნაგებობა“.

სტატიას, რომლის სათაურია „თბილისის თეატრის ხსოვნას“, საფუძვლად უდევს თბილისში სათეატრო საქმის აღორძინების მოკლე

ისტორია, შენობის გარეგანი და, განსაკუთრებით კი, შინაგანი სახის აწერილობა და მოსაზრებანი, თუ როგორ უნდა იქნეს აღდგენილი დამწვარი ნაგებობა. შვილისათვის, გიორგისათვის, ოდესას გაგზავნილი წერილი, რომელშიაც მოთხრობილია ხანძრის ამბავი და მის მიერ გამოწვეული შთაბეჭდილება, არ შენახულა, მაგრამ ოქტომბრის 25-ის წერილში იგი სწერს:

„წინა წერილიდან შენ იცი, რომ ჩვენი მშენიერი, კეკლუცი თეატრი მთლად დაიწვა. ჯერ გადაწყვეტილი არ არის, იქვე იქნება იგი აღდგენილი, თუ სხვა ადგილას. დიდმა მთავარმა [მიხეილ ნიკოლოზისძე] ბრძანა, საზოგადოების გასახარლად, განგრძობილ იქნეს თეატრალური წარმოდგენები ჯერ მუსიკალური საზოგადოების დარბაზში, ხოლო შემდეგ, დეკემბრიდან, საზაფხულო თეატრში, რომელიც მოწყობილ უნდა იქნეს იმ დროსთვის ყველა საჭირო ხელსაწყოთი. მუსიკალურ დარბაზში იქნება მარტო რუსული წარმოდგენები და კონცერტები იტალიელებით ფრაკებში, ხოლო საზაფხულო-საზამთრო თეატრში — იტალიანური ოპერებიც“.

მიხ. თუმანიშვილი, დამწვარ თეატრზე მისი სტატიების გამოქვეყნების შემდეგ, ეკითხება ირონიულად თვის მიმართ. თავის შვილს ნოემბრის 12-ის წერილში, როგორ მოგეწონა სტატიებიო.

„მე არ ვიცი, როგორ მიიღებ და ვითარ სცნობ ამ სუსტ ნაწარმოებს „მხცოვანი ბელეტრისტისას“. ან ძველი, ახლა შტატგარეშე ლიტერატორისას“.

ამავე დროს მიხ. თუმანიშვილის მეორე შვილი ვასილი სწერდა თავის ძმას:

„...მართლა, თეატრზე: გულდამშვიდებით ვერ გამიხსენებია თეატრი, რომელიც ცეცხლს მისცეს ბორჯღაწვანობაზელებმა. ეჭვი მიიტანეს ვაჭარ ლახარეზე, ¹²⁵ რომელიც დააპატიმრეს კიდევ და, როგორც ამბობენ, მალე გასამართლებულ იქნება. ოღონდაც, რომ საზარელი რამ იყო 11 ოქტომბრის საღამო. დადგა მეორე დღე და აი ხალხი იკრიბება გადაბუგულ შენობაში, რათა უკანასკნელად საღამო უთხრას იმის ჯერ კიდევ თბილ ფერფლს, რომლის წყალობითაც თბილისმა მოწყენა არ იცოდა...“

დიახ, დამანალღვლიანებელი სურათით დამთავრდა ჩვენი თეატრის ბედი! ზარალი დიდია; ყველაფერი, რაც კი სცენაზე იყო, დაიწვა, მხოლოდ ბიბლიოთეკის ნაწილი გადაარჩინეს...“

ანასტასია მიხეილის ასულის თუმანიშვილის 1874 წლის ოქტომბრის 18-ის წერილი იმავე მისამართით (გიორგის) ამ შთაბეჭდილებაზეა დამატება:

„ჩემო ძვირფასო გიორგი!

აღბათ, თქვენ, ყველას, ოდესელებს, უკვე გეცოდინებათ, რომ იგივე უბედურება გვეწვია, რაც შარშან თქვენ, ¹²⁶ ე. ი. დაიწვა ჩვენი საყვარელი თეატრი მთლად და ჩვენ მოვაკლდით ამ სიამოვნებას, თუმცა დასი მეტად უხეირო იყო. წარსულ პარასკევს, ოქტომბრის 11-ს, უნდა დაედგათ „ნორმა“. საღამოთი, მე და მამა რომ დავსვირცხობდით, ბევრნი ნაცნობნი ვნახეთ, რომელნიც „ნორმაზე“ წასვლას აპირებდნენ, ასე რომ ჩვენც აღგვეძრა.

სურვილი, მეორე წარმოდგენას მანაც დავსწრებოდით; შევედით სალაროში; პეტროვსკიმ გვითხრა, იქნება გიშვოთ ბილეთები მეორე წარმოდგენისთვისო. მაგრამ ვაჰ! მ საათისათვის, როდესაც საზოგადოებამ მისვლა იწყო, დაიძახეს თურმე ცეცხლიო! ტანჯაბდილი აქტიორები, ქორისტები ქუჩაში გამოვბოდნენ; ძოლო პრიმადონას, „ნორმასათვის“ განწყობილს, ეგონა, მართლა ცეცხლში მაგდებნო და გული შეუწუნდა. რომ იცოდე, ოა მძიჟე შთაბეჭდილებას თურმე ახდენდა ეს ხანძარი ყველაზე. დედა იმ სალამოს ალექსანდრესთან ¹²⁷ იყო და ფსაროვებს ¹²⁸ შეხვედროდა, რომელნიც თეატრში წასვლას აპირებდნენ; როდესაც უთხრეს, თეატრი იწყისო, იმათ თურმე იფიქრეს, გვატყუებენო, რადვანაც აბონირებულნი იყვნენ და პირველად მიდიოდნენ. რამდენ რამ სასაცილო და საცოდაობის ამბავს მოგვიყვა დედა მათ შესახებ, გოგოლის კალმის შესაფერს“.

მიხ. თუმანიშვილის მოსახრებანი დამწვარი თეატრის აღდგენის გამო პოლემიკის საგანი გახდა. ამაზე იგი. სწერს თავის შვილს იმავე ნომბრის 12-ს:

„ჩემმა სტატიათ „თბილისის თეატრის ხსოვნას“ გამოიწვია პასუხი პასუხი, — მერე ვისი მხრიდან, როგორ გგონია — ვილაც ტექნიკოსისა, ვფიქრობ, პოლკოვ. გარსევანოვის ბანაკიდან. ¹²⁹ პასუხი იქითკენ არის მიმართული, რომ სასურველი არ არის თეატრის აღდგენა იქვე, სადაც წინად იყო, ადგილის სივიწროვის გამო, რომ უკეთესი იქნებოდა მისი ხელახლად აგება ალექსანდრეს პარკშიო. აქ ცოტა ირონიაც არის ჩაქსოვილი „ძველის დროისა და მისი ძეგლების მოყვარულთა“ მიმართ; „ხომ ჩვენ დროსაც უნდა მივცეთ შესაძლებლობა შექმნას რამ“, „ცოტა ბებრებმაც მიიწ-მოიწიონ“ და სხვა.. მაგრამ მე ვეტყვოდი ამ ბატონებს:

Художник — варвар кистью сочной
 Картину гения чернит,
 И свой рисунок беззаконной
 На ней безжалостно чертит...“

(Пушкин).

თუ დრო მექნა, „თეატრის მოყვარული“ ვალს გადაიხდის, და მაშინ გამოგიგზავნით როგორც ტექნიკოსის პასუხს, ისე „თეატრის მოყვარულის“ პასუხის პასუხს“.

მაგრამ, როგორც სჩანს, „პასუხის პასუხი“ არ იქნა დაწერილი. მალე მიხ. თუმანიშვილი ავად გახდა და გარდაიცვალა.

მიხ. თუმანიშვილის ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში შენახულა ვრცელი ნარკვევი „მეზურნე ალექსი“ („Зурнист Алекси“), დაწერილი ორმოცდაათიან წლებში და რატომღაც არსად გამოქვეყნებული. ¹³⁰

ევროპულობა აზროვნებასა და რწმენაში სრულიადაც არ უშლიდა მიხ. თუმანიშვილს მზურვალე მოტრფიალე ყოფილიყო ყოველივე იმისა, რასაც მშობლიური ხასიათი ჰქონდა. თეატრის სფეროში რუსული კომედით გატაცება ჩრდილს როდი აყენებდა ქართულ სცენას; პირიქით, იგი აძლიერებდა მასში სურვილს ხელი შეეწყო ქართული სასცენო ხელოვნების განვითარებისათვის. მსოფლიო და რუსული ლიტერატურის შესწავლამ იგი არამც თუ არ განარინა ქართული

პოეზიიდან და პროზიიდან, არამედ, პირიქით, წაახალისა — თავისი წვლილი შეეტანა ერთშიაც და მეორეშიაც და, სხვათა შორის, შეეკმნა ქართული ფელეტონი. სწორედ ასევე იყო მუსიკის სფეროში — ვერც იტალიურმა ოპერამ, ვერც გერმანულმა სიმფონიამ, რომლებსაც იგი დიდის გულმოდგინებით ისმენდა, ვერ აღკვეთეს მასში სიყვარული მშობლიური მუსიკისადმი. „მეზურნე ალეკსი“ — ეს ნამდვილი ხოტბაა აღმოსავლური მუსიკისა — დაწერილია სწორედ იმ წლებში, როდესაც თავადაზნაურული ინტელიგენცია გატაცებული იყო საერთოდ ევროპულობით და ტუჩაბზეკით ექცეოდა მშობლიურ მუსიკალურ ხელოვნებას. მიხ. თუმანიშვილის ნარკვევი თავისი დედაარსით პროტესტია ევროპული მუსიკით წრესგადასული გატაცების წინააღმდეგ და, როგორც უკიდურესობის უარყოფა, თითონაც გადაჭარბებაში ვარდება.

„აქაურები, უდაოდ, მუსიკალური ხალხია—ამბობს იგი.—ეს მტკიცდება იმით, რომ მათ ნირშეუცვლელად, ბეჯითად შეინარჩუნეს თავიანთი მუსიკა მთელი მისი მრავალსახიანობით; მტკიც ება იმით, რომ ბევრი მომღერალი და დამკვრელი ჰყავთ, რომლებიც დღევანდლამდე ჩნდებიან და იპყრობენ მათ ყურადღებას მოცლილობის დროსაც და საქმიანობის დროსაც; დაბოლოს, მტკიცდება იმით, რომ აქ ოპერამ, მათთვის სრულიად უცხო მუსიკალურმა სტიქიონმა, ძალიან ადვილად მოიკიდა ფეხი აქაურ მუსიკალურ ნიადაგზე. გასაოცარია ეს მოვლენა განსაკუთრებით ქართველ ხალხში, რომლის ისტორიული ბედიც თითქო მეტად ნაკლებ დროს უტოვებდა მას მუსიკალური განწყობილებისათვის. მაგრამ ამავე დროს ეს მოვლენა აიხსნება ამ ხალხის აღმოსავლური წარმოშობით, მისი აღმოსავლური ბუნებით, რომელიც მგზნებარეა, მოძრავი და იმავე დროს განებვირებული, უზრუნველი, ასე ვთქვათ, მდმღერალი თვით ცხოვრების არასასიხარულო შემთხვევაშიაც კი... [აქაური ადამიანი] თავის მუსიკალობაში განწყობილია თავისებურად. თავის საკუთარ ყაიდაზე. ევროპული მუსიკა მისთვის მიუწვდომელია; იგი მასში ხედავს რაღაც ცივს, ნაცოდვილარს, თავისებური მეტყველების არმქონეს; იშვიათად გრძნობს მას და ხანდახან არც კი სჯერა, რომ ეს მუსიკაა. მოასმენინეთ მას ბეთჰოვენის სიმფონია და ის უეჭველად არ დაგიჯერებთ, რომ ეს მუსიკა იყოს. საჭიროა გამოთქმის დიდი ენერჯია, დიდი სურათოვნება და, ასე ვთქვათ, ხელშესახებლობა, მკაფიობა, რომ მეცნიერულმა მუსიკამ სასურველი შთაბეჭდილება მოახდინოს უჩვეულო მსმენელზე.

...ამიტომაც, გასაუგებია, რატომ არის, რომ მხოლოდ დრამატიულმა მუსიკამ მოახერხა რამოდენამდე ხემოქმედება აქაურებზე. აქ მუსიკა მართლ თავის თავად არ არის, არამედ—ლამაზ მორთულობაში, ჯადოსნურ სინათლესა და ფერებში, ერთი სიტყვით, მუსიკა სახეებში მოცემული და ასე ევლინება იგი მსმენელს თავის საიდუმლოებათა შთასაგონებლად, ძლიერი განუზრინებელი შთაბეჭდილების მოსახდენად... ხოლო, როდესაც აქაური ადამიანი ყურს მოჰკრავს მშობლიურ, არახელოვნურ, თუნდაც ქუჩურ ჰანგს, იგი თითქმის მზად არის თითონვე ხმა ააყოლოს ამ ჰანგს. მართლაც და, რა არის ისეთი ამ გაბმულ, გამყივან მოთქმაში, სახანდარი რომ გაჰკივის? არაფერი იმის მეტი, რომ აქ რაღაც თავდავიწყებაა, დარდიმანდობა, შეიძ-

ლება უხეშიც, მაგრამ ამ თავდავიწყებაში აქაური ადამიანი გამოუთქმელ სიმშვენიერეს ხედავს. ამ მოთქმაში, ამ რიზიანობაში გამოსჭვივის რაღაც მომჯადოებელი რამ, რაც მის გულს ეკილოკავება, როგორც ამავე გულის ნაწილაკი, როგორც რაღაც მშობლიური, მიმზიდველი სტიქიონი. მომზიბლობა მით უფრო ძლიერდება. იმისდაკვალობაზე, თუ რა წამში და რა ვითარებაში ისმენ ამა თუ იმ ჰანგს? მაგალითად, როდესაც შორიდან, ხეობაში, მთებს შუა მოისმის გამყივანი სიმღერის ლივლივი, ან როდესაც ბნელ, მიყრუებულ ღამეში ზუზუნებს ზურნა და თითქო ნაფლეთებად ჰხვეს ღამის წყვიდადს და სიჩუმეს,—აქაური ადამიანი გონებას ჰკარგავს და ტკბება და დნება“...

დასასრულ, მიხ. თუმანიშვილი არა სჯერდება ისტორიკოსის და კრიტიკოსის როლს და თვით სცდის დრამატული ნაწარმოების დაწერას. პუშკინის შესწავლა და „ღამის სტუმრიდან“ („Каменный гость“) რამდენიმე სცენის თარგმნა იწვევს მასში სურვილს შექმნას ქართული თეატრისათვის რამდენიმე სცენიური სახე. „ღამის სტუმრის“ თარგმანის ხელთნაწერის თავფურცლის მეორე გვერდზე ვხვდებით ერთმანეთში არეულს რუსულ და ქართულ ენაზე ჩანაწერს:

„თბილისის ტეატრისათვის:

1. გადავთარგმნო Забавы Калифа.
2. გადმოვიღო Людмилу со стихами Жуковского.
3. დავსწერო шутку თამბაქოს ოინი.
4. დავსწერო კომედიები с контрастами в характерах, как, например: а) воспитанного грузиня с невоспитанною женою; б) а также и наоборот.
5. გადმოვიღო ან დავსწერო მიახლოებული პიესა к водевилю зятюшка.
6. женский характер для грузинской драмы.

„ღამის სტუმრის“ ხელთნაწერზე აღნიშნული თემები ნაწილობრივ განხორციელებულ იქნა: მიხ. თუმანიშვილის სიკვდილის შემდეგ მის ქალაქლებში აღმოჩნდა ვოდვეილი „თამბაქოს ოინის“-ს შენიშვნები და რვეული, რომელიც შეიცავს პისარევის თავის დროზე ცნობილი ვოდვეილის „Калиф на час“ პირველი მოქმედების ქართულ თარგმანს პროზად და ლექსად.

საღიჭკაჯუარო მუშაობა

„ცისკრის“ წარმომობა. ლიტერატურული კრიტიკოსები მიხ. თუმა ნიშვილის პოეზიაზე, ბაირონისა და პუშკინის გავლენა. თანადროული კრიტიკა მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაზე. მიხ. თუმანიშვილის ადგილი ქართულ პოეზიაში. თანამშრომლობა „კავკაზ“-ში, „დროება“-ში, „ზაკავკაზ. ვესტნიკ“-ში, „საქართველოს ჟურნალ“-ში. დიმ. ბაქრაძე. მონაწილეობა „ცისკარში“ და პირველი ქართული ფულეტონი. ი. ველახოვი და ნ. ბერძნიშვილი. ლუკა ისარლიშვილი.

თბილისის გიმნაზიის წრეში მონაწილე ახალგაზრდობა სკოლის დატოვების შემდეგ ცხოვრობდა იმედებით და მოლოდინით. ბედმა გაჰფანტა ახალგაზრდები ამიერკავკასიის სხვადასხვა კუთხეში და თითქმის ყველა მათგანს დიდ-დიდინობით არ უხდებოდა თბილისში ყოფნა, სტოვებდა რა თბილისს სამსახურის გამო ზოგი კარგახნობით, ზოგიც მოკლე დროით: მიხ. თუმანიშვილი—კახეთში, ნიკ. ბარათაშვილი—ნახჩევანში, ანდრონიკაშვილი—გორში, ლევან მელიქიშვილი—ნახჩევანსა და დაღესტანში. მიწერ-მოწერა განშორების დროს და შეხვედრები თბილისში—გრძელდებოდა. მათი შეხვედრის ერთერთი მიმზიდველი ადგილი მანანა ორბელიანის (1808—1870) სახლი იყო. ეკატერინე ქავჭავაძის ვათხოვებისა და ნინო გრიბოედოვას თბილისში გადმოსახლების შემდეგ წინანდალი უკვე „მუხათა სავანგ“ აღარ იყო. ორმოციან წლებში სწორედ მანანას სახლმა, რომელიც იცავდა წინანდლის ლიტერატურულ ტრადიციებს, შეივრდომა პოეტნი და დამწყები მწერალნი და მისი სასტუმრო დარბაზი გადაიქცა თითქო ლიტერატურულ სალონად.

ლუკა ისარლიშვილი გვამცნობს (იხ. ი. ბალახაშვილი—„საბჭ. ხელოვნ.“, 1936 წ., № 8-9), რომ მიხ. თუმანიშვილი („ბირთველიჩი“) დაიარებოდა მანანასას, ნიკ. ბარათაშვილთან, ვიორგი ერისთავთან, თითონ ისარლიშვილთან, მაღალაშვილთან, ყიფიანთან და სხვ. ერთად. მთელი ეს ახალგაზრდობა, რომელმაც შემდგომ აღნიშნა თავისი სახელები ქართული პოეზიისა და პროზის ისტორიაში, მხურვალედ იხილავდა თვითნებულ მოვლენას ლიტერატურული მნიშვნელობისას. აქ, ამ წრეში დაიბადა პირველი ქართული „სქელტანიანი“ ჟურნალის „ცისკრის“ შექმნის იდეა და, როგორც ვიცით, ამ ჟურნალმა ითამაშა უდიდესი როლი ქართული ჟურნალისტიკის განვითარებაში. აქ, ამ წრეში კითხულობდნენ ორიგინალურ და ნათარგმნ ლექსებს; მანანას უგზავნიდნენ სასტიკ მსაჯულთა სამსჯავროდ თავიანთ ლექსებს.

გრიგოლ ორბელიანი—ჯერ კიდევ იმ დროს, როდესაც იგი განდევნილი იყო სამშობლოდან, და სხვა ავტორები.

იონა მეუნარგია ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიაში (1922 წლის გამოც.) აფართოებს ლიტერატურის მოყვარულთა წრეს, ერთმანეთთან რომ იკრიბებოდნენ სასაუბროდ.

„მწერლობის სიყვარული პოეტს ცხოვრებაშიაც გამოჰყვა. სკოლის ამხანაგების მაგიერობას აქ უწევდნენ ის რამოდენიმე მწერლობის მოყვარე პირნი, რომელნიც ხვდებოდნენ სხვა და სხვა დროს. ესენი იყვნენ: ავთანდილოვი, დიმიტრი ყიფიანი, მიხეილ თუშანაშვილი, გიორგი ერისთავი, ლევან მელიქიშვილი, პლატონ იოსელიანი, ალექსანდრე ორბელიანი, ზაქარია ორბელიანი, სოლომონ მაღალაშვილი, საპიორის ოფიცერი მატინოვი, საპიორის ოფიცერი ჭავჭავაძე, კონსტანტინე მამაცაშვილი, ზაქარია ერისთავი, იასე ანდრონიკაშვილი, ივანე სარაჯიშვილი, ზოგიერთი ქართული მწერლობის მოყვარე პოლონელი, როგორც იყო ზაბლოცკი, სვიმონ ძაჩაბელი, ლუკა ისარლიშვილი და სხვ. და სხვ. ესენი არ შეადგენდნენ ერთ მჭიდრო წრეს, არ წარმოადგენდნენ ერთს განსახლდურულს სამწყარლო იდეას, მაგრამ ამათში ქართული მწერლობის სიყვარული დიდი იყო და ყურნალის გამოცემის აზრი ფეხს იკიდებდა“.

პროფ. ა. ხახანაშვილი თავის „ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევებში“ (გვ. 85, რუს. გამოც.) აღნიშნავს, რომ ვორონცოვის პოლიტიკამ საქართველოს კულტურის სფეროში „ისე აღატრთოვანა ადგილობრივი ინტელიგენციის განწყობილება, რომ მარტო თეატრზე დაჯერება პირდაპირ შეუძლებელი საქმე იყო. ცხოვრება აყენებდა მთელ რიგ მოთხოვნათ, რომელთა დაკმაყოფილებაც აუცილებელი იყო. ერთერთი ამ მოთხოვნათაგანი იყო სურვილი — ჰქონოდათ საკუთარი ორგანო, საკუთარი ლიტერატურა... ახალი ყურნალი „ცისკარი“ გამოვიდა საქვეყნოდ მეტად ხელსაყრელ პირობებში“.

მიხ. თუმანიშვილმა მიიღო ყურნალში მონაწილეობა მისი არსებობის პირველ დღიდანვე, მაგრამ მისი მონაწილეობა პირველში იყო მორალური დახმარება: იგი პროპაგანდას უწევდა ყურნალს, აგროვებდა მასალას და სხვ. მხოლოდ უფრო გვიან, ორმოცდაათიანი წლების ბოლოს, უკვე კერესელიძის დროს, მიხ. თუმანიშვილი გვევლინება ქურნალის ფურცლებზე პოეტისა (ყურნალში დაბეჭდილია პირველი მისი ლექსები) და პუბლიცისტის სახით.

საყოველთაოდ გავრცელებული წარმოდგენა მიხ. თუმანიშვილზე, როგორც ნიკ. ბარათაშვილისა და გრ. ორბელიანის მიმდევარზე, წარმოიქმნა XIX საუკ. ლიტერატურულ წრეებში, ალბათ, ამ სამი პოეტის პირადი მეგობრობისა და მიხ. თუმანიშვილის ლექსების ნაკლებად გავრცელების გამო. მიხ. თუმანიშვილის ნაწარმოებნი დიდხანს დარჩნენ დაუბეჭდავნი, ვრცელდებოდნენ გადაწერილი ასლების სახით და იცოდა მხოლოდ მკითხველთა ვიწრო წრემ (გიორგი

თუმანიშვილი თავის გამოუქვეყნებულ ავტობიოგრაფიაში აღნიშნავს, რომ მისი მამა, მიხეილ თუმანიშვილი, არა ბეჭდავდა თავის სიცოცხლის დროს ლექსებს, რადგანაც დიდ მნიშვნელობას არ აკუთვნებდა მათ. ამიტომ მის სიცოცხლეში „ცისკარმა“ დაბეჭდა მხოლოდ 2-3 ლექსი).

პროფ. ა. ხახანაშვილი თავის „ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევებში“ (IV ტომი, რუს. გამოც. 1907 წ., გვ. 116—118) იმეორებს მიხ. თუმანიშვილზე ჩვეულებრივს, საყოველთაოდ ცნობილ თვალსაზრისს: „მის [მიხ. თუმანიშვილის] საკუთარ ნაწარმოებებს, რომლებიც ანარეკლია ბარათაშვილის და ორბელიანის გავლენისა, აზის მელანქოლიის ბეჭედი“. ცალკეულ სტატიაში მიხ. თუმანიშვილზე (ჟურნ. „განათლება“, 1911 წ. № 2) იგივე პროფ. ხახანაშვილი ცოტათი გზას უხვდევს წინად გამოთქმულ აზრს და ახასიათებს მიხ. თუმანიშვილს, როგორც ნიჭიერ წარმომადგენელს გარდამავალი ეპოქისას ალექსანდრე ჭავჭავაძიდან (ქართველთა პუშკინი) ნიკ. ბარათაშვილამდე (ქართველთა ლერმონტოვი). მაგრამ აქაც ჩანს. იოლად გავრცელებული წარმოდგენის ანასახი. 80-იანი წლების ქართულ პრესაში გაისმა ამ წარმოდგენის უარყოფი ხმები. ილია ჭავჭავაძის ჟურნალმა „ივერიამ“ უძღვნა მიხ. თუმანიშვილის ნაწარმოებებს კრიტიკული სტატია (1881 წ. № 7):

„...ნიკ. ბარათაშვილის ერთი ამ მხარის მიმცემთაგანი და „მხარის დამამშვენებელი“ ყოფილა თავ. მიხეილ თუმანიშვილიც. ამას უწერია თავისი ლექსები ნიკ. ბარათაშვილის დროს და ბევრად უფრო ადრეც“. — ვკითხულობთ ამ სტატიაში — „...ჩვენს ლიტერატურაში ბევრს ნიკ. ბარათაშვილი მარტოდ-მარტო ჰგონია, ბევრს ჰგონია, რომ ეს პოეტი რაღაც უცნაური მოვლენაა და რაც იმის ლექსებში გრძნობა და აზრია გამოთქმული, საქართველოს ნიადაგზე არ არის აღმოცენებულიო. ვინც ამას ამბობს, წაიკითხოს გრიგოლ ორბელიანის, მიხ. თუმანიშვილის, ვახტანგ ორბელიანის ლექსები და ამ ყოვლად შემცდარ აზრს აღარ იტყვის. არა, მეოცდაათე და მეორმოცე წლებში რაღაც აწუხებდა ჩვენს საზოგადოებას, გული რაღასაც ეუბნებოდა, რაც ჩვენთვის ჯერედ უცნობია სხვადასხვა გარემოების გამო, რაც ბინდ-ბუნდად არის გამოთქმული ნიკ. ბარათაშვილის ლექსებში და რასაც მხოლოდ მაშინ გამოვარკვევთ და შევიტყობთ, როდესაც ყოველსავე ღირს-შესანიშნავ, რაც კი დაწერილა მაშინ, ან თქმულა, დავიწყების სუდარა გადაეშლება და დაუბრკოლვე შეგვეძლება ამოკითხვა და გაგონებკ ერთი ამ დოკუმენტთაგანი არის თ. მიხ. თუმანიშვილის თხზულებათა კრება. თუმცა ამ ავტორს ბევრი არ უწერია, მაგრამ ამის თხზულებებში თითქმის იგივე აზრი და გრძნობაა გამოთქმული, რაც ბარათაშვილის ლექსებში და შესანიშნავი ეს არის, რომ მიხ. თუმანიშვილი, თუ ლექსის ქვემოწერილი წელთა რიცხვი არ გვატყუებს, მონებრივი მიმბაძავი არ არის, იმას თითქმის წინდაწინვე აქვს გამოთქმული იგი, რაც ბარათაშვილს თავის საუკეთესო ლექსების წერის დროს უგრძენია.

წაიკითხეთ მაგალითად ეს ადგილი მიხ. თუმანიშვილის საუკეთესო ლექსისა „სალამური“:

«იყო დრო... მაგრამ ჰე მაცთურია ამაოებაჲ,
რად დამიღეწე ოქროვანი ხატი ოცნების?
რად დამდე ჯაჭვი დამონების? რად მიმიზიდავ
აღელვებაში ამა სოფლიმ დაუდგრომელის,
სადაც გრილდება მგოსანისა მხურვალე გული,
სადაც ჰსჭკნებიან უწმინდესნი სულის გრძობანი,
სად სალამური მექმნა ჟღერით დაყრუებული
და უპასუხოდ განიფანტნენ ტკბილნი შტვენანი».

წაიკითხეთ ეს ადგილი და შეადარეთ „სულო ბოროტოს“, რომელიც ყოველმა ჩვენგანმა ზეპირად იცის და მაშინვე მიხვდებით, რომ ორთავს-რალაც იმედები უღვიოდათ გულში, რალაც რწმენა ჰქონდათ, მაგრამ „და-უდგრომელმა სოფელმა“ გაუტრუა ყოველი იმედი, მოუკლა რწმენა და დასტოვა უნუგეზოდ, „უსაგნოდ“.

ნუ დაივიწყებთ, რომ „სალამური“ დაწერილია 1838 წელს და „სულო ბოროტო“—1843 წ., თუმცა ნ. ბარათაშვილს უფრო ადრე ჰქონდა დაწერილი „მთაწმინდაზე შემოღამება“ (1836 წ.), „ფიქრი მტკვრის პირზე“ (1837 წ.), რომლებშიაც იგივე მწუხარება და წუთისოფლის სამღურავია გამოხატული, როგორც „სულო ბოროტო“-ში.

ამასთან ერთად, ამ სტატიის ავტორი (როგორც გამოირკვა—ივ. მაჩაბელი) იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ, თავისი პოეზიის ზოგიერთი მოტივის მიხედვით, მიხ. თუმანიშვილი უფრო უახლოვდება ალექსანდრე ჰავჭავაძეს, რომელიც მასზე ადრე სწერდაო.

უნდა აღინიშნოს, რომ მიხ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილ და გადაწერილ ანთოლოგიებში არის აგრეთვე ალექსანდრე ჰავჭავაძის ბევრი ლექსიც, მაგრამ ამ ლექსების რიცხვი გაცილებით უფრო ნაკლებია, ვიდრე გრიგოლ ორბელიანისა და ნიკოლოზ ბარათაშვილის ლექსებისა.

გიორგი თუმანიშვილი, უპასუხებს რა პროფ. ა. ხახანაშვილს მიხ. თუმანიშვილის შეფასების გამო („დახასიათებანი და მოგონებანი,“—*„Характеристики и воспоминания“*—გამოც. მე-2, წიგნი I, გვ. 100), თავისი მხრით აღნიშნავს, რომ „ბარათაშვილისა და ორბელიანის ნაწარმოებთა მეტი ნაწილი და ისიც საუკეთესო, გავრცელდა 1838 წლის შემდეგ, როდესაც მიხ. თუმანიშვილი თავის ლექსებს უკვე სწერდა. ამიტომ, უფრო სწორე იქნებოდა ითქვას, რომ წარსული საუკუნის 30-ანი წლების ქართველი პოეტები, ყველანი, ისე, როგორც პუშკინი და ლერმონტოვი, იყვნენ ბაირონისა და მიცკევიჩის პოეზიის მხიბლავი გავლენის ქვეშ, რომელთა კულტსაც ძლიერად ავრცელებდნენ საქართველოში გადმოსახლებული პოლონელები (1830 წლის აჯანყების შემდეგ)“.

ჩვენს თანადროულ კრიტიკაში შალვა რადიანი („ლიტერატურული მემკვიდრეობა“, თბილისი, 1936 წ.), ჩერდება რა მიხ. თუმანიშვილის ლექსზე „სალამური“ (გვ. 111), იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ „იდენის, განწყობილების მხრივ უსათუოდ ერთგვარობა, მახლობლობა არსე-

ზობს ნ. ბარათაშვილის „სულო ბოროტოსა“ და მიხ. თუმანიშვილის „სალამურს“ შორის. პირველი ლექსი დაწერილია 1843 წ., ხოლო მეორე—1838 წ. მოტივების ასეთი ერთ-გვარობა არც არის გასაკვირი. ერთ და იმავე კლასის და მსოფლმხედველობის მატარებელ პოეტებს შეეძლოთ ბუნებრივად ასეთი შეხვედრა“.

ევროპულ ლიტერატურას მიხ. თუმანიშვილი ეცნობოდა ნაწილობრივ უშუალოდ პირველი წყაროებით, ხოლო უმთავრესად რუსული პოეზიის მეშვეობით. მიხ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილი და საკუთარი ხელით გადაწერილი ანთოლოგიები შეიცავენ სხვადასხვაგვარი ავტორების—ევროპელთა და რუსთა—აუარებელ ლექსებს. აქ არიან: პუშკინი, ლერმონტოვი, ბაირონი, ვიაზემსკი, დენის დავიდოვი, ოდოევსკი, შეგირიოვი, იაზიკოვი, შექსპირი, ჟუკოვსკი, პოლევუაევი, მაიკოვი, პოლონსკი, სოლოგუბი, თვით ბულგარინიც და გრეჩიც კი.

ბაირონიმა, რომელიც დაეუფლა არა მარტო თავისი თაობისა, არამედ აგრეთვე ოცდაათიანი წლების ახალგაზრდობის ფიქრთა და ზრახვათ, უდიდესი გავლენა იქონია თბილისის გიმნაზიის წრეზე და განსაკუთრებით კი ნიკ. ბარათაშვილზე. ეს გავლენა არ ასცდა მიხ. თუმანიშვილსაც, რომლის შემოქმედებაშიაც, კერძოდ პირველი პერიოდისა, აშკარად ჩანს ბაირონიზმის მოტივების ანარეკლი. ერთერთ მის საუკეთესო ლექსს „უდაბნოს“, რუსულად ორჯერ თარგმნილს, ქვესათაურად პირვანდელ ტექსტში აქვს: „მიბაძვა ბაირონისადმი“.¹³¹ სევდიანობა, მარტოობის გრძნობა და განწირულების შეგრძნობა, რაც თვისებაა მიხ. თუმანიშვილის ბევრი ლექსისა, და პირველ ყოვლისა „უდაბნოსი“ და „სალამურისა“, დამახასიათებელია ეპოქისა (დაწერილია 1837—1838 წლებში) და მიხ. თუმანიშვილის იმ პერიოდის პირადი განცდებისა.

„ვის არ გინახავთ უდაბნო ბნელი,
სად თვალნი მზისა შუქსა ვერ სჭვრეტენ,
სად ვერანადა მოსჩანს ყოველი
და ქარიშხალი ხმიანობს ოდენ?
ვის არ გინილავთ იქა ხე, მწარედ
გულჩამოჰწვარი ციურის ცეცხლით
და მაღალს კლდეზედ მარტოდ, მწუხარედ
გარდმოკიდული დამკვანარ შტოებით!
ეს არს, მოყვასნო, გლახ ჩემი ბედი!
მეც ვგრეთ ვიქვენ დღეგანამწარი:
ვერღა მეახლოს ტკბილი იმედი,
ვერღა აყვავდეს მით გული მკვანარი!“

ხოლო მაშინ, როდესაც ლერმონტოვი უფრო ახლო წიკო მიხ. თუმანიშვილის თანამედროვე ნიკ. ბარათაშვილზე, თუმანიშვილის მუხაგანიცდიდა პუშკინის შემოქმედების ძლიერ ზემოქმედებას. წარსული

საუკუნის არც ერთი ქართველი პოეტი ისე მჭიდროდ არ მიჰკარებ-
ბია პუშკინს, არც ერთ პოეტს—ასე ვთქვათ—ისე ინტიმურად არ აუთ-
ვისებია პუშკინი, როგორც თუმანიშვილს. პუშკინს ბევრი თარგმნი-
და, ბევრი ეწაფებოდა მის ლირიკას თავის სააღმაფრენოდ, მაგრამ
არც ერთი მთარგმნელისათვის იგი ის არ იყო, რაც მიხ. თუმანიშვი-
ლისათვის: პოეტი— უ ა ღ რ ე ს ა დ ა ხ ლ ო ბ ე ლ ი. დიდი რუსი პოე-
ტის შემოქმედება მისი ქართველი მთარგმნელის თვალში სულდგმუ-
ლობდა ქართული პოეზიის არა იმ მხარეს, არამედ ამ მხარეს,
და ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ თუმანიშვილის თარგმნებს კრი-
ტიკა ზუსტ თარგმნებად სთვლიდა. პროფ. ხახანაშვილი თავის „ნარ-
კვევებში“ (IV ტ.) ამბობს, რომ „მიზევილ ბირთველისძის ლექსი
განსხვავდება არაჩვეულებრივი სიმსუბუქით და ხმოვანებით: მისი
თარგმნები ძალიან ახლოა დედანზე“.

ის დიდი ადგილი, რომელიც პუშკინს მიხ. თუმანიშვილის შემკვი-
დროებაში უჭირავს, გვიჩვენებს ახალი რუსული პოეზიის შემქმნელის
ახლობლობასა და გავლენას ქართველ პოეტზე. პუშკინის შუქმფენი
გენია მთლად დაეუფლა ახალგაზრდა თუმანიშვილის აზრებს და გრძნო-
ბებს ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც იგი თბილისის გიმნაზიის უმცროს-
სი კლასების მოწაფე იყო. პუშკინის სახელის დიდება გავარდა საქარ-
თველოში კარგა ხნით ადრე მის აქ ჩამოსვლამდე. არის ცნობები,
რომ ალექსანდრე ჭავჭავაძე, პეტერბურგში აღზრდილი და შემდეგ
ბჭვე ნამსახური სწორედ იმ დროს, როდესაც მომავალი რუსი პოეტი
ლიცეის ამთავრებდა, იცნობდა მას პირადად. ყოველ შემთხვევაში,
ალექსანდრე ჭავჭავაძე ისე დაბრუნდა საქართველოში, რომ პუშკი-
ნის პოეზიის შთაბეჭდილება მედგრად იყო მასში გამჯდარი. თავად-
აზნაურული ინტელიგენციის არც სხვა წარმომადგენლებისათვის იყო
პუშკინის სახელი უცხო. ხოლო მისმა გამოჩენამ თბილისში ერთბა-
შად აღძრა ინტერესი მისდამი. მაშინ მიხ. თუმანიშვილი თერთმეტის
წლისა ძლივს იქნებოდა. იგი ვერ შეხვდებოდა რუს პოეტს; ფრიად
შესაძლებელია, რომ არც ქუჩაში უნახავს იგი. მაგრამ ის ენთუზიაზმი,
რომელიც აინთო მაშინდელი თბილისური თავადაზნაურული მცირე
ინტელიგენციის გულში, პუშკინის ჩამოსვლისას გადაედო მოსწავლე-
ახალგაზრდობასაც. თავისუფლების მოყვარულისა და საყოველთაოდ
ლიტერატურულ ავტორიტეტად აღიარებული პუშკინის სახელი—მჭიდ-
როდ ეხლართება იმ ინტერესის ყოველგვარ გამოვლინებას, რაც
მაშინ ახალი ლიტერატურისადმი მქლავნდებოდა. თბილისის გიმნა-
ზიის წრის დისკუსიებში პუშკინს თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს.
1833—1834 წლების ანთოლოგიურ კრებულში, რომელიც უკვე ზე-
ვით მოვიხსენიეთ, მოთავსებული იყო ვრცელი ნაწყვეტები „კავკ-
პლენიკ.“-დან, რაც მიხ. თუმანიშვილის პირველი ცნობილი მოდილო

თარგმანია. თუ „კავკავ. პლენიკ.“-ის ავტორი ჯერ კიდევ მოუმწიფებელი იყო (მან იგი 22 წლისამ დასწერა), რაღა თქმა უნდა, უფრო მეტად მოუმწიფებელი იყო წლოვანებით მისი მთარგმნელი, რომელმაც ძლივს მიაღწია მაშინ 14-15 წელს. მაგრამ თვით ადრეულა თარგმანშიაც უკვე მოჩანს ის ნიშნები, რაც ახასიათებს ქართველი პოეტის შემდგომ შემოქმედებას: სახეების თარგმნის სიზუსტე და ლექსის ხმოვანება.

პუშკინის სახელს ნაკლებად ვხვდებით „ყვავილში“—და ეს გასაგებიცაა, რამდენადაც უშუალოდ გამოდიოდა რუსულ ენაზე; მაშასადამე, თარგმნების განყოფილება მასში არ არსებობდა, ხოლო ორიგინალური იბეჭდებოდა მარტო ის, რაც თანამშრომელთა კალამს ეკუთვნოდა. მაგრამ საკმარისია თუნდაც გაკვრით გადაავლოთ თვალი „ყვავილში“ მოთავსებულ ლექსთა და ნარკვევთა ნაწილსაც კი, რათა დაინახოთ, რომ რუსი პოეტის სახე უჩინრად გამოსჭვივის გიმნაზიური უშუალოდ ფურცლებში. პუშკინის ბედნიერი კალმის მიხედვით, კავკასიის ბუნება ერთი უსაყვარლესი თემათაგანია ოცდაათიანი და ორმოციანი წლების ქართული პრეზიისა, და თბილისის გიმნაზიის „ყვავილმაც“ საკმაოდ უკმია გუნდრუკი ამ საერთო გატაცებას. მიხ. თუმანიშვილის ლექსს „Кавказ“-ს („ყვავილის“ მე-2 №-ი) თავის საფუძვლად აქვს იგივე სახეები, რაც პუშკინის „Кавказ“-სე, ხოლო უფრო მეტად დეტალიზებულ ასპექტში. იმ პერიოდის მთელ რიგ ლექსებში მიხ. თუმანიშვილი კვლავ და კვლავ მიმართავს პუშკინის მოტივებს და უახლოვდება მათ არა მარტო შინაარსით, არამედ აგრეთვე რიტმითაც. მისი „Элегия“ 1835 წლისა („ყვავილის“ მე-3 №-ი) არეკლავს აშკარად პუშკინის სულიერ განწყობილებას, რაც მას გამოთქმული აქვს ლექსში „Брожу-ли я вдоль улиц шумных“. „Элегия“, უეჭველია, ეკუთვნის მიხ. თუმანიშვილის მიერ რუსულად დაწერილი საუკეთესო ლექსების რიცხვს.

პუშკინისა და ნაწილობრივ ლერმონტოვის მხატვრულ სახეთა ანა-სახი გამოსჭვივის მიხ. თუმანიშვილის ადრეულა პროზაშიც.

ლიტერატურული შეხვედრანი მანანა ორბელიანის სახლსა და წინანდალში ხელს უწყობდნენ სიყვარულს რუსი პოეტისადმი. ჩვენ დროს გამოთქმულ მოსაზრებათა მიხედვით, პუშკინი, საქართველოში ყოფნისას, ალბათ, ხვდებოდაო მანანა ორბელიანისას. რამდენად მართალია ეს—ძნელი სათქმელია. უდაოა მხოლოდ ის, რომ მანანას სასტუმრო დარბაზში პუშკინის სახელი, რომელმაც თავის ნაწარმოებებში თანაგრძნობა და სიმპათია გამოსთქვა საქართველოს მიმართ, მოსილი იყო განსაკუთრებული შარავანდედით. უნდა გვახსოვდეს, რომ თვით ამ ლიტერატურული წრის შთამბეჭებელმა—მანანამ—განიზრახა „რუსლან ი ლიუდმილა“-ს თარგმნა. 1835 წლის გაზაფხულს, როდესაც იგი ჭავჭავაძიანთ მამულ წინანდალში იყო, აქ ორ კვირას სტუმ-

ნიკოლოზ ბარათაშვილი
(ფანქ. ნახატი მიხ. თუმანიშვილისა)

რად იმყოფებოდა ა. ს. პუშკინის ძმა ლევ სერგეის-ძე პუშკინი. „არზ-რუმში გამგზავრება“ იმ დროს უკვე ნაწილობრივ გამოქვეყნებული იყო და ამან უფრო დიდი ყურადღება გამოიწვია პოეტისადმი. შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ, რომ პუშკინის შემოქმედებისადმი ამ ცოცხალი ინტერესის ატმოსფეროში არც ერთი ლიტერატურული კრება მანანასთან, რომლებშიაც მიხ. თუმანიშვილიც იღებდა მონაწილეობას, ისე არ ჩაივლიდა, რომ რუსი პოეტი არ გაეხსენებინათ.

მიხ. თუმანიშვილის საუკეთესო ლექსები იმ დროისაა, როდესაც იგი მთლად მიეცა პუშკინის შემოქმედების შესწავლას—1837 და 1838 წლებისა. თავისი მუშაობის ამ პერიოდში მან დაამთავრა რუსი პოეტის ცალკეული ლექსებისა და პოემების თარგმნების ციკლი: „Адель“, „Ж * *“ („Я помню чудное мгновенье“), „Буря мглою небо кроет“ („Вимний вечер“), „Пророк“ და „Черная шаль“-ის მიბაძვა. ეს მიბაძვა („მუჯასამი“-ს სათაურით) გამოუქვეყნებელი დარჩა. იგი ახლოა დედანზე შინაარსითაც და ლექსის ფორმითაც, რომლის რიტმიც დაცულია ქართულ ტექსტში (თერთმეტმარცვლოვანი ლექსი). მიხ. თუმანიშვილის მიერ პუშკინის ტექსტში შეტანილ ცვლილებათ აღვიღებთ პირობებისათვის შეფარდების ხასიათი აქვთ: ბერძნის ქალის ნაცვლად გამოყვანილია სომხის ქალი, სომხის ნაცვლად—„ფრანგი“ და დუნაის ტალღები მტკვრის ტალღებს უთმობს ადგილს.

„ბაღჩისარაის შადრევანი“ პირველი სრული გადმოცემაა ქართულად პუშკინის ერთერთი დიდი პოემისა. ლექსთა თარგმნები დაბეჭდილია ნაწილობრივ რჩეულ ლექსთა კრებულში, ნაწილობრივ „ალმანახში“ და გაზ. „თემში“. ყველა თარგმნიდან მხოლოდ „ღამის სტუმარი“ („Каменный гость“) ეკუთვნის უფრო მოგვიანო, მიხ. თუმანიშვილის სრული მოწიფულობის პერიოდს. ქაღალდებში შენახული თარგმანის შავს თარიღი არა აქვს, მაგრამ იმ შენიშვნების მიხედვით, რაც მესამე და მეოთხე სცენების შემცველი რვეულის პირველ გვერდზეა, თარგმანი უნდა ეკუთვნოდეს არა უგვიანეს, ვიდრე ორმოცდაათიან-სამოციან წლებს.

„ბაღჩისარაის შადრევანი“ ქართულად ორ რედაქციად შენახულა: ადრინდელი — ხელნაწერია, მერმინდელი, საბოლოო—ნაბეჭდი. ეს რედაქციები გვიჩვენებენ მთარგმნელის დიდ მუშაობას. პუშკინის პოემა მიხ. თუმანიშვილს 1830 წლის გამოცემიდან უთარგმნია, როგორც ეს ჩანს მისი ხელნაწერიდან, რომელიც ახლა საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია (№ 2682, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდი).¹³² შემდეგში თარგმანს დიდი გაშალაშინება ჰხვედრია. მთარგმნელს უსწორებია ცალკეული ადგილები, დაუზუსტებია გამოთქმები და სიტყვები, გაუუმჯობესებია ლექ-

სი, განსხვავება თარგმანის პირვანდელ რედაქციასა და იმ ტექსტს შორის, რომელიც დღემდე მის. თუმანიშვილის რჩეულ ლექსთა კრებულში, აღნიშნა ლევან ასათიანმა თავის სტატიაში მის. თუმანიშვილზე. ეს განსხვავება გვიჩვენებს, რომ მთარგმნელს არ შეუწყვეტია მუშაობა საყვარელი ავტორის გადმოსაცემად შემდგომშიაც — მოწიფულობის ასაკში.

იმის ცდას, რომ მთარგმნელი დედანს არ დაშორებოდა, ამჟღავნებს პუშკინის ტექსტის ამონაწერები ნათარგმნის გვერდით, ალბათ, იმისათვის, რათა დედანი მუდამ თვალწინ ჰქონოდა. მის. თუმანიშვილის ხელით გადაწერილ თავის ლექსთა კრებულში, რომელიც ამჟამად ქართველ მწერალთა მუზეუმშია, ლექსის „ღამე“-ს („Буря мглою небо кроет“) გასწვრივ გადაწერილია რუსული ტექსტიც; „E * *“-ის („Я помню чудное мгновенье“) თარგმანის გასწვრივ აგრეთვე გადაწერილია რუსული ტექსტი ლექსისა, დაწყებული სიტყვებიდან: „В глуши, во мраке заточенья, тянулись тихо дни мои“.

საკმარისია, სულ მცირედ დაშორდეს რუსულ ტექსტს, რომ მის. თუმანიშვილი იქვე აღნიშნავს ამას. „მუჯასამის“ გარდა, ლექსს „მაჰმადი“ („Пророк“) აქვს ქვესათაური „პუშკინიდან გადმოკეთებული“, ხოლო „Буря мглою“-ს — „მიბაძვა პუშკინისადმი“.

პუშკინის დრამატული სცენები („Каменный гость“) უღვიძებდნენ მის. თუმანიშვილს ლიტერატურულ გეგმებს. უკვე აღნიშნული გეგმონდა, რომ III და IV სცენების შავი ხელნაწერი თავფურცელი შეიცავს ასეთი გეგმების ანასახს დასამუშავებლად განზრახული თემების სახით.

შალვა რადიანი მის. თუმანიშვილის პიეზიაში ხედავს ფეოდალურ-არისტოკრატიული დეკადანსის გამოხატულებას და აკუთვნებს პოეტს რომანტიკოსების ჯგუფს. მის. თუმანიშვილი (რადიანის იგივე წიგნი, გვ. 108—115):

„თავისი პლედის პოეტებიდან „წმინდა პოეზიის“ ყველაზე თანამიმდევარი წარმომადგენელია. მისი ლექსების შინაარსი მეტად განსახლვრულია. მასში მოისმის თავად-აზნაურული ლირიკის დამახასიათებელი მოტივები. თავის პოეზიის ხასიათით მის. თუმანიშვილი ეახლოვდება ნ. ბარათაშვილს. იგი უმთავრესად ზოგად ფილოსოფიურ პრობლემებითაა დაინტერესებული. მას თითქმის წინდაწინვე აქვს გამოთქმული იგივე იდეები და განწყობილებები, რაც უფრო ძალუმად მოგვცა თავის პოეზიაში ნ. ბარათაშვილმა. რომანტიკოს პოეტების შემოქმედება უწყვეტად დაკავშირებულია თავის წრესთან, კლასთან და ეპოქასთან. მათი შემოქმედება აღმოცენდა გარკვეულ სოციალურ ნიადაგზე. აღ. ჭავჭავაძის, ნიკ. ბარათაშვილის, გრ. ორბელიანის, მის. თუმანიშვილის და სხვა რომანტიკოსთა პოეზიის მოტივების სოციალური სათავეები უნდა ვეძიოთ იმ კრიზისში, რომელსაც განიცდიდა ქართველი ფეოდალური არისტოკრატია მე-19 საუკუნის პირ-

ველ ნახევარში. ჰკარგავდა რა ეს წოდება პოლიტიკურ-ეკონომიურ მნიშვნელობას, იგი გადადიოდა რომანტიულ განცდებში. მიხ. თუმანიშვილს ცოტა აქვს დაწერილი ლექსები. ყველა ეს ლექსი სალირიკო ხასიათისაა. მათი ძირითადი მოტივია: ერთის მხრივ—მარტოობის გრძნობა, სევდამწუხარება, მელანქოლია, ხოლო მეორეს მხრივ—წყურვილი სიცოცხლით დატკბობისა და სიყვარული...

მიხ. თუმანიშვილს თავის ლექსებში მოცემული აქვს ბუნების კულტი. მსგავსად სხვა რომანტიკოს პოეტებისა, ბუნება მის შემოქმედებაში არის არა მარტო ფონი, არა მარტო მატერიალური საგნობრივი სამყარო, არამედ ინტიმური, სულიერ განცდათა გამხიარებელი ობიექტი, *l' état d'âme*. ...მიხ. თუმანიშვილისათვის ბუნება დამშვიდების წყაროდ იყო გამხდარი. ბუნება არ იყო მისთვის მკვდარი რამ. იგი ბუნებაში, ყოველ მის სახეში გრძნობდა თავისებურ ცხოვრებას... მიხ. თუმანიშვილს უყვარს არა მარტო საერთოდ ბუნება, არამედ ყოველი მისი კონკრეტული სახე. იგი მთელს ჰიმნს უძღვნის ტირიფს, ესაუბრება მას. ტირიფი მისთვის გასულიერებულია, რომელთანაც თითქოს პოეტს საერთო სასაუბრო ენაც კი გამოუნახავს. მისთვის ტირიფი უდიდეს მოვლენათა სიმბოლოდ არის გამხდარი. ტირიფში იგი ხედავს თავის „სულის“, თავისი განწყობილების თანამოზიარეს, რომელსაც შეიძლება ადამიანმა ყველაფერი გაანდოს:

...მიხ. თუმანიშვილი თავის პოეზიაში სიყვარულს დიდ ადგილს უთმობს. ამ მოტივის გაგებაშიაც იგი სრული რომანტიკოსია...

...მიხ. თუმანიშვილისათვისაც სიყვარული არ არის უბრალო გრძნობის აღდგენა. მისი გაგებითაც სიყვარული ეს არის არსებობის საიდუმლოების შეცნობის გზა... სატრფიალო სამიჯნურო ხასიათის ლექსებია აგრეთვე „მწუხარე სატრფოს“ და „ერთი ვარსკვლავი“. მათში პოეტი სიყვარულს გვიხატავს ისეთ ძალათ, რომელსაც შეუძლია ადამიანს დაუბრუნოს სიცოცხლის წყურვილი“.

აზრთა სხვადასხვაობა მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედების ხასიათზე ადასტურებს მხოლოდ იმას, რომ ამ პოეტის ნაწარმოებნი ვერა ლაგდებიან განსაზღვრული კლასიფიკაციებზე. ჩარჩოებში: მიხ. თუმანიშვილს აქვს საკუთარი ადგილი და ეს ადგილი უნდა მოიძებნოს სადღაც იქ, სადაც ზღვარია ალექსანდრე ჭავჭავაძესა და ნიკ. ბარათაშვილს შორის. მართლაც და... სულიერ სიმხნევეს, რაც დამახასიათებელია ოცდაათიანი წლების დასასრულის ზოგიერთი ლექსისა, სცვლის ხოლმე სევდა, რაც აგრეთვე დამახასიათებელია მისი თაობისა—საერთოდ და ნიკ. ბარათაშვილისა—კერძოდ. მას აახლოებს ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ეპიკურული მოტივები („ლხინი“, „ფილა“) და ბარათაშვილთან—პესიმისტური („უდაბნო“, „სალამური“).

არის კიდევ მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედებაში თვისება, რომელიც ანათესავებს მას, ხოლო სხვა მხრით, ერთსადაიმთხვე დროს ჭავჭავაძესთან და ბარათაშვილთან, განსაკუთრებით, უკანასკნელთან: მიხ. თუმანიშვილი ეკუთვნოდა იმ თაობას, რომელმაც თითქმის გასწყვიტა მჭიდრო კავშირი ირანულ ლირიკასთან და რომელიც ეძიებდა შემოქმედების ახალ ფორმებს. წინააღმდეგ თავის წინამორბედთა

და მონათესავეთა — დიმიტრი და გიორგი თუმანიშვილებისა, რომელნიც სავსებით ირანულ ლირიკის ტყვეობაში იყვნენ, — მიხ. თუმანიშვილმა მთლად პირი იქცია ევროპული ლიტერატურისაკენ ლექსის ფორმითაც და შინაარსითაც (მისი მოღვაწეობის ამ მხარეს აღნიშნავს პროფ. ხახანაშვილიც — „განათლება“, 1911 წ., № 2). ბაირონი, პუშკინი, ლერმონტოვი, ჟუკოვსკი წარმართავენ მას დასავლეთისაკენ. 1851 წელს თავის ნაშრომში ქართული თეატრის შესახებ იგი აშკარად ასახელებს იმ გზას, რომლითაც უნდა ვიდოდეს ქართული ხელოვნება და განსაზღვრავს ამ გზის ევროპულ ხასიათს. უფრო გვიან, 1871 წელს, იგი ხელზე იხვევს გრიგოლ ორბელიანის იუბილეს და უფრო ზედმიწევნით აყალიბებს თავის პოზიციას, ხედავს რა ორბელიანის უდიდეს დამსახურებას სწორედ იმაში, რომ მან პირველმა, ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან ერთად, მომართა თავისი ქნარი ევროპულ უაიდაზე და ამცნო თავის სამშობლოს, რომ არსებობენ სხვა ქლერანი, უფრო მწყობრნი და წმინდანი, სხვა გრძნობანი და სიტკბოებანი, უფრო მაღალნი და გონიერნი.

მიხ. თუმანიშვილის პოეტური მემკვიდრეობის შეფასება მხატვრული თვალსაზრისით აგრეთვე ერთნაირი არ იყო: მისი პირველი სერიოზული კრიტიკოსი ივ. მაჩაბელი („ივერიიდან“ მოყვანილი ნარკვევი) მიუთითებს მკითხველს „ბალჩისარაის შადრევანზე“ და თვით მკითხველზე აგდებს — გაერკვეს ლექსის ღირსებასა და ნაკლოვანებაში:

„მიხ. თუმანიშვილის ლექსის ძლიერებაზედ [და სიმშვენიერებზედ აქ ლაპარაკი მეტი რქნება. „ივერიის“ მკითხველებს წაეკითხებათ მისი თარგმანი „ბალჩისარაის შადრევანისა“ და ამ ნიმუშითაც კარგად გაიცნობენ ამ მწერალის ლექსთა-წყობას“.

პროფ. ხახანაშვილს (ზემოაღნიშნული „ნარკვევები“) მიაჩნია, რომ მიხ. თუმანიშვილის ლექსი განსხვავდება არაჩვეულებრივი სიმსუბუქით და ხმოვანებით, რომ მისი თარგმნები ძალიან ახლოა დედანზე. თავის დროზედ კარგად ცნობილი მწერალი და პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი, გამოსთქვამს რა 1879 წელს „Тифл. Вестник“-ში აზრს გიორგი თუმანიშვილის რედაქციით ახლად გამოსულ ლიტერატურულ „ალმანახზე“, სწერს: „კომედიის შემდეგ ვკითხულობთ სამს საუცხოო ლექსს, რომლებიც დაწერილია ოცდაათიან წლებში [ლაპარაკია ლექსებზე. „უდაბნო“, „სალამური და „კ-სადმი“ („პუშკინიდან“)]. პირველ ორს აზის ბეჭედი უშუალო ბაირონისებური სასოწარკვეთილებისა, რაც მაშინდელ დროს ახასიათებს; ეს ლექსები შესანიშნავია გრძნობის ძლიერებით და პოეტური მხატვრულობით; ხოლო უკანასკნელი, რაც პუშკინის მიბაძვას შეადგენს, გვანცვიფრებს იშვიათი მუსიკალობით და ლექსის წყობით“.

პოლონელი პოეტი ზაბლოცკი, უგზავნის რა მიხ. თუმანიშვილს 1838 წ. ნოემბერში „ფილას“ პოლონურ თარგმანს, ბოდიშს იხდის იმის გამო, რომ ზოგ რამეში დედანს გზა აუქცია, და სთხოვს, თარგმნისაძვის მაღლობას ნუ შეტყუითო. „იგი (ლექსი „ფილა“) იმდენად კარგია და ორიგინალური, რომ გადავთარგმნე იმ იმედით, რათა ჩემი აღტაცება გავუზიარო თანამემამულეებს. ეს ჩემი პირუთენელი აზრია, რასაც ვაცხადებ არა მარტო თქვენს წინაშე, არამედ ყველას წინაშეც“.

ჩვენი თანამედროვე კრიტიკოსებიდან შალვა რადიანი (ციტირებული წიგნი) ხედავს მიხ. თუმანიშვილის პოეზიაში სერიოზულ ნაკლოვანებათ ოსტატობის თვალსაზრისით: „ბევრი მისი ლექსისათვის ნიშნეულია გამოთქმის ზხვირო შერჩევა და ნაძალადეობა. ბევრ ლექსში მას აქვს „ცარიელი“ ადგილი. ხშირად იგი სათანადო დაკვირვებით არ ეპყრობა სამწერლო კულტურას, რის გამოც მის ლექსებში პოეტურად ძლიერ გამართულ ადგილების გვერდით არის სუსტი ადგილები, უბრალო პროზაული თხრობანი“.

ლევან ასათიანი სტატიაში „პუშკინის მთარგმნელი პოეტი მიხეილ თუმანიშვილი“ („ლიტ. საქართ.“ 1937 წ. № 4) ამბობს მიხ. თუმანიშვილის თარგმნებზე პუშკინიდან, რომ „ამ თარგმნებს კარგად ეტყობათ თავისი ეპოქის პოეტური სტილის გავლენა: მათ საკმაო ძლიერი არქაიზმის დალი აზის. ლექსიკა, მეტრი, რითმი, — ყველა პოეტური ელემენტი ამ თარგმნებისა სავსებით უახლოვდება ქართული პოეზიის 30-იანი წლების ნიმუშებს. ცხადია, ეს არქაიზმი ნაკლებ შეესაბამებოდა პუშკინის გამჭვირვალე, დაწმენდილსა და მსუბუქ ლექსთა წყობას, მაგრამ ჩვენი პოეტები სთარგმნიდნენ პუშკინს ისე, როგორც შეეძლოთ და როგორც შეეფერებოდა მათი დროის ვერსიფიკატორულ და ენობრივ ნორმებს. მხედველობაშია მხოლოდ მისაღები ის გარემოება, რომ პუშკინის თარგმნა ისეთი განსაზღვრული პოეტური შესაძლებლობის ოსტატისათვის, როგორც იყო მიხ. თუმანიშვილი, მეტად რთულსა და ხშირად დაუძლეველ ამოცანას წარმოადგენდა. უსათუოდ აღსანიშნავია მაინც ის სიყვარული, პატივისცემა და გულმოდგინება, რომელსაც ჩვენი მგოსნები იჩენდნენ დიდი რუსი პოეტის ნაწარმოებთა გადმოღების საქმისადმი. ეს კარგად ეტყობა ჩვენი მთარგმნელის ნამუშევარს“.

მიხ. თუმანიშვილის პოეტური ნაწარმოებნი თუ ყოველთვის როდი იწვევდნენ შემწყნარებელ შეფასებას, სამაგიეროდ, არა ყოფილა და არ არის ორი სხვადასხვა აზრი მის პროზაზე.

თუმცა სამსახურის საქმით გადატვირთვა შესაძლებლობას უსპობდა მიხ. თუმანიშვილს იმდენად მიელო მონაწილეობა „ცისკარში“, როგორც მას უნდოდა, მაგრამ მაინც იგი დიდის ყურადღებით აღევ-

ნებდა თვალყურს ჟურნალის ბედ-იღბალს. ვორონცოვის წასვლის შემდეგ კულტურულ საქმეთ უმაღლესი ადმინისტრაცია წინანდლები არა სწყალობდა. მეორეს მხრით, ეს საქმენი ფეხზე ვერ გამაგრებულ იყვნენ, ვინაიდან მეტისმეტად მკირერიცხოვანი იყო საზოგადოების ფენა, რომელსაც კულტურული საქმეები უნდა დაყრდნობოდა. ამიტომ ეს საქმეები თანდათან დაჩიავდა და გამოიფიტა. „ცისკარიც“ ვაივაგლახობით არსებობდა. მიხ. თუმანიშვილი გამოეხმაურა „ცისკარის“ გამომცემლის, ივ. კერესელიძის მოწოდებას. მან მოათავსა ჟურნალში რამდენიმე ფელეტონი „მოლაყბეს“ ფსევდონიმით.

„ცისკარს“ დიდი სამსახური გაუწია მისმა თანამშრომელმა მოლაყბემ — ამბობს XX საუკუნის დასაწყისის პუბლიცისტი არჩილ ჯორჯაძე: („სახალხო გაზ.“, 1911 წ., № 463). — მოლაყბე იყო ფსევდონიმი თ-დ მიხეილ თუმანიშვილისა, რომელმაც მზურვალე მონაწილეობა მიიღო ჟურნალში, გამოაცოცხლა იგი და თავის „სალაყბო ფურცელში“ (შინაური მიმოხილვისდაგვარ განყოფილებაში) მოუზიდავდა ჰკიცხავდა საზოგადოებას, რომელიც გაკვირვებული ახლად მოვლენილი მართლმსაჯულის „კადნიერებით“ პირველ ხანში გარინდებული ყურს უგდებს და უთმენს, ხოლო შემდეგში კი აუჯანყდა და სდევნის ამ მოუსვენარ მოლაყბეს“.

მიხ. თუმანიშვილის პირველი ფელეტონიდან ციტატის მოყვანის შემდეგ, ჯორჯაძე განაგრძობს:

„როგორც ხედავთ, სრულიად ახალი წერის მანერა, ცოცხალი და მარტივი საუბარი გაჩნდა ჩვენს ჟურნალში. მოლაყბემ გაბედული ნაბიჯი გადასდგა, გასაგების ენით საზოგადოების ჭირ-ვარამზე დაიწყო ლაპარაკი. ეხლა ჩვენ ყოველივე ეს არაფრად მიგვაჩნია, მაგრამ იმ ხანში ეს იყო ნამდვილი პუბლიცისტური შემოქმედება, რომელიც სწყვეტს კავშირს არა მარტო ენის გადაბირებულ ფორმებთან, არამედ თვით მოწიწებისა და რევერანსების ჩვეულებასთან“.

„თავ. თუმანიშვილის მონაწილეობამ „ცისკარში“ — ადასტურებს პროფ. ხახანაშვილი — გამოაცოცხლა მომაკვდავი ჟურნალი. მან პირველმა შემოიღო ფელეტონის განყოფილება... ამიერიდან ფელეტონის განყოფილება განუყრელი კუთვნილებაა სამოციანი წლების ქართული ჟურნალებისა და თუ იგი რაიმე მიზეზის გამო დროებით შეწყდებოდა, მარტო ერთი ეს გარემოება იწვევდა გამოცემის დაქვეითებას. აქაც, ამ ახალ სფეროშიაც თავი იჩინა პუშკინის გავლენამ ქართველ მწერალზე. თავ. თუმანიშვილი თავისი ფელეტონებით ქართულ ჟურნალში ამეტყველდა ცოცხალ ხალხურ ენაზე და მხოლოდ ამის შემდეგ ქართული ჟურნალი შემთხვევითი წერილების კრებილიდან გადაიქცა ცხოველ მოვლენად, საზოგადოებრივი აზრის ორგანოდ“.

დაახლოებით ამასვე ამბობს პროფ. ხახანაშვილი „განათლებაში“ (1911 წ. № 2): „ამ ფელეტონებს, მახვილი და მარტივი ენით დაწე-

რილებს, დიდი გავლენა ჰქონდა მკითხველ საზოგადოებაზე და მომაკვდავს ჟურნალს სული ჩაუდგა“.

ილია ჭავჭავაძის წერილი 1858 წლის თებერვალში. თუ მარტში პეტერბურგიდან გაბრიელ სულხანიშვილის სახელზე აშკარა მაჩვენებელია იმისა, თუ რა შთაბეჭდილება მოახდინა მოწინავე ახალგაზრდობაზე მიხ. თუმანიშვილის ფელეტონებმა:

„ამას წინეთ მგონია შენი სტატიები იყო ცისკარში და მოლაყბეთ აცხადებდი შენს თავს. შენ იყავ თუ სხვა, პირფერობით არ ვიტყვი, კარგი რამ იყო. რაც კი შეგებდა ენას, სწორეთ ფენომენი იყო ჩვენს გორიბონტზედ. ჰაზრიოთაც არ იყო დასაწუნი. დასაწუნი მეთქი? დასაწუნი კი არა, ძლიერ მოსაწონიც იყო. რა მახვილათ დაეცა მოლაყბე ქართველობას, რა კარგად დაიწყო ქართველის უბედურებაზე დაცინება და რა ლამაზ ქართულ ჯარაზედ დართულ სიტყვებით ტიტინებდა! რა სიხარბით ვკითხულობდით მარტივ სიტყვასა კარგის გუულიდამ გამოსულს. უნდა გენახა, რა სიჩქარით გადადიოდა ხელიდამ ხელში ის ბედნიერი ცისკრის ნომრები, სადაც მოლაყბეს ფურცლები ბრწყინავდნენ სხვათა შორის“... („ცისკარი“, 1863 წ., № 7, გვ. 370—371 ქვედა ბეჭას [ანტონ ფურცელაძე] სტატიაში „ქართული ლიტერატურა“; შემდეგ გადაბეჭდილია 1933 წლის „მნათობის“ მე-7 №-ში სიმ. ხუნდაძის სტატიაში ილია ჭავჭავაძის წერილებზე).

„საქართველოს მოამბესთან“ გახურებული პოლემიკის დროს ანტონ ფურცელაძემ ეს წერილი დაბეჭდა „ცისკარში“ ვითომ ილია ჭავჭავაძის სამხილებლად, წინად სხვა აზრისა იყავი „ცისკარზეო“. მაგრამ „საქართველოს მოამბემ“ ამის საპასუხოდ გამოაქვეყნა გ. სულხანიშვილის განცხადება (1863 წ. № 7, გვ. 105—106) იმის დასადასტურებლად, რომ ილია ჭავჭავაძის ქება ეხებოდა მხოლოდ მიხ. თუმანიშვილს, რომელმაც თავი დაანება „ცისკარში“ თანამშრომლობას სამი ფელეტონის დაბეჭდვის შემდეგ (სულხანიშვილს შეცთომით ორი ფელეტონი აქვს დასახელებული).

მიხ. თუმანიშვილის თანამშრომლობა „ზაკავკ. ვესტნიკ“-სა, „კავკაზ“-სა, „დროება“-სა და სიცოცხლის მიწურულში „ტიფლ. ვესტნიკ“-ში ინტენსიური არ იყო, მაგრამ რასაც იგი ამ გაზეთებისათვის სწერდა, ყველაფერს პრინციპული ხასიათი ჰქონდა და არა ადვილად წარმავალი ინტერესი. არსებული ჟურნალები მას არ აკმაყოფილებდნენ, თანაც „ცისკრის“ გამოცემა შეწყვეტილი იყო და ამიტომ მას აღეძრა აზრი საკუთარი სალიტერატურო-საზოგადოებრივი ჟურნალის გამოცემისა. 1854 წლის ბოლოს მიხ. თუმანიშვილს შეუდგენია განცხადება გამოცემის ნებართვის გამოთხოვის თაობაზე და პროგრამა განზრახული ჟურნალისა, რომელს სათაურიც „საქართველოს ჟურნალი“ უნდა ყოფილიყო.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში დაცული „საქართველოს ჟურნალის“ პროგრამა, როგორც ეტყობა, შედგენილია ადმინისტრაციისათვის,

წარსადგენად, რათა ნებართვა მიეღო, პროგრამის შინაარსს უეჭველი ინტერესი აქვს ქართული ჟურნალისტიკის ისტორიისათვის. იგი აქ თავდაპირველად ქვეყნდება:

პ რ ო გ რ ა მ ა

ჟურნალი ქართულ ენაზე სახელწოდებით საქართველოს ჟურნალი გამოდის 1855 წლის იანვრის 1-დან, ყოველთვიურად წიგნებად.

თვითეული წიგნი შეიცავს არა ნაკლებ ათი ნაბეჭდი ფურცელისა. ორი წიგნი შეადგენს ერთ ტომს განსაკუთრებული სასათაურო ფურცლით და სარჩევით. თვითეული წლის ბოლოს დაერთვის საერთო სააღმსახურებლო მაჩვენებელი სტატიებისა და მთხვევლთა სახელებისა.

ამ ჟურნალში მოწაწილეობას იღებს ყველა მწერალი, ვინც ქართულად სწერს.

ჟურნალი „საქართველოს ჟურნალი“, აქვს რა მას საგნად გაავრცელოს აქაური მოსახლეობის („граждан“) უმრავლესობაში განათლებული სამყაროს ცნებები, ამასთან ერთად იცავს დაქვეითებისაგან თვით ენას და დავიწყებისაგან — მის ახალ და ძველ ნიმუშებს. აქ უკვე მეტია იმის აღნიშვნა, თუ რა მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს ჟურნალს საერთოდ, ვინაიდან იგი, განკუთვნილია რა სპეციალურად საქართველოსა და მისი ლიტერატურისათვის, ყოველთვის მარჯვე გასაღები იქნება ერთისაც და მეორის შესასწავლად იმათთვის, ვინც მოისურვებს მიმართოს მას [ჟურნალს].

რათა ჟურნალი დარჩეს ერთგული თავისი მოწოდებისა, მისი რედაქცია ჩაბარდება, მისი მთავარი პატრონის გარდა, კიდევ ქართული ენის ორ-სამ გამოცდილ [წაშლილია: და განათლებულ] მცოდნეს, რომელნიც ხელს შეუწყობენ ჟურნალის წესიერ სვლას და მიზართულებას.

„საქართველოს ჟურნალი“, თავისი სტატიების შინაარსის შესაბამისად, განიცდობს ხ.უ.თ განყოფილებად:

I

ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ზ ა

ლექსები. ლექსური ნაწარმოებნი უახლესი და თანამედროვე ქართველი პოეტებისა. პ რ ო ზ ა. მოთხრობები, ამბები, სტატიები ზნეჩვეულებებზე და სხვა მისთანა ნაწარმოებნი, ერთიც და მეორეც — ორიგინალური და ნათარგმნი.

II

მ ც ნ ი ე რ ბ ა ნ ი და ხ ე ლ ო ვ ნ ბ ა ნ ი

სტატიები იმ საგნებზე, რაც ეხება საერთოდ სამეცნიერო, სამხატვრო და საისტორიო ლიტერატურას. ამ განყოფილებაში თვალსაჩინოდ აღიღოს დაიჭვოს უპირატესად მასალა საქართველოს ისტორიისათვის, როგორც არის — ქართველ მეფეთა ძველი სიგელები და სხვა დოკუმენტები, შეძლებისდაგვარად იმის აღნიშვნით, რა დროს ეკუთვნიან ისინი, და მათი დაახლოებითი შეფასება ისტორიული თვალსაზრისით.

III

თანადროული ქრონიკა

მიმოხილვა თანადროულ ამბავთა პოლიტიკურ სფეროში და სამხედრო მოქმედებათა, უპირატესად კავკასიაში. კრებსი შინაგანი ცნობებისა ახალ კანონდებულებათა და მთავრობის განკარგულებათა თაობაზე რაც საკუთრად საქართველოს ეხება ან უნდა შეეფარდოს მას.

IV

კ რ ი ტ ი კ ა

ლექსად და პროზად დაწერილ თხზულებათა გარჩევა, უპირატესად იმისა, რაც საქართველოს და მის თანამოსახლდრე ქვეყნებს ეხება, თუნდაც რუსულ და სხვა ენებზე იყოს გამოცემული.

V

ნ ა რ ე ვ ა

წვრილ-წვრილი სტატიები ლიტერატურული შინაარსისა, ანეკდოტები, ანდაზები, შენიშვნები თანადროულ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა: ჟურნალის თვითეული წიგნის ბოლოს, დანართისსაზით, იქნება განსაკუთრებული განყოფილება სახელწოდებით „ძ ვ ე ლ ი ქ ა რ თ უ ლ ი მ წ ე რ ლ ო ბ ა“, განკუთვნილი მარტოდენ ძველიქართველი მწერლების ყოველგვარ ნაწარმოებთა დასაბეჭდად, როგორც ლექსად, ისე პროზად, მათი ნამდვილი სახით.

მიხ. თუმანიშვილის მიერ განზრახული ჟურნალის პროგრამა, საერთოდ, შედგენილია იმ დროის რუსული „მსხვილტანიანი“ ჟურნალების კვალობაზე. მხოლოდ იმის შემდეგ, როდესაც ახალი ჟურნალის გამოცემა ვერ მოხერხდა, იგი, კერესელიძის მოწოდებით, შეუდგა აქტიურ მონაწილეობას „ცისკარში“. მართლაც, მას ემარჯვა „ცისკრის“ თვალსაჩინოდ გამოცოცხლება და ხელისმომწერთა ბლომად გადიდება.

მიზეზი მიხ. თუმანიშვილის მარცხისა საკუთარი ჟურნალის გამოცემის საქმეში უნდა ვეძიოთ იმდენად არა მატერიალური ხასიათის სიძნელეებში, რამდენადაც იმ, თითქმის გადაუღაზავ, დაბრკოლებებში, რითაც მთავრობა გზას უღობავდა ყველას, ვინც კი განიზრახავდა გაზეთის ან ჟურნალის გამოცემას. მიხ. თუმანიშვილს თვალწინ ჰქონდა მაგალითი ვერდერევსკისა, რომელიც, კავკასიის ადმინისტრაციის მეშვეობით სთხოვდა ცენტრალურ ხელისუფლებას, იმავე 1854 წელს, ყოველწლიური აღმანახის „ზურნა“-ს გამოცემის ნებართვას. ვერდერევსკი ოფიციალური „კავკაზ“-ის რედაქტორი იყო და, მაშასადამე, ამრიგობაზე ლაპარაკი იყო არა გაზეთის ან ჟურნალის გამოცემაზე, არამედ მხოლოდ ყოველწლიური აღმანახის გამოცემაზე, რომლის ნებადართვაც გაცილებით უფრო ადვილი იყო,

ვიტრე მასსური პერიოდული გამოცემისა. მთავრობა მაინც არ დაკმაყოფილდა რედაქტორის შუამდგომლობით და, საქმის ხანგრძლივად გაჭიანურების შემდეგ, სახალხო განათლების სამინისტრომ მოითხოვა, რათა ვერდერევესკის წარედგინა დაწვრილებითი დასაბუთება ალმანახის გამოცემის საჭიროებისა და თვით ალმანახის დეტალური პროგრამა. თავის „პიტაკში“ („прапште“) ¹³³ ამ მოთხოვნის საპასუხოდ ვერდერევესკი განმარტავს, გახეთში ვრცელ ნაწარმოებთა მოთავსება მოუხერხებელიაო და ამავე დროს საჭიროა შესაძლებლობა მიეცეთ აქაურ („туземным“) ნიჭიერ ახალგაზრდებს იქონიონ ადგილი წერისათვის რუსული კულტურის ცხოველყოფელი გავლენითაო. იგი კისრულობდა ვალდებულებას, რომ სტატიები „უპირატესად მსუბუქი ან ბელეტრისტული შინაარსისა იქნება, როგორცაა რომანი, მოთხრობა, დრამა, კომედია, ამბავი, ზნეჩვეულებათა ნარკვევი, სამხედრო და სხვა ანეკდოტი“.

ვერდერევესკის განმარტებისა და კვლავ საქმის ხანგრძლივ გაჭიანურების შემდეგ ნებართვა მიცემულ იქნა.

ხოლო მიხეილ თუმანიშვილს, რასაკვირველია, არ შეეძლო „მსუბუქი საკითხავის“ გარანტია მიეცა.

მიხ. თუმანიშვილის ბინაზე, როგორც გ. ერისთავისა, ისე კერესელიძის დროს, იკრიბებოდნენ „ცისკრის“ თანამშრომლები ყურნალის თაობაზე სხვადასხვა საკითხების განსაბჭობად. ¹³⁴ თუ რა როლს თამაშობდა მიხ. თუმანიშვილი „ცისკრის“ გარშემო იმ წლებში, როდესაც იგი ჯერ კიდევ ფორმალურად თანამშრომელი არ იყო, ამას მოგვითხრობს ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძის 1856 წლის ნოემბრის 22-ის წერილი გორიდან:

„კნიაზო მიხეილ!

გიგზავნით ჩემ სტატიას ისტორიის წყაროებზედ. მგონია, რომ ეს უნდა დაიბეჭდოს პირველს წიგნში. ერთი სათხოვარი მაქვს თქვენთან. არ ვიცი კორრექტორი ვინ არის, და კარგი იქნება უბრძანოთ, რომ ყური უგდოს დაბეჭდვის დროს ცვლილება არაფერს მოახდინონ — საცა ტოჩკაა თუ სხვა რამ ზნაკები; თორემ აზრები სულ აირევა, რადგანაც ფრაზები მოკლეებია ამ სტატიაში. ეს სტატია შევსწირე უ. ბროსსეს და ერთი ეკზემლიარი გაუგზავნე იმას. თუ ცოცხალი ვიქნები და თავისუფალი დრო მექნება, მეორე სტატია იქნება ცისკრისათვის „თამარ მეფია“.

ჩემს ნაცნობებს მოკითხვას მოვახსენებ.

თქვენი უმორჩილესი მონა

დ. ბაქრაძე.

დიმ. ბაქრაძე, როგორც მისი წერილის კილოდანაც ჩანს, შემთხვევითი ნაცნობი არ იყო მიხ. თუმანიშვილისა. მათი ურთიერთობა ჯერ კიდევ ადრე დაიწყო და საერთო სიყვარული საქართველოს ისტორიისადმი, ალბათ, ის ნიადაგი იყო, რომელმაც დააახლოვა ეს

ორი მოღვაწე. თვით მაშინაც კი, როდესაც ნაცნობობა უფრო ოფიციალური ხასიათისა იყო, მიწერ-მოწერის კილო მაინც გულისხმობდა, როგორც ეს ჩანს 1855 წლის ივლისის 14-ის საოხუნჯო წერილიდან (გორიდანვე):

„Ваше Сиятельство,

Пользуюсь случаем, чтобы напомнить Вам, что я еще существую на свете, и вместе засвидетельствовать Вам мой искренний поклон. Я давно не имел случая с Вами видеться. Я редко приезжаю в Тифлис, но кажется и Вы тоже перестали выезжать из него. Мы с Вами живем двумя совершенно противоположными чувствами: Вы привязываетесь к Тифлису, а я напротив... Мы проводим здесь время довольно весело. Зима была особенно хороша у нас; общества было столько, как вероятно никогда в Гори. Даже Ваш Егор Степаныч [ლორის-მელიქოვი ან ოფიცერი ყორღანოვი?] до того полюбил нас, что неохотно расстается с нами. Кстати, о нем. Он — прекрасный молодой человек; но в обществе, особенно-же дамском, очень опасен. Он отбил у нас дам, поссорил несколько мужей с женами. Он даже чванится, что не то еще сделает, если еще вздумает приехать к нам. Сделайте милость, князь, не пускайте его больше.

В августе я имею маленькое желание приехать в Тифлис. Передайте от меня поклон тифлисским моим знакомым — Константину Михайловичу Богданову, Иосифу Христофоровичу Долаеву.

Прощайте и не забывайте нас.

Ваш покорный слуга

Дм. Бакрадзе“.

თავის ლექსებს „ცისკარში“ მიხ. თუმანიშვილი აწერდა ინიციალს „თ“. ფელეტონებს კი სათაურად ჰქონდა „სალაყბო ფურცელი“ და ფსევდონიმი „მოლაყბე“. ფელეტონები დაბეჭდილი იყო „ცისკრის“ 1857 წლის მე-11 და 12 №-ში და 1858 წ. 1-ელ №-ში (ანასტასია მიხეილის ასული თუმანიშვილი-წერეთლის გადმოცემით, სულ ოთხი ფელეტონი იყო). მიმოხილვა-ფელეტონების პოპულარობამ მკითხველთა შორის აიძულა რედაქტორი ივ. კერესელიძე შეედგინა ასეთივე მიმოხილვები იმის შედეგად, რაც მიხ. თუმანიშვილმა შესწავიტა თავისი თანამშრომლობა: შემდგომში იმავე „მოლაყბის“ ფსევდონიმით სწერდა თვით ივ. კერესელიძე და ზოგიერთი სხვა თანამშრომელი, მაგრამ „ფურცლებს“ უკვე წინანდელი მოწონება და ზავთი აღარ ჰქონდათ.

პუბლიცისტური სასწაული, რომელზედაც ლაპარაკობს არჩილ ჯორჯაძე „ქართველი ინტელიგენციის ისტორის მასალებში“ მარტო იმაში კი არა მდგომარეობდა, რომ მოლაყბემ დაიწყო ლაპარაკი საზოგადოების სატკივრებზე ყველასათვის გასაგები ცოცხალი ენით, არამედ აგრეთვე იმაშიც, რომ იგი გაბედულად და აშკარად ამხილებდა საზოგადოების ზემო ფენებს და ყველა მოვლენას მის ნამ-

დვილ სახელს უწოდებდა. მიხ. თუმანიშვილი დიდხანს აკვირდებოდა იმას, თუ როგორ ეხმაურებოდა ქართველი საზოგადოება მის წინაშე გადაშლილ შესაძლებლობას კულტურული განვითარებისას. მას აღშფოთებდა ის, რომ საზოგადოების მაღალი ფენები და მათი მიყოლით საშუალონიც ისე იყვნენ დაბრმავებულნი მაღალი წრის ცხოვრების გარეგნული ბრწყინვალეობით, იმდენად მოიქცნენ რუსიფიკაციის გავლენის ქვეშ, რომ აბუჩად იგდებდნენ ქართულ ენას და ყოველივე ქართულს ტუჩაბზეკით უყურებდნენ. თავის „ფურცლებს“ მან გადასცა მთელი ის გულისწყრომა, რაც ავსებდა მის აზრს და ვითომ იოლი ლაყობით სასაცილოდ აიგდო საზოგადოება.

„... უკაცრავად კი ნუ ვიქნები და ჩვენს „ცისკარს“ უნეტეს ნაწილად კითხულობენ ბუზები, რა რომ თავისუფლად განისვენებენ ფანჯრებში, მოსამსახურეების ოთახში. იმისი ადგილი იქ არის, კაბინეტში შეტანა როგორ იქნება — ქართულს ენაზედ არის დაბეჭდილი; სხვათა ენაზე რომ იყოს, აი ის სხვა არის! ჩვენს ენას ახლა აღარავინ ხმარობს, წამხდარი ენა არის. გასწორება რათ უნდა; სახლის პატრონმა, თავს რომ ჭერი ექცეოდეს, როდი უნდა გამოიცივალოს და გაიახლოს!..“

გარეშე მტერი ვეღარ ჰპედავს დაემუქროს საქართველოს, ქვეყნად მშვიდობიანობაა:

„.....ამისთანა მყუდრო მდგომარეობაში კაცს არ შეეძლოს თავისი ენის მოხმარება! უბედურება არ არის, მაშ რა არის? არა, რომელი ბედნიერება არის? მე უბედურება ძგონია ესა და! არა თუ უბედურება, უბედურებაზედ უბედურებაა!!“

„... ახლა მინდა გიანბოთ, გულგრილად, როგორც შეშვენის ქართველის თვისებასა, ერთი ქართულის ენის მოყვარის ქართველის ამბავი: ერთ დიდ საზოგადოებაში, თითქმის თბილისის ყოველთზედ მაღალს, შეყრილნი ყოფილან რამდენიმე დარბაისელნი; იმათ შორის ხედავენ, რომ ზის ქართულის ენის მოყვარე ქართველი, რომელსაც მაღალ საზოგადოებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს; იქ ჩამოვარდება ქართულ ტეატრზედ ლაპარაკი. უმაღლესი პირი იტყვის, რომ ქართველთათვის საჭიროება მოითხოვს ქართულ ტეატრს.

.... ამ დროს დაფიქრდება ქართულის ენის მოყვარე ქართველი და მოახსენებს, აი ამ გრძნობიან ლექსებით: «რა საჭირო გახლავს ქართული ტეატრი მაშინ, როდესაც რომ არის რუსული და ამასთანავე ოპერა იტალიანურს ენაზედ (ესე იგი თრინჯულს ენაზედ). ეს იქით იყოს; რომ არავის უნდა ქართველებში!» უმაღლეს პირს ეს სიტყვები ისე საზიზღრად მიაჩნდება, რომ მოარიდებს თავს ქართულის ენის მოყვარეს და იტყვის: «კეთილი არ გინდათ, ღმერთმა ნუ მოგცეთო!..» ახ, კლამო! დასდექ, კლამო, საქართველოს ბატის გამონაცემო! მაჯა აღარ მომდევს, შენ საბრალო, გიხმარო! რომ გიხმარო, ვისთვის გიხმარო და ან რა სინიღისით, რომელს ენაზედ? ეგ შენი სპეტაკი ფრთა მოვიხმარო ქართველთათვის, რომელნიცა გვმტობენ ლეკებზედ უმეტესად?! ქართულს ენაზედ ვამუშაკო ეგ შენი მშვენიერი, გარნა საწყალობელი, ნემსივით განგმირავი მშვილდი, რომელიც სძულთ ქართველთ? რომელნიც ყოველგან, ყოველ უამს და ყოველ წამს ცდილობენ ძირიანად აღმოფხვრან ხსენება შენი?!...“

განა ამასვე არ ამბობს პოეტური ნაკვეთებით, ხოლო იმავე სასო-
წარკვეთილებით და აღშფოთებით, ქართველობაზე, რასაკვირველია,
მაღალი წრის ქართველობაზე, — საქართველოს გულთამხილავი პოეტი-
ილია ჭავჭავაძე 1859 წელს თავის „აჩრდილში“?!

„ვადასდგომხართ თქვენ ქართველობას,
დაგინგრევიათ დიდი მამული, —
რალა დაჭბადავს თქვენში დიდ გრძნობას?
რითი აღტკინდეს ქველისთვის ჭული?..“

აქ, ქართველი საზოგადოების შეფასებაში, ორი წლის მანძილზე
ერთმანეთს ხედებიან ორნი პოეტნი ძველი და ახალი თაობისა —
ერთი ცრემლნარევი სიცილით და მეორე ღირიკული აღშფოთებით.
და ეს შეხვედრა დამახასიათებელია ერთისაც და მეორისაც, მაგრამ
ყველაზე მეტად — მაშინდელი ქართველი საზოგადოებისა.

სხარტულად და დაცინვით აგვიწერს მოლაყბე იმდროინდელი
საზოგადოების სულისკვეთებას შინაც და გარეთაც. აი, მაგალითად,
რა სახით გვიხატავს სახეცვლილ ქუჩას ნახულისა და გაგონილის
კვალობაზე:

„... იყო კიდევ ბევრი აღებ-დაღება ქალაქის კლუბზე, რუსულს-
ჟურნალებზე, სომხურ და სპარსულ გახეთებზე, და აცა თუ ეხსენებინა
ვისმეს ჩვენი საბრალო „ცისკარი“. — მაგრამ უმეტესი თქმულობა და სჯა
იყო იმაზე, რითაც კი ამ უამად ჰსცხოვრობს და ჰსუნთქავს საზოგადოება
ბულვარისა. იყო დიდი ხსენება ოპერისა და მისის მომღერლებისა — კა-
ცისა თუ ქალისა. ყური მოვკარხ ორის კაცის ბაასს: ერთი იყო ფერა-
რის სიმღერის ქებაში, მეორე პონტიროლისა; მაგრამ ერთიც მიჭქარავდა,
მეორეც. დავეწიე ერთ კაცს, რომელსაც წაეკითხნა ძველი პანთონი და
ყველას აბეზრებდა თქმით, თუ რა ხმის პატრონია მოსული მომღე-
რალი ფერზინგი. აქეთ-იქიდამ ისმოდა მხოლოდ სახელები: როსსინისა,
ბელლინისა, დონიცეტისა, ვერდისა, მეიერბერისა, და ასე გაშინჯვით
ვაგნერისაც — ამ თანამედროის გერმანიის კომპოზიტორისა, რომელსაც
შემოუტანია ახალი კანონები მუზიკის ხელოვნებაში და თითქმის გული
წარგვიხდინოს ტკბილ-მოსასმენს იტალიურს ჰანგებზე. არ ვიცოდი რა
მექმნა, და მეგონა, რო ვიყავ არა გორგასლანის ქალაქში, არამედ
მილანში, ანუ ვენეტიკაში. შემხვდა ერთი ჩადრიანი ყმაწვილი ქალი,
რომელიც მოდიოდა და იძახოდა: თქვენის ბელლინის მხეს, ჩადრზე ფეხი
არ დამადგათო. — ახლოს ქუჩიდან მორბოდა ერთი იმერლის უშა და
დასძახიდა:

ფიგარო აქა,
ფიგარო იქა,
ფიგარო ზევით,
ფიგარო ქვევით!..

ასე სულ გადარეულან, ყველას მოსდებიათ ოპერის რაღაც სნეულება.
პატარა ბიჭების კვიცილმა და დონნა მობილის ხმაზე, ხომ ილაჯი-
წაიღო“...

მიხ. თუმანიშვილის ფელეტონები შეიძლება დახასიათებულ იქნეს როგორც სატირიკული ხასიათის ნაწარმოებნი. სამგზავრო შენიშვნები ახალციხეზე, „სალაყბო ფურცლები“ „ცისკარში“ და „მიხაკო და ნინა“ შეადგენენ მის სატირიკულ მემკვიდრეობას, რომელშიაც მსუბუქი კილო არა ჩრდილავს სერიოზულ შინაარსს. მიხ. თუმანიშვილის კალამს მიდრეკილება ჰქონდა დაეგმო და გაეთათხა საზოგადოების მანკიერება და ადამიანის სუსტი მხარე. მისი სიცილი თუ დაცინვა გახუნებული ფელეტონისტის ღრეჭა-კრეჭა თუ ვისიმე ან რისამე ზეზეურად აგდება როდი იყო, არამედ მხილება მტკიცე პრინციპების მქონე მწერლის მიერ „სალაყბოს ფურცლებში“ იგი გაბედვით აღძრავდა ნაციონალური თვითშეგნებისა და ნაციონალური კულტურის მწვავე საკითხებს. ახალციხის სამგზავრო შენიშვნებში ირონიით გაჟღენთილი სურათი იძლევა კავკასიის პროვინციელი მოხელეების საზოგადოებას ისეთი ქალაქისას, რომელიც ჯერ კიდევ არ განტვირთულა ოსმანთა უღლის სიმძიმისაგან. სტატიაში „მიხაკო და ნინა“, იგი ულმობელად დასცინის მ. ლივენცოვის „ქართულ იდილიას“ („Грузинская идилия“) და ამასთან ერთად „ხუთადლიანი კიტრის“ ზღაპრის მსგავს ამბებს კავკასიის ცხოვრებიდან, რაც ასე მოდაში იყო იმ დროს. ლივენცოვის „ნაწარმოებმა“ საბაბი მისცა მიხ. თუმანიშვილს აღეძრა საერთოდ საკითხი ასეთი წიგნების თაობაზე. „მიხაკო და ნინა“, „კავკაზ“-ისათვის განმზადებული,* წერილობითი დოკუმენტია, რომელიც იძლევა მიხ. თუმანიშვილის შეხედულებათა მოკლე გადმოცემას ლიტერატურასა და მის დანიშნულებაზე:

„.....Довольно, мы уже много, слишком много говорили об этой неудавшейся идилии, но, говоря о ней, имели в виду и другие подобного качества произведения. С некоторого времени стали появляться беллетристические сочинения, имеющие целью изображать нравы и быт Кавказа, Закавказья и, в особенности Грузии. Мы имеем уже две-три комедии, один или два романа, историческую драму, повести, имеем фельетонное рассуждение одной петербургской газеты о кавказском танце: лезгинка с Алазавью, что имеет такой точно смысл, как танец трешака с Волгою. Явление это само собою отрадное и заслуживающее внимания, беллетристика в состоянии принести неоценимую пользу. То, что ученая литература передает нам в сухих, хотя и верных фактах о какой-либо местности, о народе, ее населяющем, с его внутреннею историческою жизнью, то беллетристика расцветит и оденет в живые формы так, что под пером романиста или драматурга

* დაბეჭდილია გაზ. „კავკაზში“ 1852 წელს, № 41 (ხელმოუწერლად). „Грузинская идилия“ ლივენცოვისა დაბეჭდილი იყო „Библиотека для чтения“-ს 1852 წლის მე-5 და 6 №-ში.

выступят живее и примут более определенный характер, восстанет целое племя и подаст голос о себе, о своих преданиях, привычках, о своем домашнем и семейном быте.

... Но, к прискорбию, ни одно почти из появившихся доселе произведений, исключая разве комедии Ахундова, не удовлетворило своему назначению. Чего именно не достает у этих г. г. сочинителей и восточного романа, и первого русского в Тифлисе романа, и грузинской идиллии: у них довольно много гладкой прозы, как много и гладких стихов на белом свете, но нет главного, что должно быть основным элементом всякого произведения, нет этого близкого, действительного знания края, они не умели или не хотели узнать его, вникнуть вглубь его внутренней жизни, — они мельком паслыпались, что здесь где-то есть Зурна, плов, на ком-то красуется бешмет, кем-то говорится „пхе“¹⁸⁶ и, вообразивши, что все узнали, все угадали, пустились производить и романы и идиллии“.

თავისი წერილის მეორე ადგილას მიხ. თუმანიშვილი ამბობს:

... в наше время поэзия там, где истина, в наше время мечтательная поэзия уступила место простой, но в простоте своей высокой и вдохновенной существенности. Нас теперь увлекает Диккенс, Гоголь, в Гесснера мы потеряли веру“.

გაზეთი „კავკაზი“ მეფის-ნაცვლის ოფიციალური ორგანო იყო, მაგრამ, თავისი შინაარსით და თავისი მნიშვნელობით ადგილობრივი ინტელიგენციისათვის, არა ჰგავდა სხვა, „კაზიონური“ ტიპის ოფიციალურ უწყებებს, რომლებიც თითქმის ყველა საგუბერნიო ქალაქში გამოდიოდა. ამ გაზეთის დამაარსებელმა ვორონცოვმა მიზნად დაისახა მიეზიდა მასში მონაწილეობისათვის საუკეთესო ადგილობრივი („туземные“) ძალები და მის, ვორონცოვის, გარშემო მყოფი ნიჭიერი ადამიანები. მართლაც „კავკაზის“ მუდმივი და დროებითი თანამშრომლების შედგენილობა ორმოციან წლებსა და შემდგომ ათწლეულებში ბრწყინვალე იყო. რუს ლიტერატორებთან ერთად, რომელთა შორის იყო ისეთი პიროვნება, როგორც ვლ. სოლოგუბი, და ლიტერატურისა და თეატრის მოყვარულ — კულტუროსან მოხელეებთან ერთად, „კავკაზის“ გარშემო შემოკრბენ ადგილობრივი ინტელიგენტები სამხედრო პირთა და მოხელეთაგან. პლატონ იოსელიანი, დიმიტრი ყიფიანი, დიმიტრი ბაქრაძე და ბევრი სხვანი მოვალედ სთვლიდნენ თავიანთ თავს მიეწოდებინათ გაზეთისათვის სტატიები, ისტორიული წარკვევები, გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული გამოკვლევები.

თანამშრომელთა უმეტესობა პირად ურთიერთობაში იყო მიხ. თუმანიშვილთან, იკრიბებოდა მის სახლში სალიტერატურო და საზოგადოებრივი საკითხების განსაბჭობად და მიწერ-მოწერას აწარმოებდა მასთან. ამ თანამშრომელთა შორის იყვნენ ნიკ. გ. ბერძენოვი.

(ბერძნიშვილი) და ივ. ივ. ევლახოვი, ორმოქმედებიანი კომედი-
ავტორების „Свадьба“-ს ავტორი.

ნიკ. ბერძნიშვილი ერთსადაიმავე დროს იყო ლიტერატორი, ეთნო-
გრაფი და მოხელეც, იღებდა ახლო მონაწილეობას 50-იანი წლების
„კავკაზში“ და კარგად განწყობილი იყო მიხ. თუმანიშვილთან, რომე-
ლიც, როგორც ეს სჩანს მეფის-ნაცვლის კანცელარიის დირექტორის,
ვას. ანტ. პისარსკის წერილიდან, ცდილობდა ბერძნიშვილის დაწი-
ნაურებას სამსახურში.

ივ. ივ. ევლახოვი ეკუთვნოდა მიხ. თუმანიშვილის მუდმივი
კორესპონდენტების რიცხვს. მათ აკავშირებდათ არა მარტო ლიტე-
რატურული მუშაობა, არამედ პირადი მეგობრული განწყობილებაც.

ივ. ივ. ევლახოვი უეჭველად ნიჭიერი ჟურნალისტი იყო, მაგრამ
ისეთ ადამიანთა რიცხვს ეკუთვნოდა, რომელთაც ბედი არც თუ
აგრერივად უღიმის. სამსახურმა კარგახნობით მიყრუებულ პროვინ-
ციაში გადააგდო და დიდის გაჭირვებით მიაღწია მან თბილისს. მა-
ლალ სულიერ მოთხოვნილებათა მქონი ადამიანი და ყოვლად-ინტელი-
გენტი, იგი ცუდად გრძნობდა თავის თავს პროვინციულ მოხელეთა
შორის, მაგრამ ბუნებრივი მოკრძალებობა და სათნო ხასიათი ხელს
უშლიდა მას შეექმნა თავისთვის ისეთი საზოგადოებრივი მდგომარე-
ობა, რაც უპრიანი იყო მისი გონებრივი განვითარებისათვის.

როდესაც ევლახოვი თბილისში იყო ხოლმე, დიდ ყურადღებას
აქცევდა მიხ. თუმანიშვილის სალიტერატურო მუშაობას, მის კრიტი-
კულ შენიშვნებს. მაგალითად, როცა გაიგო, რომ მიხ. თუმანიშვილის
სტატია პიესა „მაიკოზე“ უნდა დაბეჭდილიყო გაზეთში, წინააღმდეგ
აცნობა ბარათით მიხ. თუმანიშვილს გაზეთის გამოსვლა ამ სტატიი-
თურთ. აი, სხვათა შორის, ერთი ჟანრული დეტალი, მაშინდელი
ყოფაცხოვრების დამახასიათებელი: ევლახოვი იწვევს დიმიტრი ჯორ-
ჯაძეს, მიხ. თუმანიშვილს და იასე ანდრონიკაშვილს თავის ქორწილ-
ში (ალექსანდრეს ეკლესია, კუკიაში). დიმ. ჯორჯაძეს დაუტოვებია
მოწვევის ბარათი თუმანიშვილისათვის (რომელიც, ალბათ, შინ არ
დახვედრია) შემდეგი წარწერით: „Костюм—черный фрак при звез-
де, ленте под фраком и белом галстуке, თუ ლენტი არ გაქვს,
გამოგიგზავნი“.

ევლახოვის ერთერთ წერილში მიხ. თუმანიშვილის სახელზე (1872 წ.
ივნისის 3-ის თარიღით) აწერილია 1872 წლის საშინელი მიწისძვრა
შემახაში, რის მოწმეც თვით ევლახოვი ყოფილა:

„ერთ კვირაზე მეტი არ იქნება, რაც შემახაში დავბრუნდი ჩვენს
გუბერნიაში ხანჯაძლივი მოგზაურობის შემდეგ — გავეცანი ლენქორანისა,
შუშისა და ნუხის მაზრებს და რევიზია გაუუკეთე ამ ადგილების ყველა
დაწესებულებას. მთლად დატვირთული სხვადასხვაგვარი შთაბეჭდილებე-

მ. ბ. თუმანიშვილი სამოციან წლებში.

ბითა და სომოვნებით, მაისის 26 მოკედი აქ იოსებ თარხნიშვილთან, ახალგაზრდა კნეინა, მამუკას (ორბელიანი) ცოლთან, და ნუსხაში ჩამოსულ სხვებთან ერთად. ჩვენს სტუმრებს შემახა დიდის ჟივილხივილით შეხვდა: ყველას უხაროდა, ყველაფერი სიცოცხლით სდულდა და კიდევ ბევრ სიამოვნებას მოველოდით... მაგრამ ვაჰ! ჩვენი მოლოდინი არ გამართლდა. მაისის 30-ს ნაშუადღევს 4 საათზე უძლიერესმა მიწისძვრამ საშინელ უბედურებაში ჩააგდო შემახა. ძნელია იმის გადმოცემა, რაც აქ ხდებოდა მიწისძვრის პირველ წუთებში; ეს საშინელი, ჯოჯოხეთური და დაუსრულებელი რახრახი შენობების ნგრევისა და საერთო აღშფოთება ახლაც ყურს ჩამესმის; გადაჭარბებული არ იქნება, რომ ვთქვათ, განმეორდა პომპეის დანგრევის ერთგვარი სცენა; რაღაც ქვეყნის აღსასრულის მსგავსი რამ ხდებოდა, — იმდენად საზარელი და მრისხანე იყო ეს მოვლენა. არც ერთი სახლი არ გადარჩენილა დაუქცეველი ან დაუზიანებელი, აღარც ერთ სახლში მდგმური აღარ არის, დაღუპულთა რიცხვი (დაახლოებით 200-მდე) ჯერ ხედმიწევნით გამორკვეული არ არის; გადარჩენილნი ნაღვლიანად დასტორიან დაღუპულ საცხოვრებელს და ალაჩუხებში ცხოვრობენ; სხვათა შორის, მოხელეთაგან არავინ მომკვდარა. ბევრნი მცხოვრებთაგან წავიდ-წამოვიდნენ აქეთ-იქით. ერთი სიტყვით, გული ტანჯვით გვესება, როცა გაჰყურებ ამ, თითქო, ცოცხალ ქალაქს, დანგრეული შენობებით მოფენილს, ნამდვილად კი უსულო გვამს. რა იქნება შემდეგში — ღმერთმა უწყის, მაგრამ ჯერჯერობით კვლავ ნანგრევებს სთხრიან — ზოგი გვამების ამოსაღებად, ზოგი — თავისი ბარგი-ბარხანის მოსაძებნად; მაინც ახლა ჩვენი მდგომარეობა შედარებითა გაუმჯობესდა, ისეთი საშინელი აღარ არის: თანდათან გონზე მოვიდვართ საზარელ შთაბეჭდილებათაგან. ამბობენ, ყუბაშიაც გამანადგურებელი მიწისძვრა იყო, ხოლო შემახის ირგვლივ იგი 50 ვერსზე გავრცელდა. გწერთ ჩემი ალაჩუხიდან, როგორც მომთაბარე; არ ვიცი, რამდენად გახანგრძლივდება ასეთი მდგომარეობა, მაგრამ მგონია, ჩვენს დაწესებულებებს დროებით მაინც გადაიტანენ ბაქოში. ღვთის წყალობით, მე უვნებელი გადავრჩი, ხოლო დავზარალდი კი, სამაგიეროდ, გადარჩა ყველაზე უძვირფასესი რამ — სიცოცხლე. აი თურმე რას ეწოდება მძიმე წუთების განცდა“.

ლუკა ისარლიშვილი [ისარლოვი] ქართულ ლიტერატურაში ცნობილია უფრო, როგორც მიზეზიანი ცენზორი, ლევან მელიქიშვილის პროტექციით დანიშნული პრესის „მზრუნველად“, ვიდრე როგორც ლიტერატორი. უდავოა მხოლოდ, რომ მის „წერილებს საქართველოზე“ („Письма о Грузии“), აქვთ რამოდენადმე მნიშვნელობა. იგი აღნიშნავდა ფაქტებს, აგროვებდა ყოველგვარ ისტორიულ და ეთნოგრაფიულ მასალას და ინახავდა მომავალი შთამოგებისათვის. ისარლიშვილი ლექსებსაც სწერდა, მაგრამ ლექსებს — საშუალო ღირსებისას. ახალგაზრდობაში მსახურობდა ქუთაისსა, დაღესტანსა და კავკასიის სხვა ადგილებში და მიწერ-მოწერაში იყო თბილისის გიმნაზიის ყოფილი წრის ზოგიერთ წევრთან, რომლებთანაც მას კავშირი ჰქონდა ლიტერატურისადმი მიდრეკილების ნიადაგზე, სხვათა შორის მის. თუმანიშვილთანაც. ის გარემოება, რომ ლუკა ისარლიშვილი იხსენიებს

ბარათაშვილს, ვარლამოვს (მოკითხვა გადაეცეო) და, რაღა თქმა უნდა, ლევან მელიქიშვილს, რომელიც შემდგომ მას მჭარველობას უწევდა სამსახურში, იმას მოწმობს, რომ ლუკას მათთან კავშირი არ შეუწყვეტია. ისარლიშვილის ყველა წერილს თუმანიშვილისადმი საზოგადოებრივი ინტერესი როდი აქვს, მაგრამ ზოგიერთი მათგანი არსებითი მნიშვნელობისაა მის გამოჩენილ თანამედროვეთა ბიოგრაფიების შესავსებად. თავისი ლექსები ისარლიშვილმა წარუდგინა სამსჯავროდ მიხ. თუმანიშვილს და მსჯავრი გამოვიდა მკაცრი.

„ получил твои стихи, — სწერს მიხ. თუმანიშვილი ლუკა ისარლიშვილს 1841 წლის აპრილის 6-ს, — я читал их и душу не мог отвести от горя. Я с братским участием разделял стон твоего сердца, осужденного на пытку страшную, невыносимую. Эти громкие жалобы любви, когда-то богатой надеждами, а теперь безотрадной и умирающей вдали от милых предметов.. Одним словом, я увидел в стихах твоих самого тебя в настоящем твоем виде и форме. Но вот, друг, что значит быть маловерчивым к самому себе: ты прекрасно сделал, что твои стихи подвергнул моей цензуре и вероятно до моего отзыва имел авторское терпение не пустить их в свет. Я должен удерживать стремление светлостью ключа, чтобы перловых струй его не унес сердитый поток и не разбил-бы их в мутных волнах своих.*

Одним словом, я стихи твои могу уважать только из уважения к тебе. Э. о я говорю потому, что желаю тебе добра. Но ради бога, не поверяй их свету: он неблагодарен, он не оценит твоего благородного труда. Самому надо быть судьей и своим талантам, и своим недостаткам, да притом одною или двумя счастливыми попытками не приобрести славы Байрона и прочих поэтов“.

იმავე წლის ბოლოს მიწერილი ლუკა ისარლიშვილის წერილიდან შეიძლება გამოვარკვიოთ ნაკლებცნობილი, მაგრამ არა მცირე მნიშვნელობის მქონე ფაქტი: 1841 წელს განზრახული ყოფილა ლიტერატურული აღმანახის გამოცემა. ეს გამოცემა, როგორც ჩანს, პროექტად ან ხელნაწერად დარჩენილა, მაგრამ მიხ. თუმანიშვილი აგროვებდა თანამშრომლებს და, ისარლიშვილთან ერთად, რომელსაც უნდა მიეცა ბესტუჟევი-მარლინსკის თარგმანი. აღმანახში, რასაკვირველია, მონაწილეობას მიიღებდა თბილისის გიმნაზიის წრის ყოფილი მონაწილე ახალგაზრდობა.

წერილის ცალკეა ჩვენებით შეგვიძლიან დავასკვნათ, რომ აღმანახის მონაწილე ღიმიტრი ყიფიანიც უნდა ყოფილიყო:

„15 декабря 1841. Кутаис.

Не можешь себе представить, друг Михаил, как я виноват перед тобою; но извинения и прощения прошу у твоей дружбы. Я не хотел писать обыкновенным образом, а хотел написать к тебе вроде лите-

* აღბათ, ისარლიშვილის ლექსების მიხედვით.

ратурного письма, длинного с разными разностями, как это бывало прежде, но проклятая болезнь моей ноги, которую ты предсказал так пророчески из Тифлиса... Вот это собственно обстоятельство было причиною столь долгого моего молчания, но и это безмолвие напоминало всегда тебя. Ты писал ко мне о том, чтобы я внес что-либо литературное в известный А л ь м а н а х. Я не успел всего переписать გ ა მ ც დ ა Бестужева, который у меня готов; но за всем тем я дал здесь Дмитрию Ивановичу [Кипиани] два стихотворения (элегические) и не знаю удостоились-ли они чести быть внесенными в о п ы т, я по сию пору ничего об этом не знаю. Я просил о тех стихах мнения и суда Дмитрия Ивановича, но он, вероятно, занят делами более важными и потому совестно мне беспокоить его об этом при его обширных занятиях. А когда кончу გ ა მ ც დ ა совсем, я пришлою его тотчас хоть на брань. Оно переведено без выспренности თ ა თ ა ი ს ა ს ა ი это более приличествует грузинскому языку.

. . . . Я с нетерпением жду от тебя ответа или вообще письма по-твоему написанного, которое принесет много-много удовольствий отсутствующему, но преданному тебе другу

П. Исарлову.

Кланяйся Баратову и Варламову и Меликову и прочим“.

1854 წლის ოქტომბრის 6-ს ისარლიშვილი სწერს თუმანიშვილს უგრძელეს წერილს სამეურნეო და სამსახურის საქმეზე და თანაც ატყობინებს, რომ „შენი სტატია წავიკითხე ბატონიშვილის გარდაცვალებისა.* ძალიან მიამა და ბარე ხუთჯერაც წავიკითხე. კარგათ არის დაწერილი და ნეტაი წარმოადგენდეს მეასედ ნაწილს განსვენებულის ბატონისშვილის კეთილ სიცოცხლეს და კეთილ მოქმედებას“...

იმავე წერილში იგი ვრცლად ეხება ყირიმის ომს და გამოსთქვამს რუსეთის ჯარის გამარჯვების წადილს; თანაც სთხოვს: „მომიკითხე იასე [ან დრონიკაშვილი], იოსებ [დოდაშვილი], ზეჟანა [?], კნიაზ არჩილ ივანიჩს [ანდრონიკაშვილი] მოკითხვას მოვახსენებ, верно увидишься с ними“.

ლუკა ისარლიშვილი კარგა ხანი იყო, ისწრაფოდა პროვინციიდან თბილისში, მაგრამ დიდხანს ვერას ახერხებდა. რაკი გაიგო, მიხ. თუმანიშვილი საგლეხო საქმეთა კანცელარიის მმართველად დაუნიშნავთო (1864 წელს); იგი, კარგა ხნის განმავლობაში მიწერ-მოწერის შეჩერების შემდეგ, დიდის თხოვნითა სთხოვს თუმანიშვილს მიიღოს თავისთან კანცელარიაში: „...დიდათ გმადლობ, რომ გაიანესთვის მიგიციათ იმედი ჩემი ვადმოყვანისა; გთხოვ, კნიაზო, მიხეილჯან, არ დამივიწყო და მომიგონო ხოლმე; გთხოვთ უმორჩილესად

* ლაპარაკია იმერეთის ბატონიშვილ მარიამ არჩილის ასულზე (იმერეთის სუკანასკნელი მეფის სოლომონის II-ის დაზე), რომელიც გარდაიცვალა 1854 წ. ექტემბრის 10-ს, 86 წლისა. მიხ. თუმანიშვილმა მოათავსა მისი ნეკროლოგი „კავკაზში“ (1854 წ. სექტემბ. 18, № 75).

ეგებ მოახდინოთ ჩემი გადმოყვანა თქვენთან დელოპროიზვოდიტელად ახალ კანცელარიაში, რადგანაც თქვენ იქნებით უპრავლიაიზჩად... იმედი მაქვს, რომ თუ მოინდომებთ შევიძლიათ მოახერხოთ და საუკუნოდ დამავალოთ“.

ლუკა ისარლიშვილს, ალბათ, მიხ. თუმანიშვილისგან არა სავსებით გარკვეული პასუხი მიუღია, რადგანაც იგი 1865 წლის იანვრის 1-ლის წერილში მწარედ უჩივის ქუთაისში მუშაობის მძიმე პირობებს კინკლაობასა და ინტრიგებს შორის.

„... სტეფანესთვის გეთქვათ, რომ მე კნიაზი გიორგი მუხრანსკი კარგის ყურადღებით არისო; მარა აქ გულს მიხეთქენ ოთხიოდ მეჭორებოროტ მზრახვენელი, აქაურობის ამრევენი, იხუმსკის და ნესტორ წერეთლის მტერნი, რომელნიც იმათ გულისათვის ჩემთანაც მტერობენ.

იმათ ულაპარაკნიათ აქა ჩემსედ სტარიცკისთვის ცუდი, რაც პირს მოდგომიათ, შურით და ღვარძლით სულ თავიანთ მოგონილი კლიაუზნი კორები და ტყვილები. არ ვიცი, რა დამიშავებია, ამდენი წელიწადია კეთილად და მართლად ვმსახურებ და ესლა უცებ სტარიცკის მოსვლის დროსა როგორ შევიქენ ცუდი; ან ის როგორ უნდა ეფუძნებოდეს მოგონილ კორებსა, რადგანაც იმათ ჩემთან სრულებით არც კი ულაპარაკნია საქმეზე, მხოლოდ ერთხელ გვნახა, სუდი რომ დაიარა. გთხოვ უმორჩილესად, ჩემო უძვირფასესო კნიაზო მიხეილ-ჯან, ძველისაებრ მომეცი ნუგეში და ორიოდ სიტყვა უთხარი სტარიცკის და კნიაზ გიორგი კონსტანტინიჩს, რომ უბრალოდ არ დამჩაგრონ; აქაური ხალხი თვით სტარიცკიმაც გაიცნა, რაც საძაველნი არიან“...

თ ა ვ ი IX

მიხაილ თუმანიშვილის პიროვნება

რუსი ჰუმანისტების გავლენა. სულიერი მოთხოვნილებანი. შვილების აღზრდა. მიწერ-მოწერა თავის შვილ გიორგისთან. ქალიშვილები. პიროვნების მრავალმხრიანობა. ინტერესი ისტორიისადმი. ნაცნობობა ბროსესთან. ავადმყოფობა და სიკვდილი.

ადამიანის ცოდნა გულისხმობს ეპოქის ცოდნას; მაგრამ, პირიქით, ეპოქის ცოდნა შეუძლებელია, თუ მისი ადამიანები არ იცი. ადამიანისა და ეპოქის ურთიერთობა შეადგენს მოღვაწის შეფასების საფუძველს.

მიხ. თუმანიშვილმა შეგნებულნი ცხოვრება დაიწყო იმ წლებში, როდესაც რუსეთში წარმოიქმნა უაზნო, „რაზნოჩინცური“ ინტელიგენცია, რომელმაც აღიმაღლა ხმა პროტესტისა ნიკოლოზ I-ლის მკაცრი მეფობის წინააღმდეგ.

პოლიტიკურად მიხეილ თუმანიშვილი ორმოციანი წლების რუსი ჰუმანისტების — პელინსკისა, დობროლიუბოვისა, გრანოვსკისა და

ვერცენის გავლენის ქვეშ იყო. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ დობროლიუბოვის სურათი მუდამ მიხ. თუმანიშვილის საწერ მაგიდაზე იდგა. ვერცენის „კოლოკოლს“, რომელმაც, ვინ იცის რა გზით, თავი ამოჰყო იმპერიის გადაკარგულ განაპირა ქვეყანაში, მიხ. თუმანიშვილი დიდის ზრუნვით ინახავდა. მის არქივში აღმოჩნდა გულმოდგინედ გადაწერილი: მგზნებარე ვერცენის გამანადგურებელი წერილები ალექსანდრე II მიმართ, 1855 წლის მარტის 10-სა, და იმპერატორიца მარიამ ალექსანდრეს ასულის მიმართ, 1858 წლის ნოემბრის 1-სა, ტახტის მემკვიდრის აღზრდის თაობაზე; ვერცენისავე სტატია; ზღაპარი „Осетр“ (1859 წ.) — სატირა „ცოდვილობა გონებათა მიძინებისათვის“ („Затеи к усыплению умов“); ვერცენისა, რილევისა და სხვ. აკრძალული ნაწარმოებები, უცხოეთში გამოცემული, და აგრეთვე ხელნაწერი ასლები ბელინსკის შესანიშნავი წერილისა ვოგოლისადმი, და სხვ. და სხვ.

მიხ. თუმანიშვილის ბიბლიოთეკა ისე იყო შედგენილი, რომ მოიცავდა მრავალგვარ ინტერესებს და შეიცავდა პოლიტიკური და ეკონომიური ხასიათის აუარებელ წიგნებს რადიკალური მიმართულებისას, ყველა მაშინდელ ცნობილ თხზულებას საფრანგეთის დიდ რევოლუციასზე და ბევრ საბუნებისმეტყველო და სამეცნიერო შინაარსის წიგნს. მილლის „ლოგიკა“, ბოკლის „ისტორია ცივილიზაციისა ევროპაში“, მაკოლენის და გიზოს წიგნები, ტოკვილის „საშუალო საუკუნოების ისტორია“, „პროპილეა“-ს ხუთი ტომი, ტოკვილის „დემოკრატია ამერიკაში“, ყველა რუსი კლასიკოსი, შექსპირი, ბაირონი, ტენის „სამოქალაქო და პოლიტიკური თავისუფლების განვითარება ინგლისში“ („თვალი ველარ მოგვიშორებია ამ ჰეგელიანური და საუცხოო წიგნისათვის“, — სწერს იგი 1872 წლის ნოემბრის 16-ს თავის შვილს გიორგის), „ისტორია გლეხთა ომისა გერმანიაში“, დობროლიუბოვი, ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, ვასილჩიკოვის „თვითმმართველობაზე“, — აი, ერთი თვალის-გადავლებით ჩამოთვლილი ზოგიერთი წიგნი, რაც შეადგენდა მის საკითხავს 60-იან და 70-იან წლებში. ამ წიგნების უმეტესი ნაწილი მის ბიბლიოთეკაში იყო, მაგრამ, ამის გარდა, მიხ. თუმანიშვილი ვახშანის წიგნის მალაზიის აბონენტი იყო და ახალ-ახალი გამოცემანი საკითხავად მას ამ მალაზიიდან მიჰქონდა. ჰუმანიტარულ ცოდნასთან ერთად მას ძლიერი ინტერესი ჰქონდა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებისადმი და 1874 წ. თებერვლის 12-ს იგი ეკითხება წერილში თავის შვილს გიორგის, რომელიც ისმენდა ცნობილი ფიზიოლოგის სეჩენოვის ლექციებს: „Каково было вам расставаться с Сеченовым. Университет, вероятно, не на шутку тушит о нем“.

იგი ესწრება თბილისში მედიცინის დოქტორის თარხან-მოურავის (შემდეგში პროფესორისა და აკადემიკოსის) ლექციებს 70-იან წლებში და სწერს მასზე თავის შვილს. ერთერთ წერილში — 1871 წ. ნოემბრის 28-ს — იგი აღნიშნავს თბილისის საზოგადოების ცვალებადობას:

„მედიცინის დოქტორმა თარხანიშვილმა წაიკითხა უკვე ორი ლექცია, მესამე და უკანასკნელი ხვალ იქნება, ორშაბათს კითხვის წესი — ცხოველის სხეულის სხვადასხვა ორგანოების აგებულება და მოქმედება. ლექციები აღსავსეა დიდი სამეცნიერო ინტერესით, მაგრამ საზოგადოება როგორც ნაკლებად ესწრება, ენტუზიაზმიც მსმენელებში, განსაკუთრებით მსმენელებში, უკვე ისე მხურვალე აღარ არის. ასეთია თბილისი...“

მიხ. თუმანიშვილის ყურადღებას არც სხვა ლექციები გამოჰპარვია, რომლებსაც ჰმართავდა თბილისის არტისტულხ წრე (შემდგომ „Тифлисский кружок“): ბოკისა — ქიმიანზე, გორდიევსკისა — სიტყვიერებაზე, სტადლენისა — ბოკლზე, სკოროვისა — ორგანიული მოძრაობის ძალაზე, მოლჩანოვისა — პოლიტიკურ ეკონომიაზე, ტრაჩევსკისა — პოლიტიკურ ისტორიაზე და სხვ. იგი ამავე დროს არც კონცერტებს გაუბრძის.

მიხ. თუმანიშვილის წერილები სავსეა აუარებელი ცნობებით წაკითხულ წიგნებსა, მოსმენილ ლექციებსა და გამოწერილ ჟურნალ-გაზეთებზე. ეს წერილები დაწერილია უშუალოდ სიკვდილის წინა წლებში, როდესაც იგი უკვე ხუთ ათეულ წელს კარგად იყო გადაბიჯებული, და გვიჩვენებენ, რომ გონებრივი ინტერესები არ ჩახშობილა მასში სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე. აუარებელ ჟურნალ-გაზეთებს იწერდა და ნამდვილადაც კითხულობდა: „Отечественные записки“, „С.-Петербургские Ведомости“, „Неделя“, „Русская старина“, და ყველა ადგილობრივი გაზეთი და ჟურნალი შეადგენდა მის ფოსტას 1872 წელს. ასევე შემდეგ წელსაც:

„Чтоб не отстать от того, что происходило в умственном, общественном и политическом мире в истекшем году — сწერს იგი თავის შვილს გიორგის 1874 წლის თებერვლის 5-ს — წაიკითხე передовые обзоры статьи первых номеров „С.-Петерб. Ведомостей“. ¹³⁶ ზოგს აქ წაგაკითხებთ ზაფხულში, როცა გველირსება შენი მშვიდობით ნახვა. „Неделю“ мы выписали и в нынешнем году, — какая золотая газета. ¹³⁷ Я собираюсь на-днях выписать новое издание Оснований полит. экономии Милля, автобиографию его-же, сочинения Бекона — знаменитого английского юриста — мыслителя, новое издание Байрона, Гербеля etc.....

Шлю тебе №№ „Тифл. Вестника“ и 2 следующие книжки „Кребули“. ¹³⁸

იმავე წლის თებერვლის 12-ს, ე. ი. ერთი კვირის შემდეგ წინა წერილის გაგზავნისა, იგი ატყობინებს შვილს, რომ

„მთებში ისევ ზეავებია, — მხოლოდ რეჟისორმა იაბლოჩკინმა გაარ-
ღვია თოვლის ნამქერები და მოახერხა თბილისში მოვარდნა. ასეთ უეცარ
მოსვლას ოხუნჯები იმით ხსნაღნ, რომ მას უნდა დირექციასთან ნ წლით
დასადებ ხელშეკრულებაში მოათავსოს მისთვის უაღრესი მნიშვნელობის მქო-
ნე გარანტია, რომელიც დაიცავს „ტიფლ. ვესტნიკის“ დევენისაგან. მოახერ-
ხეს აგრეთვე ზეავებში გახეთების რამდენიმე ნომრის გამოტანა. ტასო¹³⁰
ზის გარსშემოხვეული ერთის მხრით ახლად მიღებული „პეტერბურგსკია
ვედომოსტებით“, „ოტჩესტვენისე ხაპისკებით“¹⁴⁰ და „ნედელიებით“, ხოლო
მეორეს მხრით „დროებით“ (ჩვენ უკვე გამოვიწერეთ ამ წლისთვის იგი და
„კრებული“ და ხარბად ათვალისერებს, თუმცა ამასთანავე დროს უწილადებს
გეტნერსაც¹⁴¹ და თავის საყვარელ გერმანულ ენასაც. მე ვუთხარი, წე-
რილი მოეწერა, მაგრამ ამ რაგობაზე ამის გაკონებაც კი არ უნდოდა, გა-
დასდო გემის შემდეგ ჯამოსვლამდე; ამის გარდა, ერთი საათის შემდეგ ლექ-
ციაზე მივდივართ „კრუჟოკში“; წაიკითხავენ მასწავლებლები: ბოკიჰ —
ქიმიაზე (სპექტრიალური ანალიზი, ცდებით) და გორძიევსკი — სიტყვი-
ერებაზე (ბავშვები და ზღაპრები)“.

მინ. თუმანიშვილი იწერდა აგრეთვე „Дело“-ს, წინათ კი, ჩერნიშევ-
სკისა და დობროლიუბოვის დროს, — „Современник“-ს და „Русский
Вестник“-ს იმ პერიოდისას, როდესაც ამ უკანასკნელში მონაწილეო-
ბას იღებდნენ სალტიკოვ-შჩედრინი, ტურგენევი, ჩიჩერინი და სხვა
გამოჩენილი მწერლები და პუბლიცისტები. ადგილობრივი ცხოვ-
რება — საერთოდ და ნამეტნავად კი ქართველთა ცხოვრება შეად-
გენდა შვილისათვის გაგზავნილი წერილების შინაარსს. მას არ
გამოეპარებოდა არც ერთი ახალი მოვლენა სალიტერატურო და
საზოგადოებრივი ხასიათისა და აღელვებდა ადგილობრივი ცხოვრე-
ბის თვით წვრილმანი საკითხებიც კი.

„Тифлис, 10 января 1872 г.
Воскресенье.

Обнимаю тебя крепко, мой дорогой Георгий. Что-то поделываешь и каково проживаешь? Продолжает-ли вас охватывать попрежнему ваша суровая зима или она сделалась мягче? У нас зима только теперь входит в свои права; после приятных теплых дней, попили сильные холода и вот уже третий день идет снег, не обещая, впрочем, удовольствия прокататься на санях. Праздник мы провели по обыкновению: то дома за чтением или в кругу посещавших нас родных и знакомых, то в театре и Кружке, то в гостях. Вчера мы были на большой свадьбе дочери Константина Зубалова — сестры вашего Леона Зубалова¹⁴² с Иосифом Гумановым, впрочем мы с Васей и Костей успели побывать вчера-же и на большом, шумном и веселом бенефисе Соколова. Наш театр положительно держится этим артистом — все больше и больше овладевающим симпатиями Тифлисской публики. Газета „Кавказ“, в руках новой редакции, начала свои дебюты, но не очень блистательно. Что за язык первых двух передовых статей и последнего фельетона об общественной жизни! Какой набор

слов и трескучих фраз! Впрочем, в мелочах она разнообразнее, нежели при Сливичком.¹⁴³ „დროება“ мы выписали и на нынешний год, хотя до сих пор ни одного номера еще не получили. Газета эта, видимо, клонится к упадку, подписчиков несравненно меньше, чем даже в прошлом году. Зато на горизонте местной публицистики выдвинулась новая армянская газета г. Арцруни, при содействии нашего Шавердянца,¹⁴⁴ хоть не разберешь, свет-ли или тьму она будет изливать. Вообще, с нынешним молодым поколением ничего прочного не устанавливается, вероятно по причине переходного состояния взглядов и идей. Разве вы — подготовляющиеся деятели — укрепите почву и в главе их ты, мой „маленький аббатик“. Не пора-ли прислать нам твою карточку, чтобы видеть, насколько ты возмужал, или оставить это лучше до личного свидания. დედას დიდი ხანია შენი წიგნი არ მიუღია, ქართულად დაწერილი — ეცადე. ყველანი მშვიდობით არიან და თავს გიკვრენ. შენი ნახვის მოსურნე

მიხაილ.

1873 წლის იანვრის 20-ს მიხ. თუმანიშვილი ატყობინებს, რომ

„თეატრის საქმეები გამოკეთდება, მაგრამ საეჭვოა გამოკეთდეს საქმე „ტიფლ. ვესტნიკისა“, რომელიც მეტისმეტად სუსტი გაზეთი აღმოჩნდა. გასაგებიც არის: ამ ახალგაზრდა ბებუთოვმა, რომელიც უნიჭო არ უნდა იყოს, საქმეს სერიოზულად არ მოჰკიდა ხელი, ალბათ, [შემდეგი სიტყვა გაურკვეველია] სხვების რმედით, სლივიცკისებურად, და არ გაიმაგრა ზურგი თავისიანებით. სკანდელი წინანდელგზო გამოვიდა „დროებაში“, მაგრამ ყველაფერში უგემოვნებაა, მამლაყინწობა, და მეტი არაფერი.

წაიკითხე თუ არა „გოლოსში“ №12, სტატია „კავკასიის პრესა“ („Кавказская печать“). ყველა ეს ზეიდლიცები, ჭეფები, ზისერმანები, სტალინსკები ძალიან მრისხანებენ, მაგრამ ტყუილად: ყველას სათანადოდ მიეზლო დამსახურებისამებრ. სტალინსკიმ პასუხი გასცა „კავკაზში“, მაგრამ სუსტად. გირჩევ წაიკითხო აგრეთვე სტატია „რუსი ემიგრანტები“ („Русские эмигранты“), „მოსკოვსკია ვედომოსტების“ 9-დან 15-მდე №№-ში, სადაც, სხვათა შორის, გამოყვანილია ჩვენი გამოჩენილი ნიკოლაძეც.

„ტიფლ. ვესტნიკი“ უკიდურესად უნიათო აღმოჩნდა და ძლივ-ძლივით მიჩანჩალებს მისთვის საძნელო ასპარეზზე. მაინც მის საუკეთესო ნომრებს გამოვიგზავნით ახლო ხანში“.

1873 წლის სხვა წერილში (სექტემბრ. 16 — 17) იგი სწერს:

... თბილისის ლიტერატურულ საზოგადოებრივ სამყაროში, რომელიც შენ გაინტერესებს, მოხდა ახალი ამბები. აღმოჩენანი და გამძვინვარებული შინაბრძოლა. „ტიფლ. ვესტნიკმა“ ორ ნომერში, პ. ბოტინის პირით (ირკვევა, რომ ეს ბოტინი იგივე სკანდელია და არა სხვა ვინმე)¹⁴⁵ გალანძლა ძალიან ზაფრათაშლილად თეატრიც, დირექციაც და საზოგადოებაც. წარმოდგენების დროს აქტიორები სცენიდან ეკრიტიმლებიან „ვესტნიკის“ რედაქტორსაც და რეცენზენტებსაც; ამის გარდა, „კავკაზმა“ მოათავსა სტატია აქტიორებისა და აქტირისების დასაცავად. ბებუთოვმა¹⁴⁶ გახსნა თავისი კაპარჭი და ჯერჯერობით ისარი პროტასოვს სტყუორცნა. მეორეს მხრით და იმავე დროს ბებუთოვმა გამოლანძლა სკანდელი მისი ნამდვილი ხახელობით (და არა ბოტინი — თავისი თანამშრომელი) ქუთაისის ბანკის პროექ-

ტის გამო. სკანდელმა პასუხი არ დაუგვიანა მისეე „ვეესტნიკში“ და ვით ერისთავმა¹⁴⁷ მოათავსა „ვეესტნიკში“ [ფელეტონი ლექსად — დობროლიუბოვის „სვისტოკის“ მიბაძვით, რომლითაც უსტივინა სკანდელსა და ქმათა მისსა. გორისელი „დროებაში“ სწვდა ბებუთოვს მის (გორისელის) მიერ დაწუნებული, დავით ერისთავის რეცენზიის დაბეჭდვისათვის კრებულის წინააღმდეგ და თანაც მან ქართველურად მაგარ-მაგარი შეუკურთხა ბებუთოვსაც და ერისთავსაც, უწოდა რა უკანასკნელს ბავშვი. რომელსაც ყური უნდა აეწიოსო. და ყოველივე ეს მოხდა სულ ერთი კვირის განმავლობაში შენი წასვლის შემდეგ! მზადდება, დუღდება დიდი აურზაური (катавасия) — მე მგონია, ბრძოლა იქნება მით უფრო მედგარი, მით უფრო გამძვინვარებული და გაბოროტებული, რომ მასში ურევებიან ისეთი მებრძოლნი, როგორც ნიკოლაძე, ბებუთოვი და სოკოლოვი. მით უფრო კარგი, დროა, გაიღვიძონ გაზეთებმაც და თეატრმაც.“

„ჩვენ, ჩვეულებისამებრ, სულ შინ ვართ — სწერს მიხ. თუმანიშვილი 1873 წლის ნოემბრის 26-ს. — ჩვენ ყოველთვის როგორღაც შინ ყოფნა უფრო გვესიამოვნებოდა, ნამეტნავად ახლა ჩვენს სევილიან გულზე [ქალიშვილი ბარბარეს გადაცვალების გამო]. ჩვენს განმარტობულ ცხოვრებას ასხვაფერებს ნაცნობთა და მახლობელთა მოსვლა, და, მათ შორის, განსაკუთრებით, ბიძია ალექსანდრესი [თუმანიშვილისა] მისი დაუშრეტელი ჰუმორით, აგრეთვე წიგნებისა და გაზეთების კითხვა. გაზეთებში ყველაზე მეტად გვინტერესებს ბაზენის პროცესი¹⁴⁸ და საფრანგეთის მომავალი ბედ-ილბლის საკითხი — საკითხი, რომელშიაც გრაფი შამბორის კანდიდატურა საფრანგეთის მონარქობაზე გადაწყდა მხოლოდ კადრილით à la Chambor.¹⁴⁹

ადგილობრივ გაზეთებში, ქალაქის თავის წინააღმდეგ შეტევის შემდეგ (რასაკვირველია, უნაყოფოდ), არავითარი განსაკუთრებული ინტერესი არ არის, იმის გარდა, რომ სკანდელმა რაღაცისათვის რისხვა დაატება მკითხველებს, გამოლანძღა მთლად ქართველი საზოგადოება და ხელი აიღო წერაზე (რაღა ეშველებათ საწყალ მკიობხველებს)*.

გიორგი თუმანიშვილის ოდესაში ყოფნის დროს (1871 — 1875 წ.წ.) მას მთელი ოჯახი სწერდა წერილებს: მამაც, დედაც, დებიც — ანასტასია და ბარბარე, ძმებიც — ვასილი და ხანდახან კონსტანტინეც. ძმებისა და, განსაკუთრებით კი, დების წერილები ეხებოდა არა მარტო პირად, არამედ აგრეთვე საზოგადოებრივ საკითხებსაც. ამ წერილებს, ერთად შეგროვილს, საკმაო ინტერესი ექნებოდა, როგორც მასალას სამოცდაათიანი წლების თბილისის სალიტერატურო და საზოგადოებრივი ცხოვრების მკვლევარისათვის. მამამ ყოველთვის იცოდა, რასაც შეილება სწერდნენ გიორგის და მათი წერილების ფურცლებზე აქა-იქ გაფანტულია ძისი ნართაულები და შენიშვნები. რადგანაც თითონ მიხეილს საკმაო დრო არა ჰქონდა მალიმალ წერილსათვის, იგი ხანდახან იმას სჯერდებოდა, რომ შეილებს წერილებსათვის მასალას აძლევდა, ასე რომ შეილების წერილები (მეტადრე ქალიშვილებისა) განხილულ უნდა იქნეს როგორც, რამოდენადმე, მა-

მის შეხედულებათა და აზრთა გამოთქმა. უფრო ხშირად კი — ეს წერილები დამატებაა იმ მოკლე ცნობებისა, რასაც თვით მამა უგზავნიდა გიორგის.

მიხ. თუმანიშვილი თითონვე ხელმძღვანელობდა თავისი შვილების აღზრდასა და განათლებას, თვითვე ირჩევდა მათთვის მასწავლებლებსა და სასწავლებლებს და თვალყურს ადევნებდა მათი სწავლების თვითეულ წვრილმანს. მისი ხელმძღვანელობის დაწვრილებით გამოჩვევა მოგვცემდა იმის სრულ სურათს, თუ რა აზრისა და რა შეხედულებისა იყო ეს მოღვაწე აღზრდა-განათლებასა და ცხოვრების პრაქტიკულ ამოცანებზე. ბელინსკისა და დობროლიუბოვისადმი სიყვარული, რასაკვირველია, ისე არ უნდა გავიგოთ, რომ მიხ. თუმანიშვილი „რაზნოჩინცელი ინტელიგენტი“ იყო. იგი ოდნავადაც არ იყო არც „ინტელიგენტი“, როგორც ეს საყოველთაოდ ესმით, არც, მით უფრო, „რაზნოჩინცი“. არც შთამომავლობა, არც აღზრდა, არც წრე ნებას არ გვაძლევს მას ეს საზომი მივუყენოთ. ორმოციანი წლებისა და შემდგომი ათწლეულების ნაწარმოებებში ჩაქსოვილმა ჰუმანიზმის იდეებმა აღზარდეს მიხ. თუმანიშვილში ის გრძნობა, რამაც შეაძლებინა მას მისდგომოდა საგლახო რეფორმას არა როგორც მოხელე, არამედ როგორც დაჯერებული ლიბერალ-ჰუმანიტი. სწორედ ამ აზრის მიხედვით იგი უნდა ითვლებოდეს მოწინავე ადამიანად, თავისი იდეურობით რომ ირჩეოდა ადგილობრივ თავადაზნაურობაში, რომელიც თითქმის პირაღებით მტრულად შეხვდა 1864 წლის აქტებით ამიერკავკასიასა და საქართველოში განხორციელებულ უბადრუკ „რეფორმასაც“ კი.

მიხ. თუმანიშვილის იდეურ და ლიბერალურ პოზიციას გლენტა რეფორმის საკითხში იხსენიებს ამხ. ფილ. მახარაძე თავის ცნობილ წიგნში „დანიელ ჭონქაძე და მისი დრო“ (ქუთ., 1904 წ., გვ. 63—67).

თუმანიშვილმა განვლო ცხოვრების მკაცრი სკოლა და, ამისდა შესაბამისად, იგი ცდილობდა მიეცა შვილებისათვის (ქალიშვილებისათვისაც) ისეთი სწავლა-ცოდნა, რომ ისინი მართლა განათლებული ადამიანები ყოფილიყვნენ. რაკი თითონ მიხ. თუმანიშვილს შესაძლებლობა არა ჰქონდა მიეღო სკოლაში ფართო სწავლა-განათლება და ამას მიაღწია მხოლოდ განუწყვეტელი და ურყევი თვითგანვითარებით, სამაგიეროდ, მან თავის შვილებს სწავლის პირველ დღეებიდანვე შეუქმნა ამისათვის საუკეთესო პირობები. საკვირველი გულმოდგინებით არჩევდა იგი შვილებისათვის ფრანგული და გერმანული ენების მასწავლებლებს და დაულალავად გაიძახოდა, რომ ევროპული ენების უცოდინრად შეუძლებელია საკმარისად ფართო განათლების შექმნა. იგი ყურადღებით ადევნებდა თვალს შვილების ბუნებრივ მიდრეკილებათ და ახალისებდა მათში საზოგადოების წინაშე

პასუხისმგებლობის გრძნობის განვითარებას, გამუდმებით უმატებდა ბიბლიოთეკას, მისი აზრით, მოზარდი ახალგაზრდობის განსავეითარებლად სასარგებლო წიგნებს; როცა თავისუფალი იყო, საღამოობით უკითხავდა შეილებს საყვარელ ავტორებს და მათთან ერთად დადიოდა თეატრში, კონცერტებში და ლექციებზე. ავტობიოგრაფიულ შენიშვნებში, რომლებიც 1872 წელს ეხება, მისი შეილი გიორგი იგონებს, როგორ უყვარდა მამას შეილებისათვის პუშკინისა და ილია ქავკავაძის ნაწარმოებთა კითხვა. გიორგისათვის მიწერილი წერილები გვიჩვენებენ, რამდენად აფასებდა მიხ. თუმანიშვილი შეილისათვის საუნივერსიტეტო განათლების მიცემის შესაძლებლობას და რა სასტიკად ჰკიცხავდა ყოველგვარ „არ მეპრიანებას“ და გადახრას ერთიდაერთი მიღებული მიმართულებიდან. თითონ გიორგი იხრებოდა ბუნებისმეტყველებისაკენ და პირველ წელს უნივერსიტეტში ყოფნისას ისმენდა ლექციებს ყოველ დარგში, მეტადრე კი ბუნებისმეტყველებაში. მამა არ უწონებს ენციკლოპედიურობას. 1871 წლის სექტემბრის 29-ს იგი სწერს შეილს:

„... კარგია რისამე გულისით არჩევა, მაგრამ უფრო უკეთესია გონებით არჩევა. ბევრი ფიქრისა და საუბრის შემდეგ მე და შენ განვსაჯეთ, რომ უკეთესია სამართლის მეცნიერებაზე გაჩერდე. ეს, რასაკვირველია, არა რაიმე მერკანტილური ანგარიშით, არამედ იმ რწმენით, რომ ეს მეცნიერება ნამდვილად გამოგადგება ცხოვრებაში. რასაც უნდა ლაპარაკობდნენ იდეალისტები, მაინც უპირველეს ყოვლისა სინამდვილეა საჭირო. იურიდიულად მომზადებულისათვის გზახსნილია ყოველგვარი ასპარეზისაკენ: ადმინისტრაციულიც, სასამართლოსიც, საზოგადოებრივიც, და, ვიმეორებ, არა პირადი მატერიალური მიზნებისათვის, არამედ იმისათვის, რომ სარგებლობა მოუტანო შენს თანამოქალაქებს. ახლა მე წინააღმდეგი ვარ იმისაც კი, რომ პირველ წელს მოისმინო ლექციები ყველა საგანზე. მეზინან, რომ აქედან დომხალი (сумраг) არ გამოვიდეს. ახლავე დაიწყე იურიდიული მეცნიერებიდან და მთლად მას დანებდი. ამ მეცნიერების მნიშვნელობასა და სარგებლობაზე იმ მხრივ, რომ იგი გამოიყენება პრაქტიკული ცხოვრების ყველა დარგში, შენ ნახავ რამდენსამე ჰკვიანურ აზრს „პრაქტიკულსტენი ვესტნიკის“ 219 №-ში, მეორე გვერდზე რომ კორესპონდენცია იაროსლავიდან — იქ; გირჩევ იგი წაიკითხო...“

იურიდიული ფაკულტეტი კიდევ იმით არის სასარგებლო, რომ შედარებით უფრო ადვილია და შედარებით უფრო ნაკლებ დროს მოითხოვს, და მეტ დროს დაგიტოვებს კითხვისათვის და სხვა. არა მარტო საჭირო, არამედ, აჯრუთვე საყვარელი საგნების შესწავლისათვის. ამნაირად, მე ძალიან, ძალიან დაინტერესებული ვარ შენი ფაკულტეტით. მასშია მთელი შენი მომავალი. მე ველოდები შენგან ცნობებს ამ საგანზე. ხომ არა გაქვთ დაბეჭდილი პროგრამა ყველა ფაკულტეტისა და, თუ გაქვთ ერთი ცალი გამომიგზავნე ცნობისათვის.

ძალიან მოზარული ვარ, რომ სერიოზულად შესდგომიხარ ფრანგული ენის შესწავლას. თუ დიდი მოცულობის წიგნები გჭირდება, მაგალითად მეცნიერებათა და ცოდნათა სხვადასხვა დარგების დიქსიონერი და

ეს შენთვის ხელმისაწვდომი არ არის ფინანსურად მომწერე: ამ წიგნების საყიდლად ცალკე თანხას გადავდებ“.

„შენი წერილებიდან ვხედავ — სწერს იგი ამაზე რამდენიმე დღით ადრე, სექტემბრის 22-ს, — რომ თითქმის შენ ჯერ კიდევ მერყობ, იურიდიული ფაკულტეტი აირჩიო თუ არა. მგონია, ამაზე ჩვენ ბლომად ვილაპარაკეთ და სწორედ ამ ფაკულტეტზე გავჩერდით, როგორც უფრო სასიცოცხლოზე, რომელსაც შეუძლიან მოამზადოს ადამიანი ყველა ასპარეზისათვის — სამსახურებრივისათვისაც, საზოგადოებრივისათვისაც, მეტადრე ისეთი ადამიანი, რომელსაც აქვს შეჭველი და აშკარა ნიშანწყალი სიმართლისათვის, სამართლიანობისათვის და კეთილისათვის, და ასეთი მოღვაწეები ხომ მეტად სჭირდება სამსახურსაც და საზოგადოებასაც. აქ არჩევანის საკითხი, მგონია, არც უნდა იყოს. საბუნებისმეტყველო მეცნიერება ეგრედწოდებულ ძოყვარულთათვისა, რომელნიც სამუდამოდ მოყვარულებადვე დარჩებიან, გრიშასავით,¹⁵⁰ და ვერ გამოიყენებენ თავიანთ სპეციალობას მოქალაქის ასპარეზისათვის, მოქალაქის იმ მხრივ, როგორც ჩვენ ყველას გვინდა შენ გხედავდეთ. სჩანს, შენ მისცემიხარ პირველ ძლიერ შთაბეჭდილებას, შენ გაუტაცნიხარ დიდად პატივცემული პროფესორის პირიდან¹⁵¹ და თვით მეცნიერების ინტერესს, რაც, ყოველ შემთხვევაში, სადაო არ არის. მაგრამ პირველი ლექციების (учения) სიმშრალემ გული არ უნდა აგიცრუოს არჩეულ საგანზე. ვიმედოვნებ, შენი სამყარო (ვლახარაკობ იურიდიულ ცოდნათა სფეროზე), რომელიც შენს წინაშე უფრო და უფრო გადიშლება, — ყველაფერს უკან მოიტოვებს თავისი მაღალი სასიცოცხლო ინტერესით და ღირსებით. მაგრამ არ ვიცი, იქნება შენ გინდა, პირველი საუნივერსიტეტო წელიწადი მონადრომ ლექციების მოსმენას ყველა საგანზე — აბგარ ორბელის მიერ გამოთქმული აზრისამებრ (გახსოვს, აბასთუმანში?)¹⁵² ეს, იქნება, ურიგო არა ყოფილიყო. ველოდები შეგან ცნობას საბოლოო გადაწყვეტილებაზე...“

ულოცავს რა 1874 წლის იანვრის 15-ს შეილს დაბადების დღეს, შინ. თუმანიშვილი სწერს:

„ნუ დარდობ, რომ შენს ასაკში ალექსანდრე მაკედონელი ან ნაპოლეონ I-ლი არა ხარ: მგონია, ჭეშმარიტად განათლებულ იურისტად ყოფნა, თანაც მთლიან ადამიანად, ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, — ნაკლებ სახარბიელო არ არის.“

31 октября 1871 г. Тифлис.

„Милый Георгий, мы вчера получили от тебя письмо (от 18-го числа). Bravo тебе, что ты никого не забыл и подарил каждому и каждой по листочку. Вот что говорится — всем сестрам по серьгам. Только Настя сильно негодует на тебя за твои письма, за выражения, критикует вообще твои воззрения на вещи и, вместе с этим, пишет тебе возражения. Предвижу, что между вами возгорится ожесточенная бумажная война; кому-же из вас достанется поле сражения, Аллах ведает...“

Мамаша довольна твоим письмом и радуется, что ты не забываешь родного языка, на котором, и вообще на поприще родной литературы, она ждет с твоей стороны блестящих успехов. Только она

заметил одно: იწერები შენი „მოყვარე“ შვილია, მაშინ, როდესაც ჩვენში მოყვარეს მძახლებს ვეტყვითო, ესე იგი იმათ, ვისაც და ვუ მოყვრ დებოთო ანუ ვინც და გვი მოყვრ დებაო. დედას უნდა მოსწერო ხოლმეო, როგორც ქართულში არის მიღებულიო: თქვენი პატრივისმცემელი, ანუ მორჩილი შვილიო.

Впрочем, ты не смущайся этим маленьким замечанием, высказанным тебе материнскою любовью — и г. Скандели хромает в грузинском языке, но это не мешает ему быть великим писателем... Бабаде рада, что тебе пришлось жить у танцмейстера: авось он призовет тебя вновь к танцам, в которых ты был когда-то очень грациозен. Благодаря соседству с артистами, ты, пожалуй, не отстанешь упражняться и в пении. Приятное серьезному никогда не мешает, — напротив, первое дает последнему свет и жизнь. Дети капитана Гранта не присылай братьям: они эту книгу имеют в реальной библиотеке и уже читали. Гогоберидзе еще в Тифлис не приезжал и, следовательно, не доставил и карточек. Неужели все еще нет моего письма от 12-го августа? Лекции Тарханова еще продолжаются: по окончании Варенька даст тебе в них отчет.

რა-კი სოკვარტირანტი ნიგილისტი არა ყოფილა, მაშ ჩემ მაგიერ თავი დაუკარ და მოიკითხე—აგრეთვე პეტრ გრიგორიჩი მელიქოვი.¹⁵³ მრევლოვმა შემოგითვალა,¹⁵⁴ что не надо хвастаться, а нужно беречься. Мамаша присоединяется к его мнению и напоминает тебе, как можно держать в тепле и ноги, и живот. В остальном во всем бог да хранит тебя.

Любящий тебя отец Михаил“.

რაკი მაშა დიდს იმედებს ამყარებდა შვილის სწავლა-განათლებლაზე, იგი თრთის მარტო ერთი იმ ფიქრის გამო, რომ შეიძლება უნივერსიტეტის კურსის დენა შეწყდეს. სტუდენტებსა და პროფესორ ბოგოშიჩს შორის მომხდარი შეტაკებით გამოწვეული სტუდენტთა მღელვარება¹⁵⁵ მასში ეგოისტურ გრძნობებს აღვიძებს და იგი დარიღებას აძლევს შვილს:

თბილისი, 1871 წ. ნოემბრის 14.

კვირა.

„საყვარელო გიორგი. მწუხარებით გავიგე თქვენი უნივერსიტეტის ისტორია — გავიგე შენი 29 ოქტომბრის წერილიდან, რომელიც 9 ნოემბერს მივიღე, და პეტერბურგის გაზეთებიდან. დასაფიქრებელია, მართლაც, რა საბედისწეროა რუსული აღზრდა-განათლების საქმე. დღემდე როგორ ვერ შეიგნო მოსწავლე ახალგაზრდობამ, რა არის პირველი პირობა, პირველი მოთხოვნა, პირველად რომ შედიან მეცნიერების აღთქმულ ტაძარში: არა ყოყლოჩინობა, არა უბოდიშო უარყოფა ყვეოაფრისა, არამედ, როგორც გვგონია, გონივრული ყურადღება, სიწყნარე და მოთმენა, რის მეოხებითაც მხოლოდ შეიძლება განათლებისა და ცოდნის შეძენა. ვილაცამ — და, რასაკვირველია, კაცობრიობის არაკეთილისმყოფელმა — და ოდესღაც შთააგონა მოსწავლე ახალგაზრდებს, რომ მათშია მოურევნელი ძალა — იმ ანგარიშით, რალა თქმა უნდა, რომ გამოეყენებინა ისინი რაიმე თავისი

მიზნების იარაღად, — და ფიცხმა, ადვილად აღმკზნებმა ახალგაზრდებმაც ეს დაიჯერეს, და აირია მონასტერი...

... მაგრამ ჩვენ ვიწვინეთ შედეგები სამწუხარო სიმპტომებისა, უნივერსიტეტებში რომ იჩინეს თავი, — მსხვერპლი ხომ მსხვერპლია, მაგრამ არავისზე მას არ უმოქმედნია, არავისი თანაგრძნობა არ გამოუწვევია, თვით უბრალო დანანებაც კი. ამ გზას გაჰყვა თქვენი ნორჩი, დღემდე მოკრძალებული უნივერსიტეტიც. თორემ, სხვა რისაგან წარმოსდგა მთელი ეს ისტორია? პროფესორმა, ვთქვათ, აწყენინა სტუდენტს; მორიგება ვერ მოხერხდა, მოუწოდე მსჯავრისათვის რექტორს. მაშ სხვა რისთვის არის რექტორი? არა, როგორღაც უფრო პოეტურია, უფრო წარმტაცია ყველას ჩვენ თითონ გავუსწოროთ ანგარიში: და აი, აუდიტორიის დატოვება, სტვენა, კრებები დღისითაც და ღამითაც, ოთახშიაც და ქუჩაშიაც. რასა ჰგავს, ჩემო საყვარელო, ყოველივე ეს? და ამის შემდეგ, განა უფლება გაქვთ აღშფოთებას გამოსთქვამდეთ, რომ უნივერსიტეტის გაუქმებას იმუქრებიან? მაშ არა და? მიართვით მათ გულუხვი, სულგრძელი ხელით სულიერი საზრდო და თან ითმინე მათივე გულისთქმანი ამ ხელზე გაბატონებისა... მართალია, ჩვენა ვცნობთ სტუდენტებში ძალასა და მნიშვნელობას, ხოლო არა ახლა, ვიდრე ისინი სტუდენტები არიან, არამედ მომავალში, როდესაც, სულიერად და მორალურად განმტკიცებული, თვითეული მათგანი გამოვა წინასწარ განკუთვნილ გზაზე და მოჰყვანს მასას ცოდნას, რაც მას ესაჭიროება, და დაესმარება მისი გონებრივი, ზნეობრივი და საზოგადოებრივი დონის ამალლებას. მანამდე კი ისწავლე და ითმინე, ითმინე და ისწავლე. სიტყვას ი თ მ ი ნ ე ნ უ გაიგებ იმ ცუდი აზრით, რასაც მას აკუთვნებენ, არამედ იგულისხმე მუყაითობა, სიმტკიცე, კედილშობილი უდრეკელობა და არიდება ყოველივე იმისა, რაც გარეშეა, რაც საქმეს არ უდგება, რაც მას ჰვნებს...

სულთ ჩემო, კერძო ყოფა-ცხოვრებაში შეგვხვდებოდა ხოლმე უსწორმასწორობა, მაგრამ ჩვენ მას უფრო იგდებოდა იმ მიზანთა და მოსახრებათა გამო, რაც მასზე მაღლაა. მით უფრო ექვენ; რატომ არ უნდა დაუთმოთ, რატომ არ უნდა შეურიგდეთ აუცილებელ პაწია შინაურ მოვლენებს და ისტორიებს მეცნიერების გულისათვის, ბრწყინვალე, მშვენიერი მომავლის გულისათვის, იმ მაღალი მოწოდებისა და დანიშნულების გულისათვის, რაც თქვენ მომავალში მოგელით და რაზედაც ზევითა ვთქვი... ვათავებ, გამოვთქვი მოკლედ ყოველივე ის, სადამდისაც მიმიყვანა ფიქომა იმ სამწუხარო ისტორიაზე, რაც მოხდა თქვენი უნივერსიტეტის დღემდე წყნარ ცხოვრებაში. გამოვთქვი ყოველივე ეს საკუთრივ შენს ცნობად და სახელმძღვანელოდ, და ვიმედოვნებ, რომ ამ სტრიქონებს, რამოდენადმე მკაცრს (მათ სამართლიანობაში, ალბათ, ეჭვს არ შეიტან), მიიღებ, როგორც შენდამი მხურვალე სიყვარულით და ცხოვრებაში შენი სიკეთისა და ბედნიერების უანგარო ნატვრით ნაკარნახევს. მე უნდა მჯეროდეს, რომ გორც შენ თითონ იწერები, რომ არაფერში მონაწილეობა არ მიგიღია და არა მხოლოდ მართლ შე მ თ ხ ვ ე ვ ი თ, არამედ, მე დავუმატებ, ალბათ იმიტომაც, რომ არ თანაუგრძნობდი ყოველივე იმას, რაც ხდებოდა. სხვანაირად არც შემიძლიან ვიფიქრო, რაკი ვიცი შენი კეთილგონიერება. შენი ნაცადი წინდახედულობა, თუმცა, არ დაგიმაღავ, ძალიან გამაკვირვა იმ გაუგებარმა დითირამბმა, რომლითაც შენს წერილს ამთავრებ. ველოდები მოუთმენლად შენგან დაპირებულ წერილს საქმის შემდგომ მსვლელობასა და დასასრულზე. [შემდეგ ქართული მინაწერი ბოლომდე]

როგორც ზემოთაც ვსთქვი, ამ წიგნს მარტო შენთვისა ვწერ, — მიიღე მარტო შენდა საცნობლად, მე სხვებთან საქმე არა მაქვს. მეცა, დედაშენიც და შენი დები და ძმებიც ფიქრით სულ შენთანა ვართ და გვაქვს იმედი, რომ გარდა „სანუგეშებელის,“ შენგან და შენზე სხვას ავს არას შევიტყობთ. მშვიდობით, ღმერთი იყოს შემსრულებელი შენი ყველა კეთილისა.

შენი მოსიყვარულე მამა მისაილ“.

„ერთ შენს წინა წერილში — უსაყვედურებს იგი 1871 წლის ნოემბრის 28-ს შვილს — არ შემეძლო არ შემენიშნა, რომ ს ლ ა ვ უ რ კ ა ნ ო ნ - მ დ ე ბ ლ ო ბ ი ს ლ ე ქ ი ც ი ე ბ ს არ ესწრები და ამის ნაცვლად ქ ი მ ი ი ს ლ ე ქ ი ც ი ე ბ ზ ე დადიოდი. რა არის ამის მიზეზი? ჯერ ის, რაც შენია, ხოლო შემდეგ — რაც გენებოს, რაკი იურიდიულ ფაკულტეტზე ჩაეწერე, უნდა მოისმინო იგი მთლიანად; შემდეგ, თუ კი დრო დაგრჩება, შეგიძლიან იარო ქ ი მ ი ა ზ ე ა ნ რ ა ც შენთვის საინტერესოა და სასიამოვნო. ასეთია საქმის წესი და შენ, ალბათ, ამაზე დამეთანხმები“.

თუმცა მიხ. თუმანიშვილი წერილებში ორჯერ წინასწარ აფრთხილებს შვილს, რჩევას რომ გაძღვევ, მარტო შენ შეგეხებაო, მაგრამ ნამდვილად მას მხედველობაში „სხვა ვინმეც“ ჰყავდა: იმ დროს მიხ. თუმანიშვილს თვალსაჩინო პოსტი ეჭირა — კანცელარიის დირექტორისა და დეისტე. სტატსკი სოვეტნიკისა, მაგრამ მისი მიწერ-შოწერა ჟანდარმების თვალს არ გამოეპარა. იგი არა ერთხელ შესჩივის შვილს, შენი წერილები — ზოგიერთი მაინც — გახსნილი მომდის ან საექვოლ იგვიანებსო. ამას შვილს ფრთხილად და ვითომ შემთხვევით აცნობებს. ასე 1871 წლის ოქტომბრის 6-ს იგი სწერს:

„კინალამ დამავიწყდა შენთვის მეთქვა, რომ რამდენიმე შენი წერილი თითქმის გახსნილი მივიღე. არა მჯერა, ვისმე უნდოდეს გაიგოს შენი წერილების შინაარსი და, ალბათ, დაუდევრობის გამო, უხეიროდ აწებებ და ისიც მხოლოდ კონვერტის წვერს, მაშინ, როდესაც საჭიროა გვერდებიც სულმთლად დაწებო, რომ წერილის ამოღება არ შეიძლებოდეს“...

ამის გამო, მამის „კეთილგანზრახვათა“ შეფასების დროს სათვალავში უნდა გვყავდეს აგრეთვე „თვალი მღვიძარი“.

შვილის გამო დაშინებული, მიხ. თუმანიშვილი, თავისი გავლენიანი ნაცნობების მეშვეობით, ჰკრეფს ცნობებს უნივერსიტეტის ბედის თაობაზე. ნოემბრის 21-ს იგი სწერს შვილს:

„წარსული კვირის ბოლოს ბარონმა ნიკოლაიმ მითხრა, გენერალ კოცებუსაგან ¹⁵⁶ დეპეშა მივიღე, კავკასიის მხარელი მხოლოდ ერთი სტუდენტი ბელკინი დაისაჯა, იგი გაიგზავნა მშობლებთან სტავროპოლშიო. აქ მე ჩემი წუხილი გამოვთქვი, რომ შენგან არავითარი ცნობა არა მაქვს ამაზე. დიმიტრი ჯორჯაძემ (ბარონთან ვიყავით სადილად) იოხუნჯა „შენმა გიორგიმ იქნება თითონ დაგიკრას თავიო“. ასეა თუ ისე, კოცებუს დეპეშის მიხედვით, ამ ბედუკუღმართ ისტორიას ბოლო ეღება: მსხვერპლი შეიწირა და თქვენი უნივერსიტეტის ცხოვრება, ალბათ, უკვე თავის კალაპოტში ჩადგა...“

...ახლა შენგან მოველი დაწვრილებითს ცნობას, როგორ დამთავრდა საქმე, ე. ი. როგორ ხდებოდა იგი და რა შედეგებში გამოიხატა: ველი მართოდენ პირწმინდა ფაქტებს, რაიმე განსაკუთრებული ლირიზმის გარეშე, რადგანაც ფაქტები თავისთავად მეტყველებენ და ხანდახან უფრო გასაგებად და უფრო სწორედ, ვიდრე რაიმე მგზნებარე კომენტარიები“.

სამი თვით წინ სიკვდილამდე მიხ. თუმანიშვილს. აწუხებს ის გარემოება, თავს გაართმევს თუ არა საქმეს მისი შვილი, რომელსაც დისერტაციად დასახული ჰქონდა თემა სახალხო სკოლებზე.

„თუ შენს სამუშაოს წმინდა ისტორიული მონოგრაფიის ხასიათს მისცემ და შიგ ჩაურთავ მთავრობის მიერ ამ უკანასკნელ ხანში დაარსებული სახალხო სკოლების საფუძველთა მოთხრობითს მიმოხილვას — ეს კიდევ ის, საშიში არ არის და ნაკლები შრომაც დაგჭირდება; მაგრამ თუ მოისურვებ საგნის კრიტიკულ შეფასებასა და საკუთარ დამოუკიდებელ შეხედულებათა გამოთქმას გაჭყვე, მაშინ მხედველობაში იქონიე, რომ ცილება და გამოკიდება ბევრი იქნება, მით უფრო, რომ საგანი საჭირობოტოტა და ყველას მეტისმეტად აინტერესებს. დავა და კინკლაობა საშიში არ არის, როდესაც ეს გაზეთისა და ყურნალის პოლემიკის სფეროში წარმოიქმნება, ყველაფერზე პასუხის გაცემა აუჩქარებლად შეიძლება, ხამუშ-ხამუშ. მაგრამ აქ მხოლოდ ერთი პრაქტიკული მიზანია: ანგარიში გავუთავოთ უნივერსიტეტს და ამისათვის საჭიროა, ისეთი დისერტაცია ჩააბარო, რომელიც ამ გზაზე რაიმე სერიოზულ სიძნელეებს არ შეგიქმნის“.

მიხ. თუმანიშვილის ყველა წერილიდან გამოსჭვივის უდიდესი მზრუნველობა შვილზე. იგი არა სტოგებს უყურადღებოდ არც ერთ წვრილმანს გიორგის ცხოვრებისას ოდესაში: წარმატება საუნივერსიტეტო მეცადინეობაში, ფრანგული ენა, ცეკვა, სიმღერა, ბინა, თანამობინავენი, ფულის საქმე, წიგნები და გაზეთები, ნაცნობები და ამხანაგები, ჩაცმა-დახურვის ყოველი დეტალი¹⁵⁷ — ყველაფერი აინტერესებს მას, ყველაფერზე აქვს მტკიცე აზრი.

ყურადღება და ზრუნვა სხვა მხარეში მყოფ შვილზე ხელს არ უშლიდა მიხ. თუმანიშვილს მუყაითად ედევნებინა თვალი შინ მყოფი შვილების აღზრდა-განათლებისათვის. თითონ უძებნიდა ქალებს უცხო ენებისა და მუსიკის მასწავლებლებს, შუამდგომლობდა ინსტიტუტში მათ მიღებაზე, თავის დროზე აღნიშნავდა დღიურში მათი დაბადებისა და ნათლობის დღეს, აღნიშნავდა, როდის აიდგეს ფეხი, პირველად როდის წავიდნენ ჰანსიონში, როდის შევიდნენ ინსტიტუტში. ყოველმხრივ ახალისებს მათში სიყვარულს ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი საკითხებისადმი, ურჩევს წიგნებს საკითხავად, ჰშველის ქალიშვილ ბარბარეს მის მიერ განზრახულ საქმეში გამოჩენილ მოღვაწეთა ბიოგრაფიების გამოცემისა, თვალყურს ადევნებს ქალების მიწერ-მოწერას თავიანთ ძმა გიორგისთან. უკვე წამოზრდილი ქალიშვილები ხარბად ეწაფებოდნენ ახალ იდეებს, რომლებითაც გამსჭვალული იყო მთელი სტუდენტობა. „ნიჰილიზმი“ ჰაერში ჰქროდა. რამდენიმე

მიხეილ თუმანიშვილი თავისი ოჯახით. (სამოცდაათიან წლების დასაწყ.)
სხედან: მეუღლე სოფიო, უმცროსი ვაჟი კონსტანტინე და მიხ. თუმანიშვილი.
დგანან: ვაჟი ვასილი, ქალი ბარბარე, ვაჟი გიორგი და ქალი ანასტასია.

ქალიშვილი; მათ შორის მიხ. თუმანიშვილის ნათესავი ოლღა გურამიშვილისა, შემდგომ ნიკოლოზ ნიკოლაძის, მეუღლე, გაეშურა ციურისს, მაშინდელ ემანისიპირებულ რუს-ქალთა მექაში. ანასტასია და ბარბარე მიიბრძვიან მათ მისაბაძად. 1873 წლის თებერვლის 15-ს ბარბარე იღუმალბ შუროთ სწერს თავის ძმას გიორგის: „რომ იცოდე, რა შემთხვევა მოხდა აქ. ოლიკო გურამიშვილისა ციურისს წავიდა და ეს არავის შეატყობინა — არც დედას, არც მამას და, რასაკვირველია, არც ბიძას. [ალექსანდრე თუმანიშვილს]. ნიკოლაძემ აილო პასპორტები თავისი დებისათვის, მაგრამ წასვლით მარტო ერთი და წავიდა, ხოლო მეორის სახელით ოლიკო გაემგზავრა. ახლა, რასაკვირველია, ყველაფერი უშოვეს — პასპორტიც, მოწმობაც; ყველაზე მეტად, რასაკვირველია, ბიძია ალექსანდრე [თუმანიშვილი] ცდილობდა. ვერ წარმოიდგენ, როგორ იყო იგი აღელვებული, როგორ გვიამბობდა და ჩვენ როგორ ვხარხარებდით“.

მიხ. თუმანიშვილის ქალები გატაცებულნი იყვნენ ქალის განთავისუფლების იდეით და ოცნებობდნენ ქალთა საქმისათვის მუშაობაზე, უპირველეს ყოვლისა, ხალხში განათლების გავრცელებით. მამა თანაუგრძნობდა მათ პროგრესიულ სულთასწრაფვას, იწონებდა მათ აზრს — სკოლებისათვის ხელი მოეკიდათ, მაგრამ უარყოფდა ნიჰილიზმს იმის შიშით, რომ ქალებზე გავლენა არ მოეხდინა. რადიკალურად განწყობილი: ანასტასია ჯერ კიდევ მოზარდი იყო, რომ მამის ირონიას იწვევდა, იგი ხუმრობით „ნიჰილისტკას“ ეძახდა. 1864 წლის ივლისის 27-ს 15 წლის ანასტასია სწერდა მამას კოჯრიდან: „აქაურმა ბუნებამ ისე იმოქმედა ჩემზე, რომ ველარ მიცნობთ, როცა მოხვალთ, მე უკვე ნიჰილისტკა აღარა ვარ...“

მიხ. თუმანიშვილი თანახმა არ იყო გაეშვა ქალები საზღვარგარეთ უთავისთავოდ იმ შიშით, რომ რუს სტუდენტურ წრეებში მოხვდებიან და, სწავლის ნაცვლად, პოლიტიკას გამოეკიდებიანო; თითონ კი თბილისისათვის თავის დანებება არ შეეძლო, რადგანაც მეტისმეტად გადატვირთული იყო მუშაობით. ბარბარე ისე გარდაიცვალა, რომ ვერ მოესწრო საზღვარგარეთ წასვლას, ანასტასია კი მამის სიკვდილის შემდეგ წავიდა სამგზავროდ.

მიხ. თუმანიშვილის მიწერ-მოწერაში შვილთან ნაწილობრივ მკლავნდება მისი ხასიათის თვისებანი, რამაც შეაძლებინა თვალსაჩინო ადგილი დაეჭირა თავის თანამედროვეთა შორის: მიზანსწრაფვა, სიმტკიცე, მომთხოვნელობა თავითავისადმიც და სხვისადმიც. მიხ. თუმანიშვილი დიდი მემამულე არა ყოფილა, არც ისეთი ადამიანი, რომელსაც კავშირი ჰქონოდას გავლენიან პირებთან. ბევრ მის თანამოასაკეს მაღალი თანამდებობა ეჭირა ადმინისტრაციაში, მაგრამ ეს უკვე მაშინ იყო, როდესაც თითონ მიხ. თუმანიშვილი თვალსაჩინო

მოხელე გახდა. იგი იყო მეტიწმეტი გარჯილობის, შრომისმოყვარე ადამიანი და თუ მან არ განიზიარა თავისი უფროსი ძმების ბედობა-ლი, რომელთაც თავიანთი სიცოცხლე ისე დააღამეს, რომ მათზე არა ისმოდა რა, — ეს მოხდა უმთავრესად მის პირად თვისებათა მეოხებით. დამოუკიდებელი ხასიათი, მტკიცე ნებისყოფა და ინტერესთა საკვირველი მრავალმხრიანობა, სხვადასხვა სერიოზული ცოდნა ხელს უწყობდა იმას, რომ მიხ. თუმანიშვილის აზრს ყველა ანგარიშს უწყევდა, ვისთანაც კი მას საქმე ჰქონდა, სამსახურში იქნებოდა ეს თუ საზოგადოებრივ ასპარეზზე. მისი არქივი, რომელშიაც შენახულია უფროსებისა, ხელქვეითი პირებისა თუ მეგობრების ასობით წერილი, ამის ცოცხალი მოწმეა.

ლიტერატურაში მომუშავე ახალგაზრდობისათვის იგი მუდამ თანამგრძობი მრჩეველი იყო. გიორგი წერეთელი, კონსტანტინე ბებუთოვი, პეტრე უმიკაშვილი, დავით ერისთავი და ბევრნი სხვანი ხედავდნენ მასში მორალურ საყრდნობს თავიანთი ლიტერატურული გეგმებისათვის. გიორგი წერეთელი 1891 წლის აგვისტოს 1-ს გიორგი თუმანიშვილისათვის გაგზავნილ წერილში (იხ. „ლიტერ. მემკვიდრეობა“, 1935 წ., „გიორგი წერეთლის წერილები“, გვ 521 -- 535) იგონებს, თუ გიორგი თუმანიშვილი, მაშინ 13 წლისა, ყიფიანის პანსიონში სწავლის დროს, როგორ სცემდა პოლიტიკურ ჟურნალს, და ამბობს, რომ მისი (გიორგი წერეთლის) პირველი ნაბიჯები ლიტერატურულ ასპარეზზე წაახალისა გიორგი თუმანიშვილის მამამ — მიხ. თუმანიშვილმა. ამ წამიდანაო — დასძენს გიორგი წერეთელი, — შე ვიგრძენი ღრმა პატივისცემა თუმანიშვილთა ოჯახისადმიო.

მიხ. თუმანიშვილს ჰქონდა ყველა თვისება მწერლისა: ნამდვილი სიყვარული ლიტერატურისადმი, დაკვირვება, უნარი მოვლენათა განზოგადებისა, შრომისმოყვარეობა, კარგი ენა. მაგრამ მისი ლიტერატურული მემკვიდრეობა დიდი არ არის: ცხოვრების პირობები — დიდი ოჯახი და შეუძლებლობა მარტო სამწერლო მოღვაწეობით არსებობისა, თანაც სხვა საშემოსავლო წყაროების უქონლობა — ყოველივე ეს იმის მიზეზი იყო, რომ მან არ მისცა ქართულ ლიტერატურას იმდენი, რამდენის მიცემაც შეეძლო სხვა ვითარებაში. მისი სიცოცხლის ოცნება ის იყო, განსაკუთრებით უკანასკნელ წლებში, რომ დაემსახურებინა პენსიას, თავი დაენებებინა სამსახურისათვის და მთლად ხელი მოეკიდა ლიტერატურისათვის. გადაჭარბებულმა შრომამ უმალ ინაცვალა იგი, ვიდრე ამ ოცნებას განახორციელებდა.

ერთერთი განმასხვავებელი თვისება ამ სრულბუნებოვანი, მგზნებარე და ენერგიული ადამიანისა იყო დაუშრეტელი ინტერესი ცხოვრებისადმი მთელი მისი მრავალმხრიანობით და პროფესიის ვიწრო

ფარგალის გადალახვის უნარი. მაგრამ მხოლოდ შრომის იშვიათი ორგანიზებით შეეძლო მას მიეღწია იმისათვის, რომ ეს ინტერესი უნაყოფო არ იყო, არამედ ეფექტიანი, მომქმედი.

მის. თუმანიშვილის მუშაობა სამსახურში არ იყო ჩვეულებრივი მუშაობა კანცელარული ტიპის საქმეებზე. მის თანამედროვეთა მოწმობა და თვით მის მიერ დაწერილი საცნობო-ისტორიული ხასიათის გამოკვლევანი ისეთ რთულ საკითხზე, როგორც საგლეხო საკითხი იყო, აშკარად გვიჩვენებენ იმ უდიდეს და გულმოდგინე შრომას, რაც მან მოანდომა საგლეხო რეფორმის დამუშავებას და განხორციელებას. ამასთან ერთად, იგი ახერხებდა საერთო ხასიათის ისტორიულ საკითხებზედაც მუშაობას, პოულობდა დროს სალიტერატურო მოღვაწეობისათვისაც, იღებდა გულმხურვალე მონაწილეობას თავდაზნაურთა საქმეებში და სხვადასხვა სამეცნიერო საზოგადოებებში, დიდის გულხმიერებით დაიარებოდა ყველა საჯარო ლექციაზე, არ დაჰკლებია არც ერთ საინტერესო წარმოდგენას და კონცერტს, თითონ უძღვებოდა სამეურნეო საქმეს ოჯახში და მამულში, თვალყურს ადევნებდა შვილების აღზრდა-განათლებას, კითხულობდა 6-7 გაზეთს და ჟურნალს, კითხულობდა მრავალფეროვანი შინაარსის აუარებელ წიგნებს, შეჰქონდა შენიშვნები სადღიურო რეველებში (აქ არის ისტორიული, პოლიტიკური, სტატისტიკური, ეკონომიური ხასიათის ცნობები, კრიტიკა და ლიტერატურა, სამედიცინო რჩევა-დარიგებანი, აფორიზმები, ბიოგრაფიული ცნობები საადზე, თუმანიშვილთა გვარის წარმოშობის მასალა და სხვა მისთ.). ამავე დროს იგი არც პირად სიამოვნებას გაურბოდა, ამისათვისაც იცლიდა. მისი წარმოსადეგი ფიგურა შეგეძლოთ გენახათ არა მარტო თეატრსა და კლუბებში, არამედ, აგრეთვე, ხანდახან ბალებშიაც, ქალაქის სათამაშო მაგიდასთანაც, ნადირობაშიაც, სეირნობაშიაც თბილისის ქუჩებზე ფეხით და ცხენით. მის თანამედროვეებს ახსოვთ თეთრი ბედაური, რომლითაც იგი დასეირნობდა; ამასთანავე, იგი გაფაციცებით ადევნებდა თვალს, რომ ცხენი რიგზე ყოფილიყო, ვაქსით გაპრიალებული ჩლიქებით.

მის. თუმანიშვილს თანაბრად ახასიათებს: აზროვნების სფეროში ჩაღრმავებაც და გარეგანი გამოკვანთილობაც: უყვარდა კარგი ჩაცმადახურვა და ამავე იგი მოითხოვდა შვილებისაგანაც; უსწორმასწორობა მიწერ-მოწერაში, თარიღების დაუსმელობა წერილებში და სხვა მისთ. საშინლად აბრაზებდა. იგი დაჟინებით მოითხოვდა გიორგისაგან, რომ მის წერილებში აუცილებლად ყოფილიყო დაწერის თარიღი; თითონ თავის წერილებში აღნიშნავდა ყოველთვის არა მარტო თარიღს, არამედ კვირეულის დღესაც; მიღებულ უთარილო წერილებზე და ხანდახან თარიღიანებზედაც იგი აღნიშნავდა ხოლმე

შილები დადეს. ყოველი საქმე და მიწერ-მოწერა, რაც მის შემდეგ დარჩა, საკვირველ წესრიგზე აღმოჩნდა.

მოძრაობაც მისი ხასიათის განსაკუთრებულ თვისებას შეადგენდა: ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევას იყენებდა, რათა დაეწყო მთლად რომელიმე მაზრა ან მთელი გუბერნიაც; თუმცა მიმოსვლის პირობები უხერხული იყო, რკინიგზა არ არსებობდა, მაინც იგი ახერხებდა. შეეხებინა მაშინდელი უზარმაზარი თბილისის გუბერნიის ყოველ კუთხე-კუთხულში და ყველგან ხარბი ინტერესით გაეცნო მოსახლეობის ყოფაცხოვრებას, სოციალური წყობილება და ბუნება. ზაფხულობით მკვირებანს ისვენებდა ან კოჯორში, ან თეთრ-წყაროზე, ან აბასთუ-მანში, ან კახეთში, მაგრამ აქაც ხშირად შესწყვეტდა ხოლმე დასვენებას, რათა რამდენიმე დღით ჩამოსულიყო თბილისში რაიმე საქმისათვის და კვლავ დაჰბრუნებოდა ოჯახს.

გულთა ხასიათისა, ყველასათვის ადვილად მისადგომი და კეთილისმყოფელი, იგი ადვილად უახლოვდებოდა სხვადასხვა ხასიათისა და მდგომარეობის ადამიანებს¹⁶⁸. არა მარტო მეგობრები, არამედ შემთხვევითი ნაცნობებიც მუდამ მიმართავდნენ ხოლმე რაიმე დახმარებისათვის და ისიც სიამოვნებით ეგებებოდა მათ, განსაკუთრებით, თუ დახმარება ესაჭიროებოდა დამწყებ ლიტერატორს და, საერთოდ, ახალგაზრდას. შენახულა სხვადასხვა პირთა აუარებელი წერილები, რომლებშიაც ზოგი სთხოვს შემწეობას თბილისში გადმოყვანისათვის, ზოგი სასწავლებელში შვილების მოთავსებისათვის, ზოგი ადმინისტრაციისაგან დაცვისათვის, ზოგი კიდევ მადლობას უცხადებს ამგვარი დახმარებისათვის.

მიხ. თუმანიშვილის მახლობელთა შორის დარჩენილი იყო შოგონებად შემდეგი სასაცილო ამბავი. ერთხელ თურმე კოჯორში ეახლა მიხ. თუმანიშვილს საიდგანდაც გადმოხვეწილი ფოკუსნიკი-პრესტიდი-ეიტატორი შემდეგი, ცოტა არ იყოს, უცნაური თხოვნით: ძალიან გაჭირვებული ვარ, ოჯახი შიმშილით მეხოცება და უნდა მიხსნათ როგორმეო. და წესთავაზა... მონაწილეობის მიღება მის სათვალთ-მაქცო სეანსში... მისი ავან-ჩავანის სჯხით მაყურებელთა შორის, ე. ი. მიხ. თუმანიშვილი უნდა დახმარებოდა ფოკუსების შესრულებაში: მაგალითად, სცენაზე რაიმე საგანი გაჰქრა და შემდეგ იგი აღმოაჩნდა საზოგადოებაში ვისმე „შემთხვევითს“ მაყურებელს და ეს შემთხვევითი მაყურებელი... თუმანიშვილი უნდა ყოფილიყო. — თქვენ ისეთი დიდი კაცი ბრძანდებით, რომ აბა, ვინ დაეჭვდება, ჩემთან პირი გაქვთ შეკრული და ამით კი ოჯახს. შიმშილისაგან გადამირჩინოთ — ევედრებოდა და არწმუნებდა პრესტიდიეიტატორი. სიბრალულმა საცოდავი ფოკუსნიკისადმი და ჩვეულმა იუმორის გრძობამ გასჭრა და მიხ. თუმანიშვილი დათანხმდა ფოკუსნიკის თხოვნაზე.

გულში იღუმალი სიცილით, რომ ფოკუსნიკი ასეთი იოლი თვალთ-
მაქცობით ატყუებდა პატივცემულ საზოგადოებას, იგი აპყვა ფოკუს-
სნიკს და ხელს უწყობდა სხვადასხვა ოინის ჩვენებაში. სეანსის შემდეგ,
როდესაც ფოკუსნიკი უკვე სამშვიდობოში იყო, რასაკვირველია,
პრესტიდიჟიტატორის ავან-ჩავანმა და მისი მეოხებით მოტყუებულმა
საზოგადოებამ ძალიან ბევრი იცინეს ერთად.

მიხ. თუმანიშვილის ოჯახში შენარჩუნებული იყო ეგრედწოდებულ-
ლი „პატრიარქალური ურთიერთობა“ მებატონეთა და შინამოსამსა-
ხურეთა შორის: მიწერ მოწერაში ხშირად გვხვდება სალამი და მოკი-
თხვა, მისგან ან მისი მეშვეობით ოჯახის სხვა წევრებისაგან მიძღვნი-
ლი მზარეული ზალიკოსადმი, ლაქია პეტრესადმი, გამდელ მონაგარ-
დისადმი და სხვ. მიხ. თუმანიშვილის უბრალო, სადა, თვინიერ
ხასიათს ის ფაქტიც მოწმობს, რომ, უკვე დიდ თანამდებობაზე მყო-
ფი, იგი არ თაკილობდა სუფელიორის მოვალეობას გიორგი ერისთა-
ვის პირველ წარმოდგენებში, რაკი ამით რამოდენადმე ხელს შეუწყ-
ობდა ნაციონალური თეატრის აღორძინებას.

მიხ. თუმანიშვილის ინტერესი ისტორიული პრობლემებისადმი
დიდი იყო მისი ცხოვრების ყველა პერიოდში: გიმნაზიაში „ყვავილი“-
სათვის იგი თარგმნიდა ისტორიული შინაარსის სტატიებს და თითო-
ნაც სწერდა ისტორიულ ნარკვევებს, გამოსთქვამდა რა მათში იდეა-
ლისტურ (ამ სიტყვის ფილოსოფიური მნიშვნელობით) შეხედულებ-
ებს. პოლონელი პოეტი ზაბლოცკისა და მის მიწერ-მოწერიდან
ჩანს, რომ ისტორიაზე მუშაობას პირველ წლებში გიმნაზიის გათა-
ვეებისას ძალიან ინტენსიური ხასიათი ჰქონდა. შემდგომ — ისტორი-
ული ექსკურსები მის მიერ შედგენილ თბილისის გუბერნიის საგზაო
ცნობარში; რუსეთთან საქართველოს შეერთების ნარკვევი; შენიშვნა
რუხი კოშკის თაობაზე; სტატია „თელავის ირაკლისეული სასახლის
აღდგენა“ („კავკაზი“, 1851 წ. მარტის 30-სა, № 25 და „ზაკავკ-
ვესტნიკი“, 1851 წ. აპრილის 12-სა, № 15); მის მიერ საამისოდ
შედგენილი სიტყვა და შემდეგ, ამ სასახლის გახსნის დროს წარმო-
თქმული ადმინისტრაციის წარმომადგენლის მიერ; ირაკლი II ქა-
ლის, ბატონიშვილი თეკლეს ნეკროლოგი; ნარკვევი საქორწილო
ადათებზე და სხვა ნაშრომები გვიჩვენებენ, რომ მიხ. თუმანიშვილი
თვალსაჩინოდ იყო მომზადებული ამ სფეროში. მას ჰქონდა პირადი
ურთიერთობა და ნაწილობრივი მიწერ-მოწერა ისტორიკოსებთან და
ისტორიის მოყვარულებთან მ. ბროსესთან, ა. ბერჟესთან, დიმ. ბაქ-
რაძესთან, დ. გრუზინკისთან, ნ. ბერძნიშვილთან, პლატონ იოსელი-
ანთან, ზაქ. ფალავანდიშვილთან (მიხ. თუმანიშვილს დაუხატავს თან-
ქრით მისი სურათი), მეღვინეთუხუცესიშვილთან და სხვებთან.

მ. ბროსეს მიხ. თუმანიშვილი გაეცნო 1847 წლის დეკემბრის 22-ს იზმიროვისას სადილზე¹⁵⁹ და აღნიშნავს ამას თავის დღიურში, როგორც თვალსაჩინო მოვლენას თავის ცხოვრებაში.

„გრიგოლ იზმიროვის მიერ დღეს გამართულმა სადილმა მომცა სასიამოვნო შემთხვევა გამეცნო ცნობილი ლინგვისტი-აკადემიკოსი ბროსე, რომელიც მოვიდა ჩვენს მხარეს, რათა შეისწავლოს აქ ძველი დროის ძეგლები“.

შემდეგ ისინი ხვდებოდნენ ერთმანეთს და საუბრობდნენ მათთვის ორივესათვის საინტერესო თემებზე. „თბილისის ერთი ძველი სახლის ისტორია“-ში („კავკაზკოე სლოვო“, 1918 წ., № 87) მოთხრობილია გიორგი თუმანიშვილის გადმონაცემი: „ცნობილმა ორიენტალისტმა, აკადემიკოსმა ბროსემ როგორღაც ინახულა მამაჩემი, როდესაც იგი, ის იყო, სადილიდგანადგა, გაეხვია ხალათში და ჩიბუხის წევას შეუდგა. ამ მოულოდნელმა დარბაზობამ ძალიან უხერხულ მდგომარეობაში ჩააგდო მამაჩემი და ბოდიშს მოჰყვა. მაგრამ ბროსემ მაშინვე დაამშვიდა:

„მე განგებ მოველი თქვენთან ასეთ დროს, რათა გავიგო, როგორ ატარებენ დროს აქაურნი (тыземцы), სადილშემდეგ. ჩემთვის ძალიან საინტერესოა, სწორედ ასეთ მდგომარეობაში განახოთ“.

წრესგადასულმა მუშაობამ (თვით მისი ორგანიზმისათვისაც კი შეუწონელმა) გამოიწვია მიხეილ თუმანიშვილის უდროო სიკვდილი. მიხ. თუმანიშვილი სერიოზულად ავად იყო 1874 წლის მაისში ფილტვების კატარით და გულით (სწამლობდა ექიმი ბროშნევსკი), მაგრამ თითქო გამოკეთდა. იგი განავრძობდა გაძლიერებულ მუშაობას სამსახურში მთავარ სამმართველოსთან არსებული საგლეხო საქმეთა კანცელარიის მმართველის თანამდებობაზე, რომელიც მას ეჭირა 1864 წლიდან, და მემამულეების გლეხთა მოწყობის კომიტეტის წევრის თანამდებობაზე. სამსახურის საქმეები წარმატებით მიდიოდა. 1874 წ. ოქტომბრის 4-ს იგი სწერს გიორგის:

„გუშინდელ დღეს ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯერ ერთი, მივიღეთ შენი პირველი წერილი ოდესიდან (სექტემბრის 25-სა). მეორე, ბარონმა [ნიკოლაი] გამოთხოვებისას გამომიცხადა, რომ დიდ მთავარს [მეფის-ნაცვალ მიხეილ ნიკოლოზის ძე] წარუდგენივარ მე კავკასიის მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრის თანამდებობაზე, ჩემს თანამდებობებზე დატოვებით, ე. ი. მთავარ სამმართველოსთან არსებული საგლეხო საქმეთა კომიტეტის წევრისა და კანცელარიის მმართველისა. მოხარული ვარ, რომ ამალღებასთან ერთად არ ვშორდები ჩემ საყვარელ და სპეციალურ საქმეს — საგლეხოს“.

ამის გარდა იგი აცნობებს შვილს, რომ ოდესის უნივერსიტეტში იხსნება კავკასიური სტიპენდია და ამ ვაკანსიაზე წარდგენილია გიორგი ბარბარეს უდროოდ სიკვდილმა (1873 წ.), როგორც ჩანს, დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა მიხ. თუმანიშვილზე, მაგრამ იგი არა ჰკარ-

გავს სულის სიმხნევებს. საჭირო იყო ამ ელდისაგან გამობრუნება, შერყეული ჯანის მკურნალობა და, ბოლოს და ბოლოს, როდისმე ევროპის ნახვა და აი, ჯერ კიდევ დაავადებამდე, მიხ. თუმანიშვილი ემზადება საზღვარგარეთ წასვლისათვის. 1874 წლის მაისის 10-ს იგი სწერს გიორგის:

„ყურში გიტყვი და მხედველობაში იქონიე, რომ, შეიძლება, ივლისის ბოლოს მე, შენ და ნასტიამ პეტერბურგისაკენ გავინავარდოთ, იქიდან ბერლინს, იქნება პარაზშიაც, ხოლო იქიდან შვეიცარიით ვენაში, შენს საყვარელ ოდესაში და, ჩავაბარებთ რა შენს თავს m-elle ბოუნს *, მე და ტასო შინ დაგბრუნდებით. მაგრამ ეს მხოლოდ განზრახვაა, რომელიც ჯერ კიდევ მტკიცე გეგმად არ გადაქცეულა. როდესაც ჩვენთან ჩამოხვალ, მაშინ შეეუდგებით ამ გეგმის შემუშავებას. თუ საჭირო იქნება, სთხოვე, რომ საშეებულებო ბილეთში ჩაგიწერონ: „კავკასია, პეტერბურგი და უცხოეთის სექტემბრის 20-მდე ან ოქტომბრის 1-მდე“.

გეგმა განხორციელებული ვერ იქნა. გახშირებული გულისცემა და უძილობა დიდად სტანჯავდა, სამსახურის საქმეები ხელს უშლიდა შემოდგომაზე გამგზავრებულისა. უკიდურესმა მოქანცულობამ თირკმლების დაავადება გაართულა. თუმცა საშიში ნიშნები აღსასრულის მოახლოებისა აშკარა იყო, მაგრამ მიხ. თუმანიშვილი გულს არ იტეხდა, პირიქით, თავისიანებს ამხნევებდა. ერთი კვირით სიკვდილამდე იგი სწერდა გიორგის (წერილი დაუმთავრებელი დარჩა):

„შენი უკანასკნელი წერილი — იანვრის 9-სა — პარასკევს მივიღეთ. არ შემეძლო ყურადღება არ მიმეჭვია რაღაც გრძნობათა ინდიფერენტულ განწყობილებას. წერის დროს 30-იანი წლების რომელიმე წიგნის გავლენის ქვეშ ხომ არ იყავი, რადგანაც იმ დროს თითქმის მთლად ითვისებოდა, რომ ყოველ ახალგაზრდას, რომელიც ის-ის იყო ცხოვრებას ძლიერ იწყებდა, უკვე გულგატეხილად უნდა ეჩვენებინა თავი და, თუმცა ჯერ კიდევ არც ადამიანები გამოეცადნა, არც წუთისოფელი, მაინც ამოვების განმცდელი სახე უნდა ეტარებინა...“

იმავე წერილში იგი გამოსთქვამდა აზრს თბილისის პრესაზე და განცვიფრებული იყო მისი უნიათობით.

მაგრამ ხვედრი უკვე გადაწყვეტილი იყო: 1875 წლის თებერვლის 2-ს მიხეილ თუმანიშვილი გარდაიცვალა.¹⁶⁰ იგი დაკრძალულია თავისი მშობლებისა და შვილების სიახლოვეს.

ასე დასრულდა ხანმოკლე, მაგრამ ნაყოფიერი ცხოვრების, გზა იმ ადამიანისა, რომელზედაც შეიძლება ვთქვათ მისი საყვარელი პოეტის საადის სიტყვები:

„ზოგი ცოცხლობს და მაინც მკვდარია.

ზოგი მომკვდარა და მაინც ცოცხლობს!“

* გიორგის ბინის პატრონი.

შ ე ნ ი შ ვ ე ბ ი

თ ა ვ ი I

¹ თ. ყორდანიას თავის ქრონიკებში (II, 211) გვაუწყებს, რომ ქუცნა ამირეჯიბი დაახლოებით 1405 სწერს „სალვალაშენი, ჩიტალაძისაგან კუჭაძისათვის მისყიდული, ახალდაბისათვის მომცა, ვითცა ახალდაბა კუჭაძისაგან ჩემი ნასყიდი იყო მისად სანაცვლად ახალდაბა თუმანიშვილსავე მისცა, ძველისგან მათი ყოფილა“.

² „ივერიკა“, 1884, № V — VI.

³ ეგნატე-მდივნის არქივში შენახულა წიგნების სია მისი ბიბლიოთეკისა, რომელიც მას გაუტანია თბილისიდან ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს და რომელიც ნაწილობრივ დაღუპულა ეგნატეს ქონების აკლემისას. ამ წიგნებში, მრავალი სასულიერო წიგნის გვერდით, ყოფილა ბევრი ზელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნი საერო შინაარსისა, მათ შორის სამეცნიეროც. აქ ჩვენ ვხვდებით ლოგიკას, რიტორიკას, არითმეტიკას, გრამატიკას და სხვა მისთ. სხვადასხვა შენიშვნებისა, სამახსოვრო ნიშნებისა და სიების მიხედვით, მიხეილ თუმანიშვილის პირდაპირი წინაპრებისა და სხვა თუმანიშვილების ბიბლიოთეკებში მრავალი წიგნი მოიპოვებოდა; ამასთანავე, ამ წიგნების ერთი ნაწილი გადაწერილ, იყო მათ ძიერვე საკუთარის ხელით ან მათ მიერ გამოცემული. გივის მიერ გადაწერილ ან მისი მონაწილეობით შედგენილ წიგნებზე რომ არა ვთქვათ რა, ხალა თუმანიშვილს გადაუთარგმნია სპარსული მოთხრობის „ლეილა და მეჯნუნის“ ნაწყვეტი. მირველ თუმანიშვილს (1724 წელს გაჰყვა ბატონიშვილს ვახტანგს რუსეთში, შევიდა იქ სამსახურში ახლად მოწყობილ გუსართა ქართულ როტაში) გადაუწერია 1726 წელს ასტრახანში „სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარს სწავლება მოწაფისა“. ედიშერ მდივანმა (თუმანიშვილმა) დაბეჭდა 1762 წელს თბილისში პარაკლიტონი (ოქთოხი). იესე თუმანიშვილმა 1811 წელს გადაწერა „ვისრამიანი“. ეგნატეს ქალმა — ანამ იმავე 1811 წელს გადაწერა „ყარამანიანი“. ეგნატეს შვილიშვილმა დავითმა 1854 წელს გადაწერა „ქალვაჟიანი“ და სხვა:

⁴ ალბათ, იგივე დავითი, ავტორი ქართველ მეფეთა საგვარტომო შტოისა — ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა და საათაბაგოს მოკლე ისტორიით.

⁵ იბ. პლატონ იოსელიანის წიგნი გიორგი XIII-ზე.

⁶ ცნობილია, რომ დიმიტრი თუმანიშვილის სასიძლერო ლექსების პოპულარობას ამოწმებს პუშკინიც თავის „არზრუმისაკენ გამგზავრებაში“, სადაც მოჰყავს „ახალ აღნაგო სულადა“-ს („გაზაფხულის სიძლერის“) თარგმანი.

⁷ ბატონიშვილი დავითი, პეტერბურგს მიმავალი 1803 წელს, მცხეთაში გაჩერდა. აქედან თებერვლის 20-ს წერილით სთხოვდა მთავარსარდალ ციციანოვს, ნება დაერთო დიმიტრი თუმანიშვილისთვის მასთან ერთად წასულიყო, „რათა გზა უფრო მხიარულად განვაგრძო“. ციციანოვის ნებართვით დიმიტრი იენისის 27-ს დავითისაკენ გაემგზავრა (კავკ. არქივ-გრაფ. კომის. აქტები, ტ. 11), შემდეგ პეტერბურგს წავიდა და იქ ცხოვრობდა.

ბატონიშვილ მიხელ გიორგის-ძესთან ერთად სამს წლამდე, რის შემდეგაც თბილისში დაბრუნდა.

დიმიტრი ირაკლი II-სა და გიორგი XIII მდივანი იყო. რუსეთის თვითმპყრობელის აღექსანდრე I-ლის ბრძანებით 1804 წლის იანვარში დიმიტრი ტიტულარნი სოვეტნიკად გახადეს და თანაც მას პენსია დაუნიშნეს — 250 მან. წელიწადში სამდივნო შემოსავლის ნაცვლად, თუმცა ეს მისი შემოსავალი წელიწადში 2.000 მანეთამდე აღწევდა. მას, სხვა გავლენიან პირებთან ერთად, ხელი უწერია იმ ეპისტოლეზე, რომელიც ამშვიდებს ქართველ თავადაზნაურობას რუსეთთან შეერთების გამო.

დიმიტრი არის ავტორი ბევრი სასიძღვრო და ლირიკული ლექსისა, რაც მოთავსებულია XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ყველა ხელნაწერ ანთოლოგიაში.

ზოგიერთი ცნობით (იხ. ლ. ბ. მოძალექესკისა და ვ. დ. დონდუას ნაშრომი პუშკინის კომიტეტის „ვრემენიკში“ 1936 წ. № 2), „გახაფხულის სიმღერა“ დაწერილია 1803—1806 წლებს შუა, როდესაც დიმიტრი პეტერბურგში იყო. პირველად სიმღერის ტექსტი დაიბეჭდა დავით ჩუბინაშვილის „ქართულ-ქრესტომატიაში“ (ნაწ. II, გვ. 114) 1863 წელს ს-პეტ. შემდეგ. — სკანდარნოვას მიერ გამოცემულ ქართულ ლექსთა კრებულში (1895 წ. თბილისი, გვ. 113); მერე პროფ. ხახანაშვილის „ქართული სიტყვიერების ისტორიის“ ქართულ გამოცემაში (1904 წ. თბილისი, გვ. 540). დიმიტრი გარდაიცვალა 1821 წელს.

პლატონ იოსელიანის წიგნში გიორგი XIII-ზე მოიხსენიება მიწერ-მოწერა პლატონ იოსელიანის მამასა და დიმიტრის შორის, რომლის სასიძღვრო ლექსაც იგი ძალიან თურმე აკრიტიკებდა.

პუშკინის გარდაცვალების ასი წლის თავთან დეკაპირებით დიმიტრის სახელის გარშემო მთელი ლიტერატურა დაგროვდა. პირველად პუშკინის მიერ დიმიტრის ლექსის გადათარგმნის საკითხი პოეტმა ლეონიძემ აღძრა ყურნალ „ქართულ მწერლობაში“ (1929 წ. № 8-9). გაზ. „კომუნისტის“ 1936 წლის სექტემბრის 30-ის №-ში დაიბეჭდა ლეონიძის სტატია, სადაც იგი განმოსტვენს იმ მოსაზრებას, რომ პუშკინს დიმიტრის სასიძღვრო ლექსი გააცნეს აღექსანდრე გარსევანის-ძე ჭავჭავაძის სახლში.

დიმიტრიზევე იხ. ავრთვე ლეონიძის შენიშვნები „ზარია ვოსტოკას“ 237 და 256 №-ში; იაკობ ბალახაშვილის სტატია „საბჭოთა ხელოვნებაში“ (1936 წ. №1-2) და მისივე შენიშვნა „ზარია ვოსტოკას“ 1936 წლის აგვისტოს 4-ის №-ში.

„ვრემენიკ პუშკინსკოჯო კომიტეტა“-ს მე-2 წიგნში (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემა, 1936 წ.) დაბეჭდილია ლ. ბ. მოძალექესკისა და ვ. დ. დონდუას ნაშრომი „Запись грузинской песни в архиве Пушкина“.

დიმიტრი თუმანიშვილი შორეული ნათესავი იყო მიხ. თუმანიშვილისა და შთამომავლობით ეკუთვნოდა მამუკას შვილის ბირთველის შტოს.

ადრე ბერძენ საცნობო რვეულში, რომელიც საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაშია, შემდეგი ჩანაწერია გიორგიზე:

„Туманов Егор Игнатьевич, кл. В 1790 г. был секретарем при царе Ираклии, при котором находился по 11 января 1798 г., а потом при царе Георгии, в том-же звании по 1800 г. В 1801 г. 21-го января, по выбору дворянства грузинского общества (?), был послан в Россию депутатом, где Г. И. был пожалован в колл. асс., в 1803 г. поступил в российскую службу и определен к таможенным сборам в Тифлисе. В 1807 г. — директором тифл. таможни, вадв. сов. За доставление собственным ижди-

вением и трудами из Баку в Тифлис тела кн. П. Д. Цицианова получил высочайшее благоволение, объявленное в предписании ген.-фельдмаршала Барклай-де-Толли 14 февраля 1812 г. на собственное имя кн. Гуманова. 1816 г. — в колл. сов.; 1820 г. — в статск. сов.; в 1823 г. уволен в отставку; в 1830 г. определен членом комиссии, учрежденной для открытия фальшивых актов в Грузии, без жалования; 1836 г. избран в члены-корреспонденты груз. Областного Статистич. Комитета“.

გენ. ციციანოვი, ახსიათებს რა იმ პირობით, რომელნიც ბატონი შვილმა და ვითმა დაუსახელა თავ. ბაგრატიონს, როგორც საქართველოს ამჯანყებლები, აღნიშნავს 1805 წლის თებერვლის 28-ის რაპორტში იმპერატორი ალექსანდრესადმი, რომ გიორგი ერთგულია რუსეთისა „всей душой и всею усердие оказывает“.

პეტერბურგში ყოფნის დროს გიორგის ალექსანდრე I-მა აჩუქა ბრილიანტის ბეჭედი, 775 მან. ღირებული (კავკ. არქეოგრ. კომისიის აქტები), იმ „ჩინის“ გარდა, რასაც ბერეჟი იხსენიებს.

გიორგის ლირიკულ ლექსებზე მოკლე ცნობები მოიპოვება პროფ. ხახანაშვილის ქართული სიტყვიერების ისტორიის ნარკვევებშია.

მისი ლექსები მრავლად შეგროვილია ორტომიან კრებულში „მრავალფეროვანი“, რომელიც გადაუწერია მისთვის ცნობილ კალიგრაფს დავით რექტორს. „ვეფხვის ტყაოსნის“ ეკზემპლარს, იმავე კალიგრაფის მიერ მისთვისვე გადაწერილს, დართული აქვს თვით გიორგის ლექსებიც. გიორგის ფრიალ ვრცელ ბიბლიოთეკაში მოიპოვებოდა დავით რექტორის ლექსების კრებული, ავტორის მიერ მისთვის გადაწერილი, და რამდენიმე ძველი წიგნი, დავით რექტორის მიერვე ოსტატურად გადაღებული.

გიორგი გარდაიცვალა 1837 წელს.

უფრო დაწვრილებითი ცნობები გიორგი თუმანიშვილზე იხ. ჩვენ ბიოგრაფიულ შენიშვნაში „ლიტ. საქართველოს“ 1938 წლის მე-4 №-ში.

⁹ თუმანიშვილების ადგილ-მამულის გაყოფის სიგელში (1653 — 1658 წლებს შუა), რომელიც გამოქვეყნებულია ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველეთა“ III ტომში, აღნიშნულია, რომ ეს ადგილ-მამული მდებარეობდა დარბაზში, თბილისში, გორში, ხელთუბანში, ახალდაბაში, რეხაში, გარეჯვარში. ამის გარდა, 1658 წელს როსტომ მეფეს უჩუქებია თაყა, ბირთველ და სხვა თუმანიშვილისათვის სოფ. ბერდიკი ბოლნისის ხეობაში. უნდა აღინიშნოს, რომ ასი წლის შემდეგ სოფ. ბერდუჯი ირიცხება სვიმონ ზურაბიშვილის მამულ-დედუჯად, მაგრამ გამორკვეული არ არის, სახელდობრ როდის ჩამოშორდა ეს მამული თუმანიშვილებს.

ბირთველის ოჯახს ჰქონია აგრეთვე წვრილ-წვრილი ნაკვეთები სოფ. ბერბუჯში, ხელთუბანთან ახლო.

თუმანიშვილების ქონებრივ საკუთრებაზე იმ პერიოდში, როდესაც იგი საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე როდისმე, სრულ წარმოდგენას ვერ ვიქონიებთ, თუ არ მოვიხსენიებთ ის ცნობები, რასაც იძლევიან ქართველი ისტორიკოსი გორგიჯანიძე და სომეხი ისტორიკოსი ხაქარია: 1650 წელს, როსტომ მეფის ბრძანებით, თბილისში მდებარეა ორთა-ბრძოლა (დუელი) ბაიანდურ თუმანიშვილსა და შიოშ ბარათაშვილს შორის ტახტის მემკვიდრის მკვლელის გამოსააშკარავებლად. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს იყო ვგრედწოდებული „ღვთის მსჯავრი“ ან „ღვთის განგება“, ნაშთი საშუალო საუკუნოებისა, რასაც სხვა ხალხთა ზნე-ჩვეულებათა ვხვდებით. გაუმარჯვნია ბაიანდურს. როსტომ მეფე განრისხებულია შიოშზე ორთა ბრძოლაში გამოვ-

ლინებული არაკეთილსინიდისიერებისათვის და „ყველაფერი, — ზაქარიას სიტყვით, — რაც შიოშს გააჩნდა — მსახურნი (ქალნი და კაცნი), სოფლები და ბალები, პირუტყვი და ყოველივე სხვა ქონება — ბრძანა — ნუსხით მთლად ბაიანდურს გადაეცეს და ეს ბრძანება შესრულებულ იქნა“.

¹⁰ 1858 წელს მიხეილ თუმანიშვილის ხელთუბნის მამული შეფასებულ იქნა 14 775 მანეთად ვერცხლით — წლიური შემოსავლის ათწლეულად გამოანგარიშების კვალობაზე.

¹¹ 1804 წლის მაისის 12-ს ციციანოვმა აცნობა გუბერნატორ რეიხს, რომ ბატონიშვილმა ალექსანდრემ გამოგზავნა საქართველოში რამდენიმე კაცი წერილებით, მათ შორის ზაალ თუმანიშვილიც, შემამულეებთან კავშირის დასაქერად, და მიუთითა, რა ღონისძიებაც უნდა იქნეს ხმარებული მათ შესაპყრობად. მაისის 28-ს ციციანოვმა მისწერა მიხეილ ერისთავს ზაალი შეეპყრო. რაც შეეხება ფარსადანს, იგი დაქვრის შემდეგ დაკითხულ იქნა. დაკითხვის ოქმი და ცნობა, რომ „ბატონიშვილის ალექსანდრეს პარტიიდან დაქვრილია ფარსადანი“, საქართველოს მმართველმა თავ. ვოლკონსკიმ ვაუგზავნა ციციანოვს, რის შემდეგაც პეტერბურგიდან მოვიდა განკარგულება ქონების კონფისკაციის თაობაზე (აქტები, ტ. II). მოხსენებითს წერილში (Записка) 1808 წელს მომხდარი შემთხვევის შესახებ (აქტები, ტ. III) აღნიშნულია, რომ ივლისის 16-ს „ერევნიდან გამოქცეული ქართველი თავადი ზაალ თუმანიშვილი ორ ყაზახელ თათართან ერთად გაიგზავნენ. თბილისში ერთგულებაზე ფიცის მისაღებად“.

¹² 1804 წლის ივნისის 27-ს ბატონიშვილ იულონთან და ფარნაოზთან მყოფ პირთა ჩვენების მიხედვით, — ასლან ამირეჯიბი და სხვ. წავიდნენ წერილებით გიორგი ამილახოვთან სოფ. ხრისში, ხოლო მეორე დღეს სადილობისას იქვე მივიდნენ იოსებ ბებუთოვი, სულხან, ზაქარია და ბირთველ თუმანიშვილები და დავით ჯიმშერიშვილი; სადილ-შემდეგ კი აგრეთვე თეიმურაზ ბაგრატიონიც, — წავიდნენ ხელთუბანში, ისე რომ მისთვის [სოლომონ ამირეჯიბისთვის] არც ერთი სიტყვა არ უთქვამთ“.

¹³ იხ. დოკ. გოზალიშვილის წიგნი „1832 წ. შეთქმულება“ (ტ. I).

¹⁴ აფხაზის ჩვენება ბირთველზე გოზალიშვილის წიგნში.

იმავე წიგნში დაბეჭდილი ბირთველის ჩვენების დედანი საგამომძიებლო კომისიის საქმეშია (ტ. III, გვ. 418 — 421).

ბირთველი, მისივე სიტყვით, არჩეული იყო მედიატორედ ერისთავთა ქონების გასაყოფად, მაგრამ ვერ შესძლო მონაწილეობა მიეღო ამ საქმეში, რადგანაც ქალის გათხოვების ზრუნვაში იყო გართული. ბირთველი ხვდებოდა რუსეთიდან დაბრუნებულ გიორგი რევიაზისძე ქსნის-ერისთავს, აგრეთვე ელიზბარ ერისთავს, ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელიანებს ეალაქვარე ბაღში და შინადაც, მაგრამ ისინი რუსულად ლაპარაკობდნენ, მე კი რუსული ენა უხეიროდ მეჭმისო. იგი ხვდებოდა პასუხისგებაში მიკემულ სხვა პირებსაც. დიმიტრი ყიფიანმა ინახულა ბირთველი მისვე მამულში. შემდგომ თავის ჩვენებაში ბირთველმა აღიარა. საბაბი მქონდა უკმაყოფილო ვყოფილიყავ პასკევიჩისა, რომელმაც დააპატიმრა ჩემი შვილი, მთელ წელიწადს ჰაუპტვახტში ამყოფინა და მერე სამართალში მისცაო. მართალია, სასამართლომ შვილი გაამართლა და განათავისუფლა, მაგრამ, როდესაც საქმე სასამართლოს განაჩენის დამტკიცებაზე მიდგა, პასკევიჩმა, ბერძენ ლანგარის დასმენით, იმპერატორს კეთილშეუსაბამო დასკვნა წარუდგინაო. იმპერატორმა, დაუჯერა რა მთავარმართებელს. ბრძანა ხელმეორედ დაეპატიმრებინათ

ჩემი შვილი, რომელმაც კვლავ 11 თვე პატიმრობაში გაატარა. ბირთველი, მისი სიტყვით, გამოსთქვამდა შეთქმულებთან თავის უკმაყოფილებას რუსეთის ხელისუფლების მიმართ იმ მიზნით, რათა მათ გაეგებინებინათ მისთვის განზრახული შეთქმულების ვითარება და მას შესაძლებლობა ჰქონოდა შეეტყობინებინა ეს ახალი მთავარმართებლის ბარონ როზენისათვის, ამით მოეგო მისი ნდობა და მოეხერხებინა შვილის აღდგენა სამსახურში.

ბირთველის ჩვენება მიმართულია თვით როზენისადმი იმ უეჭველი განზრახვით, რომ როზენის ზომიერი პოლიტიკისა და პასკევიჩის უსამართლო თვითნებობის დაპირისპირებამ სათანადო ეფექტი მოაზღვინოს. მაგრამ ბირთველის საკუთარი ხელით დაწერილი ჩვენების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ბირთველის მტკიცება, რომ იტყვიან, თეთრი ძაფით არის აბლანდული: მართლაც და, თუ ბირთველს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა შეთქმულებთან საკმაროდ კარგა ხნის განმავლობაში, როდესაც ეს შეთქმულება მზადდებოდა, და მისივე სიტყვით, მან იცოდა ყოველი წვრილმანი ამ საქმისა, მაშ რაღას უადრდა სწორედ გამოსვლის დღეს და თავის დროზე არ გააფრთხილა ხელისუფლება, თუ კი ნამდვილად ეს განზრახვა ჰქონდა? ასე რომ, ზოგიერთი შეთქმულის მიერ გამზილებული, ბირთველი, ისე, როგორც საქმის სხვა მონაწილენი, მიმართავს ყოველგვარ ხერხს, რათა თავისი ხვედრი შეიმსუბუქოს. დიმიტრი ყიფიანის ჩვენება, რომ ბირთველს იგი იცნობდა შეთქმულების მომზადების პერიოდში, დართული აქვს მის მემუარებს.

¹⁵ სამხედრო მინისტრის ჩერნიშოვის რეზოლუცია ბირთველის საქმეზე იხ. აქტების VIII ტომში და გოზალიშვილის წიგნში.

¹⁶ „С представлением о короновании царь Ираклий прислал к кн. Потемкину первого своего секретаря и любимца, кн. Сулхана Гуманова, коего кн. Потемкин нашел человеком благоразумным, весьма хорошего просвещения и со многими дарованиями“. „Нельзя казалось—писал кн. Потемкин имп. Екатерине II-ой 7 октября 1783 г.—таковым себе представить жителя Тифлисского“.

სულხანი იყო მდივანბეგი და მდივანი მეფე ირაკლისა და შემდეგ გიორგი XIII-სა. ირაკლის მეფობის დროს სულხანი დიდი გავლენისა და დიდი ნდობით აღჭურვილი კარისკაცი იყო. რუსეთში იგი გაიგზავნა ვითომ მარტო იმისათვის, რომ ეცნობებინა ეკატერინე II-თვის ირაკლის მეფედ დაგვირგვინება, ნამდვილად კი სულხანს დავალებული ჰქონდა დაემყარებინა მუდმივი ურთიერთობა რუსეთის სამეფო კართან და დაახლოებოდა ყოვლადშემძლე პოტიომკინს. მისი გამგზავრება 1783 წელს მოხდა, მაგრამ იოსებ ბარლეთაშვილის არქივში დაცული მიწერ-მოწერიდან ჩანს, რომ სულხანი 1789 წლის სექტემბერს კრემენჩუგში იმყოფებოდა. ამის გარდა, ბუტკოვიც აღნიშნავს (ტ. II გვ. 197), რომ „მეფის თხოვნით რუსეთიდან სამშობლოში დაბრუნებულ იქნენ მისი შვილი ანტონი — საქართველოს კათოლიკოსი და მინისტრი თავადი ქავკავაძე, ხოლო პოტიომკინთან დარჩა მეფისაგან თავით უმანის შვილი პოტიომკინის სიკვდილამდე“, ე. ი. 1791 წლამდე. 1791 წელს ირაკლი მეფემ დანიშნა სულხანი „за отличие и заслуги“ იმ საჩუქართა გამგებელად, რაც მეფეს მისდიოდა; ამასთანავე, სულხანს უფლება მიენიჭა მიეღო ამ საჩუქრების მე-11 ნაწილი.

ეკატერინე II-ს უჩუქებია სულხანისათვის შრილიანტებით მოჭრილი ოქროს საათი, 5 ათას მანეთად ღირებული. ამ საათის შემდგომი ისტორია ქალიან საგულისხმოა, როგორც იმ ეპოქის დამახასიათებელი დეტალი: საათი შეიძინა სულხანისაგან მეფემ და გაუგზავნა ვილაც ბაბათხანს კიბლი-

სის აოხრების დროს დატყვევებულთა გამოსასყიდად. საათის ნაცვლად სულხანს მიეცა საათის ფასად ღირებული მამული. შემდგომ სულხანის ზოგიერთმა მტერმა ცილი დასწამა მას, მამულს უკანონოდ ჰფლობო. გამოჩნდნენ ისეთი პირნიც, რომელნიც მოწმობდნენ, ვითომც სულხანისათვის ბოძებული სიგელი მოესპოს თვით მეფეს, რალაცისათვის მასზე გამწყარალს. სასამართლოში მოწმებებად გამოვიდნენ ეგნატე თუმანიშვილი და თბილისის მოქალაქე სააკოვი. სულხანმა მოწმეები განადგინა, აუხსნა რა სასამართლოს, რომ ეგნატესთან მას დავა აქვს სხვა საქმეზე და. ამასთანავე, ეგნატემ სამჯერ რჯული გამოიცვალა და ამით თავისი პიროვნება ზნეობრივად გააწბილაო. სააკოვიც, სულხანის სიტყვით, ღირსებამოკლებული ადამიანია, ვინაიდან მან სომხის რჯული კათოლიკობაზე გასცვალა და შემდეგ კვლავ სომხის რჯული მიიღო. კათალიკოსმა დაადასტურა, რომ ამგვარი ადამიანების ჩვენებას ფასი არა აქვსო. დიდი ვაივაგლახის შემდეგ სულხანს დაუმტკიცეს ჟღელვა ამ მამულზე. პროცესი 1804 წელს მოხდა, უკვე რუსეთის ხელისუფლების დროს. შენახულა საქალაქე ყველა დოკუმენტებით ამ საინტერესო საქმეზე, ამჟამად იგი, ალბათ, საქართველოს ცენტრარქივშია.

გენ. ციციანოვი 1805 წლის თებერვლის 28-ის რაპორტში იმპ. ალექსანდრესადმი აღნიშნავს, რომ სულხანმა „უკანასკნელი მეფის დროს განიცადა დიადი დევნა (великое гонение)“. რუსეთის თვითმპყრობელი ხელისუფლების დამყარებისა და „საქართველოს უხენაესი მთავრობის“ დაარსების შემდეგ, სულხანი დაინიშნა ამ „მთავრობის“ წევრად სახელმწიფო (казенный) ექსპედიციის ხაზით. მისი სახელი ყოველთვის მოიხსენიება იმ პირთა სიაში, რომელნიც კმაყოფილ არიან ხელისუფლებით. 1801 წელს იგი იყო წევრი საგამომძიებლო კომისიისა, რუს მოხელეთა ბოროტმოქმედებას რომ იკვლევდა, ხოლო 1805 წელს— საქართველოს საერთო უხენაესი საკრებულოს წევრი.

საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში დაცულ მიწერ-მოწერიდან ჩანს, რომ საქართველოში მეფობის მოსპობის შემდეგაც სულხანს მეგობრული ურთიერთობა ჰქონია ბატონიშვილ დავითთან და სამეფო ოჯახის სხვა წევრებთანაც, საერთოდ კი ეს ოჯახი კარგად იყო მისდამი განწყობილი.

¹⁷ მდივანბეგი და უფროსი მდივანი ეგნატე ერთი უახლოესი თანაშემწეთაგანი იყო ირაკლი II-სა და, როგორცა ჩანს გადარჩენილი სიგელეზიდან, მეფე ძალიან აფასებდა. არანაკლები გავლენა ჰქონია მას გიორგი XII დროსაც. როგორც ბეჯითი გამტარებელი გიორგი XIII რუსოფილური პოლიტიკისა, ეგნატე მნიშვნელოვან როლს თამაშობს იმ საბედისწერო დროს, როდესაც სწყდებოდა საქართველოს ბედი. იმ მცირერიცხოვან კარისკაცთა წრეში, რომელთაც იწვევდა მეფე რუსეთიდან გარსევან ჭავჭავაძის მიერ გამოგზავნილი წერილების განსაბჭობად, იყო აგრეთვე ეგნატეც. სოლომონ თარხნიშვილი 1803 წლის ივნისის 10-ს (აქტების II ტომი) ატყობინებს გენ. ციციანოვს, მარიამ ჭავჭავაძისას განხილული იყო გარსევანის წერილები, ალექსანდრე I-ის ტახტზე ასვლის მანიფესტის გამო მოწერილი, და ამ განხილვაში მონაწილეობას იღებდა ეგნატეცაო.

როგორც ციციანოვისა, ლახარავისა და სხვა რუს ადმინისტრატორების მიერ გამოთქმული აზრიდან ჩანს, ეგნატეს როლი და მნიშვნელობა გიორგი XIII საჟეთო კარზე მათთვის საიდუმლო არა ყოფილა, და გენერალი ლახარავი აცხადებს 1800 წლის დეკემბრის 28-ს, რომ ამიერიდან „ყველა ბრძანება ხელმოწერილია და ბეჭედდასმული იქნება: მისი უგანათლებულეობის ბატონიშვილის იოანეს, ეგნატე-მდივნის და ჩემ მიერო“.

„საქართველოს უხენაესი მთავრობის“ მოწყობისას ეგნატე დანიშნულ იქნა მის წევრად სამოქალაქო ექსპედიციის ხაზით. თანაც ლახარევი და სხვანი უჩივიან ეგნატეს. დაბოკოლებებს გვიქმნის, თავს არიდებს საქართველოს ხაზინისა და მეფის შემოსავლის უწყისების ჩაბარებას და სხვა მისით.

ეგნატეს პირადი არქივის ნ წილი გადაურჩა აკლპას.

ბროსსე ერთერთ თავის თხზულებაში აღნიშნავს, რომ ეგნატეს საგვარტომო შტო უნახავს. ეგნატეს ზოგიერთმა დოკუმენტმა (მაგალითად, უკვე მოხსენებულმა ქონებისა და ბიბლიოთეკის ნუსხამ, მისი ქალის ელისაბედის მხითვის ნუსხამ და სხვ.), აგრეთვე მისმა დიდმა პორტრეტმა, ხეთიანი საღებავებით დახატულმა, ჩვენს დრომდე მოაღწია. ეს საგნები ამჟამად ნაწილობრივ საქართველოს ცენტრარქივშია, ნაწილობრივ საქართველოს მუზეუმში და ნაწილობრივ მეტეხის მუზეუმში.

¹⁸ ოჯახში დარჩენილი ცნობებით იგი ცოცხალი იყო 1799 წელს.

¹⁹ ბირთველ—ეს სახელი, თუმანიშვილების გარდა, გვხვდება მხოლოდ ძველ ორბელიანთა გვარში (ისიც „ბურთელ“-ის ან „ბირთველ“-ის ტრ. ნსკრიპციით), რომელთანაც თუმანიშვილებს აახლოებს წარმომავლობის ერთობა. ამ სახელის ეტიმოლოგია გამორკვეული არ არის (ბროსსე აწარმოებს „ბირთველ“-ს „ბირთვისის“ ციხის სახელწოდებიდან). დეტალებს რომ არ გამოვუდგეთ, უნდა მაინც აღვნიშნოთ, რომ ამ ორი გვარისათვის ჩვეულია სხვა საერთო სახელებიც, მაგალითად მამუკა, ლიპარიტი, თუმცა ეს სახელები სხვა გვარებშიაც გვხვდება.

²⁰ ბირთველის შვილები პირველი ქორწინებიდან (მეუღლე ბაბალოვისა, გორის მამასახლისების ოჯახიდან): ავთანდილ, დაიბადა 1795 წ.; სიკვდილის წელიწადი ცნობილი არ არის; მეორე ქორწინებიდან (მეუღლე ანა, ქალი სომხეთის მეღიქის ათანასე მირიმიანოვისა): გიორგი, დაიბ. 1801 წ., გარდაიცვალა 1831 ან 1832 წ.; ელისაბედ, დაიბ. 1806 წ.; როგორც სჩანს, ცოცხალი ყოფილა ჯერ კიდევ 1832 წ.; გრიგოლ, დაიბ. 1807 წ., გარდ. 1838 წ.; კონსტანტინე, დაიბ. 1810 წ., გარდ. ბავშვობაში; ალექსანდრე, დაიბ. 1813 წ., გარდ. ბავშვობაში; ივანე, დაიბ. 1815 წ. გარდ. ყრმობისას; ვასილ, დაიბ. 1816 წ., გარდ. 1845 წ.; მიხეილ, დაიბ. 1818 წ., გარდ. 1875 წ.; ნინიკა (ნინო), დაიბ. 1815 წ., გარდ. ბავშვობაში.

²¹ ცნობები თარგუმობის შესახებ „კავ. არქეოგრ. კომისიის აქტებში“.

²² „Описание грузинского города Гории“ — Санктпетербург, в типографии Иос Иоанесова, 1816 г., 37 გვერდი, თხზულება „Секретари его светлости грузинского царевича Давида, грузинского князя Автандила Биртвеловича Туманова“.

ავთანდილის თხზულება შეადგენს ბუნების, ციხის, მოსახლეობის, ზნეჩვეულების და მოსაქმეობის აღწერას. მასშია აგრეთვე ბიოგრაფიული ცნობები პოეტ („стихотворие“) სტეფანე ფეშანგიშვილზე.

ავთანდილის ნაშრომი დაწერილია მისი დროის სანტიმენტალური ლიტერატურის წესისა და იერის კვალობაზე. აღჭერილობას წინუძღვის წინასიტყვაობა, რომელშიაც ავტორი ამბობს: „Перст творца назначил в сем мире везде пользу и красоту, и самого человека сотворил из ничего, дабы он наслаждался как зрением на величество сотворенного, так и чувствованиём ст наслаждения всеми благами земли, как-бы в дар ему приносимым. Чувствуя толь непостижимое благоволение творца к человеку, я решил в благодарном моем поклонении перед ним, описать край, может быть не всем известный, где рука господня произвела удивительные красоты природы и изобилие для блага человеческого“.

ავთანდილს მიაჩნია, რომ გორის „райское местоположение“ ღირსია „ახალი რაფაელის“ ყალბისა. ქალაქის აღწერილობა თავდება ქებით („похвалой“): „Вот конец сему краткому описанию прекрасной страны, населенной такими жителями, которые некогда разили турок, персиян и лезгинцев; одних, владевших уже несколько время, выгоняли из города, других не допускали к оному, а на третьих нападая отнимали пленников и вещи разбойнически у них похищенные; жители, к которым грузинские цари имели отменное уважение и давали пред прочими особенную привилегию, получившую при регентстве царевича Давида всю свою живость, до той степени были предпочитаемые, что когда случались какие-нибудь происшествия и нужно было посольство от грузинского двора к турецкому или персидскому, отправляли горийских граждан. Нет сомнения, что они сие заслужили своим поведением, образованностью, нравственностью и опытною в делах и живостью своего красноречья“.

„ზარია ვოსტოკას“ 1937 წლის 97 №-ში დაბეჭდილია გ. კაციაშვილის სტატია: „წიგნი ქალაქ გორზე“ („Книга о городе Гори“). გ. კაციაშვილს ჰგონია, რომ „ავტორი [ავთანდილ თუმანიშვილი], ეტყობა განგებ გვერდს უხვევს იმ ამბებს, რაც მაშინ ხდებოდა როგორც მთლად საქართველოში, ისე გორში“ (იგულისხმება ბატონიშვილი იულიონის შეთქმულება, რუსი ჯარის გადასახადები, ბეგარები, გლეხთა აჯანყება). კაციაშვილი დაწვრილებით იხილავს ავთანდილის ნაწარმოებს, უთმობს რა თავის სტატიაში ადგილს ვრცელ ამონაწერებს ამ ნაწარმოებიდან.

ავთანდილის ლიტერატურული მემკვიდრეობიდან, „აღწერილობის“ გარდა, შენარჩუნებულია ბატონიშვილი გრიგოლის კრებულში მოთავსებული ლირიკული და სატირიკული ლექსები, დიდი სატირიკული სცენა პეტერბურგელ ქართველთა კოლონიის ცხოვრებიდან (იქვე) და თარგმანი (რუსულიდან ქართულად) საბუნებისმეტყველო-ისტორიული ნაშრომისა ასურეთზე (დიდი ტანის წიგნი-ხელნაწერი).

²³ მაია (მარიამი), გარდაიცვალა 1818 წლის დეკემბრის 12-ს.

თ ა შ ი II

²⁴ სოფ. ხელთუბანი, როგორც მთლად ქართლიც, ხშირად ყოფილა მტრის თარეზისა და აკლების ასპარეზი. ასე იყო წინად, ასევე გრძელდებოდა XVIII საუკუნესა და XIX საუკუნის დასაწყისში. ქსნის-ერისთავები 1802 წლის მაისის 10-ს სწორედ გენერალ კნორინგს, რომ ახალციხეში წასვლის შემდეგ მიხეილ და ელიზბარ ერისთავებმა მოიყვანეს თურქები და ლეკები, ერთ ღამეში დაარბიეს ხელთუბანი და 200-მდე ტყვე და მთელი ოთხფეხი საქონელი გაირეკესო. ასევე მოხდა სხვა სოფლებშიაცო (აქტები, ტ. I).

მუდმივი თავდასხმა ქართლზე და გარდამავალი პერიოდის მოუსვენარი ცხოვრება ჰქმნიდა მემამულეთა ოჯახებში ისეთ გრძნობას, რომ არავინ არ იცოდა ხვალინდელი დღე რას მოუტანდა. ამიტომ სამხედრო ხელობა თითქმის სავალდებულო გახდა ახალგაზრდობის უძრავლესობისათვის. თვით მიხ. თუმანიშვილიც აღნიშნავს ეპოქის ამ თავისებურებას ყირიმში ბრძოლის დაღუპული პოლკოვნიკი ნიკ. დიმი. ერისთავის ნეკროლოგში (გაზ. „კავკაზის“ 1856 წ. 43 №-ი).

„ჯერ კიდევ ბავშვობის პირველ შთაბეჭდილებათა ვავლენით მამის სახლში, ქართლში, სადაც იგი გაჰყურებდა თავის სამშობლოს მეზობლად მტრული მეტყვე-

ლებით მდებარე მთებს, აშკარად ხედავდა, თუ რისთვისაც უნდა ყოფილიყო განმზადებული მისი მომავალი ცხოვრება. მართლაც და, იმ ქვეყანაში, სადაც იარაღის ჩხარუნია არას დროს არა სწყდებდა, იშვიათი მოვლენაა, რომ სამხედრო ასპარეზში ამ ქვეყნის შვილთათვის მუდმივი, თითქმის ერთადერთ მოწოდებად არ გადაიქცეს“.

²⁵ ბატონი შვილი ვახუშტი თავის წიგნში აღნიშნავს, რომ თურქებს ქალ. გორში დაუნგრევიათ თუმანიშვილების მიერ აგებული ეკლესია.

²⁶ ქრისტეფორე თუმანიშვილი თბილისის მიტროპოლიტის მადგილე იყო, ხოლო შემდეგ თვით მიტროპოლიტი (ტფილელი) XVIII საუკუნის ნახევარში (სამოციან წლებში). თავის სოფელში ეკლესიის აშენების გარდა, მას სიონის ტაძართან საეკლესიო ღვინოებისათვის აუგია სარდაფი, რომელზედაც შენარჩუნებულა წარწერა აგების დროს შესახებ—1762 წ. პლატონ იოსელიანი თავის „თბილისის სიძველეთა აღწერილობაში“ („Описание Древностей Тифлиса“—თბილისი, 1868 წ., გვ. 218) ამოწმებს, რომ ქრისტეფორეს დროს მოხდა საეკლესიო გალობის გარდაქმნა.

²⁷ მიხეილ თუმანიშვილის არქივში შენახულა ვრცელი, ხანგრძლივი მიწერ-მოწერა მისი რევახის შვილებთან—დიმიტრისა და ალექსანდრესთან. ალექსანდრეს სახელი, როგორც ახლობელი ნათესავისა და მეგობრისა, მუდმივ გვხვდება მიხეილის წერილებში თავის შვილებთან. (დიმიტრი მოჰყლეს ბაშვადიკლარის ბრძოლაში ჯერ კიდევ კარგა ხნით ადრე. ამ წერილებამდე). მიხ. თუმანიშვილმა უძღვნა დიმიტრის ხსოვნას „კავკასის“ სამხედრო ფურცლისთვის დაწერილი ნარკვევი.

²⁸ თბილისის სომეხთა არქი-ეპისკოპოსი ნერსეს აშტარაკელი (შემდგომ კათალიკოსი) 1814 წლის ნოემბრის 19-ის, წერილში ბირთველის სახელზე, სხვათაშორის, ჰკითხულობს; როგორ ჩაიარა ავთანდილის მგზავრობამ და სად იმყოფება იგიო.

²⁹ საგვარეულო არქივში შენახულა ქართული თარგმანი „სანკტპეტერბურგის გუბერნიის მარშლის“ („санктпетербургского губернскаго маршала“) ყერეცოვის წერილისა 1814 წლის აგვისტოს 3-ის თარიღით „ქართველი თავადის ავთანდილ თუმანიშვილისადმი („Грузинскому князю Автандилу Туманову“)“. თარგმანი უხეიროა და ამიტომ ესათუის ადგილი შეიძლება სხვადასხვანაირად იქნეს განმარტებული. მაინც, რამდენადაც შესაძლებელია გაგება, ამ წერილში ლაპარაკია იმაზე, რომ ავთანდილს ჰბარდება მედალი ვლადიმირის ლენტზე სახსოვრად ნაპოლეონის შემოსევისაგან რუსეთის იმპერიის დაცვისა (თავადახნაურობის ლაშქრობის რიგებში). ავთანდილის მონაწილეობა 1812 წლის კამპანიაში თეორეტიულად შესაძლებელია, რადგანაც იმ დროს იგი 17 წლისა იყო და მას შეეძლო მოხალისედ ყოფილიყო, მაგრამ მაშინ გაუგებარი ხდება, რატომ ჰკითხულობს არქი-ეპისკოპოსი ნერსესი მის მგზავრობაზე ორი წლის შემდეგ. მეორეს მხრით, ყერეცოვის წერილი ავთანდილს რომ არ ეხებოდეს, იგი არ იქნებოდა ავთანდილისადმი მიმართული, ქართულად გადათარგმნილი და თბილისში გამოგზავნილი.

³⁰ ასწერს რა გორის მიდამოებს, ავთანდილი, უნდა ვიფიქროთ, ჰგულისხმობს უპირველეს ყოვლისა თავის სამშობლო ხელთუბანს. აქ მის თვალწინ იშლება „უამრავი ვენახები, მდიდარი თითქმის ყოველგვარი ტკბილი და გემრიელო ხილით; მორთული კეთილსურნელოვანი და თვალწარმტაცი ყვავილებით; საესგ ლამაზ ფრთოსანთა მშვენიერი და ჰარმონიულად შეხმატკბილებული გალობით. იმ დროს, როდესაც ზამთრის საბურავისგან განთავისუფლებული დედამიწა დაინამდბა და გამოცოცხლდება საამური აისის და დაისის ციური ცვარით, გათბება

სულისჩამდგმელი მზის სხივებით, გაგრილდება მთებიდან მონაბერი სიოთი, მოირთვება სხვადასხვა მცენარით,—ველებზე და ფერდობებზე გამოჩნდებიან მწვანეზე მონავარდე ცხვრის ფარები და ხარ-ძროხათა და ხბოთა უშველებელი ნახირები, რომელთა ბრდღვინვა აირეკლება მაღალი მთების გამოძახილად; მინდორ-ველნი აღგვითქვამენ უხვ სამკვლს და ნაყოფთ, დედამიწა გადაუხსნის თავის წიაღს გუთნის ბასრ საკვეთს. ყველგან ჩანან მიწის მუშა მშრომელნი, მიწის წიაღს რომ საზრდოს სჭურავენ; ხშირ ჭალებში და ფერდობებზე გაისმის მონადირეთა ხმაური; ციკაბო ადგილებსა და ნაპრალოთა კალთებზე მწყემსნი აძობენ თავიანთ ფარებს, უკრავენ თავიანთ სალამურებს და ადიდებენ თვალთხილული ბუნების მშვენიებას, გამაგრილებელ წყაროებთან მწვანეზე გიჟმაუობენ ბედაურნი, რომელთა უებრო სილამაზე და სიმკვირცხლე თვალს სიამოვნებას ჰგვრის. საითაც გაიხედავ, ყველაფერი თითქო ზეიმობს მშვენიებასა და სიამეში, ყველაფერი თვალსა გჭრის, ყველაფერი ატყვევებს გულს, ახალისებს სულს, ალაგზნებს ოცნებას, ვინაიდან ყველაფერი ბუნებრივია, ყველაფერი ბუნების კანონთა წესით მოწყობილი, თავისუფალი ყოველგვარი ძალდატანებისაგან მხატვრისა, რომლის ქმნილებაც, როგორც უნდა იყოს იგი, ვერ ახდენს ისეთ ძლიერ შთაბეჭდილებას, ვით უდიადესი ბუნება, ეს—მეგობარი და მესაიდუმლე გრძნობისა“.

თ ა ვ ი III

³¹ საინტერესოა მოხსენებითი წერილის („записка“) ავტორის მოსაზრებანი კავკასიელი ახალგაზრდობის ზოგადი განათლებისათვის მომზადების თაობაზე [ამ მოხსენების ხელნაწერი ეკზემპლარი სათაურით „აზრები სახალხო განათლებაზე კავკასიის იქით“ („Мысли о народном образовании за Кавказом“)] აღმოჩნდა მიხ. თუმანიშვილის არქივში]: „თითქმის ყველა ბავშვს, აქ სასწავლებელში რომ შედის, არც ერთი სიტყვა რუსულად არ გაუგება; მათ შორის ბევრია ისეთი, რომელიც რუსულ გვარს ატარებს, მაგრამ რუსული კი არ ესმის. ხოლო იმ მოსწავლეთათვის, რომელთაც, მაგალითად, სურთ გიმნაზიის კურსი შეისწავლონ, დაბრკოლებანი გაცილებით უფრო ძნელია, ვიდრე თვით მასწავლებელთათვის. დავიწყებ იქიდან. რომ ისინი აქ მშობლების სახლში უმეტეს ნაწილად არა მარტო მოსამზადებელ ან შინაურ სწავლას არ იძენენ, არამედ ზრდილობის არაფიქრის წესებსაც. ისე შედიან სასწავლებელში, რომ არც ერთი რუსული სიტყვა არ იციან და რუსული მათ მხოლოდ სასწავლებელში ესმით“... „რუსეთში ბავშვები თავიანთ ოჯახებში ბევრ რამეს სწავლობენ ყურისმოკვრით ან თვალდანახვით, აქ კი მათ თავიანთ ოჯახებში არ შეუძლიან ამის გაგება, და ყველაფერი მათ ეძლევათ დიდის ძალვით და მძიმე სწავლით. ამასთანავე, მშობლებს, რომელთაც სწავლის სარგებლობა უკუღმართად ესმით, უმეტეს ნაწილად, წარმოდგენაც კი არა აქვთ იმაზე, რომ ზედამხედველობა გაუწიონ ბავშვებს სასწავლებელში ყოფნის დროს“.

პ ო ტ ო ც კ ი მომხრე იყო რეალური სასწავლებლებისა (რომლებიც ბოლოსდაბოლოს დაარსებულ იქნა თბილისში და ამიერკავკასიის ზოგიერთ სხვა ქალაქში), რადგანაც „ასეთ ქვეყანაში, რომელმაც არამც თუ არ იცის რა არის ევროპული ცივილიზაცია, არამედ რომელიც მას სთვლის თითქმის მძიმე უღლად, განათლება რომ კლასიკური სისტემით დავიწყეთ, მაშინ მისი შუქი როდი გაათბობს, არამედ ზევზევით ისრიალებს და განათლებაც ვერ იხეირებს“.

³² ვ ა ს ი ლ ო ს ი პ ი ს - ძ ე ბ ე ბ უ თ ო ვ მ ა (1791—1858) საქართველოში პირველთაგანმა მიიღო განათლება რუსულ კადეტთა კორპუსში (პეტერბურგს).

1809—11 წ.წ. ირიცხებოდა საქართველოს მთავარსარდალთან. 1812 წელს მონაწილეობას იღებდა ომში ნაპოლეონთან. 1817 წელს თან ახლდა ერმოლოვს საგანგებო ელჩობისას სპარსეთში. 1828—29 წ. წ. მონაწილეობას იღებდა ახალციხის აღებასა და დაცვაში და დაჯილდოებულ იქნა ოქროს ხმლით სიმამაცისათვის. 1829 წ. დაინიშნა სომხეთის ოლქის უფროსად. 1838 წელს—ამიერკავკასიის მხარის მთავარ სამმართველოს საბჭოს წევრად. 1844—47 წ. წ. სარდლობდა ჩრდილოეთ და მთიან დაღესტნის ჯარებს. 1849 წ.—ამიერკავკასიის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსი და მთავარი სამმართველოს საბჭოს თავმჯდომარე. 1853—54 წ. წ. სარდლობდა კავკასია-თურქეთის საზღვარზე მოქმედ ჯარებს. გაიმარჯვა ერთი სამად მასზედ ძლიერ თურქებზე ბაშკადიკლართან და ქურუქდარასთან. 1856 წელს ასრულებდა მეფის-ნაცვლის მოვალეობას.

დავით ოსიპის-ძე ბებუთოვი (გ. ო. ძმა) დიდხანს იყო ვარშავის კომენდანტად. გენერალ-ლეიტენანტი. პირადად იცნობდა პუშკინს და გრიბოედოვს. (ცნობები უპირატესად ამოღებულია კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონიდან—„Словарь кавказских деятелей“—თბილისი, 1890 წ.).

³³ იოჰან-ვოლფგანგ გოეთე (1749—1832) უდიდესი გერმანელი პოეტი.

გეორგ-გორდონ ბაირონი (1788—1824), „ჩაილდ-ჰაროლდის“ ავტორი. შესანიშნავი ინგლისელი პოეტი.

სტენდალი, ნამდვილი სახელი—ჰანრი ბეილ (1783—1842) ფრანგი რომანისტი—რეალისტი.

ჰონორე ბალზაკი (1799—1850), მამამთავარი რეალისტური სკოლისა საფრანგეთის ლიტერატურაში.

ჯაკომო ლეოპარდი (1798—1837) იტალიელი ლირიკოსი პოეტი—პესიმისტი.

ადამ მიცკევიჩი (1797—1855) პოლონელი ლირიკოსი და ეპიკოსი პოეტი—პატრიოტი.

³⁴ ჰენრიხ ჰაინე (1797—1856), გერმანელი პოეტი, კრიტიკოსი, პუბლიცისტი.

პერსი-ბიშ შელლი (1792—1822) ინგლისელი პოეტი—ლირიკოსი.

პროსპერ მერიმე (1803—1870) ფრანგი რომანისტი, ნოველისტი, პოეტი, პუბლიცისტი და ისტორიკოსი.

ვიქტორ ჰიუგო (1802—1885) XIX საუკ. სახელგანთქმული ფრანგი პოეტი-რომანტიკოსი, მრავალი საყოველთაოდ ცნობილი რომანის ავტორი.

ალექსანდრე მანცონი (1785—1873), იტალიური რომანის ფუძემდებელი და პოეტი.

ალექსანდრე სერგეის-ძე გრიბოედოვი (1798—1829), ავტორი კომედიისა „ვაი ჰუსისაგან“ („Горе от ума“).

ნიკოლოზ ვასილის-ძე გოგოლი (1809—1852), შესანიშნავი რუსი მწერალი.

ანტონი კანოვა (1757—1822), იტალიელი მოქანდაკე, ყველაზე მეტად სახელგანთქმული ახალი მექანდაკეობის ხელოვანთა შორის.

ქაკლუი დავიდ (1748—1825) ფრანგი მხატვარი, კლასიციზმის მიმბაძველი სკოლის მეთაური.

ფელიქს მენდელსონ-ბარტოლდი (1809—1847), ნაყოფიერი გერმანელი კომპოზიტორი, სიმფონიებისა, ოპერებისა და რომანსების ავტორი.

ჰექტორ ბერლიოზი (1803—1869) ფრანგი კომპოზიტორი, საპროგრამო მუსიკის შემქმნელი.

35 ხ ა ჩ ა ტ უ რ ა ბ ო ვ ი ა ნ ი (1806 — 1848) დიდი სომეხი მწერალი, ახალი სომხური რომანის ფუძემდებელი, განათლების მოღვაწე.

36 გ რ ი გ ო ლ დ ი მ ი ტ რ ი ს-ძ ე ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი (1801 — 1883), ქართველი პოეტი-რომანტიკოსი.

37 ლ ე რ მ ო ნ ტ ო ვ ი ს გვარს მის სიცოცხლეში ჩვეულებრივად გამოსთქვამდნენ ლერმანტოვად.

38 ლ ე ვ ' ს ე რ გ ე ი ს-ძ ე პ უ შ კ ი ნ ი (1805—1852), ა. ს. პ უ შ კ ი ნ ი ს ძმა, მსახურობდა კავკასიაში ნიჟეგოროდის დრაგუნთა პოლკში, პოეტი—კალამბურისტი.

39 ' ი ა კ უ ბ ო ვ ს კ ი, დეკაბრისტი.

40 მ ა რ ლ ი ნ ს კ ი, ალექსანდრე ბესტუჟევის ფსევდონიმი (1797—1837), დეკაბრისტი, კავკასიაში გადასახლებული. მოახრობებისა და კრიტიკული წერილების ავტორი, „პოლიარნაია ზვეზდა“-ს გამომცემელი.

41 პ ა ს კ ე ვ ი ჩ ი, გრაფ ერივანსკი, კნიაზ ვარშავსკი (1782—1856), ირანელთა დამმარცხებელი 1828—1829 წ.წ. კაშპანიაში; მთავარსარდალი 1829 წელს თურქეთთან ომის დროს; 1831 წელს,—პოლონეთის აჯანყების დათრგუნვის შემდეგ,—დაინიშნა მეფის-ნაცვლად ვარშავაში და შეუდგა მემამბოხეთა ნაშთების ლიკვიდაციას.

42 დ ე კ ა ბ რ ი ს ტ ე ბ ი—გაერთიანებული სახელწოდება იმ ფარულ საზოგადოებათა წევრებისა, რომელნიც გამოვიდნენ 1825 წლის დეკემბრის 14-ს პეტერბურგში ნიკოლაი 1-ის ტირანიის (მტარვალობის) წინააღმდეგ.

43 ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს მეტი სახელი მახლობელთა შორის.

44 ლიტერატურულ-პოლიტიკური წრეები რუსეთში.

45 ს ო ლ ო მ ო ნ დ ო დ ა შ ვ ი ლ ი-მ ა დ ა რ ო ე ლ ი (1804 — 1836), ლიტერატორი, „ტიფლისკია ვედომოსტი“-ს გამომცემელი, ერთერთი მთავარი ბრალდებულთაგანი 1832 წლის შეთქმულების საქმეში.

46 ანალოგიურ მოსახრობას გამოსთქვამს ა. გ ა წ ე რ ე ლ ი ა ც. სტატიაში „ნიკ. ბარათაშვილის უცნობი ნაწერები“—„ლიტ. საქართვე.“, 1936 წ., № 19.

47 „დ ა ნ ი ჰ-პ ო დ ო რ ი“ („Даниш-Подоро“) (?) მოთავსებულია მე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი ს შემდეგ. ბ. ბეჟანოვისა, ა. ი. ბ. და დ ა ნ ი ჰ-პ ო დ ო რ ი ს პიროვნებათა ვერ გამოვარკვეთ.

48 1-ელ №-ში მოთავსებულ პროგრამაში აღნიშნულია, რომ „გიმნაზიის ყვავილი“ („Цветок гимназии“), მასში მოთავსებულ თხზულებათა შინაარსის მიხედვით, ნაწილდება რ განყოფილებად:

I რ უ ს უ ლ ი ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ბ ა.—ღ ე ქ ს ე ბ ი: ახალი ლექსები ამ დარგში გამოჩენილი მოსწავლეებისა. პ რ ო ზ ა: მოთხრობები, აღწერილობანი, წერილები, ამბები, მოგზაურობა, ისტორია და სხვა მისთ.

II უ ც ხ ო ე თ ი ს ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ბ ა. თარგმნები პროზად და ლექსად სტატიებისა როგორც აზიური, ისე ევროპული ენებიდან.

III მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა და ხ ე ლ ო ვ ნ ე ბ ა (художества). მსჯელობა სხვადასხვა საგანზე, რაც ეხება ზოგად ისტორიას, სიძველეთ, ბუნებისმეტყველებას, გეოგრაფიას, ხელოვნებას.

IV მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა და ს ო ფ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ა. მსჯელობა მრეწველობისა და ვაჭრობის სხვადასხვა დარგზე. სოფლის მეურნეობისა და ხელოვნობის ცდები და ქარხნებისა, მანქანებისა და ფაბრიკების აღწერილობა.

V კ რ ი ტ ი კ ა. ლექსად და პროზად დაწერილ თხზულებათა და სხვ. ნაწარმოებთა გარჩევა.

VI ნ ა რ ე ვ ი. სხვადასხვა საინტერესო შენიშვნები, ცნობები, ახალი ამბები და სხვ.

ქურნალის პროგრამა შედგენილია იმ დროს დრდად გავრცელებული „ბიბ-ლიოთეკა დლია ჩტენია“-ს („Библиотека для чтения“) წიგნაკების ყაიდაზე.

⁴⁹ ქურნალის მე-5 №-ში მოთავსებულია „პირველი ტომის“ (№ 1, 2, 3, 4, 5) შემდეგი სარიგები:

I რუსული სიტყვიერება

ა) ლექსები:

ელფერა—გარსევან ვარლამოვისა.
სადამო ტბის მიდამოებში—მისივე.
მეგობრებს—ეგორ ვილემსისა.
კავკასი—გრაფ გორსკისა.
თუმანოვა—ეგორ ვილემსისა.
პოეტი და ზეშთაგონება—გრაფ გორსკისა.
ველიზარის სიზღერა ნარცვის კართან—ე. ვილემსისა.
ელფეია—გრაფ გორსკისა.
განმარტობა—მისივე.
შტო და ობოლი გოგო—მისივე.
კახეთი—მისივე.
მ. ბებუთოვს—ეგორ ვილემსისა.
ტყვის სიზმარი—გრაფ გორსკისა.
გენია-დამცველს—მისივე.
ამაობა ქვეყნისა—ეგორ ვილემსისა.
მეგობარს—გრაფ გორსკისა.
მოგონება—მისივე.

ბ) პროზა:

ფურცელი კახეთზე—გარსევან ვარლამოვისა.
წერილი სოფლიდან—თავ. ნიკოლოზ პარათაშვილისა.
ქართლში მისვლა—გრაფ გორსკისა.
წერილები საქართველოდან—ლევან მედიქიშვილისა.
ქოხი—გიორგი გასპაროვისა.
თელეთობის დღეობა—გრაფ გორსკისა.
წერილებიდან კახეთზე—თავ. ი. ანდრონიკაშვილისა.
ბრძოლა მთიელებთან—რუსი ოფიცრის ნამბობი.
ალექსანდრე მონასტირსკისა.
ერმაკის სიკვდილი—ციმბირის ამბავი XVI საუკ.
თავ. მიხეილ ბებუთოვისა.
წერილი სოფლიდან—ივანე ტიტკოვისა.
მოხუცის ნამბობი—თავ. იასე ანდრონიკაშვილისა.
ციხე-კოშკი კობი. ისტ. მოთხრ.—გრაფ გორსკისა.
სასაფლაო—ალექსანდრე მონასტირსკისა.
იოაკლი მეფე და ალავერდა თათარი.—ისტ. ანტდოტი ეგორ ვილემსისა.
ჩომხეთში გამგზავრება.—თავ. მ. ბებუთოვისა.

II. უცხოეთის სიტყვიერება

რა ხშირად გვიგზავნის განგება მეგობარს
და თანაშემწეს უბედურებაში!—ი ვ ა ნ ე ტ ი ტ კ ო ვ ი ს ა.
ნაწყვეტი ქართულ რომანიდან ვის-რამიანი
თავ. ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა

კიდევ ნაწყვეტი ვის-რამიანიდან—გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.
გერმანული ანეკდოტები—ე გ ო რ ვ ი ლ ე მ ს ი ს ა.
არაკი—მ ი ს ი ვ ე.
ირაკლი II მეფობა—გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.
მამის მოკვლა—მ ი რ ი ა ნ ტყ ო ნ ი ა ს ი.
ფრანგული ანეკდოტები—თავ. ი ა ს ე ა ნ დ რ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს ა.
ქართული ლიტერატურის
მოკლე მიმოხილვა—გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

III მაცნეობა და ხელოვნება (художества)

პაპის ძალა-უფლებებზე—თავ. ნ ი კ ო ლ ო ზ ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი ს ა.

- I. პაპიზმის ამაღლება.
- II. მისი დამხობა (падение).

რომაელთა ზნე-ჩვეულებებზე—თავ. მ ი ხ. ბ ე ბ უ თ ო ვ ი ს ა.
შეხედულება ძველი სამყაროს მოვლენებზე (события)—გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.
ნატურის წვრილი ნაწარმი ახალციხის საფაშოში—(Мелкие произведения
натуры в ахалцихском пашалыке)—ე გ ო რ ვ ი ლ ე მ ს ი ს ა.
ზოგადი წარმოდგენა საშუალო საუკუნეების მდგომარეობაზე—
გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა.

ქართლში მისვლა—მ ი ხ ე ი ლ თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა (№ 1) თავდაპირველად სათაურად ჰქონდა „სალამო გორის გზაზე“.

„ყვავილის“ მე-4 № ნაბოენი არ არის, მაგრამ მის. თუმანიშვილის შავად ნაწერებში აღმოჩნდა რვეულის ნახევი, რომელშიაც თვით მის. თუმანიშვილის ლექსის ნაწილია (უსათაუროდ), გ. ვ ა რ ლ ა მ ო ვ ი ს ლ ე ქ ს ი „ძილი“, პროზა „სასაფლაო“ და „სალამო მეგობრებთან“ ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე მ ო ნ ა ს ტ ი რ ს კ ი ს ა ჯ კ ა ნ ა ს კ ნ ე ლ გ ვ ე რ დ ნ ე ა: „ციხე-კოშკი კობი“ (ისტორიული მოთხრობა)—დასასრული. თავი III“,—ე. ი. უბირატესად I-ლი ტომის საერთო სარჩევში დასახელებული მასალა, რომელიც ჟურნალის აღმოჩენილ რვეულებს შორის არ არის. მის. თუმანიშვილის ლექსის ნაწილი მისი სრული ხელმოწერით (არა გ რ ა ფ გ ო რ ს კ ი ს ა) შეიცავს შემდეგ ნაწყვეტს:

„Луга там бархатные лежат
Разнообразными коврами,
И горы вместе там с реками
Долины злачны сторожат.
Пустинны скалы покрывая,
Красой там вечной дышет лес,
И ветерок прохладой вея
Играет с ветвями дресес.
И взорч манит холмик пышный:
Он яркой зеленью облит
И виноград на нем душистый
На солнце янтарем горит.“

„ციხე-კოშკი კობი“ — მოთხრობაა, რომელსაც, როგორც ეტყობა, თვით ავტორი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აკუთვნებდა, ვინაიდან მე-3 №-ში, „უცხოეთის სიტყვიერების“ წინ ასეთი განცხადებაა: „შემდეგი წიგნაკი დამშვენებული იქნება გ. გორსკის ვრცელი თხზულებით, რომლის სათაურია „ციხე-კოშკი კობი“ („Замок Коби“), ისტორიული მოთხრობა“.

⁵⁰ ცნობა „ყვავილის“ ნომრების პოვნაზე თავდაპირველად პრესაში გამოქვეყნდა 1916 წელს ვრცელ შენიშვნად („სახალხო ფურცელი“ 1916 წლის ივლისის 30-სა) „გ. თ.“-ის (გიორგი თუმანიშვილის) ხელმოწერით. ნ. ბარათაშვილის 1922 წელს გამოცემულ ბიოგრაფიაში რამდენიმე სტრიქონით მოიხსენიება „ყვავილიც“. პოეტი ი. გრიშაშვილი მოკლედ შეეხო „ყვავილს“ 1935 წელს თბილისის უნივერსიტეტში წაკითხულ ლექციაში ნ. ბარათაშვილის ადრეული პერიოდის შემოქმედების დახასიათებასთან დაკავშირებით. დაბოლოს, აკ. გაწერელიამ მოგვცა შედარებით დაწვრილებითი აღწერა 1, 2, 3 და 5 №№-ბისა ბარათაშვილის ნაწარმოებებთან დაკავშირებით („ლიტ. საქართვე.“ 1936 წ. მე-19 № ნომბრის 15-სა). 1-მა №-მა ჩვენამდე არასრულად მოაღწია და, როგორც ჩანს, შავად ნაწერის სახით.

⁵¹ გამომცემლის შენიშვნებს ხანდახან მოთავსებულ თხზულებათა კომენტარების ხასიათი აქვთ. მაგალითად, სტატიისათვის „წერილი სოფლიდან“ — ივანე ტიტკოვისა (№ 3) „მთხველს“ („сочинитель“) გაუკეთებია შენიშვნა, რომელიც განმარტავს მის სიტყვებს ორგვარი სტუმართმოყვარეობის თაობაზე: უანგარო და ანგარულისა. მეორე ხასიათის სტუმართმოყვარეობას იგი აკუთვნებს ინგლისელებს. Надобно знать — განმარტავს იგი შენიშვნაში — что англичане, при всем своем корыстолюбии, чрезвычайно расточительны. Еще надобно знать, что они золотолобивы, а не серебрянолюбивы“. გამომცემელი იძლევა ირონიულ რეპლიკას: „Такой истины никогда еще не говорил нам любопытный наблюдатель. Дай бог ему успеха!“.

უმეტეს შემთხვევაში კი გამომცემელი იტყობინება, რა მასალაც მზადდება შემდგომისათვის, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ჟურნალს „რეკლამას“ უკეთებს. მაგალითად, „მ. ი. ბებუთოვის ნარკვევს „სომხეთში გამგზავრება“ (№ 3) დართული აქვს განცხადება, რომ შემდგომ წიგნაკში მოთავსებული იქნება ე. გორვილემსის „ვეებართელა მოთხრობა“, ხოლო მე-7 №-ში (რომელიც სულაც არ გამოსულა) — გრაფ გორსკის (ე. ი. მიხ. თუმანიშვილის) თხზულება სათაურით: „სოლომონ მეფის გაქცევა ან იმერეთის სამეფოს დამხობა, ისტორიული მოთხრობა, XIX საუკუნისა“ („Бегство царя Соломона или падение имеретинского царства, историческая повесть XIX века“).

⁵² ბარატინსკი ევგენი აბრამის-ძე, გარდ. 1844 წ., ლირიკოსი პოეტი ბუშკინის თანამედროვე.

⁵³ განი, ბარონი, სენატორი, შემდგომ სახელმწიფო საბჭოს წევრი. 1837 — 41 წ. წ. მოვლინებული იყო კავკასიაში იმ კომისიის მეთაურად, რომელსაც უნდა გაეკეთებინა რევიზია კავკასიის დაწესებულებებისათვის და გარდაექმნა სამოქალაქო მმართველობა საერთო საფუძველზე.

თ ა ვ ი V

⁵⁴ ავტორის „გრაფ გორსკის“ შენიშვნა: „მე აქ ვგულისხმობ ძველსა და ახალს: ძველი — წარღვნამდე; ახალი — წარღვნის შემდეგ. ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს, რომ კავკასიის მწვერვალები წყალმა ვერ დაჭფარა მსოფლიო წარღვნის დროს. იხ. კლაპროტი, მარლინსკი და, რაც უფრო უეჭველია, — ყუ-

რის ათქმულეთ მთიელ ხალხთ — იმ ადამიანებს, რომელთაც იმდენად სწამთ წარსული, რამდენადაც საწულთ აწმყო“.

55 ეს სახე ორი მდინარისა, ერთმანეთისაკენ რომ ისწრაფიან შესახვედრად; გვაფიქრებინებდა ლერმონტოვის მიერ „მწიროში“ შექმნილი დებ-მდინარეთა სახის გავლენას, „მწირო“ რომ 1840 წელს არ იყოს დაწერილი.

56 მე-5 №-ში მოთავსებულ ნარკვევს საშუალო საუკუნეებზე („საერთო წარმოდგენა საშუალო საუკუნეების მდგომარეობაზე“ — *Общее понятие о состоянии средних веков*) აქვს ეპიგრაფი ი. კაიდანოვიდან: „საშუალო საუკუნეების დროთა ისტორიიდან ჩვენ ვცნობილობთ, თუ რამდენად მცირეა, მდაბალი და ზნობის ღირსი ადამიანი, ვნებათაღელვით აყელთებული და ცრუმორწმუნეობით გატაცებული. და რამდენად დიადია იგი, კეთილშობილი და დიდებული, როდესაც ემორჩილება ჯონების კანონს და მისდევს ქრისტიანული სარწმუნოების წესებს“.

57 № 5. „საერთო წარმოდგენა საშუალო საუკუნეების მდგომარეობაზე“.

58 ყრმობის დროის ქართული ლექსები, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ექუთენის 1833 — 34 წლებს.

59 ცნობა ეპიგრაფების გაცვლა-გამოცვლაზე — ნ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიიდან (1922 წ. გამოც.).

მ. არ. ი. მ. ფ. ა. ლ. ა. ვ. ა. ნ. დ. ი. შ. გ. ლ. ი. ს. საპასუხოდ ეპიგრაფის ტექსტად.

„მიხეილს.“

ლექსი თქვენი გვებოძა დიდათ არეულთა,
აფანკასგან შეთხზული თქვენი საკადრისთა,
ჩვენ აუ გვმეფენის მავგარი სიბერისა თქმანთა,
ხანი თქვენიც არ გაკლიათ, თუნდ გაჯავრდეს ვარზაგუნთ ქალნთა“.

ნიკ. ბარათაშვილს აქვს ექსპრომტი „გლენეს და მაროს“. მარია მ. ფ. ა. ლ. ა. ვ. ა. ნ. დ. ი. შ. გ. ლ. ი. ს. საპასუხებრ ტატოს და მიხეილს, ალბათ, ამ ლექსზე.

60 ნიკ. ბარათაშვილისა და მიხ. თუმანიშვილის პირადი და ლიტერატურული მეგობრობა უკვე დიდი ხანია აღიარებულია ქართული ლიტერატურის ისტორიის ფაქტად კონკრეტული ცნობები, რასაც ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფები ემყარებიან, როდესაც ამ მეგობრობაზე ლაპარაკობენ, შემდეგია: 1) გაკვერთი შენიშვნები მამაცაშვილისა, რომელიც იხსენიებს მიხ. თუმანიშვილს ნიკ. ბარათაშვილის გვერდით ლიტერატურის იმ მოყვარეთა სივარში, რომელთაც ჰქონდათ მუდმივი ურთიერთობა და რომელნიც ხდებოდნენ ერთმანეთს ბარათაშვილის სახლში; 2) ტატოს (ნიკ. ბარათაშვილის) წერილი 1838 წლის აგვისტოს 6-სა; 3) ანონიმური (ნამდვილად კი—ივ. მაჩაბლის) სტატია „ივერიაში“ ნიკ. ბარათაშვილისა და მიხ. თუმანიშვილის შემოქმედების ახლობლობაზე; 4) მიხეილ თუმანიშვილის ანასახი-პორტრეტი ნიკ. ბარათაშვილისა; 5) 1916 წლიდან — „თბილისის გინეზიის ყვავილი“.

მიხეილ თუმანიშვილი თავის 1852 წ. ფელეტონებში (გაზ. „კავკასი“) იხსენიებს ნიკ. ბარათაშვილს როგორც უკვე ცნობილ პოეტს, რომლის ლექსებიც; ხალხში გავრცელებულაა, ხელნაწერებად.

ამ ცნობებს ახლა უნდა დავუმატოთ მათი თანახმარი მონაწილეობა კერძო ბიბლიოთეკაში, შეხვედრები მანანა ორბელიანისას, ნიკოლოზ ბარათაშვილის სიარული თუმანიშვილას სახლში და ბარათაშვილის დის ბარბარეს მოგონება (იხ. ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიის დანართი (1922 წლის გამოც., გვ. 242). ბარბარე (ფეხიერიშვილისა) იხსენებს, რომ „ნიკოლოზ ბარათაშვილის ამანაგები იყვნენ გრიგოლ, ილია;

მშვიდობით, მეუღაბნოვე ალაზნის ხეობისავე! მაუწყე რაიმე შენი მიწაწყლის ქალწულზე!

მთლად შენი ნ. ბარათოვი:

P. S. ვერ მოვასწარ ცალკე მომეწერა ვარლამოვისათვის. თუ ნახო, უთხარი, რომ მისი საქმე გაჩარხულია, როგორც უნდოდა ისე, და იგი წარდგენილია ჩინზე. დეე, ახლა მაინც შეურიგდეს ქვეყანას“.

⁶³ ზაქარია ორბელიანი — ბიძა იყო ნიკ. ბარათაშვილისა.

⁶⁴ ჯორჯაძისა და ერისთავის წერილები აღმოჩენილ იქნა მისი თუმანიშვილის არქივში 1937 წელს.

⁶⁵ თარგმანი დაბეჭდილია ზაბლოცკის თხზულებათა კრებულში, რომელიც გამოიცა ლაიფციგში.

⁶⁶ ა. სტოცკი — უნდა იყოს ანტონ ადამის-ძე; ეროვნებით პოლონელი, 1851 წელს ერევნის გუბერნიის მიწისმზომელი.

⁶⁷ ალბინ ოსიპის-ძე სოლტანოვსკი, ეროვნებით პოლონელი, ალაღარის სანაპირო საგუშაგოს მიმომსვლელი ხედამხედველის თანამშემწე.

⁶⁸ „პოლონელი პოეტი ლადა-ზაბლოცკი კავკასიაში“ (მისი მიწერ-მოწერა მის. ბირთვ. თუმანიშვილთან) — „ხაკავკაზიე“, 1911 წ.

იხ. ავრეთვე „საინტერესო წერილების აღმოჩენა“ — გახ. „თემში“, 1911 წ., № 51 (წერილების ტექსტი შემოკლებითაა). სარედაქციო შენიშვნა „ხაკავკაზიეში“ შემდეგი შინაარსისაა:

„ეს წერილები აღმოჩნდა ცნობილი ქართველი პოეტის თავ. მის. ბირთვ. თუმანიშვილის ქალაქებში. ფადეი ლადა-ზაბლოცკი — ნიჭიერი პოლონელი პოეტი — წარსული საუკუნის ოცდაათიან წლებში ცხოვრობდა კავკასიაში, სადაც იგი გადმოსახლებული იყო და სამხედრო სამსახურში ითვლებოდა. აქ იგი დაუახლოვდა კავკასიელ მოწინავე ახალგაზრდობას — პოეტი ნიკ. მელ. ბარათაშვილს და მის ჯიშნაზიელ ამზანაგებს მის. ბირთ. თუმანიშვილს და სხვებს. ზაბლოცკი გარდაიცვალა 1847 წელს თბილისში ძალიან ახალგაზრდა. მისი ნაწარმოებნი იბეჭდებოდნენ ჯერ ცნობილი პოლონელი მწერლის კრაშევსკის „ათენუმში“, პოდბერეცკის „წელიწდეულში“ და სხვ., ხოლო შემდეგ, 1845 წელს, გამოცემულ იქნენ ცალკე წიგნად პეტერბურგში. მისი პოეტური ნიჭი გამოსჭვივის მის წერილებშიაც, აქ რომ იბეჭდება, განსაკუთრებით უკანასკნელში“.

მის. თუმანიშვილის რჩეულ თხზულებათა 1881 წლის გამოცემაში ლექსს „ფილა“-ს აქვს შემდეგი შენიშვნა „ეს ლექსი გადათარგმნილია პოლშურს ენაზე ლადი-ზაბლოცკისაგან და დაბეჭდილია მის ლექსებში (იხ. ლეიპცილის გამოცემა)“.

⁶⁹ კავკასიის-მცოდნეობით ცნობილი ევგენი ჯუსტავის-ძე ვეიდენ-ბაუმის დღიურში შემდეგი ჩანაწერია ლადი (ლადა)-ზაბლოცკიზე:

„1892 წ. . . . ლადა-ზაბლოცკი. პეტერბურგიდან 1846 წლის აგვისტოს 21-ის წერილით პ. ა. კულეში (ცნობილი უკრაინოფილი) ატყობინებდა ო. ი. ბოდინსკის: „თბილისში პოლონელი პოეტი ლადა-ზაბლოცკი სთარგმნის უკრაინულ სიმღერებს ფრანგულად. მე ვაცნობე მას, რამდენადაც შემძლო, მასალა შესავალისა და ტექსტისათვის. თუ შესაძლებელია საზოგადოების (მოსკოვის უნივერსიტეტთან არსებული რუსეთის ისტორიისა და სიძველეთა საზოგადოება — Общество истории и древностей Российских при Московском университете) ბეჭდით გაგზავნა, გაუგზავნეთ მას უწყებელი ვადით: 1) თქვენი წიგნაკი სლავურ პოეზიაზე; 2) „არაბესკების“ ტომი, რომელიც არის სტატია მალოროსიულ სიმღერებზე; 3) მალოროსიული და ჩერკონო-რუსული ხალხური“.

სიმღერები და ფიქრები (ДУМЫ) (ლუკაშევიჩისა); 4) მაქსიმოვიჩის სიმღერების პირველი გამოცემა და 5) ვაცლავ ოლესკა. იგი პირიანი კაცია და თავსა ვდებ, რომ წესიერად დაგიბრუნებთ. მისი გამოცემა პარიზში გამოვა და ჩვენს პოეზიას და ისტორიას (შესავალი ვრცელი იქნება) მთელს ევროპას გააცნობს, რაც აუცილებლად საჭიროა“ („Русский Архив“, 1892 წ., წიგ. 11, გვ. 297). ვინ იყო და რას ავეთებდა თბილისში ეს ლადა-ზაბლოცკი?

ნომბრის 23“.

ი. ი. მინკევიჩის* სიტყვით, რომელსაც მე დღეს გამოვკითხე, ლადა-ზაბლოცკი — ვიტებსკის გუბერნიდანაა, სწავლობდა მოსკოვის უნივერსიტეტში და 1834 წელს, ბევრ სხვა სტუდენტებთან ერთად, დაპატიმრებულ და გადასახლებულ იქნა კავკასიაში ერთ სადილში მონაწილეობისათვის, სადაც წარმოითქვა მთავრობის საწინააღმდეგო სიტყვები. კავკასიაში ზაბლოცკი ხედამხედველი იყო კულპის მარილის სარეწავისა, სადაც გარდაიცვალა (რამდენადაც ექიმ მინკევიჩს ახსოვს, 1847 წ.) და დასაფლავებულია. არსებობს მის ლექსთა კრებული პოლონურ ენაზე.

უფრო სამსახურგადამდგარი ოფიცრის სუნგუროვის საქმეში ხომ არ იყო ზაბლოცკი გარეული, რისთვისაც 1831 წელს კავკასიაში გადმოასახლეს კოსტენეცკი, ანტონოვიჩი და სხვანი?

ნომბრის 24“.

ი. ი. მინკევიჩის სიტყვით, თურქებთან ომის დროს, 1853 წელს, თურქებმა თურმე გადათხარეს ლადა-ზაბლოცკის საფლავი კულპში და ჯანციფრებულნი იყვნენ გვამის სიახლით, ისე შენახულიყო იგი მარილიან მიწაში. განსვენებული თავისი დიდი ყურებით, როგორც ცოცხალი, ისე იდგა საფლავში

დეკემბრის 9“.

ტექსტი ზაბლოცკის წერილებისა მიხ. თუმანიშვილისადმი

„უბრწყინვალესო თავადო

მიხაელ ბირთველის-ძვე!

რამდენადაც გახარებული ვიყავი სექტემბრის 17-ს მიღებული თქვენი წერილით, იმდენად დამანადვლიანა სამწუხარო ამბავმა თქვენი ოჯახის გარემობისამ. რას ვიზამთ! ყოველი ჩვენგანი ისურვებდა არიდებოდა მწუხარებას, მაგრამ თუ ეს შეუძლებელია — მაშინ უნდა აღვიჭურვოთ სტოიკური მოთმინებით და ბედისწერის კვეთებას დაგუპირისპიროთ ადამიანის ღირსება. ესეც არის, თქვენ ჯერ ისე ახალგაზრდა ხართ, ისე ენდობით ცხოვრებას, რომ თვით ბედი შეგიბრალებთ და არ იხამს, რომ ქუხილმა დაიჭეკოს იმედებით გაფურჩქვნილ თქვენს თავზე.

დარწმუნებული ვარ, ეს მხოლოდ ბედის გამოცდაა და შემდეგ წერილში გამახარებთ სასიამოვნო ამბით.

გმადლობთ, მიხაილო ბირთველის-ძვე, მაღალი გრძნობისათვის, იმ გულითადობისათვის, რომლითაც მანიჭებთ თქვენს მეგობრობას. ოჰ! რამდენი ციური ხმა აჟღერდა ჩემთვის ამ სიტყვაში, რამდენი მოგონება ამოძრავდა განდევნილის სულში. მიყვარდა და მეგონა, რომ მეგობრები მყავდა — მაგრამ ეს დიდი ხანია! შორსაა!... განვლო დრომ ოქროს ოცნებათა და მისი კვალი აღმოიფხვრა ცხოვრების უდაბურობაში. ზამთრის სუსხმა უკვე დაჰბერა ჩემს ტლუ არსებას, მაგრამ ჩემი გული ჯერ კიდევ მთლად არ გაცივებულა, ჯერ კიდევ შეიძლება აღიგზნოს

* ი. ი. მინკევიჩი — სამხედრო ექიმი, პოლონელი; პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო აკადემიის კურსდამთავრებული და მუდამ თბილისში მცხოვრები, სადაც კარგი თერაპევტის სახელი ჰქონდა. თავის თავს პოლონელ პატრიოტად სთვლიდა. გარდაიცვალა თბილისში წარსული საუკუნის 90-იან წლებში.

მასში უწმინდესი მეგობრობის ცეცხლი. მე ჩაეწვი თქვენს სულს, გადახსნილს ესთეტიკურ შთაბეჭდილებათათვის, და სინარულით ვეგებები თქვენს გამოწვევას. იყავით ჩემი მეგობარი ამ უცხო და უცნობ მიწაწყალზე; თქვენი კეთილგანწყობილება, თქვენი დაახლოება უბედური განდევნილისადმი ამოავსებს მისი გულის სიცალიერესა.

მაპატიეთ ეს უნებური გრძნობათა აღმოჩენა, რაც, შეიძლება, მმართებდა დამეტოვებინა გულის სიღრმეში გაუმელავნებელი, გამოუთქმელი.

ალბათ, მიწყრებით, რომ ამდენ ხანს არ გიპასუხეთ წერილზე. ეს პირველად მოხდა ჩემს სიცოცხლეში. არა სიზარმაცე, არა დროის უქონლობა იყო ამის მიზეზი, არამედ სხვა გარემოება, რომელზედაც ჯერჯერობით გაეჩუმდები.

მეკითხებით, მალე ჩამოვალ თუ არა თბილისს, — ეს სრულიად ჩემს ნებაზე არ არის დამოკიდებული. მე მხოლოდ მანქანა ვარ, რომელსაც ამოძრავებს სწვის ხელი. გრივალის ფრთებზე ვისურვებდი აქედან გაფრენას, სადაც ღონე მხდება მოწყენილობისა და ზნეობრივი მართლობისაგან, მაგრამ პრომეთეს ჯაჭვით მიკრული ვარ ამ ვერანა და ცივ კლდეებზე, როგორცაა აქაური ადამიანების გული. არაფერი არ აცოცხლებს სულს, არაფერი არ ალაგზნობს გრძნობას. ოპიუმი იყოს თქვენი მთავრელი ცხოვრების არარაობისაგან.

არ შეგიტყობინებიათ ჩემთვის, რა ენაზე გაქვთ ის მასალა, რომლის მიხედვითაც შეიძლება ქართული ლიტერატურის მოკლე ნარკვევის შედგენა. თუ რუსულად არის, განთავისუფლებთ შრომისაგან და, შემთხვევისთანავე, თვით მე შეეუდგები გარჩევას. ხოლო, თუ ქართულადაა, გთხოვთ გამიკეთოთ მოკლე ამინაკრფი. თანაც გთხოვთ, თუ შესაძლებელია, ყოველივე ეს დედოფლის-წყაროზე მომაწილოთ სანდო საშუალებით, ხოლო, თუ არ შეიძლება, მოხდეს რაც იქნება.

თქვენი ლექსი „ფიალა“ გადაეთარგმნე პოლონურად და, როგორც მგონია, საკმაოდ მარჯვედ. თუ თქვენ ინებებთ, შემდგომი წერილით გამოგიგზავნისა უმჯველად.

ახალი ამბები ჩვენში მეტად ცოტაა, თუმცა არის მაინც ზოგი რამ, მაგრამ ვგონებ, ყოველივე ეს უკვე გეცოდინებათ. მთავარი ისაა, რომ ლუკებმა ალყა შემოარტყეს ნუხას და ჩვენებმა ისინი უკვე დაამოციხეს და განდევნეს. მეორე, რომ ქინი ბაკოვა თავისი ქალით სოფია პეტროვნათი სტუმრად იყო აქ საკმაოდ კარგა ხანს. ხშირად დავიარებლდი მათთან და აქამდე სული ჩემი სავსეა მოგონებებით. ვფიქრობ, უნდა იცნობდეთ მათ, მაშასადამე, თუ შემთხვევა მოგვცათ, გადავცით მათ ჩემი ღრმა პატივისცემა.

მაპატიეთ, რამდენსამე ადგილას სიტყვები წავშალე. ეს ჩემი ბედშავი ჩვეულებაა. არას დროს წვრილებს შავად არა ვწერ, მაშასადამე, არ ვაკვირდები იმას, რაც უნდა დავწერო. აქედანაა გამოთქმების სიხეშეც და შესწორებანიც.

ბ-ნ ვარლამოვს ჩემი პატივისცემა და დაავალეთ მომიკითხოს ბ-ნი სტოცკი, მეტად კეთილი ადამიანი, რომელიც, პატივი მაქვს, გირეკომენდოთ თქვენ.

შშვრდობით, მიხაილო ბირთველის-ძევე, და ძველ ნაცნობთა წრეში მოიგონებდეთ ნანდახან ახალ მეგობარს, რომელსაც პატივი აქვს უწოდოს თავის თავს აქაც და ყველგან.

თქვენი უმორჩილესი მსახური

ფაღ. ლადი-ზაბლოცკი.

P. S. გვეუდრებით, თავადლო! მითხარით, ხომ არ არსებობს რაიმე ისტორიული ამბავი ან თქმულება ქართულ მატინათა თამარის ციხე-კოშკზე, ჩვენს დედოფლის-წყაროში რომ არის. მოწბრიკეთ — და თუ იპოვნით რასმე — შემატყობინეთ, ღვთის გულისთვის!

1838 წ. ოქტომბრის 1-ლი. დედოფლის-წყარო [რუსულად „Урочище Царские-Колодцы“]

მაშ აგრე, ჩემი წინასწარმეტყველება არ აღსრულდა. ბედმა არ დაგზოგათ, და დაჰკარგეთ თქვენი ძმა, თქვენი მეგობარი. მიუწვდომელია გზანი განგებისანი და განაჩენი მისი უღმობელია. ამ აზრით უნდა დამთავრდეს ყოველი ნუგეში, რის მოწვედაც შეუძლიან ჩვენთვის ფილოსოფიას და მეგობრობას. მშვიდად განსვენება კეთილი ადამიანის ნეშტს!.. ჩვენს ცრემლებს არ ძალუძთ მისი აღდგენა. მაგრამ თუ ეძებთ გულს, აღსავსეს თანაგრძნობით თქვენი მწუხარებისადმი. იცოდეთ, ჩემში ჰპოებთ მას. ბევრი რამ განმიცდია სიცოცხლეში და შემიძლიან თქვენი დანაკარგის დაფასება. შეუძლებელია ბუნების გრძნობათა ჩახშობა, მიუწყით მას სათანადო ვალი, დანამეთ ცრემლით საყვარელი და ძვირფასი ნეშტი ძმისა, მაგრამ ნუ მიეცემით ზედმეტ კაემანსა და სასოწარკვეთილებას — განგების ვარსკვლავი დაგნათით თქვენ, იგი თქვენ დაგამშვიდებთ და განუგეშებთ — მხოლოდ ილოცეთ და ისასოეთ!..

გადასდეთ ზრუნვა ჩემთვის მასალის გამოგზავნისა საქართველოს განათლების და ლიტერატურულ ძეგლთა ისტორიის შესადგენად. ახლო ხანს, იმედი მაქვს, ჩამოვიდეთ ტფილისში, რათა მანდ სამუდამოდ დავრჩე. მაშინ, თუ ჯანმრთელობა შემადლებინებს, ხელს მოვკიდებ ქართულ ენას და გადავსინჯავ თქვენმიერ შეგროვილ მასალას. რათა დაიწეროს სწორე ნარკვევი რომელი ლიტერატურისაც უნდა იყოს, საჭიროა უსათუოდ ენის ცოდნა და ყველაფრის თვითვე გადასინჯვა და წაკითხვა. უამისოდ შეუძლებელია წესიერი რამ გაკეთდეს.

ბერნიკოვის სიკვდილის ამბავი გავიგე თქვენი წერილის მიღებამდე, მაგრამ გმადლობთ უფრო საფუძვლიანი დეტალებისათვის.

თქვენი ლექსის „ფიალის“ თარგმანს, თქვენივე სურვილისამებრ, ახლა გიგზავნი. მაპატიეთ ზოგ რამეში გვერდის ახვევა დედნისათვის, — და ნუ შემადღიერებთ თარგმნისათვის. ლექსი იმდენად კარგია და ორიგინალური, რომ გადავთარგმნე იგი იმედით გავუზიარო ჩემს თანამემამულეებს ჩემი აღტაცება. ეს ჩემი პირუთვნელი აზრია, რასაც ვაცხადებ არა მარტო თქვენს წინაშე, არამედ ყველას წინაშეც.

მომიკითხეთ ურთიერთობით თავადი ბარათაშვილი, ვარლამოვი და სტოცკი. მოგონეთ ამ უკანასკნელს საქმე, რომელიც ასე ძალიან მაინტერესებს. დეე, რაც შეიძლება მალე შემატყობინოს თავისი ცდილობის შედეგი.

ჩემი ჯანმრთელობა ძალიან უხეიროადა. კვლავ წინანდლები ვიტანჯები და ვერავითარი გონებრივი მუშაობისათვის ხელი ვერ მომიკიდია.

თქვენი პასუხის მოლოდინში პატივი მაქვს ვიყო სამუდამოდ თქვენი ყოვლად უმორჩილესი მსახური

ფად. ლადი-ზაბლოცკი.

1838 წ. ნოემბრის 6. დედოფლის წყარო.

[რუსულად: „Уроч. Царские Колодцы“]

„1839 წ. ივლისის 29. ციხე ყუბა.

უბრწყინვალესო თავადო

მიხვილ ბირთველის ძევ!

თქვენი წერილი ივლისის 22-სა მივიღე ამავე თვის 28-ს და დავშით უაღრესად თქვენი მოვალე იმ დავალების შესრულებისათვის, რომლითაც თქვენი დატვირთვა მე გავბედე. თუ აქამდე არავითარი ამბავი არ არის ჩემს სამშობლოდან * (რაც მე, სხვათა შორის, ძალიან მაწუხებს და მაკვირვებს), მაშ ჩემს

* ვიტებსკის გუბ.

მშობლებს მიუღიათ ცნობა, რომ ლაშქრობად გაველი და უფიქრიათ რა, რომ ტფილისში ოქტომბერზე ადრე არ დავბრუნდები, შეუწყვეტიათ მიწერ-მოწერა ჩემგან ამბის ცილების მოლოდინში. მაინც, თავად, რაც უნდა იყოს, ნუ დაივიწყებთ თქვენგან მოცემულ სიტყვას.

ის ამბები, თქვენ რომ მატყობინებთ, დიდი ხანია უკვე მივიღეთ და კავკასიის სანახაობათ, შთაბეჭდილებათ და საქმეთ *puorum pax magna fui*, როგორც ეუბნებოდა ვირგილიუსის ენეასი დიდონას და როგორც მე შემიძლიან ჩემს თავზე ვთქვა, გაიმბობთ ყოველგვარი წვრილმანით სიტყვიერად პირველ ნახვისთანავე.

მაშ ნუ იმედოვნებთ, თავად, [მიიღოთ] ჩემგან კავკასიის ტაბაგრაფია ჯეოგრაფიული და პოეტური მხრით. რაც შეეხება პირველს — კიდევ ჰო, შემიძლიან ზოგი რამით დაგაკმაყოფილოთ, მაგრამ უკანასკნელით... განა შეეძლო რასმე გაცეცოცხლებინა გაციებული სული? ჩანთა-გუდანაბდით და ორცხობლით დატვირთული, ხელში თოფით, მწვერვალებზე და დედეებში მფოფხავი, მე არაერთხელ ვწყველიდი კავკასიის მთებს, ვერ ვამჩნევდი რა მათ მშვენებას, და ეს მთები უფრო გულზე მაწვებოდნენ, ვიდრე მიღვიძებდნენ ესთეტიკური სილამაზის გრძნობას. თქვენ ჯერ ყრმა ხართ და შესცქერიხ სამყაროს მომხიბლავი ფანტაზიის თვალით. ქვეყანა, — ჩემს თვალში ჩონჩხი, — ჯერ კიდევ ფეთქავს თქვენს წინაშე სიცრუცხლით, ირთვება მზის სხივებით, იქამრება ცისარტყლის სხვადასხვა ფერით, ერთის სიტყვით, კეკლუცობს და ლამაზობს თქვენს წინაშე, მდიდარია და მშვენიერი, როგორც პირველ დღეს თავის შექმნისას. თქვენ შეგიძლიანთ მისწვდეთ მას ჯერ კიდევ მგზნებარე გრძნობით, შეგიძლიანთ შეეხოთ მას აჯგჯილებული გულით. თქვენ ბედნიერი ხართ!.. დიდი გეგებათ თქვენ მშობელთა ღიმილი, ხოლო დღისით — ღიმილი ყრმობის მეგობართა. სადამოთი განმარტობულ ოთახში აპარბალდება თქვენს წინაშე ლამპარი; აზრნი რომელისამე ცნობილი პოეტისა გაათბობენ თქვენ სულს, სიყვარულის ოცნება მოგვევლინებათ და, შრომაში გატარებული დღის შემდეგ, მიეცემით ნებიერ ფიქრებს და დაიძინებთ ტკბილად, მშვიდად, ისე რომ არ დახარჯავთ არც ერთ თქვენს გრძნობას წვრილმან ზრუნვაზე არსებობისათვის. თქვენი სული ჯერ კიდევ მომართულია მაღალი ჰარმონიისათვის; ბედისწერის ქექაქუხილს ჯერ კიდევ არ დაუწყვეტია მისი სიმები და იგი ჰყლერს დიდებულად და ზეიმურად!

ხოლო ჩემი სული არ გამოსცემს უღერას და თუ მისი სიღრმიდან ხანდახან ამოხეუქავს ხოლმე გმინვა, იგი უფრო ჰგავს კვილს, ველურს, შემზარავ ძანილს პრემეთესას, რომელიც მიჯაჭვეს კავკასიის უზარმაზარ მთებზე, რომლის შიგნეულს ჰფლეთენ არწივნი ზეცისანი.

მაპატიეთ ეს წიაღსვლა, ამჟამად მეტისმეტად მოწყენილი ვიყავი და გადმოვანთხიე თქვენს წინაშე რამდენიმე წვეთი იმ ზღვა-ბალღამისა, რომლის შავ ტალღებშიაც მე გახვეული ვარ. არც კასპიძ, რომელიც შორიდან ლურჯად მოჩანს, არც ეს თეთრად ნაკვეთი მთები, ჩემ გვერდით რომ არიან, აღარ მახარებენ; მოუთმენლად მოველი თბილისში დაბრუნების წუთს, ჩემ ძველ წიგნებთან, ჩემს ახალ მეგობრებთან; პირველნი მომფენენ მანუგემებელ შვებას, მეორეთა წიაღში დავივიწყებ მწარე მარტოობას მთელს ქვეყანაზე — და ვიქნები ბედნიერი რამდენსამე დღეს. მშვიდობით, თავადო! ნუ მიპასუხებთ, რადგანაც თქვენი წერილი ვეღარ მომისწორებს ყუბაში. ამ დღეებში თბილისს მოვდივარ და პირადად დავამთავრებ ამ წერილს. სხვათა შორის მოიკითხეთ სოლ ტან ოვსკი, უთხარით, რომ მალე მოვალ, და გადაეცით თავად ბართა თაშვილს გულითადი მადლობა ჩემი ხსოვნისათვის და ღრმა პატივისცემა, მომიგონებდეთ ხანდახან მე.

თქვენი ლადი-ხატლოცკი

⁷⁰ იონა მეუნარგია ნიკ. ბარათაშვილის ბიოგრაფიაში, ვხვდებით მის მეგობრებს და ამათჳმ კავშირს სწერს:

„მწერლობის სიყვარული პაეტს ცხოვრებაშიაც გამოჰყვა. სკოლის ამხანაგების მჰკიერობას აქ უწევდნენ ის რამდენიმე პირნი, რომელნიც ხვდებოდნენ სხვადასხვა დროს. ესენი იყვნენ: ავთანდილოვი, დიმიტრი ყიფიანი, მიხ. თუმანიშვილი, გიორგი ერისთავი, ლევან მელიქიშვილი, პლატონ იოსელიანი, ალექსანდრე ორბელიანი. ზოგიერთი ქართული მწერლობის მოყვარე პოლონელი, როგორც იყო ზაბლოცკი, სვიმონ მაჩაბელი, ლუკა ისარლიშვილი და სხვადასხვა“. (გამოც. 1922 წ., თავი XZII).

თ ა ვ ი V

⁷¹ ასპინძის ბრძოლის შემდეგ ირაკლი II მირზა-გურგენი სტამბოლში გაგზავნა საგანგებო ელჩად ზავის დასადებად. ამ მოგზაურობაში მას თანახლდა შვილი აფრიამი. სხვა უადრესი მნიშვნელობის დავალება, რომელიც მირზა-გურგენმა ირაკლისაგან მიიღო, ქარიმ-შაჰთან მოლაპარაკება იყო, რათა თავიდან აცილებული ყოფილიყო გამოლაშქრება საქართველოში, განზრახული ვითომ ქართველთა დასასჯელად ირანისაგან ჩამოშორებისათვის. დავალება შესრულებულ იქნა წარმატებით.

⁷² (პლატონ იოსელიანი — „ცხოვრება მეფე გიორგი XIII-სა“, გვ. 222):

„მირზა აფრიამა ენაკოლოფაშვილი, სპარსეთიდან მოსული. მეფემან გიორგიმ სამჯერ წარავლინა ერევნის ხანთან და მუნით შირვანსა ტყვეთა ქართველთა, დაშთენილთა მუნ დროსა თბილისის აოხრებისა, მოსაყვანად. გარდაიცვალა 1824 წელსა“.

ირანში იყვნენ ორნი ძმანი მირზა-აფრიამისა — მანუჩარი და ალაღო. მანუჩარი, ანუ მანუჩარ-ხან 1804 წელს, სულ ახალგაზრდა, მონაწილეობას იღებდა ქართველ ცხენოსანთა ჯარში ირანში ლაშქრობისას. როდესაც გენერალმა ციციანოვმა ერევანს შეუტია, მანუჩარი ტყვედ ჩაუვარდა მტერს და თავრიზში მიიყვანეს. ახერბაიჯანის სატახტო ქალაქში იგი დასაჭურისეს და იქიდან შაჰის ჰარამხანაში გადაიყვანეს. საქმიანი და ამასთანავე თავაზიანიც — იგი მალე დაწინაურდა უცხოეთში. 1815 წლიდან მანუჩარი, ობერცერემონიემისტერის თანამდებობაზე მყოფი, ფაქტიურად პირველი მინისტრის როლს ასრულებდა მირზა-აფრის ღრმა მოხუცებულობის გამო. ოციან წლებში მანუჩარ-ხანი შაჰის-ნაცვლად დაინიშნა გილანს და მერკ — დღეე გატად შეუზღუდავი უფლებამოსილებით საზავო კონფერენციაზე რუსეთთან ომის შემდეგ. მას მიენიჭა უმაღლესი წოდება — „მუეტემიდ-უდ-დოჴუე“, ე. ი. „სახელმწიფოში უუმაღლესი ნდობით აღჭურვილი პირი“.

ირანშივე ცხოვრობდა მირზა-აფრიამის დისწული — თავ. სოლომონ მელიქივი.

⁷³ მირზა-აფრიამის ძმა — ალაღო-ბეგი და მისი ცალი იყვნენ იმ მახლობელ პირთა შორის, რომელნიც ცდილობდნენ შეემსუბუქებინათ გრიბოედოვის ქვრივის მწუხარება ჰმრის მოკვლის შემდეგ. ისინი გამოჰყვნენ მას თბილისში.

მირზა-აფრიამის დისწული თავ. მელიქივი დაიღუპა გრიბოედოვთან ერთად, რომელსაც გაუგზავნა იგი მანუჩარ-ხანმა გაეფრთხილებინა, რომ მას საფრთხე მოეღის. თითონ მანუჩარ-ხანი ცდილობდა თავისი მოქმედებით გაენელებინა მომავალი, თანდათან მზარდი დრამა და მონაწილეობა

ღებდა ამ ამბებში, რაც რუსეთის ელჩის სიკვდილით დამთავრდა. გრიბოედოვს იგი იცნობდა ჯერ კიდევ თურქმენჩაის ხელშეკრულების დროიდან, რომელსაც ხელი მოაწერა ორივემ — გრიბოედოვმა რუსეთის დელეგაციის მეთაურის სახით, ხოლო მანუჩარ-ხანმა ირანის დელეგატის სახით. განუზომებელმა ფარულმა სურვილმა სამშობლოში დაბრუნებისამ, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ მაშინ — თურქმენჩაიში — აიძულა იგი რუსეთის ელჩზე დაემყარებინა თავისი იმედი. მანუჩარ-ხანი ყურადღებით ადევნებდა თვალს გრიბოედოვის პოლიტიკას, ცდილობდა შეეკავებინა იგი საქმის გამწვავებისაგან და განემტკიცებინა მისი მდგომარეობა. ქართველივით მოვარდნილმა კატასტროფამ სამუდამოდ დაუხშო კარი სამშობლოში შესასვლელად.

მირზა-აფრიამის შვილი — მიხეილი, რუსეთის არმიაში მყოფი, ხშირად ხვდებოდა გრიბოედოვს.

მირზა-აფრიამის ოჯახში შენახულა „Горы от ума“-ს ასლი, რომელიც მეტად ძვირფასი ვარიანტია.

„Горы от ума“-ს ასლი მიხ. თუმანიშვილისა, როგორც ეტყობა, მიღებულია ცოლის ოჯახისაგან.

74 ალექსიშვილები (ალექსეევები) — ქართველი აზნაურები არიან გორის მაზრისა; ისინი მახლობელნი იყვნენ მიხ. თუმანიშვილის მშობლებისა.

75 სოფიო აბრამის ასულ ენიკოლოფოვასთან ქორწინებაში მიხ. თუმანიშვილს მიეცა შვილები:

1. ელისაბედ — დაბ. 1841 წ. იანვრის 16-ს ნათლია — იაკინთე ალექსიშვილი. ელისაბედი გარდაიცვალა 1841 წ. ივნისის 10-ს.

2. ეკატერინე — დაბ. 1842 წ. მარტში. ნათლია — იაკინთე ალექსიშვილი.

3. ელისაბედ — დაბ. 1843 წ. თებერვალში. ნათლია — დიმიტრი ჯორჯაძე.

4. მარიამ (მაკრინე) — დაბ. 1844 წ. აგვისტოში. ნათლია — ალექსანდრე შანშესძე ერისთავი და ელისაბედ ასულ ხანიშვილი. მარიამი გარდ. 1846 წ. ივლისში.

5. ბარბარე — დაბ. 1846 წ. თებერვლის 22-ს. ნათლია — მ. უსუბოვი, აფზრუმელი. თურქი, გაქრისტიანებული და ახალციხეში გადმოსახლებული სომხებთან ერთად. მიხ. თუმანიშვილის დღიურში 1846 წ. თებერვლის 22-ის თარიღით ჩაწერილია: „ხუთშაბათი. დღეს, საღამოს 8 საათზე ღმერთმა მომცა მე ქალი. იგი მონათლა არზრუმიდან გადმოსახლებულმა, რომელმაც მიიღო წმ. ნათლისღება არქიებისკაბოს კარაპეტრისაგან“. ბარბარე გარდ. 1873 წ. ივნისის 16.

მიხ. თუმანიშვილის დღიურში მოთხრობილია მოკლედ ქართულად ბარბარეს ავადმყოფობის ისტორია და სიკვდილი: ჩანაწერი იწყება ამ სიტყვებით: „ვაჰ ჩემ უბედურებას...“

6. ნინო — დაბ. 1847 წ. ივნისის 6. ნათლია — იაკობ ხუბაძე შვილი. ნინო გარდ. 1847 ან 1848 წ. აგვისტოს 28-ს.

7. ანასტასია — დაბ. 1849 წ. აგვისტოს 25-ს. ნათლია — იასენ ანდრონიკაშვილი. ანასტასია გარდ. 1932 წ. თებერვლის 7-ს (ახ. სტ.).

8. მარიამ — დაბ. 1851 წ. ოქტომბრის 1-ს. ნათლია — ივ. ივ. ევლახოვი.

9. გორგი — დაბ. 1854 წ. იანვრის 27-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. გორგი გარდაიცვალა 1920 წ. იანვრის 26-ს (ახ. სტ.).

10. გრიგოლ — დაბ. 1855 წ. მაისის 27-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. გრიგოლი გარდ. 1857 წ. იანვრის 5-ს.

11. ვასილი — დაბ. 1857 წ. სექტემბრის 27-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. ვასილი გარდ. 1912 წ. იანვრის 27-ს.

12. კონსტანტინე — დაბ. 1859 წ. ივლისის 19-ს. ნათლია — იასე ანდრონიკაშვილი. კონსტანტინე გარდ. 1921 წ. ნოემბრის 26-ს (ახ. სტ.).

მიხ. თუმანიშვილს ჰყავდა კიდევ 4 შვილი, რომელნიც დაიბოცნენ რამდენისამე დღისანი, კვირისანი და თვისანი.

რვეულში, რომელშიაც იოანე-მოციქულის სახარებიდან ამონაწერებია, მიხ. თუმანიშვილის დედის ხელით ჩაწერილია რამდენიმე შვილიშვილის დაბადების თარიღი 1849 წლამდე. მიხეილის მესამე ქალის ელისაბედის დაბადების ჩანაწერის შემდეგ ანა (მიხეილის დედა) ჩივის, რომ სულ ქალები იბადებიან. და შემდეგ დასძენს; „დეე, ღმერთმა მოგვცეს ვაჟი“. მეექვსე ქალის ნინოს გარდაცვალების შესახებ შემდეგი შენიშვნაა: „ნეტა არ მომკვდარიყო, მაგრამ ნეტა არც დაბადებულიყო“.

76. გრიგოლ ბირთველის ძე თუმანიშვილს ცოლად ჰყავდა დარია ფეშანგოვისა — ქალი ივანე და რუსუდან ფეშანგოვებისა, პოეტ ფეშანგიშვილის ნათესავი; დარია გარდ. XIX საუკუნის სამოციან წლებში.

77. მიხ. თუმანიშვილის სახლს საკმაო ინტერესი აქვს როგორც ქალთბილისის ტოპოგრაფიული განვითარების ისტორიისათვის, ისე იმ მხრივ, რომ ამ სახლთან დაკავშირებულია ბევრი ცნობილი პიროვნების სახელი.

1842 წლის სექტემბრის 2-ს მიხ. თუმანიშვილის ცოლმა სოფიო აბრამის ასულმა იყიდა სტატსკი სოვეტნიკის მეუღლის ეკატერინე გავრილენკოვასაგან (დაბადებით თავ. მელიქიშვილის ასული) ქვიტკირის ერთსართულიანი სახლი საკუთარი მიწით ქალ. თბილისის I-ლი ნაწილის მე-2 კვარტალში. სახლი ფასადით ქუჩაზე გამოდიოდა. მიწის ნაკვეთი შეიცავდა 224 საყენსა და 12 მეოთხედს. შენობას საზღვრავდა: აღმოსავლეთით — სახლი, რომელიც ეჭირა კავკასიის ცალკეული კორპუსის შტაბის უფოოსს (ჩვენს დროს ამ სახლში რევოლუციის მუხეშმია), დასავლეთით სახლი მღვდ. ილარიონ ივანოვისა (ახლა სასტუმრო „თბილისი“), ჩრდილოეთით სახლი კომისიონერის სტეფანოვისა (შემდგომ ამილახვარის სახლი, მუნიციპალიტეტული საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისას), სამხრეთით — ქუჩა, რომელიც მიდიოდა ალექსანდრეს მოედნისაკენ (შემდგომ ბარიათინსკის ქუჩა, ხოლო ამჟამად ჯორჯიაშვილის ქუჩა).

1842 წლის ოქტომბრის 20-ს სახლის ახალ მფლობელს მიეცა დაუფლების სიგელი (вводный лист); იგი დღემდე შენახულა.

სახლის აშენების დრო გამორკვეული არ არის. მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი გაყიდვამდე დიდი ხნის აშენებული არ უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ქალაქის განაპირა ადგილას იდგა, რომლის გაშენებაც ის-ის იყო იწყებოდა.

მიხ. თუმანიშვილმა ამ სახლის გვერდით ორსართულიანი სახლი ააშენა, რისთვისაც ვალი აიღო „პრიკაზიდან“. ამ ორ სახლს ეზო ჰყოფდა: ერთსართულიანი სახლში ცხოვრობდა თვით მიხ. თუმანიშვილი ოჯახით, ხოლო ორსართულიანი სახლში, რომელიც მის ქვევით იყო ყოფ. ლორის-მელიქოვის ქუჩისა და ყოფ. ბარიათინსკის ქუჩის შესართავის პირდაპირ, მდგომარეობი ცხოვრობდნენ.

ისტორიულ ცნობაში „ისტორია ერთი ძველი სახლისა თბილისში“ („История одного старого дома в Тифлисе“—გაზ. „კავკ. სლოვო“—ს 1918 წ. 17 აპრილის №-ი) მოთხრობილია, რომ იმის შემდეგ, როდესაც სახლის პირდაპირ მდებარე სასაფლაოს და სანაგვეს ნაცვლად გაშენდა ალექსანდრეს სახელობის ლამაზი ბაღი (თავ. ბ ა რ ი ა თ ი ნ ს კ ი ს დ რ ო ს), ქალაქის ეს ნაწილი არისტოკრატიულ კვარტალად გადაიქცა და მოზინავენიც სხვანაირნი გახდნენ, სულ მეფის-ნაცვლის ამაღლისანიო. „მასწავს (მოთხრობი გ. მ. თ უ მ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ა), რომ აქ ცხოვრობდა გრაფი ვ ო რ ო ნ ც ო ვ - დ ა შ კ ო ვ ი, შემდგომ კავკასიის მეფის-ნაცვლი, მაშინ-კი თავ. ბ ა რ ი ა თ ი ნ ს კ ი ს ქ ა ბ უ კ ი ა დ ი უ ტ ა ნ ტ ი. იგი სპორტის დიდი მოყვარული იყო, ჩვენს თავლაში ჯიშინ ცხენებსა და ყოჩებუ იწახავდა. ცხენები ყველას ანცვიფრებდნენ დოღში, ხოლო ყოჩები—რკენაობით, რაც ჩვენს ეზოში იმართებოდა ხოლმე. გრაფი ამაზე აუარებელ ფულს ხარჯავდა და ჩვენი ქვეყნის საქმეები მას სრულიადაც არ აინტერესებდა. მასში ჯერ კიდევ ადმინისტრატორი არ ჩანდა.“

ამ დახასიათებას უნდა დაემატოს (თუმანიშვილის ოჯახში დარჩენილ მოგონებათა მიხედვით), რომ ვორონცოვ-დაშკოვს, რომელიც გადმოყვანილი იყო კავკასიაში ვილაცასთან დუელის გამო, სხვა გასართობიც თურმე ჰქონდა: შეხარხოშებული რომ დაბრუნდებოდა ხოლმე რომელიმე ქეიფიდან, ჩვეულებრივ აძვრებოდა სახლის სახურავზე და გახელებით დარბოდა, გულს უხეთქავდა რა თავის კამერდინერს, რომელიც შეშინებული დასდევდა, რათა ქუჩაში გადავარდნისაგან გადაერჩინა.

„მის (ვორონცოვის) შემდეგ,—განაგრძობს გ. მ. თუმანიშვილი,—მაშინვე მისი ბინა დაიქირა ცნობილმა ქართველმა პოეტმა. გენერალმა ვახტანგ ორბელიანმა, ბატონიშვილი თეკლეს შვილმა და მეფე ირაკლის შვილის-შვილმა, იგი აქ უბრალოდ ცხოვრობდა და ყოჩების რკენაობა აღარ გვინახავს. სიცოცხლის მიწურულს მამაჩემი მთავარ კორპუსში გადავიდა, დასტოვა რა პატარა ბინა. აქ, სამოციანი წლების ნახევარში, ჩვენსას დაიარებოდნენ ახალი თაობის წარმომადგენელნი. ხშირად მოდიოდა თავ. ა. კ. ბ ე ბ უ თ ო ვ ი, რომელმაც განიზრახა გაზ. „ტიფლისკი ვესტნიკის“ გამოცემა, მაშინ ერთადერთი კერძო ორგანოსი რუსულ ენაზე. მოდიოდნენ ხანდახან ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწენი ბეს. და ნიკ. დ ო ლ ო ბ ე რ ი ძ ე ნ ი, პ რ ო ფ. შ. გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, გ. ა. კ ა ლ ა ნ თ ა რ ო ვ ი, ავტორი ცნობილი განცხადებისა: „ბატონ-ყმობა საქართველოში“ („Крепостное право в Грузии“), ისტორიკოსი დ. შ. ბ ა ქ რ ა ძ ე, ნ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი, ა. ბ ე რ ყ ე და სხვ. იმ ო რ ო თ ა ხ შ ი, სადაც ახლა [1918 წ.] მოთავსებულია „კავკ. სლოვოს“ კონტორა და სარედაქციო დარბაზი, ხშირად თავს იყრიდნენ ქართველი მწერლები. რათა მოეწყით ესა თუ ის სალიტერატურო ან საზოგადოებრივი საქმე. ასე წარმოიქმნა აქ ამხანაგობა ქართველ კლასიკოსთა ჯამოსაცემად. მუდმივი ქართული სცენა, მასწავლებელ ქალთა საზოგადოება, ყურნ. „ჯეჯილი“ და სხვ. აქ ხშირად იყვნენ ხოლმე სახელოვანი ქართველი პოეტები და მწერლები: ი ლ ი ა ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, ა კ ა კ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი, რ ა ფ ი ე ლ ე რ ი ს თ ა ვ ი, გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი [შენიშვნაში ჩამატებულია: „რომელიც შემდგომ ჩვენს ოჯახს დაუშათესავდა]. აქ ხანდახან იმართებოდა სცენის მოყვარეთა რეპეტიციები, სცენაზე შესასვლელად რომ ემზადებოდნენ: ს ა თ ა რ ო ვ ი - ბ ა შ ი ძ ი ს ა, გ ა ბ უ ნ ი ა - ც ა გ ა რ ლ ი ს ა და სხვათა. ამაზე უფრო გვიან აქ თავს იყრიდნენ თბილისის მუნიციპალიტეტის გამოჩენილი მოღვაწენი: პ. ა. ი ხ მ ა ი ლ ო ვ ი (ყოფილი ქალაქისთავი), მ. ი. თ ა მ ა შ შ ვ ე ი, ნ. ხ. ც ხ ვ ე და ძ ე და სხვ. ამასთანავე, სერიოზულ სჯაბასს ხანდახან ხუმრობაც სცვლიდა. მაგალითად, პირველ ორს ზევით დასახელებულ პირთაგან იშვი-

ათი უნარი ჰქონდათ უეცრად ჩაძინებისა, რაც ხელს გვიწყობდა გვეოხუნჯა მათზე. კიდევ ამაზე უფრო გვიან აქ მოეწყო წრე ახალი ყოველდღიური პროგრესიული და დემოკრატიული გაზეთი „ნოვოე ობოზრენიე“-ს გამოსაცემად. რამდენიმე წლით ამაზე ადრე (1883—1884 წ.წ.) შენობის მთავარი კორპუსი შეერთებულ იქნა ახლად აშენებულ სახლთან და დაიდგა ახალი მესამე სართული. „კავკ.-სლოვოს“ ახლანდელ სადგომს ზევით ცხოვრობდა მაშინ კარგად ცნობილი მომღერალი ქალი პ ა პ ა ი ა ნ ი, ხოლო იმის გვერდით ღრმად მოხუცებული დედა გრაფი ლ ო რ ი ს მ ე ლ ი ქ ო ვ ი ს ა, მაშინდელი შინაგან საქმეთა მინისტრისა და დიქტატორისა. ქვევით მოთავსებული იყო „ნოვოე ობოზრენიეს“ კონტორა და რედაქცია. წინა-კარის უახლოეს ოთახში, რომელიც ეზოში გადიოდა, იჯდა ტიპიური ენერგიული ფიგურა „დაშნაკუთუნ“ პარტიის ცნობილი დამაარსებლის ქ რ ი ს ტ. მ ი ქ ა ე ლ ი ა ნ ი ს ა, რომელსაც იმ დროს კორექტორის უბრალო თანამდებობა ეჭირა. შემდგომ იგი აქვე გაჩხრიკეს და დააპატიმრეს. ამოჰყო რა თავი ემიგრაციაში საზღვარგარეთ, მან ფართოდ განავითარა თავისი მოღვაწეობა. შემდეგ ოთახში, რომელიც აგრეთვე ეზოში გადიოდა, მუშაობდა რედაქტორის თანაშემწე გ. მ. ლ ა ს ხ ი შ ვ ი ლ ი, ამჟამად ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტების ლიდერი ჭეიმში. იქვე ხშირად გამოჩნდებოდნენ ხოლმე ი ვ ა ნ ო ვ ი ჩ ი (ს ვ ე დ ე ნ ც ო ვ ი), მაშინ ცნობილი ბელეტრისტი, ნაროდნიკი, რომელიც განაგებდა ფელეტონის განყოფილებას, და ვ. ზ. ლ უ ნ კ ე ვ ი ჩ ი, აგრეთვე ნაროდნიკი, რომელიც უძღვებოდა სალიტერატურო და საჟურნალო მიმოხილვის განყოფილებას. იქვე ხშირად შეიხედავდა ხოლმე, ცნობილი სომეხი რომანისტი და დრამატურგი შ ი რ ვ ა ნ. ხ ა დ ე, რომელიც ადგენდა სიმბურ ქრონიკას, და აგრეთვე ამიერკავკასიის ბოლშევიკების ერთერთი ხელმძღვანელი ს. შ ა უ მ ი ა ნ ი, მაშინ ჯერ კიდევ გიმნაზისტი და თანაც კორექტორი.

მაგრამ ჩვენთან იყვნენ ისეთი ადამიანებიც, რომელთაც არავითარი საერთო არა ჰქონდათ რა პოლიტიკასთან. თავის დროზე გამოჩენილი პეტერბურგელი მომღერალი კ ო მ ი ს ს ა რ ყ ე ვ ს კ ი (მამა არა ნაკლებ გამოჩენილი აქტივისისა), რომელიც იმ დროს თბილისში ვაკვეთილებით ცხოვრობდა, აწარმოებდა მძვინვარე თეატრალურ ქრონიკას. მაქსიმ გ ო რ კ ი, იმ დროს თბილისში მყოფი, გვიგზავნიდა თავის ჭაბუკურ ლექსებს, 'ხოლო შესანიშნავნა შ ა ლ ი ა - პ ო ნ მ ა, რომელიც მაშინ ჩვენს ოპერაში უბრალო როლს თამაშობდა, პატივი-გვცა და მხურვალე მონაწილეობა მიიღო ჩვენი წრის მიერ საქველმოქმედო მიზნით გამართულ კონცერტში“.

იმავლე „ერთი ძველი სახლის ისტორიაში“ ნათქვამია, რომ ამ სახლში რედაქცია უკეთდებოდა ბატონყმობისაგან გლეხთა განთავისუფლების ყველა აქტს და რომ ამ სახლში ინახულდნენ ხოლმე მიხ. თუმანიშვილს „ტფილისში ერთადერთი რუსულის გაზეთის „კავკაზისა“ და ერთადერთი ქართული ჟურნალის „ცისკრის“ თანამშრომელნი, მიაი გიმნაზიელი ამხანაგი, სახელოვანი პოეტი ნ ი კ. ბ ა რ ა თ ა შ ვ ი ლ ი, პოეტი და დრამატურგი გ ი ო რ გ ი ე რ ი ს თ ა ვ ი (ქართული თეატრის დამაარსებელი), გახ. „კავკაზის“ თანამშრომელი ივ. ივ. ე ვ ლ ა ხ ო ვ ი (ოპერის არტისტისა და თბილისელი ანტრეპრენიორის მამა) და სხვანი. აქვე გამოჩნდებოდნენ ხოლმე ხანდახან თბილისში ჩამოსული სახელგანთქმული პირნი.

ამ სახლის ცნობებს, რაც „ისტორიაშია“, ბევრი რამ აკლია: პირველ ათწლეულში, ვორონცოვისა და ორბელიანის გარდა, აქ ბინადრობდნენ აგრეთვე სხვა პირნიც, რომელთაც თავის დროზე თვალსაჩინო სახოგადობრივი და სამსახურებრივი მდგომარეობა ჰქონდათ, განაკუთრებით მეფის-ნაცვლის ამალისა და საადმინისტრაციო წრის პირნი. მიხ. თუმანიშვილის არქივში დაცულია მის

სახლში ბინის ქირავნობის დოკუმენტები. ყველაზე უადრესი—1846 წლისაა. 1846 წლის ივნისის 1-დან 1847 წლის ივნისის 1-მდე სახლში (მეორე ორსართულიანი სახლი, რომელიც ქირავდებოდა) ბინადრობდა „1100 მანათად ვერცხლით“ გვარდიის შტაბს-კაპიტანი კონსტანტინე არკადის-ძე გრაფი სუვოროვი მიხეილისკი, თავადი იტალიისკი (1809—1878), სახელოვანი სარდლის ჩამომავალი; მას ეჭირა „13 „თეთრი ოთახი“, 1 სამხარეულო, 1 სამოსამსახურო, 2 სარდაფი, 1 თავლა, 1 სარაია და ეზო“. დადებული ხელშეკრულება შემდგომ განგრძობილი ყოფილა. სუვოროვი, როგორც ვოლონტერი, მონაწილეობას იღებდა გენ. ველიამინოვის ლაშქრობაში კუბანის იქით 1835 წელს, ირცხებოდა იმ დროსვე მთავარმართებლის კანცელარიაში, შემდეგ იმყოფებოდა ექსპედიციაში რაევსკის უფროსობით. ორმოციან წლებში სუვოროვი მ. ს. ვორონცოვის ადიუტანტი ყოფილა. 1855 წელს, ლეიბ-გვარდიის ეგერთა პოლკის პოლკოვნიკის ჩინით, იგი ირიცხებოდა მოსკოვის ორდონანს-ჰაუზთან არსებული სამხედრო სასამართლოს კომისიის ასესორად, ხოლო შემდგომ გოფმარშალი ყოფილა. მისი ცოლი ელ. ისაბედალექსის ასული, რომელიც მასთან ერთად მიხ. თუმანიშვილის სახლში ცხოვრობდა, იყო ცნობილ მოსკოველ ზიტროვოთა ოჯახიდან. (ცნობები სუვოროვზე ამოღებულია ნაწილობრივ „რავესკების არხივიდან“—ტ. II, გვ. 428).

1847 წლის ბოლოს ამ სახლში ცხოვრობდა „დეის. სტატ. სოვ. ნიკ. სემიონოვი, რომელიც 1852 წელს (შეიძლება იმ დროსაც, როცა იგი ამ სახლში იდგა) იყო ამიერკავკასიის მხარის მთავარ სამართველოს საბჭოს წევრი და იმავე დროს კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველი.

1851 წელს იმავე სემიონოვმა დაიქორავა ეს სახლი 8 თვით მზრუნველის სამმართველოს კანცელარიისათვის. როგორც ჩანს მიხ. თუმანიშვილის ჩანაწერიდან 1851 წლის „კავკას. კალენდარში“, იმავე წლის მაისს მდგმურები გამოიცვალნენ: „ოთხშაბათი, 7. ე. ნ. სემიონოვმა დასტოვა ჩემი სახლი. ხუთშაბათს 8. გადმოვიდა თავადი ნ. ბ. იუსუფოვი“.

1855 წლის ივლისის 1-ს ზემო სართული დაუქირავებია კავკასიის ცალკეული კორპუსის შტაბს მორიგე (დეჟურნი) შტაბ-ოფიცრისათვის.

1856 წლის სექტემბრის 15-ს ზემო სართულში ჩასახლებულა ფლიგელ-ადიუტანტი, გვარდიის როტმისტრი მიხ. ივ. ჩერტკოვი მე-2.

1857 წელს მთელი სახლი დაუქერია სექტემბრის 15-დან დიდი მთავრის კონსტანტინე კონსტანტინეს-ძის სახელობის გრენადერთა პოლკის მარჯვენა დასაყრდენ პეტრეს-ძე ტრუბეცკოის.

1859 წელს დაიდვა ხელშეკრულება მთელი სახლის დაქირავებაზე ლეიბ-გვარდიის ცხენოსანთა პოლკის კორნეტის გრაფი ილარიონ ივანის-ძის ვორონცოვი-დაშკოვის მიერ (1859 წლის სექტემბრის 1-დან 1860 წ. სექტემბრის 1-მდე; შემდეგ ხელშეკრულება განგრძობილ იქნა 1 წლით და კვლავ 6 თვით).

1864 წლის ივლისის 1-დან ზემო სართული ეჭირა გენერალ-მაიორ. თავ. ვახტანგ ორბელიანი.

1868 წელს ქვემო სართული დაიქორავა ივნისის 1-დან საფრანგეთის მოქალაქემ ალფრედ ბულიონმა, ხოლო 1873 წელს—კბილის ექიმმა ვოლოფ-ხოვმა.

უგვიანესი დროის (წარსული საუკუნის 80—90-იანი წ.წ.) მდგმურთაგან შეიძლება დავასახელოთ თბილისში კარგად ცნობილი ნაფიცი გეკილი პლიუსი-ჩიკა-პლიუსი-ჩიკისკი. იყვნენ სხვებიც.

„ნოვოე ობოზრენიეს“ რედაქციას ეჭირა მეორე სართულის ნაწილი მთელი იმ დროის განმავლობაში, რაც ეს გაზეთი გამოდიოდა ძმათა თუმანიშვილებ-

შის ხელმძღვანელობით. იმის შემდეგ, რაც გაზეთი კალანთარ ივანეს-ძის კალანთაროვის ხელში გადავიდა, რედაქცია მოთავსებული იყო პირველ საართულში.

1914 წლიდან 1921 წლამდე აქ მოთავსებული იყო „კავკასკოე სლოვოს“ რედაქცია.

ნახევრად სარდაფურ სადგომში, რომელიც ეზოში იყო, მოკლე ხანს თავს აფარებდა თბილისის ბოლშევიკთა იატაკქვეშა სტამბა.

ამ სახლში დიდხანს იმყოფებოდა პროფ. რიადნოვის საოპერო სტუდია და დამსახურ. არტისტის ნ. ა. გრიჭუროვის კლასი.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისას „ნოვოე ობოზრენიეს“ ყოფილი სადგომი ეჭირა თანამიმდევრობით რუსეთის კომუნისტური პარტიის (ბ) კავკასიის ბიუროს, პროფესიული კავშირების სრულიად-საკავშირო საბჭოს კავკასიის ბიუროს, დამხდვევ სალაროს, ხოლო ქვემო საართული საბინაო კავშირს და გ.ზ. „მუშის“ რედაქციას, ახლა უჭირავს დამხდვევი სალაროს საპენსიო განყოფილებას.

სახლის წინ დღევანდლამდე არსებობს ბაღა მიხ. თუმანიშვილის დღიურში ვკითხულობთ: 1847 წ. 23 თებერვალი, კვირა. დღეს ბაღაში ჩემი ახალი სახლის წინ დარგულ იქნა 10 თითოწლიანი აკაციის ხე. ზოგიერთი ხე, ალბათ დიდი ხანია გადახმა, ნაწილი 1934 წელს მოიჭრა, ხოლო ორა, ხე ახლაც არის.

„ნოვოე ობოზრენიეს“ გამოცემის წლებში და აგრეთვე შემდეგაც, უფრო გვიან, გ. მ. თუმანიშვილის სიკვდილამდე, ამ სახლში დაიარებოდა ლიტერატურასა, თეატრსა, საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ წრეებში ცნობილი ბევრი სხვადასხვა პირი, ბევრი ქართველი და სომეხი მწერალი (კერძოდ აქ ყოფილან არტისტი-ქალი ლ. იავორსკაია, თავისი ქმრით დრამატურგმა ვ. ბარიათინსკითურთ, ვ. ე. შეიერხოლდი და სხვა).

78. სამსახურში შესვლის დროიდან გუბერნატორის სამმართველოდან მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოში გადასვლამდე მიხეილ თუმანიშვილს ეჭირა სხვადასხვა თანამდებობა შემდეგი თანამიმდევრობით:

საქართველოს სახაზინო ექსპედიციაში (შემდგომ სახაზინო პალატა) 1837 წ. იანვრის 23-დან.

1838 წლის აპრილის 8-დან; ამიერ-კავკასიის მხარის მმართველობის დეპუტატების პროექტის შემდგენელი კომისიის თავმჯდომარის სენატორი განის, წინადადებით მივლინებულ იქნა კომისიაში.

1839 წლის ივნისის 14-ს გადაყვანილ იქნა საქართველოს სამართლისა და განჩინების ექსპედიციის მაგიდის უფროსად საგამომძიებლო ნაწილში.

1841 წლის აგვისტოს 26-დან, პირდაპირ მოვალეობათა გარდა, მუშაობდა საქმისმწარმოებლად პალატის განსაკუთრებულ საკრებულოში, რომელიც იზილავდა სხვადასხვა პირთა შთამომავლობაზე (საქართველოს დეპუტატთა საკრებულოს საქმეების გამო) ტყუილი ფიცის მიცემაში დამნაშავეთა საქმეს.

1842 წლის დეკემბრის 11-ს დაინიშნა განსაკუთრებულ მინდობილებათა უმცროს მოხელედ საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორთან და თანახლდა გუბერნატორს გუბერნიაში მოგზაურობისას.

1847 წლის დეკემბრის 12-ს დაინიშნა თბილისის სამხედრო გუბერნატორის (რომელიც განაგებდა სამოქალაქო ნაწილს) კანცელარიის გამგედ.

1848 წლის იანვრის 11-ს დამტკიცებულ იქნა გუბერნატორის კანცელარიის მმართველის თანამდებობაზე.

1849 წლის ივნისის 14-ს წარვლინებულ იქნა ელისავეტპოლის გუბერნიის, შამშადინის უბნის გასანისა და თაუზის საფოსტო სადგურებს შუა, 11.000 მან.

თულ ენაზე. შემდეგში ი. მ. ანდრონიკაშვილის შვილი არჩილი ბებუთოვთან მსახურობდა ადუტანტად და დაიმსახურა უფროსის კეთილგანწყობილება, როგორც გმირმა, რომელმაც თავი ისახელა ბაშკადიკლართან ბრძოლაში“.

როგორც გ. მ. თუმანიშვილის შენიშვნებიდან ჩანს, მას აზრად ჰქონდა გამოეჭვეყნებინა წერილი სქოლიოებით და ამ სათაურათ: „ორი გმირის მიწერმოწერა“ მის მიერ განზრახულ გამოცემაში მის. თუმანიშვილის / არქივის მასალებით. მაგრამ ეს განზრახვა არ განხორციელდა.

ბებუთოვის წერილი ფრიად საინტერესოა ისტორიკოსებისათვის იმ მხრივ, თუ როგორ მართავდა კავკასიას მეფის მთავრობა. წერილის სრული ტექსტი შემდეგია:

„ს ა ი დ უ მ ლ ო

საყვარელო კნიაზო იოანე მალხაზის-ძეგ.

არა მცირედ ვწუხ, რომ ოსების საქმე აგრე გაგრძელდა, და აქამომდე რეზულტატი თითქოს არა სჩანს რა. დღეს მივიღე თქვენი მოწერილობა, რომლითაც მათს გაგზავნას; ეს ნიშნავს კიდევ ახალ პირობების დადებას ოსებთაგან, რადგან მათ ჰსურსთ, რომ ვლადიკავკაზს ანუ ეკატერინოგრადს იყვნენ გაგზავნილნი ისინი; ამით ჰსჩანს რომ არა გულწრფელად არიან ოსები თავიანთს პირობაზედ; მაშასადამე თქვენ ვაქვსთ ნება რომ აღსასრულებლად კნიაზის მიხაილ სიმონიჩის* ბრძანებას, თვით თქვენთან წოდებულთ ის კაცები ოსებთაგანნი, რომელნიც საჭირონი არიან, და უკე თუ არ გაიზღონ, მაშინ დამორჩილება მათი ძალით უნდა მოახდინოთ, როგორც ამას წინათაც მოგახსენე საფუძველისა მანამესტნიკის ნებისა, მე ვგონებ რომ პირველის ჩემის მოწერილობით რომ მოგეთხოვნათ ის კაცები თქვენთან, მეორედ რაზრეშენიის მოთხოვნა საჭირო აღარ იქნებოდა და არც დრო დაიკარგებოდა, რომელიც მაგისტანა გარემოებაში ძალიან ძვირი არის; აგრე ხუთი კვირა არის, რომ ოტრიადი მანდ დგას; იმერეთის მილიციაც მოსულა, და მიწერ მოწერაში საქმე წაშუშატებლად ჰრჩება:—ამას წინათ ხოლო ოტარიოვის** მიწერა ავალოვთან***, რომ ჯარი და ხარბაზნები, რომელნიც კობას არიან შეყრილნი ხოლო ოტარიოვის ოტრიადის გასაძლიერებლად, დაითხოვოს თავის თვისა და წასასვლელად რადგან საჭირო აღარ არიანო; ავალოვის მოწერილობა წაომოედგინა გოგელთან**** და ეთხოვნა რაზრეშენიე; მე არ ვიცი კობის ჯარების დათხოვნა თქვენი ბრძანებით არის, თუ თითონ ხოლო ოტარიოვის უქმნია ის განკარგულება; ვითარცა თქვენის მოწერილობით ჰსჩანს, ჯერეთ საქმე ოსებისა არ დასრულებულა, და შეიძლება რომ კიდევაც ჩხუბი მოგივიდესთ, ამის გამო ჯარების დათხოვნის დრო გგონებ არ იყოს. მე ასე ვუპირობ და სხვა ჩემდა უცნობი გარემოება თუ არის რამე, მე არა ვწუხი.

* თავადი ვორონცოვი

** პოლკ. ხოლო ოტარიოვი—ქართ. სახაზო მე-18 №-ის ბატალიონის მეთაური,

*** ავალიშვილი—პოლკ. შემდეგ გენერალი, მთავლ ხაზბთა უფროსი.

**** გენ. გოგელ, მთავარი ძტაბის უფროსის თანაშემწე.

ნება მომეცით კნიახო, ვითარცა თქვენს მეგობარს, გულწრფელობით ჩემი ჰაზრი გამოგრცხადოთ, რომელ თუმცა თქვენი სამღერავი ხოლოტაროვთან საფუძვლიანი არის, რომ მას არ უნდა დაეწყოს ოსებთან პირობები, მაგრამ თქვენ ვითარცა ოტორიანის ნაჩაღნიკს, გქონდათ სრული სამართალი დარღვევად იმ პირობებისა და მყისვე აღსრულებად ნამესტნიკის ბრძანებისა; ხოლო რადგან თქვენ არ ინებეთ ესე და რაზრეშენიე მოითხოვეთ, ვგონებ ხოლოტაროვისათვის აღარ უნდა მიგენდოთ კაცების თქვენთან დაბარება, არამედ სასტიკად გებრძანებინათ რომ თქვენთან მოსულიყვნენ ვინც საჭირო იყო ოსებთან. უკე თუ გეახლებოდნენ, მაშინ განერინებოდით უბრალოდ სისხლის დათხვევას, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიხვიდოდით ჯარით და დაამორჩილებდით მათ საჭურველის ძალით. ხოლო რადგან თქვენ ისევ ხოლოტაროვს მიანდეთ ეს საქმე, აწ ახლად ოსები პირობას ითხოვენ რომ ვლადიკავკახს გაგვზაუნეთო ნამესტნიკთან და თქვენ კვლადცა ითხოვთ რაზრეშენიეს ამა გარემოებისას; ამასობაში დრო მირბის, ხარჯი ჯარის უბრალოდ იხარჯება, და გორის უეზდისა და იმერეთის მილიცია, მეტადრე პირველნი, განზორებულნი თავიანთ სახლებითგან, ჰსცდებიან თავიანთს მუშაობას, რადგან ახლა არის გლეხიკაცის მუშაობის ჟამი; ახლა იქნება ოსებმა კიდევ ახალი პირობა მოჰსთხოვონ ხოლოტაროვს, კვლავადვე რაზრეშენიე უნდა მიიღოთ, და საქმის დასრულება გაგრძელდება.

საგანი თქვენის კომანდიროვკისა ნამესტნიკისაგან ის იყო, რომ თქვენ ვითარცა ვოენის გუბერნატორი, რომელსაც აქვს თავის გუბერნიაში უფლება, ყოველს მოქმედებას უმჯობესად შეათანხმებთ მანდაურთ გარემოებათთანა და რადგან გაქვთ წერილით ბრძანება კნიახი მიხეილ სიმონიჩისა, რაზრეშენიები საჭირო აღარ უნდა ყოფილიყო აღსასრულებლად ნამესტნიკის ნებისა.

ვგონებ, ხოლოტაროვის პასუხის მოსვლამდინ, რომ მიხვიდეთ როკს ჯარით, მაშინ აღარა შეეძლებათ რა ოსებს და რასაც თქვენ უბრძანებთ აღასრულებენ და დამორჩილებიან; მაშინ მოახდენთ შესაბამის განკარგულებას, ვითარსაც საჭიროდ დაინახავთ; უსამურეს* იქნება, უკეთუ ყოველი ესე მოხდეს თვინიერ სისხლის თხვევისა.

კეთილგონიერი თქვენნი განკარგულებანი ჯავის სოფლების და კოშკას მცხოვრებთა დამშვიდების გამო მიღებულნი დაგვირგვინებულ იქმნენ სრულის წარმატებითა და არაა არის იქვი რაიმე, რომელ მოკლეს დროშიდ დაბოლოებთ დანაშთენს ნაწილსაც თქვენის მონდობილებას; თუმცა როგორც თქვენ იწერებით, დანაშთენი ესენაწილი არის უძნელესი, მაგრამ კეთილ გონიერი თქვენი განკარგულება და გამოცდილება მაგგვარ საქმეებში გვარწმუნებენ საამურს დასასრულებედ, რომელსაც მოუთმენლად მოკლის მართებლობა.

მეგობრულს საფუძველზედ მოწერილი წიგნი ესე გთხოვთ უმორჩილესად მიიღოთ იმავე საფუძველსაზედა და იქმნეთ დარწმუნებული, რომელ ძარად შეუცვალებელის ჩემის თქვენდა პატივისცემით ვშთები.

თქვენის ბრწყინვალეებისა
ერთგული მოსამსახურე

თავ. ვასილ. ბებუთოვი.“

23 ივნისს 1850

თბილისს.

* უსამურეს.

ორივე გმირის დასახასიათებლად საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ე. გ. ვეიდენბაუმიის გამოუქვეყნებელ დღიურში 1888 წლისა (საქართველოს მუზეუმის ბლანაწერთა განყოფილებაშია) ჩაწერილია: „სხვათა შორის თავადმა [კავკასიის მთავარ მართებელი დონდუკოვ-კორსაკოვი] გვიამბო შესანიშნავი შემთხვევა, რომელიც ამტკიცებს განსვენებული გენერლის თავადი ივანე მალხაზისძე ანდრონიკაშვილის საზრიანობას და მოხერხებულებას. აღმოსავლეთში ომის დროს იმერეთს თავი იჩინა ჩვენთვის სამტრიაშიაობამ. მშვიდობიანობის დასამყარებლად გაგზავნილმა თავად ანდრონიკაშვილმა შეჭრიბა ხალხი და მიაყარა და მიაყარა მწარე საყვედური და ლანძღვა. თქვენ არამხადები, მშიშრები, და სულელები სართ, უთხრა მან წოდებათა წარმომადგენელთ. სად იყავით მაშინ, როდესაც მე და სოლომონ მეფე ავჯანყდით? მაშინ როგორც მშიშარა კურდღლები მიიმაღენით და გაგვეციოთ მეფეც და მეც! რუსები კი მაშინ ერთი შუქანი იყვნენ და ადვილად გავანადგურებდით. მაშ რა გინდათ ახლა, თქვე უტყვიან თავიანებო, როდესაც რუსებს მთელი დივიზიები ჰყავთ და გაგსრესავენ იოლად და უღმობელად“.

ამ შესანიშნავმა ორატორულმა ხერხმა მოხუცი გენერლისამ გასჭრა: მღელვარება მოისპოა.

ურთიერთობა მოხუც გუბერნატორსა და მის კანცელარიის ახალგაზრდა მმართველს შორის მართლ სამსახურის ხასიათისა არ იყო. ანდრონიკაშვილი იფრიად აფხაბედა მიხ. თუმანიშვილის ნიჭს და პატიოსნებას და არაერთხელ აღნიშნავდა ხოლმე მის დამსახურებას სიტყვიერად და წერილობით თავის მოხსენებაში მეფის-ნაცვლისადმი. კერძოდ, 1854 წლის მაისის 8-ს მან სთხოვა სამოქალაქო სამმართველოს უფროსს მიეცა მიხ. თუმანიშვილისათვის „ამიერკავკასიის საზოგადოებრივი მზრუნველობის პრიკაზის“ („Приказ общественного призрения“) დირექტორის პოსტი და თანაც ჩინებული რეკომენდაცია გაუკეთა. ამაზე უფრო ადრე, 1853 წ. თებერვლის 11-ს, იგი სწყრდა სამოქალაქო სამმართველოს უფროსს 23.261 მან. გამტაცებელთა აღმოჩენასთან დაკავშირებით, რომ მიხ. თუმანიშვილის ეს აღმოჩენა „იშვიათია და თითქმის უმაგალითოც კი“. ალბათ ანდრონიკაშვილის მოხსენებათა მეოხებით იყო, რომ მიხ. თუმანიშვილს ყურადღება მიაქცია ვორონცოვმა, რომელმაც რამდენჯერმე მიანდო მას, პასუხსაგები საქმე, თუმცა ვორონცოვის განკარგულებაში მრავალრიცხოვანი შტატი იყო მოხელეებისა და ადუტანტებისა, ხოლო მიხ. თუმანიშვილს თანამდებობა ეჭირა არა მთავარ სამმართველოში, არამედ გუბერნატორთან.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახულა: 1) ანდრონიკაშვილის თხოვნით მის მიერ 1854 წლის ოქტომბერში შედგენილი მოხსენება (записка) ქუთაისის გუბერნიის (შორაპნის მაზრის) სვირის თემის (волости) შესახებ, რომელიც ანდრონიკაშვილის დედის—იმერეთის ბატონიშვილის მარია მარჩილის ასულის—მფლობელობაში იყო, როგორც იმერეთის მეფის სოლომონ II მიერ ბოძებული. როდესაც სოლომონი თურქეთს გაიქცა ბატონიშვილის მარიამის ქმართან ერთად, რუსეთის მთავრობამ მოახდინა მამულის კონფისკაცია. მოხსენებაში მოყვანილია საფუძვლები, რაზედაც დამყარებით ი. მ. ანდრონიკაშვილი თხოულობს დაებრუნოს მამული; 2) მიხ. თუმანიშვილის მიერვე ანდრონიკაშვილის სახელით შედგენილი წერილები: ვორონცოვისადმი (ამ უკანასკნელის მიერ კავკასიის დატოვების გამო) და ალექსანდრე ბაგრატიონ-იმერისადმი (ახალციხის ექსპედიციის გამო. 3) მოხსენება ვორონცოვის მიერ თბილისში ავლაბარზე დაარსებული ყურმის საქმიანობის შესახებ; 4) წერილი საქართველოს ეგზარქოსისადმი

—სულიერი სამწყსოს დათვლიერებაზე ოსეთის ოლქში; 5) ექიმ ე. ს. ანდრე-
ევსკისადმი—ბორჯომის მამულზე; 6) შედარებითი წერილი იმ ბეგარის შესა-
ხებზე, რასაც იხდიან თბილისისა და ამიერკავკასიის სხვა გუბერნიების მცხოვრე-
ბნი; წერილი შედგენილი იყო მიხ. თუმანიშვილის მიერ ერევნისა, შემახისა და
ქუთაისის გუბერნატორების პროტესტის გამო იმის წინააღმდეგ, რომ მათი გუ-
ბერნიები მონაწილეობას იღებენ თბილისის მილიციის შესანახ ხარჯში; 7) მოხ-
სენების პროექტი (1850 წ. აპრილში) სასოფლო მედიცინაზე შტაბ-ლეკარის ხელ-
ნაწერითურთ „რამდენიმე სიტყვა სახალხო ჰიგიენაზე;“ 8) მოხსენება მეფის-
ნაცვალისადმი ნახიჩევანის მაზრის რევიზიაზე, რომელიც ჩაატარა მიხ. თუმანი-
შვილმა ადა სხვ.

80. რუხიკოშკი—ღირსშესანიშნავი ძველია ძველი დროისა ბორჩალოს
მაზრაში. ერთერთი ტურისტის თურმე ამტკიცებდა, ლურსმული წარწერები ვნახე
კოშკის კედელზეო. კონსტ. მიხ. თუმანიშვილის ცნობით, რომელიც
დართული აქვს მიხ. თუმანიშვილის შენიშვნას, ლურსმულ წარწერების ცნობილმა
მკვლევარებმა ბალკმა და ლემანმა არ დაადასტურეს ეს აღმოჩენა ტურისტისა.

81. კრუხენშტერნი, მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი
ბარონ ნიკოლაიმდე, სტატუს-სეკრეტარი.

მიხ. თუმანიშვილის არქივში კრუხენშტერნის სხვადასხვა სამსახურით
მოხსენებებისა და ცნობებს შორის შენახულა მისი წერილი ვ. ა. ინსარსკი-
სადმი (მეფის-ნაცვლის კანცელარიის დირექტორი) მიხ. თუმანიშვილის დანიშვნის
თაობაზე: „თავადმა მეფის-ნაცვალმა ინება დაეკისრებინა ჩემთვის თავმჯდომარე-
ობა იმ კომიტეტში, რომელიც უნდა გაიხსნას გლეხთა საქმისათვის. მე ვისურ-
ვებდი მყოლოდა მდინედად ამ საქმეში, რომლის შეერთებასაც განსაკუთრებული
განყოფილების საქმეებთან მე ვაპირებ, თავადი მ. თუმანოვი. უკეთუ თქვენ,
ვასილიანტონოვიჩ, ამის საწინააღმდეგო არა გაქვთ რა, მაშინ მე გთხოვდით
გებრძანებინათ თავადი თუმანოვისათვის შემოსულიყო ჩემთან დღეს საღამოს
7 ან 8 საათზე. თქვენი ერთგული კრუხენშტერნი. 1861 წ. 20 მარტი,“
(მიხ. თუმანიშვილის ამ წერილზე გაუკეთებია წარწერა ფანქრით: „სათანადო აღ-
სრულებისათვის“.

82. ბარონი ალექსანდრე პავლეს-ძე ნიკოლაი (1821—1899)
კავკასიაში ხანგრძლივი სამსახურის შემდეგ, 1862—63 წ.წ. იყო სახალხო განათ-
ლების მინისტრის ამხანაგი, ხოლო შემდეგ, 1863 წლიდან 1875 წლამდე, კვლავ
თბილისში მსახურობდა მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის თა-
ნამდებობაზე კავკასიაზე საგლეხო, სასამართლო და საქალაქო რეფორმების
გავრცელების დროს. არჩეულ იქნა ქალ. თბილისის საპატრო მოქალაქედ. სენა-
ტორი და სტატუს-სეკრეტარი.

ნიკოლაის დღიურები და არქივი შეიძინა 1937 წელს საქართველოს მწე-
რალთა მუზეუმმა.

83. ერთსადაიმევე დროს (1864) მიხ. თუმანიშვილი იყო წვერი კავკა-
სიასა და ამიერკავკასიაში სამოქალაქო დაწესებულებათა გარდაქმნის კომისიისა-
დაწესებულებათა გარდაქმნის დებულების პროექტი შეადგინა მეფის-ნაცვლის
მთავარი სამმართველოს უფროსის განსაკუთრებულ მინდობილობათა მოხელემ
ა. ზადოლინიმ. მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახული მიწერ-მოწე-
რიდან ჩანს, რომ ავტორს გადაუცია მისთვის თავისი პროექტი აზრის გამო-
სათქმელად. მიხ. თუმანიშვილის შეუტყობინებია ავტორისათვის დაწვრილებითი

შენიშვნები და ის, რაშიაც არ ეთანხმებოდა პროექტს. პროექტის ავტორი ცალკე წერილით მადლობას უთვლის თავის კრიტიკოსს და აღნიშნავს განსაკუთრებულად, რომ მაშინ, როდესაც სხვები დასჯდნენ მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტ შენიშვნებს და პროექტის შექმნას, მიხ. თუმანიშვილმა გამოსთქვა საქმიანი დასკვნები, რომლებსაც უმეტეს ნაწილად ავტორი დაეთანხმა.

ტაინი სოვეტნიკი ფა დევევი თავის მოხსენებითს წერილში საგლახო საქმეზე აღნიშნავს, რომ მას გადაუცია მიხ. თუმანიშვილისათვის თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების მემამულეთა და გლეხთა შესახები ცნობები, რაც მის ხელთ იყო, შესამოწმებლად.

მთავარმართებლის საბჭოს წევრს ნ. ი. პრიბილს უთხოვია მიხ. თუმანიშვილისათვის გადაეხინჯა და შეესწორებინა მისი სტატია საადგილმამულო რეფორმაზე.

ამგვარი მიმართვანი მიხ. თუმანიშვილის არქივში მრავლად მოიპოება.

⁸⁴. თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში მიწების გამოსყიდვის ოპერაციებისათვის მიხ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილ განაწესის განხილვის შემდეგ, მან მიიღო მეფის-ნაცვლის დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოზის-ძის წერილობითი მადლობა (1868 წ. აგვისტოს 14-სა): „დიდი შრომის გულდადებით და კეთილსინდისიერად შესრულებისათვის იმ პროექტის შესადგენად, რომელმაც მოითხოვა ამ საგანზე სხვადასხვა დროს გამოცემულ დადგენილებათა და აგრეთვე მათ ცვლილებათა და დამატებათა შესწავლა და ზომილი ნაშრომითაც გაადვილებულ უნდა იქნეს გამოსყიდვის ოპერაციის შესრულება, როგორც იმ მხრით, რომ ხაზინა უზრუნველყოფილ იქნება გამოსყიდვის გადასახადთა წესიერი შეტანით, ასე იმ მხრით, რომ ორ წოდებას შორის მალე დამყარდება კონებრივი ურთიერთობანი, ორივესათვის თანაბრად სახეირონი და მთავრობის იმ მზრუნველობითს განხრახვებთან მეთანხმებულნი, რათა სოფლის მოსახლეობის ყოფაცხოვრება მოეწყოს მტკიცე და ხელშეუხებელ საფუძვლებზე“.

⁸⁵. გიორგი კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი—იხ. თავი მე-VI და შენიშვნა 112.

⁸⁶. ევგენი პავლეს ძე სტარიცკი. წარსული საუკუნის 60-იან წლებში განაგებდა კავკასიაში საგამიჯვნო ნაწილს და იყო თბილ. კომერც. სასამართლოს თავმჯდომარე. შემდეგ მონაწილეობას იღებდა სასამართლო რეფორმის სამზადისში და იყო თბილისის სამოსამართლო პალატის პირველი უფროსი თავმჯდომარე. 70-იან წლებში ირიცხებოდა მეფის-ნაცვალთან და მისი საბჭოს წევრად, შემდეგ სახელმწიფო საბჭოს წევრად (ცნობები ამოღებულია კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონიდან).

⁸⁷. მ. ნ. კუჩავევი (1835—1893). შეადგინა კრებული მთავრობის განკარგულებათა საგლახო საკითხზე კავკასიაში. (1830—86 წ.წ.); ავტორია სტატიების იმავე საგანზე „ამიერკავკასიის სახელმწიფო გლეხთა ეკონომიური ყოფა-ცხოვრების შესწავლის მასალებში“ („Материалы по изучению экономического быта госуд. крестьян Закавказья“) (1835—1889 წ.წ.); ტაინი სოვეტნიკი, კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის თავმჯდომარე, მთავარმართებლის საბჭოს წევრი შინაგან საქმეთა სამინისტროდან, კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების ვიცე-პრეზიდენტი; კავკასიაში მსახურობდა 1876 წლიდან; მიხ. თუმანიშვილის სიკვდილის შემდეგ იყო დირექტორი საგლახო საქმეთა კანცელარიისა.

ნიკოლაის საპირდაპიროდ, კუჩავევი შეცდომად სთვლიდა ვორონცოვის გადაწყვეტილებას უმაღლესი მუსლიმანური წოდებისათვის მიწების დამტკიცების თაობაზე, ვინაიდან ეს წოდება ირანისა და თურქეთის ბატონობის

დროს ამ მიწებით სარგებლობდა არა; საკუთრების უფლებით, არამედ სამსახური-სათვის დროებითი სახლურის უფლებით.

კუჩაევი ეკუთვნოდა რუსი ლიბერალი ადმინისტრატორის ტიპს, რაც ასე იშვიათი იყო კავკასიაში. იგი გლუხთა საქმის ცნობილი მოღვაწის ნ. ა. მილიუტინის მოწაფე იყო. მტკიცედ მისდევდა 1861 წლის თებერვლის 19-ის რეფორმით შექმნილ პრინციპებს.

კუჩაევის ნაშრომები გლუხთა საქმეზე ამიერკავკასიაში, მიხ. თუმანიშვილის ნაშრომებთან ერთად, თითქმის ერთადერთი ნაბეჭდი დამხმარე მასალაა კერძო-მფლობელთა მიწებზე მცხოვრები კავკასიელი გლეხების ყოფაცხოვრების ისტორიის შესასწავლად (ცნობები ამოღებულია კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონიდან და გ. თუმანიშვილის „დახას და მოგონებ.-დან“ — წიგ. III).

⁸⁸ ავალიანი; ოდესისა და შემდეგ თბილისის უნივერსიტეტის პროფესორი, კავკასიაში გლუხთა საკითხის მკვლევარი—მთელი რიგი ისტორიული ნაშრომების ავტორი, ექიმი ე. ს. ანდრეევსკის მოგონებათა გამომცემელი და კომენტატორი.

⁸⁹ ბორის ესაძე. მთელი რიგი ისტორიული ნაშრომების ავტორი; ეს ნაშრომები უმთავრესად XIX საუკუნის ისტორიას ეხება.

⁹⁰ გ. ა. კალანთაროვი, ლიტერატორი; რუსული და სომხური ჟურნალ-გაზეთების თანამშრომელი. ავტორი ნაბეჭდი მოხსენებითი წერილისა „ბატონ-ყმობა საქართველოში აწინდელი საუკუნის დასაწყისს“. თავის წერილში კალანთაროვი არაერთხელ ასახელებს მიხ. თუმანიშვილის ნაშრომებს.

თ ა ვ ი VI

⁹¹ დიმიტრი ივანეს-ძე ყიფიანი (1814—1887)—გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი. მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურთა 1832 წლის შეთქმულებაში, რისთვისაც გადასახლებული იყო ვოლოგდაში. დაბრუნდა სამშობლოში 1837 წელს და შევიდა სახელმწიფო სამსახურში; აქ სწრაფად დაწინაურდა. 1859 წელს დაინიშნა კავკასიის მეფის-ნაცვლის მთავარ სამმართველოს საბჭოს წევრად. დახელოვდა საგლეხო საკითხში. მის მიერ შედგენილ საგლეხო რეფორმის პროექტს მხედველობაში ჰქონდა მარტო თავადაზნაურთა ინტერესები. მისი ინიციატივით დაარსებული იყო სათავადაზნაურო. საადგილმამულო ბანკი. 1864 წელს არჩეულ იქნა თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლად და ამ თანამდებობაზე დარჩა 1870 წლამდე. 1875 წლიდან 1879 წლამდე იყო თბილისის ქალაქის თავად; 1885—86 წლებში—ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წინამძღოლად. უღმობელად იბრძოდა ადგილობრივი ადმინისტრაციის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ, რისთვისაც გადასახლებულ იქნა ქ. სტავროპოლ-კავკაზსკში, სადაც მოკლეს მეფის აგენტებმა.

დიმ. ყიფიანი მონაწილეობას იღებდა ლიტერატურულ მუშაობაში, თანამშრომელი იყო „ცისკარისა“ (ფსევდონიმი—ბაქარ ქართლელი); თარგმნიდა ფრანგულიდან და ინგლისურიდან. 1857 წელს „ცისკარში“ დაბეჭდა შექსპირის „რომეო და ჯულიეტა“-ს თარგმანი; შემდეგ გადათარგმნა „ვენეციელი ვაჭარი“ და მთელი რიგი დრამატიული ნაწარმოებნი შექსპირისა, მოლიერისა, ბომარშესი. 1882 წელს გამოუშვა თავისი „ახალი ქართული გრამატიკა“; 1886 წელს გამოაქვეყნა „რუსსკაია სტარინა“-ში თავისი მემუარების ნაწყვეტები.

⁹² აი ეს; ეპოქის დამაზასიათებელი დოკუმენტი.

თქვენი ბრწყინვალეობა

მოწყალე ხელმწიფე

ბ ი რ თ ვ ე ლ თ უ მ ა ნ ო ვ ს გ ი ო რ გ ი ს ძ ე ს .

თქვენის ბრწყინვალეობის წერილი მეზობა, რაც გებძანა ვსტან. შემდგომ რომელიც ჩემის ყმის ქალი მოგეცით მარინე. მავსთან საქმე არავისა აქვს ვერა-ვინ გედავებათ. თუ ვინმემ დავა დაგიწყოსთ პასუხი მე უნდა გავსცე. ნება გაქვთ მაგაზე გასყიდვისაც, ჩუქებისაც ვისიც თქვენი ნება იქმნება. და როდესაც შევიყრებით როგორც რიგია იმ გვარს წერილს მოგართმევ. სწვებ დავშოები თქვენის ბრწყინვალეობის

ინისის, 4 მივხლე.

მორჩილი დავით ერისთავი.

⁹³ მიხ. თუმანიშვილს არა ერთი შემთხვევა ჰქონდა გასცნობოდა 1841 წელს ზოგიერთი თავადაზნაურის ზურგთუკანა ოინებს, როდესაც მას, სამართლისა და განჩინების ექსპედიციის (экспедиция суда и расправы) საგამომძიებლო მაგიდის უფროსის პირდაპირ მოვალეობათა გარდა, დააკისრეს (აგვისტოს 28-ს) ავრეთვე საქმისწარმოება პალატის განსაკუთრებულ საკრებულოში, რომელიც იხილავდა სხვადასხვა პირთა შთამომავლობის თაობაზე ცრუმოწმეობაში დამნაშავეთა საქმეებს (საქართვე. თავადაზნაურობის სადგაუტატო საკრებულოს საქმეების გამო).

⁹⁴ გრაფი მიხეილ ნიკოლოზის ძე შურავიოვი-ვილენსკი (1796—1866)—სახელმწიფო ქონებათა მინისტრი, ალექსანდრე II რეფორმების მოწინააღმდეგე. 1863—65 წლებში ვილნოს გენერალ-გუბერნატორი. მძინვარე ჯალათი პოლონელ მეამბოხეთა.

⁹⁵ რამდენიმე წლის შემდეგ კვლავ წარმოიშვა მოკლევადიანი კრედიტის ბანკის დაარსების პროექტი. თბილისში გაიხსნა სასოფლო-სამეურნეო კრედიტის საზოგადოება, ქუთაისში—საურთიერთო კრედიტის საზოგადოება, შემდგომ—უკვე მცირე ხნით ადრე რევოლუციამდე—ამიერკავკასიის ბანკი თბილისში.

⁹⁶ ბარბარე—მიხ. თუმანიშვილის უფროსი ქალი—დაიბადა 1846 წლის თებერვლის 22-ს. 1855 წელს შევიდა M-me ფავრის პანსიონში, ხოლო 1858 წლის იანვრის 19-ს გადავიდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში, რომლის კურსიც მან დაამთავრა 1863 წ. ინსტიტუტიდან გამოსვლისას ბარბარე თავდადებით შეუდგა თვითგანათლებას, ბეჯითად სწავლობდა ბუნებისმეტყველებას და ლიტერატურას, დადიოდა ყველა ლექციაზე, რასაც კი თბილისში კითხულობდნენ ადგილობრივი და ჩამოსული ლექტორები; განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა მედიცინის დოქტორის—შემდგომ აკადემიკოსის—ი. რ. თარხანაშვილის ლექციებს.

მთელ დღეებს და ხშირად ღამესაც ბარბარე, თავის და ანასტასიასთან ერთად, ანდრეებდა რუსოს, ესკიროსის, ბრემის, პომილოვის, კისის და ლასალის ნაწერებს. დიდის მუყაითობით სწავლობდა ფრანგულ ენას არა მარტო M-me ფავრის პანსიონში, არამედ შემდეგშიაც.

ბარბარე საზღვარგარეთ აპირებდა წასვლას განათლების დასამთავრებლად, მაგრამ ნაადრევმა სიკვდილმა უსწრო. იგი შეგნებული მომხრე იყო ქალის უმანსიპაციისა და ბევრ რამეში სამოციანი წლების მოღვაწეთა პოლიტიკურ შეხედულებათ იზიარებდა. ბარბარეს დამოუკიდებელი ხასიათის მაჩვენებელ ნაკვთად უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ წინააღმდეგ იმ დროს თბილისში გამეფებული შეხედულებისა ქალის კრძალულებასზე—მან შეისწავლა ცხენზე ჯდომა და ასე თამამად დასეირნობდა. თბილისის მიდამოებში. ბარბარეს დიდი

ჯავლენა ჰქონდა ძმების იდეურ განვითარებაზე. ნოვოროსიისკის უნივერსიტეტში გიორგის ყოფნის დროს (ოდესა, 1871—1875 წ. წ.) ბარბარეს მუდმივი მიწერ-მოწერა ჰქონდა ძმასთან; იგი აცნობებდა ხოლმე ძმას თბილისის საზოგადოებრივი და სალიტერატურო ცხოვრების ამბებზე. მისი წერილები სავსეა ვნთუზიანობით და მსჯელობით, რაც ააშკარავებს ბარბარეს სულიერ მოთხოვნათა მრავალმხრიანობას. ბარბარეს დასახული ჰქონდა ფართო ლიტერატურული გეგმა, კერძოდ მეცნიერებისა და მრეწველობის გამოჩენილ მოღვაწეთა ცხოვრების აღწერის მთელი სერია. ამ სერიიდან მან მოასწრო მხოლოდ რკინიგზის გამომგონის გეორგ სტეფენსონის (1781—1848) ბიოგრაფიის შედგენა. გამოცემით-კი ეს წიგნაკი მისი სიკვდილის შემდეგ გამოვიდა—1876 წელს. ეს ახალგაზრდა ადამიანი, რომელიც დიდ იმედებს იძლეოდა, გარდაიცვალა სწრაფ-მდინარი ჭლეტით 1873 წლის ივნისის 15-ს 26 წლისა.

⁹⁷ ალექსანდრე რევაზის-ძე თუშანიშვილი, მიხ. თუშანიშვილის ბიძაშვილი, რომელსაც მის ოჯახთან მჭიდრო მეგობრული კავშირი ჰქონდა.

⁹⁸ სტეფან გრიგოლის-ძე მელიქიშვილი, პროფესორის, შემდგომ თბილ. უნივერსიტეტის რექტორის პ. გ. შელ-იქიშვილის ძმა.

⁹⁹ ჟან-პიერ ბერანჟე (1780—1857) ფრანგი პოეტი, ივლისის რევოლუციის მონაწილე, ცნობილი „სიმღერები“-ს (ლექსები) ავტორი.

¹⁰⁰ სამუილ სმაილსი, ინგლისელი მწერალი,—მორალისტი XIX საუკ.

¹⁰¹ „Отечественные записки“—1818 წელს დაარსებული ჟურნალი, რომელსაც გამოსცემდა ჯერ პ. პ. სვინინი, შემდეგ ა. ა. კრავესკი, მერე (1868 წლიდან) პოეტი ნ. ა. ნეკრასოვი და სატირიკოსი მ. ე. სალტიკოვ-შჩედრინი. ჟურნალში უახლოეს მონაწილეობას იღებდნენ კრიტიკოსი ბელინსკი და გამოჩენილი რუსი მწერლები.

¹⁰² „Неделя“—ერთი საუკეთესო რუსული სალიტერატურო ჟურნალთაგანი, რომელშიაც მონაწილეობას იღებდნენ: ლავროვი, ტურგენევი, გერცენი, შელგუნოვი და სხვ.

¹⁰³ „Санктпетербургские Ведомости“—70-იან წლებში პროგრესიული ორგანო კორშის რედაქტორობით.

¹⁰⁴ „გლეხიკაცის ისტორია“—ფრანგი ავტორების ერკმანისა და შატრიანის რომანი.

¹⁰⁵ „Дневник провинциала в Петербурге“—მ. ე. სალტიკოვ-შჩედრინისა (სტატიები, რომლებიც იბეჭდებოდა 1873, 1881 და 1885 წლებში).

¹⁰⁶ ტასო—ანასტასია მიხეილის ასული თუშანიშვილისა (დაიბ. 1849 წლის აგვისტოს 25-ს, გარდ. 1932 წლის თებერვლის 7-ს (ახ. სტ.)), მიხ. თუშანიშვილის ქალი, შემდგომ მეუღლე პუბლიცისტის და ბელეტრისტის გიორგი ექვთიმეს-ძე წერეთლისა, რომელიც იყო პირველი ქართული გაზეთის „დროების“ რედაქტორი და ჟურნალი „კრებულის“ გამომცემელი (ნ. ნიკოლაძესთან ერთად).

ა. მ. თუშანიშვილი-წერეთლისა მ პირველდაწყებითი განათლება მიიღო M-mie ჭავჭავის პანსიონში, სადაც 1858 წლის თებერვლის 16-ს შევიდა. შემდეგ სწავლობდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში, რომლის კურსიც მან დაამთავრა 1865 წლის ივნისის 1-ს. ამის შემდეგ იგი განაგრძობდა თვითგანვითარებას თავის უფროს და ბარბარესთან ერთად. ახალგაზრდობაში რადიკალური მიმართულებისა იყო, განიცდიდა სამოციანი წლების მოღვაწეთა გავლენას, გატაცებული იყო ქალთა ემანსიპაციის იდეით და აღზრდის საკითხებით. 1876 წელს იმგზავრა საფრანგეთსა და შვეიცარიაში გვროპის საზოგადოებრივი

ცხოვრებისა და სააღმზრდელო დაწესებულებათა გასაცნობად. 1889 წლიდან სცემდა ჟურნალ „ჯეჯილს“. პირველში თითო ნომერს ორ თვეში ერთხელ, ხოლო 1896 წლიდან ყოველთვე (1921 წლამდე) იაკობ გოგებაშვილისა, ალ. ჭიჭინაძისა, გ. იოსელიანისა, შემდეგ ე. წერეთლისა, ს. ციცი-შვილისა და სხვათა უახლოესი თანამშრომლობით. ამასთანავე, იგი იყო ავტორი მრავალი საბავშვო ამბავისა, მოთხრობისა (განსაკუთრებით ნათარგმნის) და ბევრი სხვა მასალისა, რაც „ჯეჯილში“ იბეჭდებოდა. 1891 წელს მისთვის გადაგიორგი წერეთელს და ამ დროიდან აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ყველა მის მიერ დაწყებულ სალიტერატურო საქმეში. 1893 წლიდან, გიორგი წერეთელთან ერთად დაიწყო ყოველკვირეული პოლიტიკურ-ლიტერატურული გაზეთი „კვალის“ გამოცემა (შეჩერებულ იქნა 1904 წელს) ფორმალურად ვითომ „ჯეჯილის“ დამატებად. „კვალი“ დაარსებული იყო ამათუიძე სახით მარქსიზმის მიმდევარ ახალგაზრდა მოღვაწეთა მთელი წრის (მესამე დასი) მონაწილეობით და ბრძოლას ეწეოდა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური პრესის წინააღმდეგ.

1884 წელს ანასტასიას ინიციატივით თბილისში დაარსდა მასწავლებელ და აღმზრდელ ქალთა საურთიერეთო დახმარების საზოგადოება. საზოგადოებას მიზნად ჰქონდა არა მარტო მატერიალური ზრუნვა თავის წევრებზე, არამედ კულტურული მუშაობაც. საზოგადოება აწყობდა სახალხო კითხვებს, საკვირაო სკოლებში და თეატრებში მუშაობას; დაარსებული იყო სამაგალითო (მაჩვენებელი) სკოლა, დღემდე არსებული მე-60 ზრომის სკოლის სახელწოდებით, და აგრეთვე ბიბლიოთეკა, რომელიც საფუძვლად დაედვა განათლების მუშაკთა სახლის ახლანდელ დიდ ბიბლიოთეკას.

უკანასკნელი რამდენიმე წლის განმავლობაში ანასტასია მძიმე ავადმყოფობის გამო (სიღამებლ) ლოგინად იყო ჩავარდნილი და ვეღარ იღებდა მონაწილეობას საზოგადოებრივ და სალიტერატურო მუშაობაში.

ანასტასია გარდაიცვალა 1932 წლის თებერვლის 7-ს (ახ. სტ.) და ჭაქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით დაკრძალულია მთავრობის სახსარით პანთეონში მთაწმინდაზე, აკაკი წერეთლის საფლავის გვერდით. ოდესღაც მისი კუთვნილი სახლი არტილეროის ქუჩაზე № 5 თბილისში გამოცხადებულ იქნა ნაციონალურ საკუთრებად, თვით ქუჩას ეწოდა „კვალის ქუჩა“, ხოლო იმ ბინაში, რომელიც ანასტასიას ეჭირა, უნდა გაიხსნას საბავშვო სამკითხველო.

¹⁰⁷ გიორგი მიხეილისძე თუმანიშვილი, უფროსი შვილი მის. თუმანიშვილისა, დაიბადა 1854 წლის იანვრის 27-ს (თებერვლის 9-ს). პირველდაწყებითი აღზრდა მიიღო ყიფიანის ცნობილ პანსიონში; შემდეგ გადავიდა თბილისის გიმნაზიაში, რომელიც დაამთავრა 1871 წელს. 1871 წლიდან 1875 წლამდე სწავლობდა ნოვოროსიისკის (ოდესის) უნივერსიტეტში, რომლის კურსიც დაამთავრა იურიდიულ ფაკულტეტზე სამართლის კანდიდატის წოდებით. მცირე ხანს მსახურობდა სასამართლო უწყებაში გამოძიებლად ფოთს და შემდეგ გადავიდა მეფის-ნაცვლის კანცელარიაში, სადაც საგლეხო განყოფილების უფროსად იყო, დახელოვდა რა საგლეხო საკითხში. 1891 წელს გადადგა სამსახურიდან. იმავე დროს შეიძინა ნიკო ნიკოლაძისაგან პროგრესიული გაზეთი „Новое Окозрение“, რომელსაც სცემდა თავის ძმებ ვასილ და კონსტანტინესთან ერთად 1903 წლამდე, როდესაც, უსახსრობის გამო, იძულებული გახდა ხელი აეღო საყვარელ საქმეზე.

სალიტერატურო და საზოგადოებრივი საქმე ბავშვობიდანვე იზიდავდა გიორგი თუმანიშვილს. 9 წლიდან მოყოლებული იგი უშვებდა მრავალი წლის განმავლობაში ხელნაწერ ჟურნალებს ქართულ და რუსულ ენაზე, აგროვებ-

და ქართულ-ზალხურ-ზღაპრებს და სხვადასხვა სალიტერატურო მასალას. ყიფიანის პანსიონში დაუახლოვდა ზოგიერთ მომავალ ლიტერატორს და საზოგადო მოღვაწეს, მათ შორის გიორგი წერეთელს და ნიკ. ლოლობერიძეს, რომლებიც იყვნენ მისი მასწავლებლები. უნივერსიტეტის დამთავრებისას, რამდენსამე ახალგაზრდასთან ერთად, მოაწყო ქართული საგამომცემლო ამხანაგობა, რომელმაც პირველად გამოსცა ნიკ. ბარათაშვილისა და სხვა პოეტების თხზულებანი, 1878—79 წლებში გამოსცა ქართული აღმანახის ორი პატარა ტომი პერიოდულ პრესაში მუშაობა დაიწყო „დროებისა“ და „ივერიის“ თანამშრომლობით. შემდგომ აქტიურ მონაწილეობას იღებდა მთელ რიგ ადგილობრივ და სატახტო ქალაქის გაზეთსა და ჟურნალში, (სხვათა შორის „რუსკია ვედომოსტიში“, „რუსკია მისლში“ და სხვ.), „ნოვოე ობოზრენიე“ რომ არა ვთქვათ, სადაც მის კალამს ეკუთვნოდა მრავალი მოწინავე სტატია და შენიშვნა. გიორგი თუმანიშვილის საგაზეთო მუშაობა მეტად ძნელ პირობებში მიმდინარეობდა გოლიციის რეაქციის დროს, რომელიც „ნოვოე ობოზრენიეს“ რეპრესიებით სდევნიდა.

ამავე დროს—განსაკუთრებით ახალგაზრდობისას—გიორგი უახლოეს მონაწილეობას იღებდა ქართული თეატრის საქმეში, ერთერთი დამაარსებელთაგანი და რეჟისორთაგანი იყო ქართული დრამატიული ამხანაგობისა (იხ. მისი მოგონებანი თეატრზე).

გიორგი თუმანიშვილს დაწერილი აქვს მრავალი წიგნი სხვადასხვა საკითხზე, რაც აღწელებდა კავკასიის ინტელიგენციას წარსული საუკუნის ბოლოს და ახლანდელი საუკუნის დასაწყისში (ერობა, უმაღლესი სასწავლებელი, სასამართლოს რეფორმა და სხვ.). მან ძმებთან ერთად გამოსცა აგრეთვე რამდენიმე წიგნი საცნობო ხასიათისა. სხვადასხვა დროს გამოვიდა სამი მცირე ტომი სათაურით „დახასიათებანი და მოგონებანი“ („Характеристики и воспоминания“) იმ ლიტერატურულ და პოლიტიკურ მოღვაწეებზე, რომლებსაც იგი შეხვედრია თავის ცხოვრების გზაზე.

გიორგი თუმანიშვილი მზურვალე მონაწილეობას იღებდა კავკასიაში საერობო დაწესებულებათა და პირველი უმაღლესი სასწავლებლის (თბილისის პოლიტექნიკუმის) ორგანიზაციაში. იყო ინიციატორი და ორგანიზატორი კავკასიის მცოდნეობის კურსებისა და საზოგადოებრივი კლუბისა. მრავალი წლის განმავლობაში ირიცხებოდა თბილისის ქალაქის საბჭოს წევრად. ახალგაზრდობაში მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურობის საქმეებშიაც.

გიორგი გარდაიცვალა 1920 წლის იანვრის 26-ს. იგი იხსენიება ბევრ ახალ მემუარულ და საცნობო ნაშრომში, კერძოდ—გიორგი ლასხიშვილის მოგონებებში და სხვ.

¹⁰⁸ ვასილ მიხეილისძე თუმანიშვილი, მიხ. თუმანიშვილის მეორე შვილი, დაიბადა 1857 წლის სექტემბრის 27-ს. სწავლობდა თბილისის რეალურ გიმნაზიაში, შემდეგ მოსკოვის უმაღლეს ტექნიკურ სასწავლებელში, რომლის კურსიც ვერ დაამთავრა ავადმყოფობის გამო. ჯერ კიდევ გიმნაზიაში იყო რომ მონაწილეობას იღებდა ქართულ და რუსულ წარმოდგენებში ა. ი. სუმბათოვი-უჟინთან და ვ. ი. ნემიროვიჩ-დანჩენკოსთან ერთად. უახლოესი მონაწილე იყო ქართული დრამატიული ამხანაგობის დაარსებისა; თავის ძმა გიორგისთან ერთად ამხანაგობის წევრი და რეჟისორი იყო, მონაწილეობას იღებდა თავადაზნაურობისა და ბანკის საქმეებში. 1891 წლიდან 1904 წლამდე, გიორგისთან ერთად, რედაქტორობდა „ნოვოე ობოზრენიეს“ და მონაწილეობას იღებდა გიორგის სხვადასხვა გამოცემაში („კავკასიის მოღვაწეთა ლექსიკონი“ („Словарь Кавказских деятелей“; საცნობო წიგნი „Кавказ“ და სხვ.),

ერთერთი დამაარსებელი და თავმჯდომარე იყო „ტფილისის არტისტიული საზოგადოებისა“. გარდაიცვალა 1912 წლის იანვრის 27-ს ფილტვების ანთებით.

¹⁰⁹ კონსტანტინე მიხეილისძე თუმანიშვილი, მიხ. თუმანიშვილის უმცროსი შვილი. დაიბ. 1859 წლის ივნისის 19-ს. საშუალო სწავლა მიიღო ჯერ თბილისის რეალურ გიმნაზიაში, შემდეგ ტფილის ასეთივე გიმნაზიის უფროს კლასებში. საშუალო სკოლის დამთავრებისას იყო რამდენსავე წელს პეტროვო-რაზუმივსკის სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტში (ახლა ტიშინო-ხევის სახელობის სასოფლო-სამეურნეო აკადემია). 1891 წლიდან 1904 წლამდე იყო გამომცემელი „ნოვოე ობოზრენიეს“-ი, სადაც უცხოეთის განყოფილებას უძღვებოდა, მონაწილეობას იღებდა გიორგი თუმანიშვილის ზოგიერთ გამოცემაში. როდესაც გახეთი სხვის ხელში გადავიდა, დახლოვდა კავკასიის ისტორიისა, არქეოლოგიისა და გეოგრაფიის საკითხებში. მონაწილეობას იღებდა რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მუშაობაში. 1913 წელს გამოსცა წიგნი „О историческом языке Закавказья“, რომელიც შეიცავს საინტერესო მასალას აგრეთვე კავკასიელ ხალხთა ენების წარმოშობის გამოსარკვევად, შემდეგ—წიგნი ამიერ-კავკასიის ძველ გეოგრაფიაზე (ამონაკრები გამოკვლევიდან). თებერვლის რევოლუციის შემდეგ მონაწილეობას იღებდა როგორც „კავკასსკოე სლოვო“-ში, ისე ზოგიერთ სხვა გაზეთში ფსევდონიმით. Кашქ და ინიციალებით К. Т. სწერდა უპირატესად პოლიტიკის საკითხებზე. კონსტანტინე თუმანიშვილის სიკვდილის შემდეგ (1920 წლის ნოემბრის 26-ს. (ახ. სტ.) დარჩა რამდენიმე ნაწარმოები—დრამები („Загадочные натуры“ და სხვ. რუსულ ენაზე) და ისტორიული გამოკვლევანი „О древней географии Закавказья“ და „О культуре героев в древнем Закавказье“.

კონსტანტინე თუმანიშვილის დრამები გაყენებულია იდეალისტური მსოფლმხედველობით, ხოლო ისტორიულ ნაშრომებში იგი უკვე მოძველებულ ენათმეცოდნეობის ინდოევროპულ თეორიას ემყარება. მაინც მისი ლინგვისტიკური გამოკვლევანი საინტერესოა თავისი მდიდარი ნედლი მასალით. დარჩა აგრეთვე დაუმთავრებელი ნაშრომებიც.

¹¹⁰ დიმიტრი დავითისძე ჯორჯაძე (1822—1883), ტაინი სოვეტნიკი. დიდხანს მსახურობდა ჯერ კახეთში და ხაქათალაში, შემდეგ დაღესტანში საოლქო კანცელარიის მმართველის თანამდებობაზე; სიცოცხლის მიწურულში წვერი იყო მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოსი. დიმიტრი ჯორჯაძე ეკუთვნოდა მიხ. თუმანიშვილის უახლოეს მეგობართა რიცხვს ჯერ კიდევ ახალგაზრდობიდანვე. უკვე 1843 წელს იგი უნათლავს მიხ. თუმანიშვილს ქალს ელისაბედს. მთლად შემდგომი წლების მანძილზე მათი მიწერ-მოწერა არა სწყდება. დიმიტრი ჯორჯაძე სწერს თავის მეგობარს პროვინციის ცხოვრებაზე და თვით დიდ ინტერესს იჩენს თბილისის ამბებისადმი. ბევრი დრო დაუთმო მან კახეთში მოღებულ ხოლერის აღწერას. 1847 წელმა მოუტანა კავკასიას და კერძოდ საქართველოს ხოლერის ეპიდემია. ნამდვილ სამედიცინო დახმარებას მოკლებული მოსახლეობა თავისი ბედის ანაბარად იყო დატოვებული და დიდ მსხვერპლს სწირავდა ამ საშინელ სენს. ქალაქები და სოფლები სავსე იყო დაავადებულთა უამრავი. რიცხვით, მიცვალებულთ ას-ასობით მარხავდნენ, თვით ძლიერი ნებისყოფის მქონე ადამიანებიც კი სულიერ წონასწორობას ჰკარგავდნენ იმის შემეყურენი, თუ როგორ იღუპებოდა მათ გარშემო ხალხი. საშინელი სიციხე, რომლის მსავსეი ჯერ არ ენახათ, უფრო მეტად ართულებდა ადამიანის ტანჯვას. მიხ. თუმანიშვილი სწერს თავის დღიურში 1847 წლის ივნისის 25-ს: „აი, უკვე 20 დღეა თბილისში ხოლერა მძვინვარებს და გარშემო მსხვერპლი მსხვერპლს მისდევს. მე თითონ მთავარი ცნება არ დამიკარგავს ამდენ მიცვალებულთა გამო, მაგრამ, უნდა

გამოვტყდე, დღეს საკმაოდ შევშინდი. უქმი დღეა, ქუჩები დაცალიერებულია; ყოველ წამს გესმის გასვენების პროცესიების მოძრაობა; აი, კუბო მიაქვს სულ ორ-სამ კაცს. აუტანელი სიციხეა და რალაც სულის შემხუთავი ჰაერი და“...

დიმიტრი ჯორჯაძე ამ დროს თელავში მსახურობდა. მისი წერილები ჰავესა აღშფოთებით.

რა გამომხაურებას ჰპოებდა ეს საერთო-საქვეყნო უბედურება მთავრობის წრეებში, ამას დიმიტრი ჯორჯაძის ერთი ცნობა მოგვითხრობს მჭერმეტყველურად: „უძვირფასესო მიშა! ვერ მოვახერხე ამას წინად წერილების მიწერა ჩვენი ვარშაველი პილიგრიმებისათვის. არ დაიჯერებ, რამდენი ვაივავლახია, სრულიად დრო არ გამაჩნია, გავაკეთო რამ პირადად ჩემთვის. მ-ს ამ თვეს აქ მოასვენეს წმ. შუბი. მე განკარგულება მოვახდინე, სათანადო პატივით შეხვედროდნენ და ჰხლებოდნენ ამ ძვირფას წმინდა ნაწილს და მოწმე გავხდი ქრისტიანული ღვთისმოსაობის გულამაჩვილებელი სცენებისა; დღეს გაიტანეს აქედან წმ. შუბი და ბევრი ცრემლით აცილებდა. დრო არა მაქვს, დაწვრილებით მოგწერო...“

საკმაოდ ბევრსა სწერდა დიმიტრი ჯორჯაძე მიხ. თუმანიშვილს დალისტანიდანაც. იმ სულიერ განწყობილებას და გრძნობებს, რასაც განიცდიდნენ ორმოცდაათიან წლებში გრიგოლ ორბელიანი (იმ დროს დალისტნის მმართველი) და მის გარშემო მყოფნი (დიმიტრი ჯორჯაძე-კი, როგორც მისი კანცელარიის მმართველი მასთან ძალიან დაახლოებული იყო), კარგად ახასიათებს დიმიტრი ჯორჯაძის რამდენიმე წერილი. 1854 წლის მარტის 30-ს დიმიტრი ჯორჯაძე, უჩივის რა იმას, რომ სრულიად მოწყვეტილია გარეშე ქვეყანას, აცნობებს მიხ. თუმანიშვილს: „ორ კვირაში ერთხელ ძლივძლიობით მოდის აქ ფოსტა და პოლიტიკურ ცნობებს, ჯარდა გაზეთებისას, არავინ არ იღებს, „და მიშველე, თორემ ცნობისმოყვარეობა დამიდუნდება და აქაურსაც ვერას გაგიგებ... კნ[იაზ] გრიგოლჩა [ორბელიანიშა] თავი დაგიკრა და გთხოვა ლექსების გამოგზავნა არ დაივიწყო“ *

იმავე წლის ივნისში იგი იწერება: „ჩემთვის ძალიან სამწუხაროა, რომ შენ ასე ჩაყურყუმელავდი საქმიან წერაში. გყავოყა, ძმაო, ასეთი მხურვალე თავდადება ამგვარი საქმისათვის, „ხომ ხედავ რომ ლამის სულ თავხედ დაგვაფხრიწონ ავახაკმა ანგლიხნებმა და ფრანცუზებმა ეგ ქალაქები“; *) უკეთესია, ხელი ხმაღს მოჰკიდო; ძალიან მინდა იგი ვუჩიხინო წითელ ინგლისურ მუნდირს და ოსმალურ დოლბანდს; სიამოვნებით გამოვცდიდი მის სიბასრეს ქარიან ფრანგების თავებზე, მაგრამ, სავალალოდ, არ გვიხდება მათთან შეხვედრა.

დიდი ხანია მაწვალებს გულის-მომწყველი უცოდინარობა, რა მდგომარეობაშია ჩვენი გურული რაზმი და თქვენგანაც არავინ არაფერს იწერება ამაზე. ცოდვია ასე ჩემი დავიწყება, მიშა, და ჩემი პატრიოტული ცნობისმოყვარეობის ასე მცირედ შეფასება. ნუთუ შენ იმდენად არ გცალიან, რომ კვირაში ერთხელ 15 წუთი გადასდო ხოლმე ჩემთვის. თვით თავადი გრიგოლ დიმიტრის-ძე [ორბელიანი]. რომელიც მოკითხვას გითვლის, გაკვირვებულა ჩემი ნაცნობებისა და ჩემი მახლობელი ადამიანების გულცივობით. განსაკუთრებით მას აკვირვებს ის, რომ შენ არასდროს არ იწერები არავითარ საამდროო ამბებს და იგი გთხოვს ჩემთან ერთად თანაუგრძნო იმას, რომ დაშორებულნი ვართ ახლანდელ მოვლენათა ასპარეზს [ყირიმი და სომხეთი] და გაგვიზიარო ხოლმე ცნობები მათზე.

„შენ გეთაყვანე მიხვილ ჩვეულებისამებრ უწინდებულათ სტაცე კალამს ხელი და შენებურათ გარკვევით და ლაზათიანი საუბრით მაცნობე ან გურიას რა მოხდა

* ფრჩხილებში ჩასმული ვარსკვლავიანი ფრაზები და ცალკეული სიტყვები რუსულ ტექსტში ქართულად არის დაწერილი.

ან ალექსანდროპოლში. მინდრელიამ და აფხაზეთმა რა ჰქნეს და სად იმყოფებო-
ჩვენნი ივანე მალხაზიჩი [ანდრონიკაშვილი].* ვინ ახლავს ჩვენი თან, არჩილ“
იქ არის თუ არა და ბეჟან... **)

„ჩვენს მხარეს ჯერ ისევ მშვიდობიანობა არის. შამილ ერთი თვე არის
ლოცვასა და მარხულობაში ბრძანდება, სამი დღის შემდეგ გაუთავდება მარხვა
და ისმის რომ მაშინ კი უთუოთ დაიძვრება თავის ჯარებითაო. და ჩვენც დიდი
ხანია შევეყურებთ იმის გამოსვლას რომ გავეგებნეთ, სადაც მიუსწროყთ.“*)

„რა ოტდელენიე გაქვს ჩაბარებული ან ვის მაგიერათ გაგანწესეს.“*)

111 მეორე მონაწილე იმავე წრისა იასე ანდრონიკაშვილი ყველაზე
მახლობელი იყო მიხ. თუმანიშვილისა მის მეგობართა შორის რამდენიმე ათეული
წლის განმავლობაში ბავშვობიდან, ვიდრე მიხ. თუმანიშვილის სიკვდილამდე.

შვილი ადამ ანდრონიკაშვილისა (რომელიც გარდაიცვალა 1854 წელს
80 წლის ასაკისა, დასაფლავებულია ვეჯინში—იხ. პლ. იოსელიანის „ცხოვრება
მეფის გიორგის XIII“, (გვ. 324) და რომელიც გიორგი მეფის ამილახორი იყო)—
იასე ანდრონიკაშვილი ეკუთვნოდა ბაგრატიდებთან მჭიდროდ დაკავში-
რებულ და თავადაზნაურულ-ნაციონალური ტენდენციებით გამსჭვალულ ოჯახს.
გიმნაზიელობის დროს იგი დაუახლოვდა მოსწავლეებს, რომელნიც მის წრეს
ეკუთვნოდნენ, შემდეგ მხურვალე მონაწილეობას იღებდა „ყვავილში“ და მოსა-
ლოდნელი იყო, რომ რითიმე იჩენდა თავს ქართულ ლიტერატურაში. მაგრამ გიმნა-
ზიის დატოვების შემდეგ გამოემშვიდობა კალამს და მთლად სასამართლო მოღვა-
წეობას მიეცა, თუმცა განაგრძობდა ლიტერატურულ ნაწარმოებთა კითხვას და,
როგორც „ცისკრის“ ხელისმომწერთა სიიდან ჩანს, იყო ერთი პირველი ხელის-
მომწერთაგანი ამ ჟურნალისა. თბილისის სამხედრო გუბერნატორი ი. მ. ანდრო-
ნიკაშვილი ცდილობდა დაეტოვებინა ახალგაზრდა იასე გორში, სადაც იგი სამსა-
ხურისათვის წავიდა, და სთავაზობდა მას გორის მაზრის უფროსის თანამდებობას,
მაგრამ იასეს დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა. იასემ, მიხ. თუმანიშვილის დახმა-
რებით, აიცილა თავიდან ეს დანიშვნა, რაც ხელს შეუშლიდა მის გეგმას გამხდა-
რიყო სასამართლო მოღვაწე.

თავადაზნაურობის საქმეებში იასე ზომიერ-ლიბერალური შეხედულებისა
იყო. მიხ. თუმანიშვილთან მას აკავშირებდა საერთო პოლიტიკური იდეები, პი-
რადი სიამტკბილობა და ჰაბუკობის ტრადიციები. როდესაც ეს ორივენი თბი-
ლისში იყვნენ ზოლმე, იასე ყველაზე ხშირი სტუმარი იყო ძველი ამხანაგის
სახლში, ზოლმე, როდესაც ერთი მათგანი თბილისიდან წავიდოდა, ისინი ერთმა-
ნეთს წერილებსა და ბარათებს სწერდნენ. ასეთი მიწერ-მოწერა მრავლად არის
შენახული მიხ. თუმანიშვილის არქივში. იასე ანდრონიკაშვილი ნათლია იყო
მიხ. თუმანიშვილის ხუთი შვილისა და მისივე უფროსი შვილიშვილისა. როდესაც
მიხ. თუმანიშვილი გარდაიცვალა იასემ, დიმიტრი ჯორჯაძესთან ერთად, დიდი
მზრუნველობა გამოიჩინა მის ოჯახზე და განაგრძობდა ერთგულ მეგობრობას ამ
ოჯახისას.

ამავე წრესთან ერთხანს ახლო იდგა იდეურად რამაზ ივანეს-ძე.
ანდრონიკაშვილიც. იგი მსახურობდა ადმინისტრაციაში კახეთსა და
თბილისში. მისი მეგობრობა ჰაბუკობის დროს მიხ. თუმანიშვილის ძმასთან (ალ-
ბათ—გრიგოლთან), ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ, გადაიქცა მეგობრობად
თითონ მიხ. თუმანიშვილთან, რომელსაც იგი 1845 წლის თებერვალში სწერდა:

* ტფილ. სამხ. გუბერნატორი.

** იხ. წინასქოლიო.

„მე გადავიხდი მადლობას იმ მეგობრობით, რომელიც მქონდა. შენ ძმასთან, და რომელსაც შენდამიც ვგრძნობ“.

თელავში სამსახურის დროს რამაზი უგზავნიდა მიხ. თუმანიშვილს წერილებს, სავსეს „ჩინოვნიკური“ ინტერესებით, და ატყობინებდა პროვინციალურ სამსახურებრივ ამბებს, ეხებოდა რა მოსამსახურეთა დიდ წრეს.

რამაზი ადრე გამოვიდა სამსახურიდან, ჩამოშორდა აგრეთვე თავად-აზნაურობის საქმეებს და დასახლდა თავის მამულში გურჯაანს (კახეთი). აქ იგი მუყაითად მეურნეობდა და ქართველი საზოგადოების ვითარებაში აზნაურ-იდეალისტის ტიპს წარმოადგენდა (არ ივიწყებდა ამავე დროს თავის სამეურნეო ინტერესებს).

სოფლად მოწყობა არც ისე ადვილად ემარჯვა რამაზს და 1863 წლის ნოემბრის 22-ის წერილში იგი სწერდა მიხ. თუმანიშვილს: „ამიტომ აქ [სოფლად] უფრო საჭიროა თმენა, თმენა და თმენა, და მეყოფა კი იგი მე 50 წლის სიცოცხლის შემდეგ?!“.

რამაზ ანდრონიკაშვილის თავისებური ფიგურა საკმაოდ საინტერესოა საზოგადოებრივი თვალსაზრისით და მისი გაცნოველებული მიწერ-მოწერა მიხ. თუმანიშვილთან რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე სასარგებლო მასალა იქნებოდა კახეთში XIX საუკუნის მეორე ნახევარს სოფლად შექმნილ სოციალურ ურთიერთობაზე მკვლევარისათვის.

გურჯაანში დაბინავებულმა რამაზმა იწყო სხვადასხვა ახალი რამეებისა და გაუმჯობესებათა შემოღება, და იქიდან თავის მეგობრებს წერილებს უგზავნიდა, რომლებშიაც აკრიტიკებდა ქალაქურ ცხოვრებას.

„მართლაც და რაზედ მიდის თბილისში ჩვენთვის ძვირფასი, დრო და სიცოცხლე: შრომისა და საქმის გარეშე, საერთო კავშირისა, იდეისა და თითქმის ნამდვილი აზრის გარეშე. მგონია, რომ კრუჟოკმა ცეკვითა, სხვადასხვა გართობითა, მასკარადითა და საერთო სადილებმა კლუბებსა და საკრებულოებში, რაც ასე სჩვევია დიდი ქალაქის საზოგადოებას, ადგილი უნდა დაუთმონ პირველყოფლისა: საქმეს, შრომას, დაზოგვას და გონიერ, ანგარიშიან ცხოვრებას, რასაც მიზყავს კეთილდღეობისაკენ, განათლებისაკენ, ცივილიზაციისაკენ. ხოლო, პირიქით, რა არის გაბატონებული აქამდე თბილისში? ერთი-ერთმანეთზე ხელოვნურად მოწყობილი საერთო სიამოვნებანი, ბრწყინვალეობა, ზიზილ-პიპილი, რაც მხოლოდ გარეგანია და საცთუნებელი. დაბოლოს, მავნე ყველგან, და ერთმანეთისადმი მტრულად განწყობილი დანაწილება, თვინიერ ერთსულოვანი მისწრაფებისა ხალხის ფეხზე დაყენებისადმი“ (1873 წლის მარტის 17-ის წერილიდან მიხ. თუმანიშვილისადმი).

რამაზ ანდრონიკაშვილმა 1873 წელს სცადა შემოეღო გურჯაანსა და გეჯინში სოფლის გამსესხებელ-შემნახველი ამხანაგობანი. აგრეთვე მას აჩემებული ჰქონდა აზრი სოფლად რაღაც საბჭოების შემოღებისა გლეხებისა, თავადაზნაურებისა და მოვაჭრეებისაგან „ადმინისტრაციის დანიშვნით ჯერ დროებით“, რუდგანაც „მათი ინტერესები. საერთოა—და დაქვეითებაც ხომ საერთოა“ (იგივე წერილი).

დაქვეითების აწერისათვის ის ფერადებს არ იშურებს. მოკლისას იგი პრესაშიაც სწერს. „კავკ. კალენდარში“ 1853 წელს მოთავსებულია მისი მოკლე ნარკვევი თელავის მაზრაზე, ხოლო ვასილი თუმანიშვილის (მიხ. თუმანიშვილის შვილი) წერილიდან თავის ძმა გიორგისადმი ჩანს, რომ სამოცდაათიან წლებში „კავკახ“-შიაც დაუწყია წერა. ვასილი თუმანიშვილი 1874 წელს აცნობებს გიორგის: „კავკახი“ ლიბერალობას იწყებს, იძენს ახალ თანამშრომლებს—რამაზ ანდრონიკაშვილი სიბერის წინ ლიტერატურას აეკვიატა, სწყვეტს რა სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო საკითხებს“.

112 გიორგი კონსტანტინეს - ძე ბაგრატიონ-მუხრანსკი (1820—1877), სენატორი, სტატს-სეკრეტარი, მეფის-ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრი, მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდ. აღმასრულებელი. იგი იყო ადგილობრივი თავადაზნაურობის ბოლოა წარმომადგენელთა არაოფიციალური წრის ფაქტიური ხელმძღვანელი. ევროპულმა განათლებამ, დიდმა უნარმა მუშაობისამ და კავშირმა ბევრ გავლენიან პირთან ხელი შეუწყო ბაგრატიონ-მუხრანსკის მიღწეა შედარებით ჯერ კიდევ ახალგაზრდას „ბრწყინვალე“ კარიერისა და სხვადასხვა უმაღლესი თანამდებობისა და წოდებისათვის იმპერიაში. მუხრანსკი იღებდა მონაწილეობას ყველა იმ რეფორმის შემუშავებაში, რაც გავრცელებული იყო კავკასიაზე ბარიათინსკის მეფის-ნაცვლობის დროს და, თუმცა იგი ამჟამად სრულიად დავიწყებული პიროვნებაა, მაგრამ სამოციან და სამოცდაათიან წლებში თვალსაჩინო როლს თამაშობდა კავკასიის ოფიციალურ საქმეებში. მისმა ცდამ „ლიტერატურის“ ასპარეზზე გამოსვლისამ აღშფოთება გამოიწვია მაშინდელ მხარდ ინტელიგენციაში. მუხრანსკის პატარა წიგნაკში, (100 გვერდამდე) „ნაციონალური ინდივიდუალობის დედააზრი და დიდი ეროვნული ერთეულების საგანმანათლებლო მნიშვნელობა“ („О существе национальной индивидуальности и образовательном значении крупных народных единиц“), რომელიც 1872 წელს გამოვიდა, გატარებული იყო ის აზრი, რომ აუცილებელია დიდრონ ხალხთა ენების მიერ წვრილი ენების ენათა შთანთქმა.

ამ წიგნაკის გამოსვლამდე ბაგრატიონ-მუხრანსკის თითქმის სრულიად არ იცნობდნენ ფართო ინტელიგენციაში. ხოლო ამის შემდეგ იგი გახდა სწორედ ამ ინტელიგენციის მწვევე იერიშების მიზანი. მთელი რიგი მიზეზები, რომელთა განმარტებაც აქ ზედმეტია, საკუთხეს უქმნიდა კავკასიელ ხალხთა ენების განვითარებას და თითქმის არსებობასაც კი. და აი, ასეთ პირობებში, გამოსვლა თვალსაჩინო მოხელისა ადგილობრივ თავადაზნაურთაგან—უმრავლესობამ ისე მიიღო, როგორც კარიერისტი მიერ თავისი თანამემამულეებისათვის ნატყორცილი ისარი. მხოლოდ ცოტანი ძველ თაობიდან, როგორც მაგალითად მიხ. თუმანიშვილი და რამაზ ანდრონიკაშვილი და ახალი თაობიდან — ნიკო ნიკოლაძე საკმარისი პირუთენელობით მიუღდნენ მუხრანსკის ნაშრომს, თუმცა მათი შეხედულებანი არ ეთანხმებოდნენ მუხრანსკის შეხედულებათ. მიხ. თუმანიშვილი იყო არა მარტო პირადი მეგობარი ავტორისა, არამედ აგრეთვე თანამოაზრეც 60-იანი წლების რეფორმის საკითხებში. ხანგრძლივ თანაზიარ მუშაობაში რეფორმაზე, როგორც ჩანს, მათ შორის არასდროს სერიოზული უთანხმოება არ აღძრულა. მათ ორივეს 1864 წლის ზაფხულს დავალებული ჰქონდათ პირადი მოხსენება პეტერბურგში იმ მასალაზე, რაც საფუძვლად დაედვა საგლეხო რეფორმის კავკასიაში. ორივესაც მუხრანსკიზე ყოველმხრიდან იერიშები მიიტანეს მისი წიგნის გამო, მიხ. თუმანიშვილმა დაიჭირა პოზიცია მეგობრისა, რომელიც თითონაც სრულიად არ იზიარებდა ავტორის დებულებათ, მაგრამ რომელსაც არ შეეძლო ელიარებინა, რომ ავტორი ამ შემთხვევაში მოქმედებდა პირადი სარტის გულისხმვის. მიხ. თუმანიშვილის ქალიშვილთა წერილების ორი ნაწყვეტიდან ჩანს, თუ რაოდენად დიდი იყო მუხრანსკის გამოსვლით გამოწვეული აღელვება. „მუხრანსკის მოსდის წერილობითი პასუხები მის ბროშურაზე როგორც რუსეთიდან, ისე კავკასიის სხვადასხვა მხრიდან—სწერდა ანასტასია თავის ძმას გიორგის ოდესაში 1872 წელს.—ამბობენ, იმერეთის ეპისკოპოსის ქიქოძის (გაბრიელის) წერილი ძალიან საინტერესოაო. იგი იტყობინება, რომ არ მოელოდა მუხრანსკისაგან, თუ ეს უკანასკნელი ურჩევდა თავის მოძმეებს დაივიწყონ მშობლიური ენა.“ მიხ. თუმანიშვილის მეორე ქალიშვილი ბარბარე იმავე ხანებში სწერდა გიორგის: „ყველა მხოლოდ ბროშურაზე [მუხრანსკის] ლაპარაკობს, ხოლო თვით

ავტორი ძალიან დარცხვენილია. მგონია „ბირჟ. ვედ.“ 282 №-ში არის კორესპონდენცია თბილისიდან, ჯერ არ წამიკითხავს, მაგრამ შინაარსი მიაბნეს. ირჩევს ავრთვევ ეს ბროშურაც. შენ, ალბათ, წაიკითხავ „ორი თავი, ორი შესავალი და ორი ნაწილი“.*

მუხრანსკის წიგნის ეკზევპლიარი, რომელიც მიხ. თუმანიშვილს ეკუთვნოდა მთლად აჭრელებულია მისი შენიშვნებით კიდებზე. შენიშვნების კილო მეტისმეტად მკვახეა, რაც უჩვეულოა მიხ. თუმანიშვილისათვის. მე-13 გვერდზე იგი აღნიშნავს: „ავტორი თვითვე აფასებს თავის თავს“; 41 გვერდზე—„შეცდომაა და წინააღმდეგობაც“.

მუხრანსკი ამ 41 გვერდზე სწერს: „об органическом развитии человеческих обществ посредством слияния их, слово „поглощение“ может быть применено по аналогии разве к форме общественного быта народа, понимая под этим замену одной формы жизненного отправления другою. В этом смысле слово „поглощение“ может быть употреблено в отношении ко всякому развивающемуся народу, хотя он сохраняя неизменным этнический свой состав, так как и подобный народ не изъят от перемен в формах своего существования: язык, чувства, понятия, гражданское и политическое устройство, вся материальная и духовная обстановка, подвергаются у них в течение времени неизбежным переменам, перерождениям.“

ამ მსჯელობის გასწვრივ ლაკონური შენიშვნაა: „Обман, ложь...“

ახალი „თეორიის“ ავტორის პარადოქსალური მტკიცება, რომ ძლიერი ხალხის გაფართოება სუსტ ხალხთა მიერთებით ნიშნავს მათ შეერთებულ ძალთა გაერთიანებას და განმტკიცებას და არა ერთი ხალხისაგან მეორის დაპყრობას (გვ. 44) იწვევს მიხ. თუმანიშვილის აღშფოთებითს რეპლიკას—„სისულელეა“ („чушь“), ავტორის მიერ იმავე აზრის შემდგომ განვითარებაზე მისი კრიტიკოსი გაიძახის—„караул“. როგორც ჩანს, მუხრანსკის უგრძენია, რომ მეტისმეტად შესტოპა და თავის მსჯელობათა დასასრულ იგი აღიარებს ენას ისეთი თვისების მქონე ორგანიზმად, რომლის განადგურებაც ერთის დაკვრით არ შეიძლება, არამედ იგი შეიძლება შთანთქას მეორე ენამ თანდათან გაქრობით. მიხ. თუმანიშვილი სწერს კიდევ: „რა შებრუნებაა აზრებისა, ცუდ რეკომენდაციას რომ უკეთებს ავტორს, თუმცა ძალიან კეთილგონიერი და სამართლიანი“ („Какой поворот мыслей, дурно рекомендующий автора, хотя очень благоразумный и справедливый.“

გიორგ ბაგრატიონ-მუხრანსკიმ განათლება პეტერბურგის პრივილეგიურ სამართლის მცოდნეობის სასწავლებელში (Училище правоведения) მიიღო. უცხო ენები ზცოდა. გიორგი თუმანიშვილის სიკვდილის შემდეგ დარჩენილ ქალაქებში არის 1918 წლის დროის ორი ნარკვევი (რუსულად და ქართულად) გ. მუხრანსკის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე. რუსული ნარკვევიდან მოგვეყვას რამდენიმე ცნობა ამ დავიწყებულ მოღვაწეზე (ქართულში უმთავრესად მუხრანსკის წიგნის გარჩევა):

„იმ წრის სულისჩამდგმელი, რომელიც მონაწილეობას იღებდა კავკასიის მხარეზე 60-იანი წლების რეფორმის შეფარდებაში, იყო გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი. იგი ეკუთვნოდა ქართველი უმაღლესი არისტოკრატის წრეს, მაგრამ არა იმ თაობისა, რომელსაც არ უნდოდა შერიგებოდა საქართველოს მიერ თვითარსებობის დაკარგვას. მუხრანსკი დაიბადა 1820 წელს და, მაშასადამე,

* ასეთი დაყოფა ჰქონდა მუხრანსკის წიგნს.

ჯერ კიდევ ბავში იყო 1832 წელს, როდესაც ქართველმა ახალგაზრდობამ მოაწყო შეთქმულება რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ. ცხოვრებაში გამოსვლისას მუხრანსკი ხედავდა, რომ მის თანამედროეთა ოცნება საქართველოს აღდგენაზე მთლად გაცამტვერებული იყო. იგი გულწრფელად შეურიგდა იმ აუცილებლობას, რომ საქართველო უნდა დამორჩილებოდა რუსეთის მთავრობას და აი, ეს დაღს ასვამს მთელ მის შემდგომ სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას. ამასთანავე, ის იყო პირველი ქართველი, რომელიც სამართლისმცოდნეობის სასწავლებელში შევიდა. მისი თანამედროენი ქართველი არისტოკრატიიდან ჩვეულებრივ სამხედრო ასპარეზს ირჩევდნენ ხოლმე. იგი სამოქალაქო სამსახურში შევიდა და მარდადაც დაწინაურდა..

წარსული საუკუნის 60—70-იან წლებში პეტერბურგსა და მოსკოვში ბევრი წიგნი გამოდიოდა, უპირატესად ნათარგმნი, პოლიტიკურ, საზოგადოებრივ, ეკონომიურ და ბუნებისმეტყველების მეცნიერებაზე. ბევრ ასეთ წიგნს ვხვდებით გ. კ. მუხრანსკისა და მ. ბ. თუმანიშვილის ბიბლიოთეკებში, იმ განსხვავებით, რომ ამ უკანასკნელის ბიბლიოთეკა შედგენილია უფრო მრავალფეროვნად. მაშინ, როდესაც მუხრანსკის ბიბლიოთეკაში ვხვდავთ მარტოოდენ პოლიტიკური, ლიტერატული და ისტორიული შინაარსის წიგნებს და, ამასთანავე, ზომიერ-ლიბერალური მიმართულებისას, მ. ბ. თუმანიშვილთან ვპოვებთ, ამას გარდა, აგრეთვე ბუნებისმეტყველების სამეცნიერო შინაარსის წიგნებსაც, რაც იმით აიხსნება, რომ მისი ქალები მეტისმეტად ეტანებოდნენ ბუნებისმეტყველებას, და თანაც არა მხოლოდ ზომიერ-ლიბერალური მიმართულების წიგნებს, არამედ რადიკალური მიმართულებისასაც, (როგორც, მაგალითად, გვრცენისას ან რილევისას. საბუნებისმეტყველო წიგნები მუხრანსკისა—რამდენიმე სამედიცინო ნაწარმოებია და დარვინის თხზულებანი, აგრეთვე მისი მიმდევარის ლაიელისა: „О происхождении видов“ და „Геологические доказательства древности человека“. დარვინის წიგნმა, ეკვი არ არის, ძლიერი გავლენა იქონია მუხრანსკიზე, როდესაც იგი სწერდა თავის ერთადერთ ნაშრომს, რომელმაც ისეთი ალაქათი გამოიწვია „О существе национальной индивидуальности и образовательном значении крупных народных единиц“ (ტფილისი, 1872 წ.). ამ წიგნში ავტორი ამტკიცებდა, აუცილებელია დიდი ხალხის ენის მიერ წვრილი ერების ენის შთანთქმა...

თანამედროვე ქართველი საზოგადოების უმეტესობა უარყოფით შეხვდა მუხრანსკის წიგნს და ხედავდა მასში ავტორის ცდას ვიწრო რუსიფიკატორობის საშუალებრთ შეექმნა თავისთვის დიდი სახელმწიფო მოღვაწის კარიერა...

...წინგმა სახელი გაუტეხა ავტორს. საკმარისი იყო, ქართული ჟურნალისტიკის მორიგ მუშაკს პ. უმიკაშვილს კრიტიკა დაეწერა ამ წიგნზე, რომ თავის თავზე საყოველთაო ყურადღება მიექცია, ეს სტატია, „მ. პეტრიძეს“ ფსევდონიმით, დაიბეჭდა თავდაპირველად პოპულარულ ჟურნალ „კრებულში“, ხოლო შემდეგ გადაბეჭდილი იყო წიგნაკში „პ. უმიკაშვილის ხსოვნას“ (გამოც. 1905 წ.). კრიტიკოსი, მაშინდელი ტროის საცენზურო პირობების გამო, თავდაჭერით სწერდა და დასჯერდა მხოლოდ წიგნის მეცნიერულ გარჩევას. სამაგიეროდ, გავრცელდა ხელნაწერი ლექსები, რომლებიც თავს დაატყდნენ მუხრანსკის. ილია ჭავჭავაძემ, რომელიც გააფთრებულ ბრძოლას ეწეოდა თავადაზნაურთა წრეებში მუხრანსკისა და მისი წრის წინააღმდეგ სათავად აზნაურო ბანკის პროექტის გამო, მაშინ თბილისში რომ არსდებოდა, თავის ანონიმური „გამოცანებში“ მკვახედ დაახასიათა თავისი მოწინააღმდეგე, უწოდა რა მას „ჭკვით და გულით მოცვეთილი“. ხოლო, როდესაც გ. რ. დ. ი. მ. ორბელიანი „გამოცანებში“ მასხარად აგდებული ძველი თაობის ყველა წარმომედგენ-

ლის სახელით საერთო პასუხი გასცა, „გამოცანების“ ავტორმა დასწერა „პასუხის პასუხი“. ამ ლექსში ი. ჭავჭავაძე მათრახს გადაჭრავს მუხრანსკისაც, ამბობს რა მშობლიურ ენაზე: „პირვეთ თქვენგანმა, იმა ბედშავმა მას მკდრის სუ-დარი გადააფარა“. შემდეგში, არა ნაკლებ მწვავე ეპიგრამი მუხრანსკიზე გამო-უშვა დ. გ. ერისთავმა, რომელიც იმ დროს „ტფილ. ვესტნ.“ ფელეტონებსა სწერდა „ნასლედსტვენნი პოეტ“-ის ფსევდონიმით:

О существе ты написал,
Мой друг, более ста страниц,
Но этим только доказал
То, что мы звали без того,
Что ты совсем не существо
И нуль меж крупных единиц*.

ორივე გაზეთმა, რომლებიც მაშინ აქაურ ენაზე გამოდიოდნენ—„მშაკმა“ და „დროება“-მ აგრეთვე სამრახისი აზრი გამოსთქვეს, მუხრანსკის წიგნაკზე“.

მუხრანსკის დასაცავად გამოვიდა, ვგონებ, მხოლოდ გაზ. „კაკაზი“ ვილაც ზალესკის პირით.

ცნობებს მუხრანსკის ბროშურაზე უნდა დაემატოს შემდეგი: კრიტიკის პირველი შეტევის შემდეგ დარცხვენამ თითქო გაუარა მუხრანსკის და, როგორც ჩანს, მან არ მოისურვა იარაღის დაყრა: 1874 წელს მუხრანსკიმ გადაბეჭდა თავისი წიგნაკი და გაავრცელა ამ რიკობაზე ერთი „მართლმორწმუნე“ პეტერბურგული გაზეთის დამატებად. თითქმის ამავე დროს მუხრანსკის ნაშრომი გამოიცა პარიზში ფრანგულად. თუ რამდენად ეტკიბანურად პეტერბურგში ავტორის ზოგიერთი მსჯელობა, ეს თუნდაც იქიდანა ჩანს, რომ გაზეთმა წიგნაკს წინ წაუმი-დღვარა უშველებელს წინასიტყვაობა: „ჩვენ სიმოწეებით ვასრულებთ მის [მუხრანსკის] სურვილს [წიგნაკის გაავრცელები სის] არა მარტო იმიტომ, რომ ბროშურაში გატარებული აზრი დარბაისლურია და ადგილობრივი საკითხი, რომლის გამოც იგია დიწერილი, უაღრესად მნიშვნელოვანია,—არამედ იმიტო-აც, რომ ბროშურის დასკვნა თანასწორად შეეფარდება რუსეთის ყველა განა-პირა ქვეყანას და რომ იგი ყველა ჩვენს ადგილობრივ-ტომობრივ საკითხს ერთ საერთო, თავისი-სიმტკიცით უქველ, საფუძველზე აყენებს. ეს თხზულება შეიძ-ლება სათაურად ატარებდეს: „რუსული ენის სფერო და ფარგლები“.

ამრიგად, ავტორის „მეცნიერულ-თეორიული“ დებულებანი ერთბაშად „სა-თანადო ნიდაგზე“ იქნენ დაყენებული.

წინასიტყვაობა თითქო რუსული, ასე ვთქვათ, „განათლებული დიდმპრო-ბელობის“. იდეოლოგთა პროგრამული გამოსვლაა და უეჭველად იმ ეპოქის საინ-ტერესო დოკუმენტს წარმოადგენს. იქ რუსეთია, სადაც ყველა მოაზროვნე ადა-მიანი რუსულად ფიქრობს (წინასიტყვაობის მე-15 გვ.)—სწორედ ამ მიზანს ატმანსებენ წინასიტყვაობის ავტორები. თავიანთ მეტისმეტად დამახასიათებელ თეორიას*.

მის თუმანიშვილის მიწერ-მოწერა მეფე გიორგი XIII შვილიშვილ-თან და ბატონიშვილი ბაგრატიის შვილთან, უკანთოლებულეს თავად დავით

* კურსივით აწყობილი სიტყვები ამოღებულია მუხრანსკის ბროშურის სა-თაურიდან. ეს ექსტრიქონიანი ლექსი პირველად დაიბეჭდა ახლახან, „ილია ჭავ-ჭავაძის თხზულებებში“, რომლებიც გამოიცა 1914 წ. იხ. წიგნის ბოლოს, გვ. XIV. შენიშვნა გ. მ. თუქანიშვილისა.

გრუზინსკისთან*, რომელიც მოსკოვში ცნობრობდა, რამოდენადმე შუქსა ჰქონს იმ გარეუობას, თუ რა ნერვიულობით უყურებდა ენის საკითხს წარჩინებულნი თავადახნაურობის ზოგიერთი წარმომადგენელიც კი.

1854 წლის ნოემბრის 31-ის წერილში იგი, სხვათაშორის, სწერდა მიხ. თუმანიშვილს:

„...არ ვიცი, რა მიხეზით მოსკოვში ხმა გავარდა, ვითომც საქართველთა გომნაზიებში** გაუქმებული იყოს ადგილობრივი ენების—ქართული, სომხური და თათრული—სწავლება, ე. ი., სხვანაირად რომ ვთქვათ, ამ ენების სწავლების სამუდამოდ მოსპობა მთავრობის სასწავლებლებში. მე ვერასჯობთ ვერ წარმომიდგენია, რომ ბარონ ა. პ. ნიკოლაის, რომლის კეთილშობილი მისწრაფებაა მხარის დამშვიდება და სათანადოდ განათლება, შეჰპაროდეს აზრი, ამადრტვინებელი „საქართველთა ძლიერი უძველესი თავადახნაურობისა, როგორც წარმოსთქვა თვით მხარის უხენაესმა მმართველმა ამა წლის ნოემბრის 6-ს“. პატიოსნებისა და კეთილშობლებისამებრ ქვეყნის გონებრივად და ხნობრივად წარმართვის დროს—შეუძლებელია ადგილობრივი ენების ცოდნა დამამცირებელი იყოს რუსეთისათვის, პირიქით, რაც უფრო მეტია სხვადასხვა ტომის ელემენტები რუსეთის ქვეშევრდომობაში, მერე ისეთი ერთგულნი, როგორც საერთოდ ამიერკავკასიის მხარეა, მით უფრო მეტი იქნება მისი დიდება იმის გამო, რომ იგი ხელს შეუწყობს, დაიცავს და სრულჰყოფს მათ უძველეს კილოებს. ადგილობრივი ენების მოსპობა—ეს იმას ნიშნავს რომ მთელ ხალხს წაართვა სიცოცხლე იმის ნაცვლად, რომ უნივერსალური პროგრესით და ჰუმანური მიმართულებით ზრუნაედე თვითეულის კეთილდღეობასა და სარგებლობაზე. თქვენ, როგორც ამ დროის ადამიანმა, განათლებულმა და ცნობილმა სალიტერატურო ასპარეზზე, უნდა განაცხადოთ და აღიმაღლოთ თქვენი გავლენიანი ხმა წერილობითაც და სიტყვიერადაც, რათა ჩვენი მხარისათვის და; მაშასადამე, თვით რუსეთისათვისაც, არაკეთილმზრახველმა ადამიანებმა ვერ მოიპოონ გამარჯვება თავიანთი არადროული და ბილწი პრინციპებისა“.

113. ივანე რომანი-ძე თარხან-მოურავი, მედიცინის დოქტორი, პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო აკადემიის პროფესორი, მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი. გამოჩენილი ფიზიოლოგი სეჩენოვის მოწაფე. 70-ანი წლების დასაწყისში კითხულობდა თბილისში ლექციებს ნერვულ ფიზიოლოგიაზე. ეს ლექციები დიდად პოპულარული იყო მოწინავე ინტელიგენციაში.

114. ნიკოლაი იაკობის-ძე ნიკოლაძე (1843—1928), გამოჩენილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. სწავლობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში და მონაწილეობას იღებდა სტუდენტთა შტრეკარებაში 1861 წელს, რისთვისაც ციხეში იჯდა რამდენიმე თვის განმავლობაში.

პუბლიცისტური მოღვაწეობა ნიკ. ნიკოლაძემ „ცისკარში“ დაიწყო, შემდეგ თანამშრომლობდა „Искра“-ში და „Современник“-ში. 1864 წელს საზღვარგარეთ გაემგზავრა; იქ მონაწილეობა მიიღო გერცენის „Колокол“-ში, სადაც დაბეჭდა სტატია საქართველოში გლეხთა განთავისუფლებაზე. ციურხის უნივერსიტეტის დამთავრებისას სამშობლოში დაბრუნდა. თანამშრომლობდა გაზ. „დროება“-ში, ხელმძღვანელობდა ჟურნ. „კრებული“ გამოცემას, სტემდა გაზ.

* დავითი გარდაიცვალა მოსკოვში 1888 წლის სექტემბერს 24-ს და დაკრძალულია პოკროვსკის მონასტერში. იგი დაინტერესებული იყო ისტორიის საკითხებით და მიწერ-მოწერაში იყო მ. ბროსესთან. მას ჰქონდა ქართულ სიძველეთა ჩინებული კოლექცია.

* კურსივი ყველგან ავტორისაა.

„Отецъ“-ს (რუსულად). 1880 წელს „ობზორი“ დახურეს მთავრობის საწინააღმდეგო მიმართულებისათვის, ხოლო თვით ნიკო ნიკოლაძე სტავროპოლში გადასახლეს. სალტიკოვ-შჩედრინის „Отечеств. записк.“-ებში ერთ ხანს ნიკოლაძე განაგებდა კრიტიკის განყოფილებას.

1887 წლიდან 1891 წლამდე ნიკ. ნიკოლაძე ხელმძღვანელობდა თბილისში გაზ. „Новое Обозрение“-ს. 1894 წელს მუდმივი და გულმოდგინე თანამშრომელი იყო „მოამბისა“.

1894 წლიდან 1912 წლამდე ნიკ. ნიკოლაძე ქალ. ფოთის თავი იყო. ახალგაზრდობაში ნიკ. ნიკოლაძეზე დიდი გავლენა ჰქონდათ რუსეთის სამოციანი წლების მოღვაწეებს, 1917 წელს იგი გახდა ქართველ ნაციონალ-დემოკრატების პარტიის წევრი. ამ პარტიის სახელით იგი არჩეულ იქნა სრულიად-რუსეთის დამფუძნებელი კრების წევრად. საბჭოთა ხელისუფლების დროს ემიგრაციაში იყო, შემდეგ დაბრუნდა თბილისში, სადაც გარდაიცვალა 1928 წელს.

ნიკ. ნიკოლაძის კალამს, საგაზეთო და საყურნალო სტატიების გარდა, ეკუთვნის მთელი რიგი ბროშურები ეკონომიური და პოლიტიკური შინაარსისა.

115. მიხ. თუმანიშვილის არქივში შენახულა თავადაზნაურობის მიერ ხელმწიფისათვის—1871 წელს თბილისში ყოფნის დროს—მირთმეული ადრესის ეკზემპლარი. ადრესი დაწერილია გადამწერლის ხელით და შესწორებულია მიხ. თუმანიშვილის მიერ, რომელსაც, ალბათ, დავალებული ჰქონდა მისი რედაქცია. ამ საბოლოო რედაქციას თავადაზნაურობის კომისია არ დაეთანხმა. გიორგი თუმანიშვილს აღუნიშნავს ადრესის პროექტზე, რომ „თავადაზნაურობის განსაკუთრებული კომისიის მიერ ეს პროექტი შემდგომ შეცვლილ იქნა“-ო. ამ ადრეს აქვს მნიშვნელობა საქართველოში სახალხო განათლებისა და უმაღლესი სასწავლებლის ისტორიისათვის. მიხ. თუმანიშვილის მიერ შეტანილ ცვლილებებს აქვს ზოგს პრინციპული ხასიათი, ზოგს მხოლოდ რედაქციული. სხვათა შორის, თუმანიშვილის მიერ პირველ გასწორებულ აბზაცში მას ამოუშლია სიტყვები: „ღვთის მიერ თქვენთვის ჩაბარებული ხალხის კეთილდღეობაზე“ და ჩაუწვრია „თქვენი ერთგული ქვეშევრდომი მოსახლეობის კეთილდღეობაზე“. მეორე შემთხვევაში მიხ. თუმანიშვილს შეუტანია სიტყვები, რომლებითაც აღნიშნავს, რომ ღარიბი აზნაურები შეადგენენ „თვალსაჩინო უმეტესობას მთელი თავადაზნაურობის რიცხვისას“.

მესამე ჩანართი (თანადროული აღზრდის თაობაზე), სწორედ ის, რასაც თავადაზნაურობა არ დაეთანხმა, მთლად მიხ. თუმანიშვილს ეკუთვნის.

116. წერილი ი. ჭავჭავაძეზე ამჟამად ინახება საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში მიხ. თუმანიშვილის სხვა საარქივო მასალასთან ერთად.

117. ამის თაობაზე გიორგი თუმანიშვილი სწერს:

„დიდი მადლობელი ვიყავი ვანოსი, რომ მან თითქმის პირველმა მოაგონა ქართველ საზოგადოებას ჩემი მამის (მიხეილ ბირთველის-ძე თუმანიშვილი, „ცისკრის“ პუბლიცისტი „მოლაყბე“) ლექსები.

იმ დროს მე გამოვეცი რჩეული ლექსები მამიჩემისა, და ვანომ „ივერიაში“ დასწერა თანაგრძნობით სავსე რეცენზია ამ წიგნზე. ამით არ იკმარა. გამომთხოვა ჯერ არსად არ დაბეჭდილი პოემა პუშკინის „ბაღჩისარაის შადრევანი“, გადათარგმნილი მამიჩემისაგან, და წაიღო ილია ჭავჭავაძესთან.

მან ძალიან მოიწონა თარგმანი და დაბეჭდა „ივერიაში“ მთლად შეუცვლელად“. (გაზ. „თემი“, 1913 წ., № 81).

ივანე გიორგის-ძე მაჩაბელი (1854—1898), XIX საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის გამოჩენილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. პეტერბურ-

გის უნივერსიტეტის საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტის გათავებისას, რამდენიმე წელიწადი გაატარა საფრანგეთსა და გერმანიაში სასოფლო-სამეურნეო მეცნიერებათა და მეღვინეობის შესასწავლად. ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს გადართგმნა ილია ჭავჭავაძესთან ერთად შექსპირის „მეფე ლირი“ ინგლისურით. 1879 წელს დაბრუნდა სამშობლოში და გულმოდგინე მონაწილეობას იღებდა ი. ჭავჭავაძის „ივერია“-ში; ამავე დროს მუშაობდა სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკში.

1882—83 წლებში იყო რედაქტორი „დროებისა“ მთავრობის მიერ ამ გაზეთის დახურვამდე. ილია ჭავჭავაძესთან კავშირის გაწყვეტის შემდეგ (ბანკის საქმეების გამო) ჩამოშორდა პერიოდულ პრესას და ბეჯითად მუშაობდა შექსპირის ნაწარმოებთა თარგმნაზე („ჰამლეტი“, „ოტელო“, „იულიუს კეისარი“, „მაკბეტი“, „რიჩარდ III“ და სხვ.)

1893 წელს ივ. მაჩაბელმა განაახლა პუბლიცისტური მუშაობა. მოკლე ხანს იგი მუშაობდა „კვალში“.

ივ. მაჩაბელი იდეოლოგი იყო ქართველი თავად-აზნაურობის პროგრესიული ნაწილისა.

^{118.} საიუბილეო ზემის პიროვანდელი აღწერა მოთავსებული იყო „კავკასის“ 67 და 81 №-ში 1871 წელს. იგი მიხ. თუმანიშვილის კალამს არ ეკუთვნის. გრიგოლ ორბელიანისათვის მირთმეული ადრესი მოთავსებულია მთლად ამ აღწერილობაში სათაურით: „კიდევ თავად გ. დ. ორბელიანის იუბილეზე“.

^{119.} კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების წესდების გარდა მიხ. თუმანიშვილის მიერ შემუშავებულია წმ. ნინოს საქველმოქმედო საზოგადოებისა და თბილისის საკრებულოს წესდებანი, დებულება სოფლის მეურნეობის და მრეწველობის მმართველობისა კავკასიაში და კავკასიის იქით, ახალი დებულება ამიერკავკასიის საგუბერნიო მმართველობისა და სხვ. (ცნობები ამოღებულია სამსახურის სიიდან).

^{120.} მიხ. თუმანიშვილის ქაღალდებში შენახულა ივ. ყაითმაზოვის წერილი: „მიხეილ ბირთველის-ძევე, —სწერდა ყაითმაზოვი 18 (?) წლის ნოემბრის 28 ს—გადახედეთ, ღვთის გულისთვის, თუ შეიძლება დღესვე ფოსტის გაგზავნამდე აქვე დართული კორექტურის სახით გ. ბოროზდინის სტატია „ბატონ-ყმობა სამეგრელოში“ („Крепостное состояние в Мингрелии“). ეს სტატია უნდა დაიბეჭდოს გეოგრაფიული საზოგადოების წერილებში, აგრეთვე ცალკე ბროშურებადაც. გ. სტარიცკი [მეფის-ნაცვლის საბჭოს წევრი] არა ხედავს დაბრკოლებას მისი დაბეჭდვისას. ხოლო თავად გიორგი მუხრანსკიმ განმიცხადა მე, რომ ამგვარი სტატიების განხილვა მონდობილი გაქვთ თქვენ. ამიტომ გთხოვთ წაიკითხოთ იგი და მოგვცეთ თქვენი სავალდებულო აზრი. სალამოს 6 საათზე მე თითონ შემოვივლი თქვენთან. გულითადად თქვენი ერთგული ივ. ყაითმაზოვი“.

მიხ. თუმანიშვილმა უპასუხა, გამოსთქვა რა თავისი აზრი პრესის თავისუფლებაზე:

„არც მე ვხედავ დაბრკოლებას ამ სტატიის დაბეჭდვისას. თუმცა დაბეჭდა ამ სტატიისა, რომელიც დანიშნულია გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების წერილებში მოსათავსებლად, ჩემის აზრით, შეპირობებულ უნდა იქნეს ამ განყოფილებასთან არსებული განმკარგულებელი კომიტეტის პირდაპირ და უშუალო თანხმობასთან და მაშინ მასვე მიეკუთვნება პასუხისმგებლობა ამ სტატიისათვის. მთავრობას მაინცა და მაინც რა საქმე აქვს ბ-ნი ბოროზდინის ნაწარმოებთან, როგორც კერძო კალმის ნაწარმოებთან, ხოლო კერძო კრიტიკა კი, ექვი არ არის, ცერემონიას არ გაუწევს მას, თუ იგი აღმოაჩენს იმ წინააღმდეგობას, რითაც სავსეა ავტორის შეხედულება ერთსადაიმევე საგანზე“.

სტატია შემდეგ გადაეცა ბარონ ნიკოლაის—მისდამინედულებად. თვით ბოროზდინი, დაინტერესებული თავისი ნაწარმოების ბედობლით, რამდენჯერმე სწერდა მასზე მიხ. თუმანიშვილს კახეთიდან, სადაც მაშინ მსახურობდა. 1861 წლის ივლისის 12-ს იგი ეკითხებოდა მას: „მიიღეთ თუ არა თქვენ სარედაქციო კომისიის ნაშრომები, ცენტრ. კომიტ. ყურნალები და სხვ. და შეგიძლიან თუ არა გამომიგზავნოთ წასაკითხად. დაკაზმულია თუ არა ჩემი დებულება და გადაწერილია თუ არა წერილი ბატონყმობაზე სამეგრელოში? მოუთმენლად მოველი... როგორ გეჩვენათ ჩემი ჩანაწერი სამეგრელოზე? გთხოვთ, გულახდით და უღმობელად მითხარით თქვენი აზრი“.

პროკურორი ი. ვ. ყაიხაძე იგი მონაწილეობას იღებდა მიხ. თუმანიშვილთან ერთად სხვადასხვა საზოგადო საქმეში, სხვათა შორის, სამასწავლებლო სემინარიის საქმეში. დეკემბრის 8-ის ბარათით (წელი არ არის აღნიშნული) იგი ატყობინებს მიხ. თუმანიშვილს, რომ სალამოთი მასთან შეიკრიბება „რამდენიმე ახალგაზრდა ჩვენი სემინარიის სასწავლო ნაწილის მოსაწყობად“ და სთხრეს მივიდეს თათბირზე.

თ ა ვ ი VII

131. ეგრედწოდებული „დიდაკუური წარმოდგენები“ შემოღებული იყო თბილისშიაც. სცენის მოყვარეთა წარმოდგენებში, რომლებიც დროგამოშვებით იმართებოდა თბილისის ვაჟთა გიმნაზიის დარბაზში, მონაწილეობას იღებდნენ ადმინისტრაციისა და თავდა-ახნაურობის წარმომადგენელი. სცენის მოყვარეთა პირველ ქართულ წარმოდგენებში, სხვა მოყვარულთა შორის, მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე ყოვლადღიერი ექიმის ან დრევესკის მეუღლე—ბარბარე გიორგის ასული, შთამომავლობით თუმანიშვილისა, შგალიშვილი ცნობილი ხგნატესი, პოეტი გიორგის ქალი (იხ. შენიშვ. 8)

122. კერესელიძის თხოვნა დაბეჭდილია წიგნში „თეატრი თბილისში“. მიხ. თუმანიშვილის შავად ნაწერი მის არქივშია.

123. თუმცა პიესა „მაიკო“ დაბეჭდილი იყო გ. ერისთავის თხზულებათა კრებულში, მაგრამ ნამდვილად იგი თარგმანი იყო ბეკტემიშვილის რუსული დრამისა, რომელიც გამომკეთებულია კამინსკის მოთხრობიდან. რუსულ სცენაზე „მაიკო“ პირველად დაიდგა 1846 წელს არტისტი სმირნოვის ბენებისში. შემდეგ იგი იდგმებოდა 1850 წ. სეზონში. მიხ. თუმანიშვილი არჩევს რა „დროება“-ში პიესას და არტისტების თამაშს, ეჩება აგრეთვე წარმოდგენის საკონცერტო ნაწილსაც (მევიოლინე მარკვეიჩი) და იმავე დროს ანალიზს უკეთებს ზურაბ ანტონოვის პიესასაც „ტივით მოგზაურობა ლიტერატორთა“.

124. „გორე ოტ უმა“ („ვია ჭკუისაგან“) პირველად თბილისში დაიდგა საჯაროდ (რუსულად 1846 წელს, ოქტომბრის 8-ს არტისტი-ქალის მარქსის საბენეფისოდ—პირველი ჩაცვი იყო იაბლოჩკინი). დადგმაზე იხ. სტატია „კავკაზის“ 1846 წლის 41 და 42 №-ში.

მიხ. თუმანიშვილის შენიშვნები, მის არქივში რომ არის, დაუმთავრებელ დარჩენილია. ერთერთ ვარიანტს აქვს გიორგი თუმანიშვილის სქოლიო 1918 წლისა: „იწერებოდა, როგორც ჩანს, წარს. საუკ. სამოციანი წლების დასასრულს ან 70-იანი წლების დასაწყისს თბილისში პეტერბურგელი არტისტების ჩამოსვლის დროს“.

მიხ. თუმანიშვილი ლაპარაკობს იმ განსაკუთრებულ სიმბათიაზე, რომელიც აკავშირებდა თბილისს გრიბოედოვის სახელთან და დაწერილებით არჩევს არტისტებს თამაშს.

„აქ [ტფილისში] მან პირველად განავითარა ერთ ხმაშეწყობილ მთლიანობად ჯერ კიდევ თავრიზის ბაღებში, სამშობლოს მოგონებათა გავლენით, ანა-სახი სცენები თავისი მომავალი უკვდავი კომედიისა; აქ იგი,—პოეტის სიტყვით—„მყუდროებაში სწვრთნიდა თავის გენიას“ და მწიფდებოდა დიდებულ ქმნილებათათვის მომავალში; აქ მან ფართო შექსპირული ყალმით ასახა პირველი სცენები ტრაგედია „ქართული ღამისა“ („Грузинская ночь“), რომელიც, დასაწყისის მიხედვით ბევრს რასმე გვპირდებოდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, უდროოდ სიკვდილის გამო, დაუმთავრებელი დარჩა. ძველი მცხოვრებნი დღემდე გვიჩვენებენ იმ პატარა სახლს, სადაც პოეტი ცხოვრობდა, აზროვნობდა და მუშაობდა თავისი მშობლიური ლიტერატურისათვის. მათ ასოვით იგი შემდეგ გვირგვინქვეშ ადგილობრივი არისტოკრატიული ოჯახიდან ამორჩეულ თავისი ხანმოკლე ცხოვრების თანამგზავრთან ერთად; დაბოლოს, ჩვენ თითონ ვიხილეთ მისი ძვირფასი ნეშტი, მთაწმინდის ეკლესიის ძირას დაკრძალული წმინდა დავითის მთაზე, რომელიც გადმოჰყურებს ტფილისს თვალწარმტაცი სილამაზით მოსილ ადგილას, და რომელსაც განსვენებული თბილისის პოეტურ კუთხეს უწოდებდა. და, თითქო საბედისწერო წინაგრძნობით განიცდიდა მოახლოებულ აღსასრულს და თვითვე მიიჩნია აქ საუკუნო სავანე“.

125. პროცესი დამთავრდა ლაზარევის მსჯავრდადებით.

126. ოდესის თეატრი დაიწვა 1873 წ.

127. ალექსანდრე რევაზისძე, თუმანიშვილი, მიხ. თუმანიშვილის ბიძაშვილი.

128. იაგორ ფსაროვი, ალექსანდრე თუმანიშვილის ნათესავი.

129. მიხეილ ნიკოლოზისძე გარსევანაშვილი (იგივე გერსევანოვი—გარუსებული ქართველი ოჯახიდან; ინჟინერი; ტექნიკური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების დამაარსებელი).

130. ინახებოდა საქალაქში, რომელზედაც მიხ. თუმანიშვილის ხელით ეწერა: „სხვადასხვა ნაჯღაბნი ქალაქი გაუქმებულად დატოვებული როგორც მასალა, რომელიც შეიძლება ოდესმე გამოდგეს. 1859 წ. იანვარი („Разные материалы, оставленные без уничтожения как материал, имеющий быть годным когда-нибудь)“.

თ ა ვ ი VIII

131. ლექსი სათაურით „მიბაძვა ბაირონისადმი“ მოთავსებულია მიხ. თუმანიშვილის ერთერთ უადრეს რეგულში.

იხაბელა გრინევსკაიას თარგმანი ამ ლექსისა დაბეჭდილია „ნოვოვოე ობოზრენიე“-ს 1903 წლის 6325 №-ში:

„В пустыне пламенной, под жгучими лучами,
Кто видел дерево на груди темных скал?
Стоит безмольное, поникнувши ветвями,
Напрасно ветерок его-бы вновь ласкал.
Так сердце, о друзья, мое теперь убито.
Убито выхрем злым и знойным бытия.
Молчит, как дерево в расселине гранита.
Ах, к жизни, как оно, не пробужусь и я“.

ს. ვ. ამირეჯიბის თარგმანი თავდაპირველად დაბეჭდილია „ნოვრე ობო-ზრენიე“-ს 1904 წლის 6704 №-ში, შემდეგ გადაბეჭდილია მისსავე „ქართველ პოეტთა ლექსების კრებულში რუსულად“ (გვ. 51); გამოც. 1909 წ. მოსკოვში.

„Бывали-ль в пустыне темной,
Где солнца луч вам не сиял,
Где ветер странствует бездомный,
Где дико все в ущельях скал?
Видали-ль дуб вы одинокий,
Сраженный бурною грозой,
Чей остов на скале высокой
Висит над бездной роковой?
Таков, друзья, мой рок суровый:
Ряд гроз на жизненном пути...
Иссохло сердце... К жизни новой
Надежде в нем не расцвети!“

მ. ხ. თუმანიშვილის დაუბეჭდავ პოემას „თასი—თავის სარკველი“ აქვს აგრეთვე ქვესათაური „ბაირონიდამ“ და შენიშვნა მისივე იმ გარემოებათა გამო, რაც საბაბად გაუზნა ბაირონის ორიგინალის შექმნას.

132. ხელნაწერის თავფურცლებზე აღნიშნულია: ერთზე—„ბაღჩისარაის შადრევანი“,—გარდმოღებული რუსულით თ. მიხეილ თუმანიშვილის მიერ“; მეორეზე „ბაღჩისარაის შადრევანი“ თხზულება ალექსანდრე პუშკინისა.—მრავალთა ჩემბრ იხილეს ეს შადრევანი; მაგრამ ზოგნი მათგანნი უკვე არღა არიან, ზოგნი მგზავრობენ უშორეს. საადი. სანკტპეტერბურღი, ჩყლ-ს. წელსა“.

133. პიტაკის ასლი შენახულა მ. თუმანიშვილის არქივში.

134. იხ. სტატია „ისტორია ერთი ძველი სახლისა ტფილისში“, რომელიც ციტირებულია ზემოთ, 77 შენიშვნაში.

135. ეს გამოთქმა ამოღებულია ლივინცივის მოთხრობიდან.

თ ა ვ ი IX

136. იხ. 105 შენიშვნა.

137. იხ. 104 შენიშვნა.

138. გიორგი წერეთლის მიერ გამოცემული ჟურნალი.

139. ანასტასია თუმანიშვილისა-წერეთელი.

140. იხ. 130 შენიშვნა.

141. გერმან გეტნერი, ლიტერატურისა და ხელოვნების ისტორიკოსი (1821—1882 წ.წ.)

142. მ. ხ. თუმანიშვილის შვილები.

143. „კავკაზ“-ის რედაქტორი 70-იან წლების დასაწყისში. მ. ხ. თუმანიშვილი მას უარყოფითად უყურებდა, სთვლიდა რა, რომ იგი მომზადებული არ იყო ამ რაოდენსათვის.

144. შავერდიანიცი, ახალგაზრდა ლიტერატორი, რომელიც არაერთხელ აბსენიება თუმანიშვილების შინაურ მიწერ-მოწერაში.

145. სკანდელი—ნიკ. ნიკოლაძის ფსევდონიმი.

146. კონსტანტინე ალექსანდრეს-ძე ბებუთოვი, ლიტერატორი და საზოგადო მოღვაწე, დამარსებელი კავკასიაში პირველი რუსული გაზეთისა „Тифлисский Вестник“ (1873—1880 წლებში).

147. დავით გიორგის-ძე ერისთავი (1847—1890), ლიტერატორი, დრამატურგი და საზოგადო მოღვაწე, უახლოესი თანამშრომელი „თბილ. ვესტნ.-სა“ და „კავკას“-ის რედაქტორი 1882—1884 წლებში. ქართული ოეატრის დაამარსებლის გიორგი ერისთავის შვილი.

148. ახილ ბაზენი (1811—1888), საფრანგეთის მარშალი, რენის არმიის სარდალი ფრანგ-პრუსიელთა ომში 1871 წელს. ზავის დადების შემდეგ იგი სამართალში მისცეს სახელმწიფოებრივი ლალატისათვის იმის გამო, რომ გერმანელებს დანებდა 170.000 კაცისაგან შემდგარი არმიით უომრად. მისჯილი ჰქონდა პატიმრობა სიკვდილამდე. მალე იგი საპყრობილიდან ესპანეთს გაიქცა.

149. ჰანრი და არტუა გრავე შამბორი, ჰერცოგ ბორდოსელი (1820—1883) ბერრიელი ჰერცოგის შვილი და ბურბონთა უფროსი შტოს უკანასკნელი წარმომადგენელი. პრეტენდენტი საფრანგეთის სამეფო ტახტისა. კადრილი „la chambre“—წარსული საუკუნის სამოცდაათიან წლების საყოველთაოდ გავრცელებული ცეკვა იყო მაღალ საზოგადოებაში.

150. გიორგი ჯიმშერის-ძე ენიკლოფოვი, მიხ. თუმანიშვილის მეუღლის ძმისწული.

151. ივან მიხეილის-ძე სეჩენოვი (1829—1905), გამოჩენილ ფიზიოლოგი, რომელსაც ეწოდა რუსული ფიზიოლოგიის მამა.

152. აბგარ იოსების-ძე ორბელი თბილისის სამოსამართლო პალატის პროკურორის ამხანაგი, მაშინ პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი.

153. პეტრე გრიგოლის-ძე მედიკიშვილი, გიორგი თუმანიშვილის უნივერსიტეტელი ამხანაგი, შემდგომ იმავე ოდესის უნივერსიტეტის პროფესორი და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პირველი რექტორი.

154. მრეველიშვილი, მიხ. თუმანიშვილის შინაური ექიმი.

155. ეს ინციდენტი შემდეგში მდგომარეობდა (გიორგი თუმანიშვილის 1871 წლის ოქტომბრის 29-ს წერილიდან):

„იფორდიული ფაკულტეტის პირველ კურსზე სლაუური სამართლის ისტორიას კითხულობდა პროფესორი—ჩეხი ბოგიშიჩი. მის ლექციებს მუყაითად არ ვესწრებოდი. ოქტომბრის 16-ს, თავისი ლექციის დროს მან დაურთა სტუდენტებს დუშანის კანონთა ეკუმლიარები (მაშინ აუდიტორიაში არა ვყოფილვარ, რათა სტუდენტებს ამ წიგნით ედვენებინათ ყური ლექციისათვის. ჟრთა ბეცი სტუდენტი ბერი მეტისმეტად თურმე დაიხარა მაგიდაზე ამ წიგნის საკითხავად. პროფ. ბოგიშიჩი მიმართავს სტუდენტ ბერს და ეტყვის—ასე რას დაწეით? ბალიში ლა გაკლიათ, რომ დაიძინოთ. სტუდენტი ლამობს თავის მართლდებას; პროფესორი ფეხებს უბრახუნებს და შეპასუხების ნებას არ აძლევს, თააც განაგრძობს თავის შენაშენებს: გაეთრიეთ! (Бои!) შეგიძლიანთ ტალანში გაისეირნოთ: სამიკიტნოში ზიხართ?

ეს იწყინეს 1-ლი კურსის სტუდენტებმა და გადასწყვიტეს ბოგიშიჩის შემდეგ ლექციაზე არ გამოცხადებულიყვნენ. ოქტომრის 20-ს მოდის ბოგიშიჩი და აუდიტორიას ცარიელსა ხედავს (მე არა ვყოფილვარ არა იმიტომ, რომ ბოგიშიჩმა სტუდენტს აწყინინა, არამედ ჩვეულებისამებრ; კარგად არ ვიცოდი რაში მდგომარეობდა საქმე). ბოგიშიჩს, აუდიტორიიდან გამოსვლისას, ჩვენი კურსის რამდენიმე სტუდენტი სტვენით შეხვდა“.

შემდგომ ყველა ფაკულტეტის სტუდენტებმა (300 აკცმა ოდესის უნივერსიტეტის ყველა 400 სტუდენტისაგან) თავი მოიყარეს კრებაზე და მოლაპარაკება გამართეს პრორექტორთან, რომლის წინადადებითაც 10 დეპუტატი აირჩიეს და გაგზავნეს ბოგიშიჩთან ახსნა-განმარტებისათვის. მღელვარება რამდენსამე დღეს გაგრძელდა და დამთავრდა რეპრესიებით მასში მონაწილეთა წინააღმდეგ.

156. ნოვოროსიის გენერალ-გუბერნატორი.

157. მიხ. თუმანიშვილის ერთერთი წერილი სპეციალურად ეხება ტულა-ლეტის (ჩაცმა-დახურვის) საკითხებს. მოგვყავს აქ, როგორც ყოფა-ცხოვრების დამახასიათებელი დოკუმენტი;

„1873 წლის აპრილის 6.

„წიწვები შენს განზრახვას იყიდო მანდ ტანისამოსი სიიფისა და კარგი ხარისხიანობის გამო. სავსებით ვიწონებ შენს აზრს და ნებას გაძლევ იყიდო ყველაფერი, რაც საჭიროა, მხოლოდ ერთის პირობით: გადაქარბებული ეკონომიის გულისათვის არ იყიდო არაფერი უხეირო რამ, არამედ იყიდო რაც შეიძლება საკადრისი და საუკეთესო საქონელი, თუნდაც რამდენიმე მანეთი გადააყოლო იმ მოსაზრებით, რომ „ძვირია და კარგია“ (дорого да хорошо). ამ მხრივ ფულს ნუ დაიშურებ, გამართვი რაც დაგჭირდეს ერენჩაკს*. ვგრძნობ; რომ საჭიროა შენთვის: მსუბუქი პალტო (გაზაფხულ-შემოდგომისა) კარგი მსუბუქი დრაფის ან ტრიკოსი, მოდური ფასონის დაჟერისა (მოითათბირე შენს უფრო ფეშენებელ ამხანაგებთან); კოხტა მსუბუქი შლაპა—აგრეთვე მოდური ფასონისა (მაუდისა, თიფთისა ან შეიძლება მკვირივი ჩალისა; საგაზაფხულო შარვალის და ყილეტი, აგრეთვე პიჯაკი მსუბუქი დრაფის ან ტრიკოსი; ყელმოკლე წალეები (получапожж) და ხელთათმანები, ხოლო ყველა ამას დედა კიდევ უმატებს აგრეთვე ჰოლანდიურ პერანგებს, და პერანგის ამხანაგებს ნახევარ-ნახევარ დუჟინს იმ ვარაუდით, რომ წინანდელები უკვე გაცვდა. კინალამ დამავიწყდა, რომ შენ ხომ გესაჭიროება პლედი, კარგი, მატყლისა. მანდ იგი იაფი უნდა იყოს. ეს პლედი გამოგადგება მანდაც და გზაშიაც. მანდ, ალბათ, იაფია და კარგი ხარისხისა მსუბუქი მატერიის ტანისამოსი, ამიტომ იყიდე მთელი საზაფხულთა კოსტუმი ინგლისური ტილოსი, ასეთივე წამოსახამით ზაფხულში სიცხისათვის, ნუ იძუნწებ, სულთ ჩემო, ნურაფერში—იყიდე ყველაფერი, რაც საჭიროა და საკადრისია. გამოსვლისას იყიდე წიგნებიც, რაც შენთვის-საჭიროა—ფრანგულიც და რუსულიც“.

158. მიხ. თუმანიშვილის მიერ შენახული წერილებიდან ჩანს, რომ მისი ნაცნობების წრე მართლაც და მეტად ფართო და მრავალფეროვანი იყო. ამ წიგნის ტექსტი შეიცავს ცნობებს მიხ. თუმანიშვილის მეგობრებზე და მასთან, სამსახურისა თუ პირადი ცხოვრების გამო, ურთიერთობაში მყოფ პირებზე, რომელთა რიცხვიც საკმაოდ დიდია. მაგრამ, ამათ გარდა, მიხ. თუმანიშვილთან მიწერ-მოწერა ჰქონდა (ან წერილებში იხსენიებთან) ბევრ სხვა მისი თანამედროეს, რომლებთან მას აკავშირებდა ნაცნობობა და კარგი განწყობილება. თბილისის გიმნაზიის მასწავლებელი ხაქარია ავთანდილოვი, 1832 წლის შეთქმულობის მოწაწილე, სთხოვს მას უეჭველად მისას ისადილოს; მას სწერს კონსტანტინე მამაცაშვილი, რომელთანაც ნაცნობობის დასაწყისი, როგორც ჩანს, ეკუთვნის გიმნაზიაში ერთად სწავლის პერიოდს; ანდრია გარსევანიშვილი კახეთში ცხოვრების დროს, მიხეილ ყორღანოვი ორდუბათიდან, მიხ. თუმანიშვილის ნათლული ალექსანდრე ერისთავი გორიდან, რომან ჭავჭავაძე სიღნაღიდან (1838 წ.), გრიგოლ და პეტრე ბებუთოჭები, იაგორ ლორის-მელიქოვი და მრავალი სხვა სწერს მას პროვინციულ ცხოვრებაზე, წარმოდგენებზე, საზოგადოებრივ და სამსახურის ამბებს.

* ოდესელი კომერსანტი, რომელიც საბანკო ოპერაციებს ეწეოდა. ყველგან კურსივი მიხ. თუმანიშვილისა.

ერთერთ წინადადრის წერილში, რომელიც დათარიღებულია 1849 წლის სექტემბრის 29-ით და რომლის ავტორის გვარი ვერ გავარკვევით, კორესპონდენტი რამდენიმე სტრიქონით იძლევა კახეთის ცხოვრების სურათს „ალავერდობა, წებმის გამო, საძაგლობა იყო; კახეთს ეწვია რამდენიმე საპატიო სტუმარი: ზოგიერთი მათგანი უკვე წავიდა, ხოლო სხვები მეღვინეობას ახალისებენ. თავადმა ჭავჭავაძემ ბრწყინვალე დღესასწაული გადაიხადა. ფეირვერკით; ძალიან გვწყენს, რომ სიღნაღიდან. არ ჩამოხველეთ,—სხვა მხრივ კახეთში მშვიდობაა.“

მიწერ-მოწერა ერთსადაიმადვე პირთან ხანდახან ათეული წლების განმავლობაში გრძელდება. ხშირად წერილები მიხ. თუმანიშვილისადმი იწყება ამ სიტყვებით „შენი წიგნი მივიღე“ ან „Ваше письмо получил“, საიდანაც ჩანს, რომ მათ მიხ. თუმანიშვილიც სწერდა.

მიწერ-მოწერა ნათესავებთან ასევე გახურობული იყო. ზოგიერთთან, მაგალითად თავის ძმა ვასილთან, ბიძაშვილ დიმიტრისთან, ალექსანდრესთან და გიორგი თუმანიშვილებთან არც ერთი თვით არ შეწყვეტილა.

იმ პირთა შორის, რომლებთანაც მიხ. თუმანიშვილს ნაცნობობა ჰქონდა, იმათ გარდა, ვინც ამ წიგნშია დასახელებული, იყვნენ აგრეთვე: ბლავატსკი (ალბათ, ნიკიფ. ვას-ძე, შემდგომ დიდი ადმინისტრატორი); ერენის ვიცე-გუბერნატორი კუჩინი, რომელიც ჩივის მის წინაშე ინტრიგებზე მოხელეთა წრეში, მომავალი დიქტატორი მიხ. ტარიელ-ძე ლორის-მელიქოვი, კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი—იანუარი მიხ.-ძე ნევეროვი,—ბელინსკი, გრანოვსკის და სტანკევიჩის ახლო მეგობარი; გრიგოლ შანშიევი; ახალგაზრდა ლიტერატორები—ივ. მაჩაბელი, ძმანი ლოლობერიძე, პეტრე უმიკაშვილი პეტრე და სტეფანე მელიქიშვილები და სხვა მრავალი; ნაცნობებთა შორის სტეფ. დამბაროვი, ნიკ. აკიმოვი, ვინც. ვერუბიციკი, ელიზბარ ერისთავი, მამუკა ორბელიანი (მაკარი თომას-ძე 1832 წლის შეთქმულობის მონაწილე, რომელიც შემდეგ ადმინისტრაციაში მსახურობდა), პოეტი ვახტანგ ორბელიანი; აუარებელი წარმომადგენელი სასცენო ხელოვნებისა, პედაგოგები, ექიმები, მოხელეები; დავით ბაგრატიონ-მუხრანსკი, დავით ჭავჭავაძე (პოეტ ალექსანდრე ჭავჭავაძის შვილი), კონსტ. მესხი, დავით ერისთავი (პოეტი და დრამატურგის გიორგი ერისთავის შვილი), ჭილაშვილი და სხვ. მეფის-ნაცვლის კანცელარიის დირექტორთან ვასილ ანტონის-ძე ინსარსკისთან („რუსკაია სტარინა“-ში 1894 წელს დაბეჭდილი მემუარების ავტორი) მიხ. თუმანიშვილს აქვს კერძო ხასიათის მიწერ-მოწერა, რაც დამყარებულია საერთო ინტერესებზე კავკასიის საქმეებისადმი. ერთერთ წერილში (1861 წ. ნოემბრის 25-სა) ინსარსკი ატყობინებს მიხ. თუმანიშვილს: „მე ჭეშმარიტად ვწუხვარ, რომ არ ძალმიძს სათანადოდ პასუხი გავცე თქვენი ცნობების სიუხვესა და ღირსებას. საერთოდ რომ ვსთქვათ, სატანტო ქალაქის ადამიანთა გონებაში დიდი მღელვარებაა და, ალბათ, მთავრობას არასდროს არ სჭირვებია ასეთი ტაქტი, ენერჯია და გამჭირაზობა, როგორც ახლა. რაც თავად [ა. ი. ბარიათინსკის] შეეხება, იგი წარმატებით იუმჯობესებს ჯანმრთელობას და მალე დაბრუნდება კავკასიაში. ეს გარემოება, ეჭვი არ უნდა, სხვა მიმართულებას მისცემს იმ სხვადასხვა თბილისელ პიროვნებათა სხვადასხვა სწრაფვას, რომელნიც ახლა პეტერბურგს დეპრირით მიაწყდნენ, და ზოგნი მათგანი, კავკასიისათვის საბოლოოდ თავის დაწებებას რომ აპირებდნენ. შესაძლოა, უფრო ხელსაყრელად სცნობენ კვლავ ამ მნათობს * აედვენონ... ამათ კატეგორიას უნდა მივაკუთნოთ უპირველეს ყოვლისა

* ე. ი. ბარიათინსკის.

თავად გიორგი მუხრანსკი, რადგანაც მის კონსულტაციაში გადაყვანას ჯამაგირიანად* დაუძლეველი დაბრკოლებანი ელოებებიან..“

ინსარსკის იმედი თბილისში ბარიათინსკის და თვით მისი მალე დაბრუნებისა არ გამართლდა და იგი 1862 წლის აპრილის 24-ს იწერება: „არა ვკარგავ რა სულიერ კავშირს თბილისთან, მე არ შემიძლიან დაინტერესებული არ ვიყო ყველა იმით, რაც მანდ ხდება. საბედნიეროდ, აქ რამდენიმე თბილისელი პიროვნება შეადგენს მჭიდრო და მეგობრულ წრეს, რომელიც აქ, ყველასათვის უკვე მოსაწყენ პეტერბურგში, წარმოადგენს სასიამოვნო მოვლენას, და რომელშიაც ყოველ ამბავს თბილისიდან აქვს საერთო კუთვნილების თვისება. მე და კეთილშობილი და ბრძენი თავადი მუხრანსკი [გიორგი] ნამდვილეს მეგობრობით დავვახლოვდით. იგი აპირებს საზღვარგარეთ წასვლას და იმედოვნებს თავადთან (ბარიათინსკი) შეხვედრას... —

ამჟამად პეტერბურგი არაფერ შესანიშნავს არ წარმოადგენს. ის ერთგვაროდ მღელვარება ადამიანთა გონებაში, რომელიც უკანასკნელ ხანს იმჩნეოდა, თანდათან ნელდება. სხვა რამ მოულოდნელიც იყო, იმიტომ რომ ამ მღელვარებაში ელინდებოდა რაღაც უკიდურესად მოდიდგულო, უკიდურესად ახალგაზრდულად და უმედგრო რამ...“

^{159.} გრიგოლ იზმიროვი, საზოგადო მოღვაწე, რომელიც თბილისის ბურჟუაზიის კულტურულ ფენას ეკუთვნოდა; შემდგომ საქალაქო თვითმმართველობის ერთერთი ლიდერი.

^{160.} ოჯახის თხოვნით გაზეთებში არ იყო მოთავსებული არც ნეკროლოგი, არც სამკლოვიარო განცხადება, რადგანაც ოჯახს ეშინოდა მეტისმეტად დაემწუხარებინა გიორგი, რომელიც იმ დროს ოდესის უნივერსიტეტში საბოლოოდ ჩასაბარებელი გამოცდებისათვის ემზადებოდა.

* კურსივი წერილის ავტორისაა.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ავტორისაგან	5
თავი I	
ოჯახი და შშობლები	7
თავი II	
ბავშვობა	15
თავი III	
გიმნაზია	23
თავი IV	
შემოქმედებითი მუშაობა ახალგაზრდობაში	39
თავი V	
შინაური საქმეები და სახელმწიფო სამსახური	57
თავი VI	
სახოგადო საქმეები	78
თავი VII	
თეატრი და ნაციონალური მუსიკა	108
თავი VIII	
სალიტერატურო მუშაობა	122
თავი IX	
მიხეილ თუმანიშვილის პიროვნება	148
შენიშვნები	
თავი I	169
თავი II	176
თავი III	178
თავი IV	183
თავი V	191
თავი VI	204
თავი VII	220
თავი VIII	221
თავი IX	222

რედაქტორი — ლ. ასათიანი
ტექ. რედაქ.—შ. დემეტრაძე

* *

გად. წარმ. 25/VI 1938 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭ.
3/VII — 1938 წ. ° ტირაჟი
4000; წიგნ. ზომა $6 \times 10\frac{1}{4}$
ქალაქის ზომა 62×94
ფორმ. რაოდ. 14 ფ. შეკვ.
№ 327; მთავლიტის რწმ.
№ 2034ე

* *

გამომცემ. „ფედერაცია“-ს
სტამბა, თბილისი, პლენა-
ნოვის პროსპ. № 181.

894.63.09

b 401